ЕЛБРУС ӘЗИЗОВ

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН ТАРИХИ ДИАЛЕКТОЛОҜИЈАСЫ

İstedadlı tələbəmiz
Siyamək Hüseynəlizadəyə
təhsildə və elmdə böyük
uğurlar arzusu ilə.
E. Əzizov

26.V.2006.

ЕЛБРУС ӘЗИЗОВ

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН ТАРИХИ ДИАЛЕКТОЛОКИЈАСЫ

Диалект системинин тәшәккүлү вә инкишафы

(Дәрс вәсаити)

Азәрбајҹан Республикасы
Тәһсил Назирлији елми-
методик шурасынын
Азәрбајҹан дили бөлмәсинин
19 мај 1994-чү ил тарихли
21 саjлы ичлас протоколу илә
тәсдиг едилмишдир.

Бакы Университети нәшријјаты

Бакы 1999

ББК Ш 163.11.2
Ә 38

Рәјчиләр: Азәрбајчан ЕА Нәсими адына Дилчилик Институту диалектолокија шөбәсинин мүдири, ф.е.д., проф. **М.И.ИСЛАМОВ**

М.Ә.Рәсулзадә адына БДУ-нун түрколокија кафедрасынын досенти, ф.е.н. **К.Г.ВӘЛИЈЕВА**

Ихтисас редактору: ф.е.н., дос. **Ш.Х.ХӘЛИЛОВ**

Әзизов Елбрус

Ә 38. Азәрбајчан дилинин тарихи диалектолокијасы: Диалект системинин тәшәккүлү вә инкишафы. Дәрс вәсаити. Бакы: Бакы Университети нәшријјаты, 1999. -354 сәһ.

Дәрс вәсаитиндә Азәрбајчан дили тарихи диалектолокијасынын мөвзусу, мәнбәләри, тәдгигат үсуллары мүәјјәнләшдирилир, Азәрбајчан дилинин көкләри, дилдә диалект фәргләринин јаранмасы вә дилин диалект бөлүнмәси проблеми арашдырылыр.

$$Ә\ \frac{4602000000-000}{M-658(07)-96}\ 3\text{-}96$$

© Бакы Университети Нәшријјаты, 1999

КИРИШ

Тарихи диалектолокија хүсуси мөвзусу вә вәзифәләри олан мүстәгил дилчилик саһәси кими јеничә формалашдығындан чох вахт дилчилијин геридә галмыш бир саһәси һесаб олунур. Конкрет дилләрин чохунун тарихи диалектолокијасы һәлә мөвчуд дејил. Һәтта бу елм саһәсинин үмуми нәзәријјәси вә методикасы да истәнилән сәвијјәдә ишләниб һазырланмајыб. Тарихи диалектолокијанын һәгиги нәзәријјәси ајры-ајры дилләрин тарихи диалектолокијасы тәчрүбәси әсасында гурула биләр.

Истәр дилчилик, истәрсә дә тарих бахымындан тарихи диалектолокија хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Тарихи диалектолокија дилин вә халгын тарихинин даһа дәгиг, даһа әсаслы өјрәнилмәси јолунда кениш имканлар ачыр, дил тарихинин бә'зи мәсәләләринин изаһында һәлледичи сөз дејә билир. Дилин диалект бөлүнмәси (үзвләнмәси), онун тәкамүлүндә мејдана чыхан инновасија (дилин илкин формаларынын дәјишмәси) һалларынын мүәјјәнләшдирилмәси, етнокенез проблеминин, еләчә дә конкрет дилин башга јахын гоһум дилләрлә ортаг вә ајрылан хүсусијјәтләринин кениш вә һәртәрәфли тәһлили тарихи-диалектоложи тәдгигат нәтичәсиндә мүмкүндүр.

Тарихи диалектолокијанын әдәби дил тарихи үчүн хүсуси әһәмијјәти вар. В.В.Виноградовун рус әдәби дили һаггында сөјләдији фикир истиснасыз олараг башга дилләрә дә аид едилә биләр: "Тарихи-диалектоложи арашдырмасыз нә рус әдәби дилинин халг әсасы һаггында мәсәләни, нә онун чанлы халг шивәләри илә бағлы олан мүхтәлиф үслубларынын формалашмасы вә тарихи һаггында мәсәләни, нә дә рус әдәби дилинин тарихи фонетикасы, тарихи грамматикасы вә тарихи лексиколокијасынын чохсајлы, рәнкарәнк гејри-типик проблемләрини там шәкилдә ајдынлашдырмаг олмаз" [252, с.210].

Диалектләрин тарихи өјрәнилдикчә әдәби дил факты, бүтүнлүкдә әдәби дил мәнзәрәси даһа ајдын, даһа бү-

төв көрүнәчәкдир. Әдәби дил тарихиндә, норманын тәкамүлүндә диалектләрин ролу мәсәләси мәһз тарихи диалектолокијанын наилијјәтләри әсасында дәгиг мүәјјәнләшдирилә биләр. Нәһајәт, ајры-ајры дилләрин тарихи диалектолокијасынын јарадылмасы иши бизи көкдилин өјрәнилмәси мәсәләсинә даһа артыг јахынлашдырачагдыр.

Тарихи диалектолокијанын мөвзусу вә вәзифәләри, демәк олар ки, һәлә дәгигләшмәјиб. Тәсадүфи дејил ки, бу мәсәлә бир сыра дилчилик мүшавирәләриндә мүзакирәләрә сәбәб олмушдур [393; 394; 292]. К.В.Горшковаја көрә, тарихи диалектолокија диалект структуруну вә дилин диалект үзвләнмәсинин характерини тарихи инкишафда өјрәнир [276, с.5]. Н.А. Мешерски бу мәсәлә илә әлагәдар олараг гејд едир ки, тарихи диалектолокија бу вә ја дикәр диалект нитг системинин кечмиш дөврләр әрзиндә нечә дәјишдијини, һансы һадисәләрин һансы сәбәбдән әмәлә кәлмәсини вә мүәјјән тарихи дөврдә јох олмасыны көстәрмәлидир [373, с.14]. "Бөјүк Совет Енсиклопедијасы"нда тарихи диалектолокија һагтында дејилир: "Тарихи диалектолокија диалектләри тарихи инкишафда өјрәнир. Онун әсас методлары јазылы абидәләрин дилини мүасир диалект фактлары илә ретроспектив әлагәләндирмәклә өјрәнмәкдир. Тарихи диалектолокија гејри-дил фактларыны да чәлб едир: тарихин нәтичәләри, археолокија, етнографија, ичтимаи вә мәдәни тарих" [237, с.235]. Е.Р.Тенишевин фикринчә, "тарихи диалектолокијанын мөвзусу - диалект дили структурунун инкишафы вә дилин диалект бөлүнмәсинин тарихидир" [400, с.54].

Б.А.Серебренников тарихи диалектолокијанын ики мүһүм проблемини көстәрир: көкдил диалектләринин јајылма ареалларынын өјрәнилмәси вә конкрет бир дилин гәдим диалект үзвләнмәсинин ашкар едилмәси [357, с.155-156].

Тарихи диалектолокијанын проблемләри бахымындан Г.А.Хабургајевин мүлаһизәләри диггәтәлајигдир: "... тарихи диалектолокијанын проблематикасы - бу садә-

чә олараг диалектә аид едилән сәсләрин, формаларын вә сөзләрин тарихи дејил, диалект системләринин гаршылыглы әлагәсинин тарихидир" [414, с.118]. Башга бир әсәриндә исә о тарихи диалектолокијанын өз проблематикасына вә материалына көрә, етнолингвистик бир фәнн олдуғуну гејд едир [415, с.59].

А.Ахундова көрә, конкрет бир дилин тарихи диалектолокијасы үчүн мүһүм проблемләрдән бири мүәјјән бир дилин диалектләрә ајрылмасы илә үмумхалг дилинин мүнасибәти мәсәләсидир [28, с.244]. Т.Һачыјев көстәрир ки, диалектләрин тарихи өјрәниләркән халгын етник тәркибинин ајдынлашдырылмасы тарихи диалектолокијанын јарадылмасынын тәркиб һиссәләриндән биридир [266, с.300]. С.Әлизадәнин гәнаәти беләдир ки, Азәрбајчан дилинин тарихи диалектолокијасы өз ахтарышларыны үмумхалг Азәрбајчан дилинин әсасында дајанмыш гәбилә-тајфа дилләринә мәхсус даһа гәдим фактлара јөнәлтмәлидир [202, с.153].

Көрүндүјү кими, тарихи диалектолокијанын проблемләри чох вә мүрәккәбдир. Тарихи диалектолокијанын мөвзусу вә вәзифәләри бахымындан ашағыдакы нәтичәләрә кәлмәк олар: 1) Тарихи диалектолокија дилин диалект үзвләнмәсинин характерини ашкар етмәлидир; 2) Тарихи диалектолокија изоглоссларын әмәлә кәлмәсини вә инкишафыны өјрәнмәлидир; 3) Тарихи диалектолокија диалект әламәтләринин етнолингвистик әсасыны мүәјјәнләшдирмәлидир; 4) Тарихи диалектолокија диалект системләринин гаршылыглы әлагәсинин тарихини араштырмалыдыр; 5) Тарихи диалектолокија инновасијалары өјрәнмәлидир.

Диалект тарихи категоријадыр, онун әмәлә кәлмәси вә инкишафы үмумхалг дилинин тарихи илә сых бағлыдыр. В.М.Жирмунски бу мәсәлә илә әлагәдар олараг јазыр: "Диалект әзәли јох, үмумхалг дилинин башга диалектләри илә ичтимаи шәртләнмиш гаршылыглы әлагә просесиндә јалныз ајрылманын дејил, бирләшмәнин дә

нәтичәси кими тарихән әмәлә кәлмиш вәһдәтдир: инкишафда олан динамик вәһдәтдир ки, буну дил тарихинин халгын тарихи илә әлагәсини әјани шәкилдә әкс етдирән дил хәритәси изоглоссларынын характери көстәрир" [303, с.471-472].

Диалект инкишафда олан бир вәһдәт олдуғуна көрә, онда даима јени кејфијјәтләр мејдана чыхыр. Диалект структурунда инновасијалар мүһүм јер тутур. Тәсадүфи дејил ки, дилчилик чоғрафијасында инновасијалара хүсуси диггәт јетирилир. Тарихи диалектолокија мүтәхәссиси үчүн инновасија биринчи дәрәчәли әһәмијјәтә маликдир. Бу чәһәтдән Б.А.Серебренниковун ашағыдакы мүлаһизәси сәчијјәвидир: "...хәритәјә көчүрмә үсуллары хејли дәрәчәдә тәдгигатын сон мәгсәдиндән асылы олачагдыр. Беләки, мәсәлән, диалектолог биринчи нөвбәдә изоглосс топаларына диггәт јетирәчәк, архаизмләр вә инновасијалар проблеми ону аз марагландырачаг; *тарихи диалектолокија мүтәхәссиси анчаг инновасијалары хәритәјә көчүрәчәк* (курсив бизимдир - ***Е.Ә.***); субстрат тә'сиринин нәтичәләрини өјрәнән дилчи исә јалныз о һадисәләри хәритәјә көчүрәчәкдир ки, онлары суперстрат дилин инкишафынын нәтичәләри кими изаһ етмәк мүмкүн дејил" [357, с.136].

Инновасија мәсәләси ареал дилчиликдә дә мүһүм јер тутур. И.Шмидт беләнәтичәјә кәлмишди ки, инновасија мүәјјән бир мәркәздән јајылыр. О, биринчи нөвбәдә чоғрафи чәһәтдән јахын јерләшмиш дилләри әһатә едир, мәркәздән узаглашдыгча тәдричән зәифләјир. Инновасијаларын јајылмасы даш атылмыш сујун далғаларыны хатырладыр [357, с.123].

Бу нәзәријјә сонралар неолингвистләрин әсас консепсијасына чеврилди. Мә'лум олдуғу кими, неолингвистләрин әсас тәдгигат методу изоглоссларын мүәјјән олунмасы, јә'ни фонетик, грамматик вә лексик јениләшмәнин сәрһәд вә мәрһәләләрини көстәрән хәтләрин хәритәјә көчүрүлмәси иди. Неолингвистләрә көрә, дилчилик чоғра-

фијасы садәчә олараг диалектләрин хәритәләрлә өјрәнилмәси дејил, һәр шејдән әввәл, дил һадисәсинин кениш бир әразидә јајылмасыны, инновасијанын чыхыш нөгтәсини мүәјјәнләшдирмәји вә бунун нәтичәсиндә дил һадисәсинин әмәлә кәлмәсини вә гоншу диалектләрә јајылмасыны тәдгиг етмәкдир.

Инновасијалар ејни сәчијјәли олмур. Дилчилик әдәбијјатында онларын ики нөву көстәрилир: мүһүм инновасијалар вә гејри-мүһүм инновасијалар. Мүһүм инновасијалар анчаг мүәјјән дилләри вә дил групуну әһатә едир, башга дилләрдә вә ја ареалда јајылмыр. Гејри-мүһүм инновасијалар исә чох дилләри әһатә едир. Ики дил арасында гоһумлуг дәрәчәсини мүәјјән едәркән јалныз мүһүм инновасијалар нәзәрә алынмалыдыр [330, с.28-29].

Н.З.Һачыјева инновасија мәркәзләринин мүәјјән едилмәсиндән данышаркән көстәрир ки, инновасија мәркәзинин ашкар едилмәси илә јанашы мүәјјән ареалда изоглосс һадисәсинин тарихи дә өјрәнилә биләр. Бу, адәтән кечмиш вәзијјәтин галығынын ашкар едилмәси јолу илә јеринә јетирилир. Мәсәлән, мүәјјән етмәк олар ки, синһармонизми итирмиш мүасир өзбәк шивәләри нә вахтса синһармоник олмушдур, беләки, онларда кечмиш саитләр аһәнкинин изләри сахланыр [257, с.207].

Дил фактынын бу шәкилдә шәрһи ареал дилчилији тарихи диалектолокијаја јахынлашдырыр. Үмумијјәтлә, тарихи диалектолокија ареал дилчилијин наилијјәтләринә чох әсасланыр. Ареал дилчилик дилин гурулушуну бүтүнлүклә тәсвир етмир, даһа чох ајры-ајры дил һадисәләринин әлагәсини, онларын мәркәзини вә јајылма јолларыны өјрәнир. Бизчә, тарихи диалектолокијанын да мәгсәди диалект структурунун тарихини бүтүнлүклә тәсвир етмәк олмајыб, инкишаф нәтичәсиндә диалектләрдә баш вермиш дәјишикликләри, изоглосс тәшкил едән хүсусијјәтләри өјрәнмәкдир. Башга сөзлә десәк, ареал дилчилик изоглосслар системини даһа чох синхроник, тарихи диалектолокија исә диахроник бахымдан өјрәнир. Хатырладаг ки,

неолингвистләр, үмумиіјәтлә, дилә изоглосслар системи кими бахырдылар.

Диалектләрин тарихи бахымдан өјрәнилмәсинин ики үсулу вар: 1) Һәгиги тарихи үсул (гәдим јазылы абидәләрин кифајәт гәдәр сахланылдығы һалларда; 2) Мүгајисәли-тарихи үсул (јазылы абидәләр олмадыгда).

Јазылы абидәләр вә мүасир шивәләр тарихи диалектолокија үчүн әсас мәнбәләрдир. Бунларла јанашы, дилчилик ҹоғрафијасы, ономастика, етник тарих, фолклор вә башга түрк дилләринин материаллары да тарихи диалектолокија үчүн мәнбә сајыла биләр. Бу мәнбәләр ичәрисиндә, шүбһәсиз ки, јазылы абидәләр мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Диалектләрин тарихи әдәби дилә вә гејри-әдәби дилә аид олан тарихи мәтнләр үзрә арашдырылыр; бу һалда сәнәдли материаллар бөјүк әһәмијјәт дашыјыр. Јазылы абидәләрә әсасән тарихи диалектолокија мәсәләләрини һәлл едәркән абидәнин јарандығы дөврдә әдәби дилин орфографијасы өјрәнилмәлидир. Јазылы абидәләр е'тибарлы мәнбә олса да, јазылы дил факты олан орфографија һәр һансы бир тарихи дөврдә ҹанлы дилин фонетик формасынын бүтүн зәнкинлијини әкс етдирә билмир. Анҹаг бунунла јанашы, јазылы абидәләрин графика вә орфографијасы ҹанлы дил фактына јеканә доғру јолдур. Тәдгигат заманы дил факты илә орфографија факты бир-бириндән фәргләндирилмәлидир. Мәсәлән, Азәрбајҹан дили абидәләриндә ق һәрфи һәм ҹинкилтили *г* сәсини, һәм дә јеринә көрә бу сәсин кар гаршылығы олан *q* сәсини ифадә етмишдир. Она көрә дә ق һәрфи јеринә көрә һәм *г*, һәм дә *q* кими охунмалыдыр; мәсәлән, "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә: **г**- *гара, гул, ган;* **q** *-баqар, саqгал//саqал, Горqуд* [62, с.42].

Кечмиш дөврләрин јазылы абидәләринә еһтијатла јанашмаг лазымдыр. Белә ки, әдәби дил ән'әнәси јазылы дилә һәмишә өз тә'сирини көстәрир. Буна көрә дә гәдим јазылы абидәләрин фактлары мүасир шивәләрлә һәмишә тутушдурулмалы вә јалныз бундан сонра е'тибарлы сајыл-

малыдыр. Јазылы абидәләрин жанры да нәзәрә алынмалыдыр. Рәсми сәнәдләрә вә дини мөвзуда олан әсәрләрә нисбәтән бәдии әсәрләр, хүсусилә мәишәт мөвзусунда олан әсәрләр өз дөврүнүн данышыг дилини даһа јахшы әкс етдирир. Азәрбајҹан дили орфографијасынын тарихинә даир үмумиләшдиричи, е'тибарлы тәдгигатын јохлуғу тарихи-диалектоложи арашдырмалары хејли чәтинләшдирир.

Мүхтәлиф дөврләрин јазылы абидәләри өзлүјүндә јазы дили факты олса да, онларда аз вә ја чох дәрәҹәдә јарандығы дөврүн диалект әламәтләри дә өз әксини тапыр. Анҹаг әдәби дил нормасы дәјишкән олдуғундан јазылы абидәләрдә диалектизмләрин характери һеч дә һәмишә ејни олмур. Әдәби дилин мүәјјән бир дөврүндә диалект-данышыг әламәти олан бир хүсусијјәт башга бир дөврдә вә ја мәрһәләдә нормаја чеврилир. Еләҹә дә әввәлки дөврләрдә әдәби дил нормасы сајылан хүсусијјәтләрин сонракы дөврләрдә архаикләшмәси һаллары өзүнү көстәрир. Архаизмләрин әдәби дил фактлары оланлары дилдән чыхыр, диалектлә ујғун кәләнләри исә дилдә гала билир. Демәли, бу типли архаизмләр һәм дә диалект фактыдыр. Әкс һалда белә архаизмләр (фонетик, лексик, грамматик) шивәләрдә сахланмазды. Бә'зән һагтында данышылан дил һадисәси әдәби дил факты тә'сири бағышлаја биләр. Анҹаг унудулмамалыдыр ки, әдәби дил диалект әсасына маликдир. Башга сөзлә, ејни бир дил факты һәм әдәби дилә, һәм дә диалектә аид ола биләр. Буна көрә дә белә хүсусијјәтләри ја мүәллифләрин (вә ја көчүрүҹүләрин) мәнсуб олдуғу диалектин әламәти кими, ја да којне факты кими гијмәтләндирмәк олар.

Әдәби дилин ајры-ајры дөврләриндә мүхтәлиф нормалар архасында башга-башга диалектләр дура биләр. Мәсәлән, Азәрбајҹан дилчилијиндә белә фикир вар ки, Азәрбајҹан әдәби дили XIII-XIV әсрләрдә Ширван диалектинә, XV-XVII әсрләрдә Тәбриз диалектинә, XVIII әсрдә Гарабағ диалектинә, XIX-XX әсрләрдә бүтүн диалект нүмајәндәләринин да-

хил олдуғу Бакы шәһәринә истинад етмишдир [110, с.286-287].

Т.Һачыјевин фикринчә, Азәрбајҹан дилинин тарихи диалектолокијасы јарадыларкән ваһид әдәби дилин олдуғу XIX әсрәдәк чәнуб диалектләринин фактлары рекионал көстәричиләр кими, XIX әсрдән е'тибарән исә әдәби дил нормасынын елементләри кими сәчијјәләндирилмәлидир [265, с.23].

Үмумијјәтлә, әдәби диллә диалектләрин мүнасибәти мәсәләси мүрәккәб бир просесдир. Бундан башга, диалект әламәтләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә дә тез-тез мүбаһисәләр јараныр. Кечмишдә рус дили диалектләринин тәсвири ики үсулдан бири илә апарылырды: ја рус әдәби дилиндән фәргли хүсусијјәтләр гејдә алыныр, ја да диалектин фактлары гәдим рус дилинин фактлары илә мүгајисә олунурду. П.С.Кузнетсов јазыр ки, бу методун һәр икиси е'тираз доғурур. Јалныз әдәби дилдән фәргли хүсусијјәтләри арашдырдыгда шивәнин сәчијјәси үчүн мүһүм олан әламәт асанлыгла бурахыла биләр. Шивәнин дилин гәдим вәзијјәтиндән фәргләрини тәдгиг етдикдә исә биз ону һазырда сәчијјәләндирән елементләр һагтында ајдын тәсәввүр әлдә етмирик. Ән јахшысы, шивә һагтында бизә мә'лум олан мә'лумат әсасында сүн'и систем - еталон дүзәлтмәк, бура һәр һансы бир диалект ниттини сәчијјәләндирә билән бүтүн фонетик, фоноложи, морфоложи, синтактик, лексик фактлары дахил етмәк, бу еталонла реал шәкилдә мөвчуд олан шивәләри мүгајисә етмәкдир [374, с.25].

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ајры-ајры шивәләрин хүсуси системи олдуғу кими, бүтүн шивәләри илә бирликдә дилин дә үмуми системи вар. Дилин үмуми системи бир тәрәфдән бүтүн дил үчүн үмуми олан сабит, давамлы әламәтләрдән, дикәр тәрәфдән исә диалект фәргләринин бүрузә вердији гејри-сабит, мүтәһәррик әламәтләрдән ибарәтдир.

Јазылы абидәләрдә өзүнү көстәрән бир факт әсасында да мүәјјән бир диалект әламәтинин варлығы барәдә данышмаг мүмкүндүр. Бу һалда јазылы абидәдә гејдә алынмыш һәмин факт мүасир шивәләрин фактлары илә тәсдиг олунмалыдыр. Мә'лумдур ки, дилин диалект бөлүнмәси вә диалектдә баш верән әсас дәјишикликләр дилин инкишафынын конкрет бир мәрһәләси илә бағлыдыр. Демәли, һәмин "јеканә" диалект факты ја етнолингвистик, ја да инновасија характеринә малик олачагдыр. Диалект факты кими мүәјјәнләшмиш бир хүсусијјәтин јазылы абидәләрдә сејрәк вә ја сых ишләнмәси һәмин әламәтин вахтилә маһдуд вә ја нисбәтән кениш даирәдә ишләнмәси илә бағлы ола биләр.

В.Асланов доғру олараг көстәрир ки, јазылы абидәләрдә бә'зән елә сөзләр ашкар едилир ки, тәдгигатчы бунлары интуитив олараг диалект сөзү кими гијмәтләндирә биләр; мәс.: *конти* "пис", *сурба* "сүфрә", *һавур* "һовур" вә с. [211, с.283-284].

Тарихи диалектолокијанын вә әдәби дил тарихинин индијәдәк, демәк олар ки, ишләнмәмиш вә тәдгиг олунмамыш бир үмуми мәнбәји вар ки, бу да фолклор, поетик халг јарадычылығыдыр. Фолклорун поетик нүмунәләриндә бу вә дикәр сәбәб үзүндән әдәби дилдә әкс олуна билмәјән диалект лексикасы өзүнә јер тапа билир. Белә нүмунәләрдә бә'зән интонасија, ритм, вәзн вә гафијәнин тәләбинә ујғун олараг архаик формалар вә инновасијалар өзүнү көстәрир.

Кечмиш дөврләрин јазылы абидәләри олмадыгда тарихи диалектолокија шивәләри мүгајисәли вә ретроспектив үсулла өјрәнир. Бу һалда тәдгигатчы мүасир шивәләрин структуруну тәһлил едәрәк, ондан јени лајлары кәнар едир, инновасијалар архасында шивәнин гәдим дөврдәки нитг системини ашкар едир. Белә арашдырмада бир шивә илә мәһдудлашмаг олмаз, гоһум дилләр вә диалектләр дә тәдгигата чәлб олунмалыдыр. Ајдындыр ки, мүгајисәли - тарихи үсула әсасланыб јазылы абидәләрдә әкс олунма-

мыш вә ја һәләлик ашкар едилмәмиш диалект фәргләриндән дә данышмаг олар.

Тарихи диалектолокија дилчилијин елә бир саһәсидир ки, бурада бир сыра мүддәалар еһтимал шәклиндә ола биләр, чүнки праформалар һәмишә фәрзијјә шәклиндә олмуш вә олачагдыр. Үмумијјәтлә, елм өзү фәрзијјәјә дә әсасланыр. Е.А.Макјевин Кр.Стангдан алдығы бир фикир бу чәһәтдән чох әламәтдардыр. Кр.Станг јазыр: "Елм диалогдур вә биздән һеч кәс иддиа едә билмәз ки, кимсә бүтүн мәсәләләрдә мөһкәм вә зәманәтли нәтичә әлдә етмишдир. Ахы ирәли сүрүлән фикирләр тәнгидә вә е'тираза мә'руз галыр. Бу гејри-мүтәшәккил команданын көмәји илә елм ирәли кедир. Буна көрә дә тәбии олараг, биләбилә ки, бу ишдә дедикләримин һамысы дүз дејил, мән бу иши әлимдән һәвәслә чыхарырам. Бах буна көрә дә мән нәзәријјәни һәвәслә ирәли сүрүрәм. Јалныз јохланылмыш вә мә'лум шејләрдән ибарәт олан китаб тәдгигатчы үчүн садәчә фајдасыз оларды" [330, с.204].

Тарихи диалектолокија өзүнүн илк аддымларыны атса да [276; 400; 311], онун елементләри дилчиликдә чохдан мөвчуд олмушдур. Тарихи диалектолокијанын елементләри мүгајисәли - тарихи тәдгигләрдә, гәдим јазылы абидәләрин өјрәнилмәсиндә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг олунмушдур. Тәсвири диалектолокијада (хүсусилә түрк дилләринин тәсвири диалектолокијасында) јери кәлдикчә тарихи диалектолокијанын да иши көрүлмүшдүр.

Азәрбајчан дилинин тарихи диалектолокијасынын јарадылмасы зәрурәтини дилчилијимиздә илк дәфә олараг М.Чаһанкиров ирәли сүрмүшдүр. О, түрк дилләринин диалектолокијасы мәсәләләри үзрә III мәһәлли мүшавирәдәки чыхышында тарихи диалектолокија барәсиндә демишдир: "Е'тираф едилмәлидир ки, биздә диалектолокијанын бу саһәси илә, демәк олар ки, һеч кәс мәшғул дејил, һалбуки классикләримизин - бәдии сөз усталарымызын әсәрләриндә ајры-ајры диалект вә шивәләрә аид зәнкин материал вар. Бунларын ајырд едилмәси, дил фактларындан һансынын үмуми әдәби дилә (аз-чох үмуми әдәби дилә), һансыларынын исә диалект вә шивәләрә (даһа дәгиг олараг һансы диалект вә шивәјә) аид олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк чох чидди вә марагллы проблемдир. Бунлары ајдынлашдырмадан нә мүкәммәл дил тарихи јаранар, нә дә тарихи диалектолокија һазырлана биләр" [173, с.250].

М.Рәһимовун түрк дилләринин диалектолокијасы мәсәләләри үзрә V мүшавирәдәки мә'рузәси түрк дилләринин тарихи диалектолокијасы мәсәләләринә һәср олунмушду. Мә'рузәдә түрк дилләринин тарихи диалектолокијасынын јарадылмасы чәтинликләри, јазылы абидәләрин дилиндә диалект хүсусијјәтләринин мүәјјәнләшдирилмәси јоллары вә тарихи диалектолокијанын мәнбәләри илә әлагәдар дәјәрли фикирләр ирәли сүрүлүр. Мүәллифин фикринчә, тарихи диалектолокијанын уғурлу тәдгигаты үчүн халгын тарихини нәзәрә алмагла әдәби дилин инкишафынын ајры-ајры дөврләриндә диалектләрин мәһәллидил тәснифатыны мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр [365, с.30].

М.Ширәлијев тарихи диалектолокијанын јарадылмасыны Азәрбајчан дилчилијинин гаршысында дуран вәзифәләр сырасында гејд едир: "Азәрбајчан дилинин тарихи диалектолокијасы саһәсиндә тәдгигатлар апарылмалыдыр. Бунун үчүн диалектологларымыз XI әсрдә башламыш әлјазмаларыны дәриндән арашдырмалы, әлјазмаларынын һансы гәбилә, тајфа диалектләри әсасында јазылдығыны ашкар етмәлидирләр" [189, с.56]. Бир нечә ил сонра о јенә Азәрбајчан дилинин тарихи диалектолокијасынын јарадылмасыны Азәрбајчан диалектолокијасынын әсас вәзифәләри сырасына дахил едир [430, с.42].

Азәрбајчан дилинин тарихи диалектолокијасынын јарадылмасы јолунда реал тәшәббүсләр 1976-чы илдән башламышдыр. 1976-чы илдә Алма-Ата шәһәриндә Үмумиттифаг түрколокија конфрансында Т.И.Һачыјев вә Е.И.Әзизовун "Азәрбајчан дили тарихи диалектолокијасынын тарихи-

лингвистик әсаслары" мөвзусундакы програм характерли баркә мә'рузәси бу ишин башланғычы олду [264; 267].

Б.Садыговун тарихи грамматика бахымындан шивәләрин морфоложи хүсусијјәтләриндән бәһс едән арашдырмасы да Азәрбајҹан дилинин тарихи диалектолокијасы үчүн фајдалыдыр [133].

Дил тарихи вә диалектолокијанын үмуми мәсәләләри үзрә кечирилмиш бир сыра мүшавирәләрдә Т.Һаҹыјев, В.Асланов, М.Исламов, С.Әлизадә, И.Вәлијев, Б.Садыгов вә башгаларынын мә'рузәләри Азәрбајҹан дили тарихи диалектолокијасынын үмуми вә хүсуси мәсәләләринин һәлли бахымындан чох әһәмијјәтлидир [393; 394; 292].

Азәрбајҹан дили шивәләринин монографик өјрәнилмә вә дил тарихи абидәләринин тәдгиг сәвијјәси имкан верир ки, бу дилчилик наилијјәти зәмининдә тарих вә үмуми түркологија кими елм саһәләринин көмәјинә архаланараг Азәрбајҹан дилинин тарихи диалектолокијасынын јарадылмасына башланылсын.

I ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН КӨКЛӘРИ

Түрк дилләринин ҹәнуб-гәрб вә ја оғуз групуна дахил олан Азәрбајҹан дили өз көкләри е'тибарилә гәдим тарихә маликдир. Тарих әдәбијјатында Азәрбајҹан халгынын вә онун дилинин мәншәји бир-биринә зидд мөвгеләрдән ајдынлашдырылмыш, азәрбајҹанлылар өз ана дилини дәјишмиш бир халг кими, дилимиз исә түрксистемли дил кими кәлмә һесаб олунмушдур.

Азәрбајҹан халгынын формалашмасы барәдә совет тарихшүнаслығынын үмуми гәнаәти беләдир: Атропатенанын вә Гафгаз Албанијасынын гәдим јерли тајфалары (манналылар, кадусиләр, каспиләр, мидијалыларын бир һиссәси, албанлар вә б.) азәрбајҹанлыларын етнокенезиндә мүәјјәнедиҹи әһәмијјәтә малик олмушдур. Сонралар јерли әһали илә узун әсрләр боју Азәрбајҹана сохулмуш мүхтәлиф тајфалар вә етник груплар - киммериләр, скифләр, һунлар, хәзәрләр, оғузлар, монголлар вә с. Ирандилли вә түркдилли компонентләр гарышмышдыр. Азәрбајҹан халгынын формалашмасы бир нечә әср давам етмиш, әсас е'тибарилә XI-XIII әсрләрдә баша чатмышдыр [407, с.265].

Һәмин консепсијаја ујғун олараг Азәрбајҹан дилинин мәншәји һагтында белә нәтиҹә чыхарылмышдыр: "Беләликлә, бир чох башга халгын тарихиндә олмуш һадисә - јерли әһалинин дилинин кәлмәләрин дили илә әвәз олмасы Азәрбајҹанда да баш вермишди" [21, с.189]. Бу мәсәлә илә бағлы олараг Азәрбајҹанын гәдим тарихи үзрә көркәмли мүтәхәссис һеч бир шүбһә јери гојмадан јазыр ки, түрк дилләри аиләсинә дахил олан мүасир Азәрбајҹан дили Азәрбајҹан әразисинә шәксиз кәтирилмишдир [197, с.89].

Дилчилик елминдә исә артыг белә бир фикир гәти шәкилдә тәсдиг олунмушдур ки, Азәрбајчан дили Азәрбајчан әразисинә һазыр шәкилдә кәтирилмәјиб, бу дил узун сүрән тарихи просес нәтичәсиндә Азәрбајчан әразисиндә формалашмышдыр.

Түрколожи әдәбијјатда Азәрбајчан дилинин өз көкләри е'тибарилә Орта Асијанын VIII-X әсрләр оғуз тајфаларынын дилинә кедиб чыхдығы көстәрилир [223, с.139]. Әлбәттә, Азәрбајчанын гәдим јерли тајфалары ичәрисиндә түрк етносларынын варлығыны инкар едәндә вә јерли дилләрин һамысыны гејри-түрксистемли һесаб едәндә белә нәтичәләр алынар. Тарихән дүнјанын мүхтәлиф сәмтләринә јајылмыш түрк тајфаларынын һәм Шәргә, һәм дә Гәрбә кедән јолларын говшағында олан Азәрбајчан әразисиндә чох гәдимләрдән мәскун ола билмәси фикриндә шүбһәли вә елмә зидд һеч бир шеј јохдур. Бундан башга, Азәрбајчан әразисиндә гәдимдән мүхтәлиф дөвләтләрин вә мүхтәлифдилли тајфаларын мөвчуд олмасы да дилин мәншәјини мүәјјәнләшдирмәкдә тарихчини чашдырмамалыдыр.

Сәлчугларын кәлмәсиндән әввәл дә Азәрбајчанда дилимиз үчүн әсас олмуш түрк тајфа дилләри вар иди. Азәрбајчан дилинин әмәлә кәлмәсини јалныз сәлчугларла бағлајанлар, шүбһәсиз ки, сәһв едир, дилин тарихини вулгарлашдырырлар.

Азәрбајчан дили нә кәлмә, нә дә өз көкләри е'тибарилә јад мәншәли олмајыб, јарандығы замандан күнүмүзәдәк түрксистемли дил кими Азәрбајчан әразисиндә сакин олмуш әчдадларымыздан мә'нәви сәрвәт кими бизә мирас галмышдыр. Тарих боју Азәрбајчан әразисиндә мүхтәлифдилли гәбиләләр, тајфалар јашамыш, тарихи һадисәләрин кедишиндән асылы олараг ајры-ајры дөврләрдә сијаси һөкмранлыг мүхтәлиф тајфа бирләшмәләринин тәрәфиндә олмуш, лакин бу етник мүхтәлифлик ичәрисиндә Азәрбајчан дили үчүн әсас олмуш түрк етносларынын варлығы да мөвчуд олмушдур. З.Бүнјадов һаглы олараг јазыр ки, "Азәрбајчан әһалисинин түркләшмәси, бу чохиллик просесин башланғычынын ајдынлашдырылмасы олдугча мүрәккәбдир вә индијәдәк һәлл едилмәмиш галыр. Бә'зи тәдгигатчыларын етдији кими түркләшмәнин XI-XII әсрләрдә баш вердијини гәбул етмәк сәһв оларды. Түркләри Азәрбајчан әразисинә кәнардан кәлмиш бир үнсүр һесаб етмәк дә дүз дејил, чүнки бу һалда јерли бөјүк вә јығчам түрк тајфа тәшәккүлләринә мәһәл гојулмур" [241, с.179].

Азәрбајчан дилинин формалашмасындан бәһс олунаркән нәдәнсә Азәрбајчан әһалисинин түркләшмәси мәсәләси Азәрбајчан дилинин јерли дил олмасы фактына гаршы гојулур. Фикримизчә, "түркләшмәни" Азәрбајчан дилинин кәлмә бир дил кими формалашмасы мә'насында јох, Азәрбајчан дилинин Азәрбајчан әразисиндә јашамыш мүхтәлиф халглар арасында үмуми үнсијјәт васитәсинә чеврилмәси, Азәрбајчан дилинин тә'сир даирәсинин кенишләнмәси факты кими баша дүшмәк лазымдыр. Кәлмә түрк тајфалары јерли әһалијә нәинки өз дилини верирди, әксинә, онларын өз дили јерли түркчәјә ујғунлашырды. Демәли, дилин тарихиндә елә бир дөвр јаранып ки, әввәлләр адачыглар шәклиндә мөвчуд олмуш јерли түрк тајфа дилләри тарихән һәмин әразидә мәскун олмуш вә ја сонрадан кәлмиш мүхтәлиф етнослар (гоһум вә ја гејри-гоһум) үзәриндә гәләбә чалыр, Азәрбајчан дили кениш бир әразидә әһали арасында үнсијјәт васитәсинә чеврилир. Бу просесдә бә'зи јерли дилләр вә кәлмә дилләр ассимилјасија олунур, лакин тамамилә јох олуб кетмир, ја мәһдуд даирәдә үнсијјәт васитәси олур (удин вә тат дилләри кими), ја да мәғлуб олан дил (мәсәлән, әрәб дили) галиб дилдә өз изини сахлајыр. Әкәр доғрудан да азәрбајчанлылар (Азәрбајчан түркләри) мәншәчә гејри-түрк олса иди, Азәрбајчан дили јалныз кәлмә түрк тајфаларынын дили һесабына формалашмаса иди, онда бу дил ја Орта Асија вә ја Волгабоју түрк дилләринә чох јахын оларды, ја да азәрбајчанлылар да османлы түркләри кими *мән* әвәзинә

бән дејәрдиләр. Бундан башга, Азәрбајҹан дилиндә ассимилјасијаја уғрамыш јерли дилләрин изләри дә өзүнү көстәрмәли иди. Бәлли олдуғу кими, мүасир Азәрбајҹан дилинин нә фонетик системиндә, нә дә грамматик гурулушунда индијәдәк јад изә тәсадүф олунмамышдыр.

В.Л.Гукасјан 1979-ҹу илдә чап олунмуш "Азәрбајҹан тарихи" китабыны [312] нәзәрдә тутараг јазыр ки, "хатырлатдығымыз китабын мүәллифләринин дедикләри "Азәрбајҹан јерли әһалисинин дилҹә түркләшмәси" ("языковая тюркизация коренного населения Азербайджана") просеси үмумхалг Азәрбајҹан дили формалашандан сонра башландығы үчүн индијәдәк дә давам едир. Мәһз буна көрә дә Азәрбајҹан әразисиндә түркдилли гәбиләләрлә јанашы мөвҹуд олмуш Ирандилли вә Гафгаздилли гәбиләләр индијәдәк дә ана дилләрини мүһафизә едиб сахламышлар" [55, с.36].

Дил фактлары, дил тарихчиләримизин гәнаәтләри вә бу саһәдә апарылмыш етнолингвистик арашдырмалар Азәрбајҹан дилинин формалашмасы тарихи илә әлагәдар јанлыш фикирләри рәдд едир. Ә.Дәмирчизадәнин, М.Ширәлијевин, М.Рәһимовун, Т.Һаҹыјевин, В.Гукасјанын, В.Аслановун вә башгаларынын тәдгигатларында Азәрбајҹан халг дилинин формалашмасы мәсәләси зәнкин тарихи-лингвистик фактлар әсасында шәрһ олунмушдур.

Азәрбајҹан дили етник мәншәјинә көрә тәмиз түрк мәншәли олуб өзүндә һеч бир гејри-түрк әламәти әкс етдирмир. Азәрбајҹан дилинин тәшәккүлү исә XI әсрдән әввәл башламышдыр. Бу мүддәа артыг 30-ҹу илләрдән Азәрбајҹан дилчилијиндә сүбут олунмагдадыр. 1930-ҹу илдә чап олунмуш "Азәрбајҹан түрк халг шивәләри луғәти"нин өн сөзүндә Азәрбајҹан түрк дилинин османлы дилиндән әввәл формалашдығы көстәрилмишдир [22, с.XV]. Ә.Дәмичизадә үмумхалг Азәрбајҹан дилинин формалашмасы тарихини мүхтәлиф илләрдә мүхтәлиф дөврләрә аид етмишдир. О, 1958-ҹи илдә бу мәсәлә илә әлагәдар олараг јазмышды: "X-XI әсрләрдә азәрбајҹанлылар арасында

үмуми вә күтләви һалда ишләнән вә һамы тәрәфиндән анлашылан дил нә албан тајфа дилләридир, нә оғуз тајфа дилидир, нә дә гыпчаг; бу, мәһз бу дөврдә артыг там һалда үмумхалг дили кими тәшәккүл тапмыш олан Азәрбајҹан дилидир" [61, с.17]. Сонралар Ә.Дәмирчизадә Азәрбајҹан дилинин тәшәккүл дөврүнү VII-X әсрләрә [63, с.40], VII-IX әсрләрә [65, с.3] аид етмишдир. Мүәллиф өзүнүн сон тәдгигатында үмумхалг Азәрбајҹан дилинин V-IX әсрләрдә там һалда формалашыб сабитләшдијини көстәрмишдир [66, с.50].

М.Рәһимов үмумхалг Азәрбајҹан данышыг дили һаггында ашағыдакы нәтиҹәләрә кәлмишдир: "Азәрбајҹан әразисиндәки Иран вә Гафгаз дилләриндә үмуми гәдим түрк елементләринин олмасы, Гафгазын топонимикасында, гәдим ермәни мәнбәләриндә вә XI-XII әсрләрин фарсдилли әсәрләриндә хејли мигдарда гәдим түркизмләр, еләҹә дә бир сыра башга фактлар (әрәб тарихи мәнбәләри вә с.) еһтимал етмәјә имкан верир: 1) Азәрбајҹан (түрк) дили Азәрбајҹан әразисиндә сәлҹугларын Гафгаза кәлмәсиндән хејли габаг фәалијјәт көстәрмишдир; 2) Һәлә ерамызын V-VI әсрләриндә үмумхалг Азәрбајҹан данышыг дили о вахт Азәрбајҹан әразисиндә мәскун олан чохсајлы тајфалар вә халглар, мүхтәлиф Гафгаз дилләриндә данышанлар арасында үмуми үнсијјәт васитәси олмушдур" [366, с.58].

Азәрбајҹан халг дилинин формалашмасы мәсәләси Т.Һаҹыјев тәрәфиндән дә арашдырылмышдыр. О, әввәлләр түрк мәншәли үмумхалг Азәрбајҹан дилинин VII-VIII әсрләрдә формалашмасы фикриндә олса да [155, с.37-38], сонралар бу просесин V-VI әсрләрдә баш вермәси гәнаәтинә кәлмишдир [157,с.34].

Г.Ворошил бу мәсәләдә бир гәдәр дә ирәли кедәрәк јазыр ки, Азәрбајҹан дили ән кечи IV-V әсрләрдән мөвҹуд олмушдур [45]. Сонракы тәдгигатында о, үмумхалг Азәрбајҹан данышыг дилинин ән кечи VII әсрдә формалашдығыны көстәрмишдир: "Беләликлә, ән кечи VII әс-

рин сонларында ваһид Азәрбајчан халгынын формалашмасы илә әлагәдар олараг үмумхалг Азәрбајчан дили дә мејдана кәлир. Лакин бу дил әввәлки әсрләрдә дә үмумүнсијјәтваситәси иди. Азәрбајчанын, демәк олар ки, һәр јериндә компакт шәкилдә јашамыш Азәрбајчандилли гәбилә вә тајфалар өзләрини V әсрдә дә бир дилдә данышан халг кими һисс етдикләри үчүн гоншу халгларын, хүсусилә Загафгазијадакы вә Дағыстандакы түркдилли гәбилә вә тајфаларын сијаси-ичтимаи вә мәдәни һәјатында фәал иштирак едирдиләр" [55,с.45].

В.Аслановун фикринчә, "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дили бир чох һалларда II-VI әсрләр гәдим Азәрбајчан дилини әкс етдирир [25,с.76]. Ф.Зејналов Азәрбајчан дилинин формалашмасыны IV-VII әсрләрә аид едир [85,с.29]. М.Ширәлијевә көрә, Азәрбајчан дили IV-V әсрләрдә Азәрбајчан әразисиндә оғуз вә гыпчаг тајфаларынын дилләри әсасында формалашмышдыр [432,с.4].

Көрүндүјү кими, дилчи алимләрин кәлдикләри нәтичәләрә көрә, Азәрбајчан дилинин формалашмасы просеси әсасән IV-IX әсрләр арасында баш вермишдир. Халг дилинин формалашмасынын нечә әср давам етдијини гәти шәкилдә сөјләмәк һәләлик чәтин олса да, XI әсрәдәк Азәрбајчанда мүхтәлиф түрк диалектләринин мөвчуд олдуғу шәксиз е'тираф олунмалыдыр. Тәкчә буну гејд етмәк кифајәтдир ки, Азәрбајчанда, үмумијјәтлә, Гафгазда јашамыш оғузлар "Китаби-Дәдә Горгуд" кими мөһтәшәм бир епос јаратмышдылар. Абидәдә јазылдығына көрә, Дәдә Горгуд* Мәһәммәд пејғәмбәрин заманына јахын бир дөврдә јашамышдыр: "Рәсул әлејһиәссәлам зәманына јагын Бајат бојындан Горгут ата дијәрләр, бир әр гопды". Букдүз Әмән һагтында исә "варыбан пејғәмбәрин јүзини көрән" тә'јини ишләдилир.

Азәрбајчан дилинин мүхтәлиф түрк тајфа дилләри әсасында формалашдығыны дилимизин адландырма шә-

* Бу ад әслиндә ***Горгут*** шәклиндә јазылмалыдыр.

килләри вә гоншу халгларын азәрбајчанлылара вердикләри адлар ајдын шәкилдә көстәрир. Азәрбајчан дилинин узун müddәт "түрки", "түрки дили", "түрк дили", "түркчә" адлары илә танындығы мә'лумдур.

Гарагојунлу вә ағгојунлу иттифагларына дахил олан тајфалар вә гәбиләләр үмумән түркмән адланырдылар. Сәфәвиләр дә гарагојунлу вә ағгојунлу түркмән сүлаләләринин бирбаша вариси сајылыр. Бу да мараглыдыр ки, Кәркүк түркманлары өзләрини вә азәрбајчанлылары инди дә түркман адландырырлар. З.Бүнјадов вә О.Әфәндијев доғру олараг јазырлар ки, XIV-XV әсрләрдә гарагојунлу вә ағгојунлу адыны алан тајфалар вә гәбиләләр өзләрини ејни бир түркман халгы һесаб едир, өзләрини Кичик Асија (османлы, румлу) вә Орта Асијанын (чағатај) түркләриндән ајырырдылар. Һәмин дөврдә Азәрбајчан түркманлары Орта Асијадан көчмүш узаг әчдадларындан гүввәтли шәкилдә фәргләнир, дилинә вә мәдәнијјәтинә көрә, азәрбајчанлыларла гајнајыб-гарышмышдылар [242,с.4-5]. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, тәдгигатчыларын әксәријјәти (М.Ф.Көпрүлү, Ә.Әлизадә, Һ.Мирзәзадә, Н.Мәммәдов, Г.Пашајев, М.Ширәлијев, М.Еркин, С.Чағатај, Ч.Хыдыров вә б.) Ираг түркманларынын тарихән Азәрбајчанла, азәрбајчанлыларла бағлы олдуғуну, онларын данышыг дилинин Азәрбајчан дилинә чох јахын олдуғуну, Кәркүк диалектинин Азәрбајчан дилинин чәнуб шивәләри групуна ујғун кәлдијини көстәрмишләр [112; 110, с.248-249; 126; 358; 431, с.4,81; 457, с.IX; 448, с.4; 151].

Ә.Дәмирчизадә гејд едир ки, "XV-XVIII әсрләр арасында јазылмыш бир сыра сәрф вә луғәтләрдә "түрки" вә бә'зән "гызылбаш" истилаһы әсасән азәри мә'насында ишләнилмишдир. Чүнки бу дөврдә османлы түркчәси "руми" адланыр вә азәри, јә'ни түрки дилиндән фәргләндирилирди" [60, с.161].

Һазырда азәрбачанлылар Гафгаз халглары арасында "азәрбајчанлы" ады илә јанашы, башга адларла да танырлар. Күрчүләр азәрбајчанлылары *татари,* осетинләр

татајраг, абхазлар *ататар,* ерменилер *турк,* Күрҹүстанда јашајан јунанлар *туркос,* гарачајлар вә балкарлар *түркли,* ләзкиләр *түрк* адландырырлар. Бу адлардан башга, азәрбајҹанлылара (ејни заманда иранлылара) гарачајлар вә балкарлар *качарлы,* чеченләр *гажари,* гумуглар, лаклар вә даркинләр *кажар* да дејирләр. Көстәрилән терминләрлә јанашы, азәрбајҹанлыларла әлагәдар олараг чеченләр *гезало,* аварлар, андијләр, чамалаллар, багулаллар, арчинләр *падар,* рутуллар, сахурлар, еләҹә дә Шәки-Загатала зонасындакы аварлар *мугал* етнонимләрини ишләдирләр [253, с.209]. Губа рајонундакы ләзкиләр дә азәрбајҹанлылары *могал,* бә'зән дә *мугал* адландырмышлар [34,с.6]. Дәрбәнд рајонунда азәрбајҹанлыларын јашадыгы кәндләр тәрәкәмә кәндләри сајылыр. Бурада азәрбајҹанлылара *һәмшәри* вә *гачар* да дејирләр.

Азәрбајҹанлылара аид едилән бу адларын түрк тајфалары илә бағлы олдуғуна һеч бир шүбһә јохдур. Јалныз чеченләрдә ишләнән *гезало* термини бизә ајдын дејил, лакин бу терминин дә чечен дилиндә "татар" мә'насыны ифадә етдији мә'лумдур [253,с.210]. Әфганыстанда јашајан әфшарларын өз дилләрини *азәри* адландырмасы да марагды фактдыр [239,с.304].

Азәрбајҹанлыларын етник тәркибинә аид олан вә Иранда јашајан әфшарларын, шаһсевәнләрин, гарапапагларын, гарадағлыларын вә гашгајларын С.И.Брук тәрәфиндән мүстәгил етнослар кими көстәрилмәси [239, с.360-361] мәгбул сајыла билмәз. Иранда кәнкәрли, инанлы, баһарлы, нәфәр, пычагчы, бајат, гаракөзлү, гачар вә с.тајфа адлары илә танынан әһалинин дили Азәрбајҹан дилидир. С.И.Брук јазыр ки, гачарларын чох һиссәси фарс дилиндә, аз һиссәси исә гачарча (түрк групу) данышырлар [239,с.361]. Гачарларын түрк тајфасы олдуғуну сүбут етмәјә еһтијаҹ јохдур, лакин гачарларын "гачарча" данышдығыны сөјләмәк дилчилик бахымындан нашылыгдыр. Мүасир түрк дилләри ичәрисиндә гачар дили јохдур. Гачарлар азәрбајҹанча данышырлар. Д.Ј.Јеремејев белә

бир марағлы нәтиҹәјә кәлмишдир ки, "хазар" сөзү Хәзәр әтрафы түркләрдә "гачар" шәклиндә сахланмышдыр [301,с.14].

"Совет тарих енсиклопедијасы"нда көстәрилир ки, ајрымлар, гарапапаглар, падарлар, шаһсевәнләр, гарадағлылар, әфшарлар вә с. азәрбајҹанлыларын тарихән формалашмыш етнографик групларыдыр [407,с.265-266]. С.И.Брук Иранда мүгәддәм, дүмбал, гарачорлу, муғанлы, бајат вә ҹаваншир тајфа адларыны сахламыш әһалини дә азәрбајҹанлыларын етнографик групларыһесаб едир [239,с.360].

Тәдгигатчыларын әксәријјәти гашгајларын (Л.Ликети, И.Бентсиг, К.Менгес, Н.А.Баскаков, М.Әмирпур вә б.) вә ејналлыларын (Л.Ликети, М.Әмирпур, Н.З.Һаҹыјева) шивәләрини Азәрбајҹан дилинә аид едирләр. Т.Ибраһимовун "Гашгајлар" әсәриндә [88] вә 1988-ҹи илдә Москвада бурахылмыш "Дүнја халглары" адлы тарихи-етнографик мә'лумат китабында [353,с.208] гашгајларын азәрбајҹанча данышдығы көстәрилир. Түрколожи әдәбијјатда Әфганыстанда јашајан әфшарларын да дили Азәрбајҹан дилинин бир диалекти һесаб олунур [191;306;152].

Оғуз дилләринин диалектләр системиндә Кәркүк-түркман, гашгај, ејналлы вә әфшар диалектләри тәдриҹ олунмуш диалектләр сајыла биләр. Бу диалектләр өзкә дил мүһитиндә јерләшмәси, башга оғуз диалектләриндән тәҹрид олунмасы, дил хүсусијјәтләри бахымындан оғуз дилләринин бә'зи гәдим хүсусијјәтләрини сахламасы вә бир сыра инновасија һалларына малик олмасы илә сечијјәләнир. Тәҹрид олунмуш диалектләр спесифик әламәтләри илә башга диалектләрдән нә гәдәр чох фәргләнсәләр дә, тарихи бахымдан онлар Азәрбајҹан дилинин ҹәнуб шивәләри илә бағлыдыр.

Азәрбајҹанлыларын, онларын етник тәркибинә аид олан етнографик групларын мүхтәлиф етнонимләрлә адланмасы халгын етник тарихи, онун формалашмасында иштирак етмиш мүхтәлиф тајфаларын вә онларын тирәләринин адлары илә әлагәдардыр. Шимали вә Ҹәнуби Азәр-

бајҹанда јерләшмиш тајфаларын адларына бу ҹәһәтдән диггәт јетирилмәси бә'зи мәсәләләрин ајдынлашдырылмасына көмәк едә биләр. М.Баһарлы Шимали Азәрбајҹанда јерләшмиш олан ашағыдакы тајфаларын адларыны чәкир: кәнкәрли (Көјчај, Ҹаваншир, Шуша гәзалары), куманлы (Бакы гәзасы), ҹәкирли (Шамахы гәзасы), гарапапаг (Газах гәзасы), ҹаваншир (Ҹаваншир гәзасы), халаҹ (Көјчај, Ҹавад вә Зәнкәзур гәзалары), шамлы (Көјчај вә Ағдаш гәзалары), гараманлы (Ҹавад гәзасы), ајдын (Губа гәзасы), јува (јә'ни әски ајва, Нахчыван гәзасы), имрәли (Ҹавад, Ҹаваншир, Шуша вә Ҹәбрајыл гәзалары), дөкәр (Кәнҹә гәзасы), бајат (Көјчај, Ҹавад, Губа, Шамахы вә Шуша гәзалары), гаҹарлар (Көјчај, Губа, Шуша вә Ҹавад гәзалары), баһарлы (Шуша вә Зәнкәзур гәзалары), дулкадыр (Кәнҹә вә Шәмшәдил гәзалары), устаҹлы (Губа гәзасы), падар (Губа, Көјчај, Ағдаш вә Шамахы гәзалары. Бунлар хүсусилә Шамахынын шимал-гәрбиндәки дағларда гәләбәликдирләр. Загатала вә Нуха гәзаларында, Күрдәмир јанында вә шималда Дәрбәнд јанында бир чох кәндләр тәшкил едирләр), хәлилли (Шамахы, Губа, Көјчај, Ҹавад, Ағдаш вә Нахчыван гәзалары), сурсур (Көјчај, Шамахы, Губа гәзалары), чубан (Шамахы вә Ҹавад гәзалары), татар (Кәнҹә вә Ҹаваншир гәзалары), гарагојунлу (Ҹаваншир, Көјчај, Кәнҹә, Зәнкәзур, Нуха вә Губа гәзалары), Буҹаг ногајлары (Көјчај, Ҹавад, Ағдаш вә Нуха гәзалары). 1856-ҹы илә аид Гафгаз иллијиндә Шимали Азәрбајҹанда јашајан мүхтәлиф тајфаларын адлары чәкилир: халаҹ, алпавут, гарабөрүк, чепини, гарадекин, дизаглы, бајандыр, гарајунд, гузанлы тәракимә, газаг, куман вә куманлы, бөрҹан, гараманлы, түркан [464,с.92].

Карл Риттер Ҹәнуби Азәрбајҹандакы түрк тајфалары барәдә кечән әсрин әввәлләринә аид олан мә'лumаты вермишдир: ағгојунлу вә гарагојунлу Хој вә Ирәван һүдудунда 8 мин ев вә бүтүн Ҹәнуби Азәрбајҹанда 10 мин ев; усталы, сарычалы, гара хубанлы 8 мин; ҹаваншир 12 мин; шаһсевәнләр Әрдәбил әтрафында 8 мин, Хаштаруд,

Гармруд вә Мијанә тәрәфләриндә 50 мин; Марағa вә Урмијә әтрафында мүгәддәм түркмәнләри 5 мин; Аразын шималында, Ермәнистан һүдудунда кәнкәрлиләр 5 мин; Гарабағда гарачарлылар 12 мин; Ирәван әтрафында шаһдуллулар 8 мин; бејдилиләр - мүхтәлиф јерләрдә 3 мин; Халхалда сејидлиләр 5 мин; Гәзвин әтрафында әмварлылар 5 мин евдир. Ҹәнуби Азәрбајҹанда отураг һәјата кечмиш вә тајфа адларыны сахламыш азәрбајҹанлылардан ашағыдакылары да көстәрмәк олар: Урмијә тәрәфләриндә сулдузлар; Гарабағ вә Марағада узун заман һаким тәбәгә олан отузики ҹаваншир тајфасы; Маку тәрәфләриндә гарагојун, Гәзвин-Султанијјә мәнтәгәләриндә шаһсевән, инанлы; Гәзвинин гәрбиндә авшарлар, инанлылар; Гәзвинин ҹәнубунда гуртбәјли; Хамсәдә чекниләр; Зенванын ҹәнубунда јылмаҹ, тырпаглы, усанлы мүгәддәм, бајат вә худабәндли. Бунлардан башга, јенә мүхтәлиф јерләрдә гарагојунлу, ағгојунлу, илханлы, гызылајаг, башоғуз, гарадулаглы, гарапапаглы, галачлы, гызылкечили, гарадағлы, усанлы, гарачорлу, илбәкли, чарыглы, пурсунлу вә дәвәли кими тајфа адларыны сахлајыб азәрбајҹанча данышан әһали јашајыр [464, с.93].

Азәрбајҹанлыларын гәбилә, тајфа адлары бунунла битмир. Анҹаг бу мәсәлә илә әлагәдар ону гејд етмәк истәјирик ки, халгын тарихән елләр үзрә мәскунлашмасы, тајфа вә нәсил адларыны јашатмасы онун ејни бир дилдә, ејни бир дилин мүхтәлиф шивәләриндә данышмасыны инкар етмир. Бу да нәзәрә алынмалыдыр ки, Азәрбајҹан дилинин диалект үзвләнмәси гәбилә-тајфа әламәтләринә көрә дејил, мәһәлли әламәтләрә әсасланыр. Тајфа вә нәсил адларынын јашадылмасы түрк халгларында, о ҹүмләдән азәрбајҹанлыларда ән'әнәви олмушдур. Тајфа вә нәсил адларынын сонракы дөврләрдә сахланмасы, мүасир терминолокија илә десәк, бир нөв фамилија ролуну ојнамышдыр (мәс.: Пәнаһәли бәј Сарычалы Ҹаваншир, Мирзә Ҹамал Ҹаваншир Гарабағи).

Түрк дилләри ичәрисиндә Азәрбајҹан дили гәдим дилләрдән биридир. Бу фикри сөјләјәркән биз Азәрбај-

чанда олмуш вә ја олмамыш гәдим бир мүәллифин гејдләринә јох, дилин системинә әсасланырыг. Азәрбајчан дили башга оғуз дилләриндән инновасијаларын чохлуғу илә фәргләнир. Бәллидир ки, инновасија дилин илкин, јахуд көкдил формаларынын дәјишмәси демәкдир. С.Ј.Малов мүасир түрк дилләри ичәрисиндә чуваш, јакут вә сары ујғур дилләрини ән гәдим түрк дилләри һесаб етмишдир [331,с.7]. Фикримизчә, дилләрин гәдимлији архаизмләрин чохлуғу илә дејил, бәлкә дә инновасијаларын сајы илә өлчүлмәлидир. Б.А.Серебренникова көрә, јакут вә чуваш дилләриндә инновасијалар архаизмләрдән үстүндүр [391, с.54]. Көкдил формаларынын дәјишмәси үчүн дилин узун сүрән тәкамүл просеси тәләб олунур. Демәли, инновасијаларын үстүн олдуғу түрк дилләри даһа узун сүрән бир инкишаф јолу кечмишләр.

Азәрбајчан дилинин инкишаф тарихиндә бир сыра лајлар вар: гәдим лајлар, орта лајлар, јени лајлар. Дилимизин гәдим гатларынын јашыны вә тарихини дәгиг мүәјјән етмәк һәләлик чәтиндир. Анчаг халгын тәшәккүлүндә иштирак етмиш гәдим тајфаларын дилдәки вә топонимијадакы изинә әсасән бә'зи мүлаһизәләр сөјләмәк олар.

Ә.Дәмирчизадә Азәрбајчан дилинин әсас мәнбәләрини белә мүәјјәнләшдирир: "Түрк дилләри аиләсинин гәрб групуна мәнсуб олан дилләрин, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин әсас мәнбәләри исә ерамыздан әввәл вә ерамызын биринчи мин или дөврүндә Хәзәр дәнизинин шәргиндә, шималында, гәрбиндә, чәнубунда, үмумән Гафгазда мәскән салмыш сак-скиф, гас-гаспи-гассит-Хәзәр, сабырсувар, һун-гун, түрк-төрәк, ғуз-оғуз, гыпчаг-гыфчах адлары илә танынан гәбилә вә тајфаларын дилләри олмушдур" [66,с.48].

Азәрбајчан дилинин әсасында јерли түрк етносларынын дил хүсусијјәтләринин дурмасыны гәдим мүәллифләрин мә'луматлары вә арашдырмалар тәсдиг едир. Антрополог Г.Ф.Дебесин фикринчә, азәрбајчанлыларын вә түркмәнләрин физики типи онлары Газахыстанын вә Алтајын гәдим

халгларындан чох, Шәрги Аралыг дәнизи вә Өн Асијанын халглары илә даһа артыг гоһумлашдырыр [291а, с.139].

Мүасир түркләр јевропеиддир [301,с.33]. Гыпчаглар да гәдимдә мавикөзлү, сарышын јевропеид олмушлар [419,с.33]. Тәдгигат көстәрир ки, азәрбајчанлыларын физики типинин формалашмасында ики јевропеид антроположи тип иштирак етмишдир [316,с.52]. Р.Гасымова белә нәтичәјә кәлмишдир ки, "Иран азәрбајчанлылары физики әламәтләринин хүсусијјәтләринә көрә, совет азәрбајчанлыларына чох јахындырлар. Һәр ики груп Каспи антроположи типин әламәтләри илә характеризә едилир" [317, с.217]. Демәли, антроположи нәтичәләрә көрә, Азәрбајчан дилинин көкләрини бу дилдә данышан халгын әсас күтләсинин мәскун олдуғу әразидә - Чәнуби Азәрбајчанда вә Гафгазда ахтармаг лазымдыр.

Азәрбајчан гәдимдән түркләр өлкәси кими танынмышдыр. З.Бүнјадовун "Азәрбајчан VII-IX әсрләрдә" китабындакы бир мә'лумат индијәдәк бир чох тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмишдир: "Биз әрәб мәнбәјиндә әрәб ишғалынадәк Азәрбајчанда түркләрин јашамасы һаггында мә'лумата раст кәлдик. Рәвајәтә көрә, Әмәви хәлифәси Мүавијә бир дәфә бир јәмәнлијә - гәдим тарихи јахшы билән Абид ибн Шаријәјә суал верди: "Түркләр вә Азәрбајчан нә демәкдир?" Абид чаваб верди: "Азәрбајчан гәдимдән түркләрлә мәскун өлкәдир". Әкәр биз 1126-чы илдә тәртиб олунмуш фарсча анонимдә көстәрилән версијаја раст кәлмәсә идик, бу рәвајәти шүбһә алтына алмаг оларды; орада дејилир: "Азәрбајчан гәдимдән түркләрин әлиндә олан бир өлкәдир" [241,с.182-183].

Ерамыздан әввәл XIV әсрдә Ассурија михи јазыларында Урмијә көлү рајонунда *туриккиләр* гејдә алынмышдыр. Јенә ерамыздан әввәлки биринчи минилијин башланғычында Урарту михи јазыларында Азәрбајчан әразисиндә Урарту дили гајдасына ујғун олараг *турихи* адланан әһалинин јашадығы вилајәт гејд олунмушдур [438,с.63]. Гарагалпагларын етнокенезиндә иштирак етмиш мүјјән адлы

түрк тајфасынын е.ә. II-I минилликдә ҹәнуб-гәрбдән Урмијә көлү әтрафындан көчдүјү Л.С.Толстова тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмишдир [352,с.72-73]. Е.ә. VI-V әсрләрдә Азәрбајҹанда мәскун олан түркләр барәсиндә XI әср мүәллифи Ибн Мисгәвејһ гијмәтли мә'лумат вермишдир [Бах: 152а, с.166-167]. Антик мүәллифләр Мела вә Плининин мә'луматларына көрә, 44-ҹү илә гәдәр, ики мин ил бундан әввәл Дәрбәнд кечидинин јахынлығында - Ширван вә Мил отлагларында түркләр јашајырдылар [438,с.63-64]. Түрк етноними Һеродотда *ширк,* Мелада *түрк,* Плинидә *тирк* шәкилләриндә ишләнмишдир [439,с.12].

Ерамыздан әввәлки минилликләрдә Иран јајласынын ҹәнуб-гәрбиндә еламлылар јашамышлар. Онларын дилиндә *меша* сөзү мүасир Азәрбајҹан дилиндәки мә'нада ("мешә") ишләнмишдир [438,с.63]. Бу ујғунлуг тәсадүфи сајылмамалы, Елам дили илә Азәрбајҹанын прототүрк етносларынын дилләри арасында мүәјјән бир әлагә илә (дил әлагәси) шәртләнмәлидир. Һәм дә марагллыдыр ки, түрк дилләри ичәрисиндә *мешә* сөзү "мешә" мә'насында јалныз Азәрбајҹан дилиндә ишләнир. Түрк вә гагауз дилләриндә *мешә* сөзү "палыд" мә'насыны верир.

Сака адланан тајфаларын вә ја онларын мүәјјән бир һиссәсинин дилинин Азәрбајҹан дилинин мәнбәләриндән олдуғуну да еһтимал етмәк олар. Антрополог В.Алексејев белә нәтиҹәјә кәлмишдир ки, "түрк халгларынын вә дилләринин мәнбәләрини хејли әввәлләрдә, ерамызын башланғыҹында вә јахуд һәтта хејли әввәлләрдә скиф заманында ахтармаг лазымдыр" [23,с.51]. Сака вә массакетләрин Орта Асија халгларынын, хүсусилә түркмәнләрин вә газахларын етнокенезиндә мүәјјән рол ојнадыглары елми әдәбијјатда көстәрилмишдир.

Скифләр өзләринә *сака* дејирдиләр (Бизҹә, онларын ады *сак* кими дејил, *сака* шәклиндә јазылмалыдыр). Мүасир елми әдәбијјатда сака термини алтында Орта Асијанын шәрг рајонларынын вә Шәрги Түркүстанын гәдим Ирандилли тајфалары нәзәрдә тутулур. Анҹаг сака терми-

ни тез-тез кениш мә'нада ишләдиләрәк, үмумијјәтлә, мүхтәлиф рекионларда јашамыш скифләрә аид едилир.

Һазырда тарих әдәбијјатында сакаларын (скифләрин) Ирандилли олмасы фикри һаким мөвгедәдир, лакин бу еһтималла јанашы, гәдимдән сакаларын түрк тајфасы олмасы һаггында фикир мөвҹуд олмушдур. Һәлә Бизанс тарихчиси Менандр (VI әср) түркләрин гәдимдә сака адландығыны көстәрмишдир. Јенә һәмин дөврдә јашамыш Ф.Симокатта Гафгазда вә шималда јашајан скифләри түрк һесаб етмишдир. VII әсрә аид "Ермәни ҹоғрафијасы"нда Скифија *Апахтарк* (јә'ни "Түрк") кими изаһ олунмушдур [404,с.63]. Х.Ҹуғаетси (XVIII әср) Асија Скифијасыны *Апахтарк*, јә'ни "Түрк" адландырмышдыр [405,с.75].

Скифләрин Ирандилли олмасыны (шүбһәсиз ки, онларын ичәрисиндә Ирандиллиләр вар иди) әсасландырмаға чалышанларын әсас сүбуту скиф чарлары адларынын етимоложи тәһлилинә истинад олунмасыдыр. Бәллидир ки, етимолокија фәрзијјә илә бағлы олан бир елм саһәсидир вә мүәјјән бир етимолокијанын әксини дә сүбут етмәк олар. Скифшүнаслыгда белә һаллар мөвҹуддур. Мәсәлән, Таргитајын оғулларынын адларыны (Липоксај, Арпоксај, Колаксај) тәдгигатчылар Иран дили илә әлагәләндирмәјә чалышмышлар. Анҹаг В.И.Абајев, Һ.Коте кими скифшүнаслар дәфәләрлә гејд етмишләр ки, Арпо, Липо вә Кола-Сколо* адлары "Иран сөзләри ола билмәзләр". Онлар бу адлары Русијанын ҹәнубунун скифәгәдәрки әһалисинә аид едирләр. Јахуд К.Нојманн Колаксај адынын монголча "гачаг" демәк олдуғуну көстәрир. Чох күман ки, јунанлар скиф адларыны өз дилләринин гајдаларына ујғун шәкилдә дәјишдирмишдиләр: ујғун скиф сөзләри онлара өз дилләринин сөзләрини хатырлада биләрди. Буна көрә дә скиф сөзләринин етимоложи тәһлилиндә һәгиги тарихи-лингвистик арашдырма тәләб олунур, әкс һалда Һеро-

* Көјтүрк хаганлығынын јарадыҹысы Бумын хаганын оғлунун ады Коло иди.

дотдакы хүсуси адларын изаһы тәдгигатчыны јанлыш јола сала биләр.

Һиндавропачыларын вердикләри етимолокијаларын һеч дә сака вә скиф адланан тајфаларын мәншәји мәсәләсини гәти шәкилдә һәлл етдијини дүшүнмәк доғру дејил. Вахтилә В.И.Абајев сакаларда маралын тотем олдуғуну фәрз едәрәк сака етнониминин "марал" (осетинҹә: саг) мә'насында олдуғуну көстәрмишдир. Бир чох тәдгигатларда белә бир мејл нәзәрә чарпыр ки, куја скиф сөзләринин мә'лум етимолокијалары артыг сакаларын дил мәнсубијјәти мәсәләсини һәлл етмишдир. Һалбуки бир сыра скифшүнаслар (Б.А.Литвински, Һ.В.Бејли) В.И.Абајевин сака етнониминә вердији изаһла разылашмырлар.

Сака етнониминин осетин дилиндә "марал" мә'насында олан *саг* сөзү олдуғуну сүбут етмәкдәнсә, онун јакутларын өзләринә вердикләри *саха* ады илә ујғунлуғуну е'тираф етмәк һәгигәтә даһа јахындыр. Јакутлар башга түрк халгларындан даһа тез тәҹрид олунуб вә башга дилләрин (тунгус-манҹур, монгол) тә'material тә'сиринә даһа чох мә'руз галмышлар. Јакутлар инди јашадыглары әразијә (Ленаја) Бајкал әтрафындан кәлмишдиләр.

Бурасы марагдыдыр ки, гәдим мүәллифләр сакаларын Ирандилли олмаларыны гејд етмирләр. Һәтта Иран мүәллифләринин өзләри сакалары Ирандилли һесаб етмирләр. Мәсәлән, Мәһәммәд Һәсәнхан сакалары, скифләри, сакасенләри туран тајфасына аид едир. Зәбиһулла Сәфа сакалары һиндавропалы, иранлы сајмыр. Мүасир Иранын көркәмли алими Ҹавад Һеј'әт Әфрасијаб (Алп Әртунга) вә Шу хаганлары һагтындакы дастанлардан сака түркләринин дастанлары кими бәһс едир [160а,с.66-67]. Һиндистанын дөвләт хадими Ҹәваһирләл Неһру сакалар һагтында јазыр: "Саклар ири көчәри түрк тајфаларындандыр" [118,с.122].

Сакаларын Ирандилли олмаларыны сонрадан бә'зи тәдгигатчылар сүбут етмәјә чалышмыш вә бу мәсәләни аз гала битмиш һесаб етмишләр. Һалбуки скифләрин (вә ја

онларын мүәјјән бир һиссәсинин) түрк вә ја монгол мәншәли олмасы фикри скифшүнаслыгда мүһүм јер тутур. Б.Нибур, К.Нојманн, Е.Миннс скифләри монгол, К.Нојманн скиф-сколотлары түрк, Һ.Вамбери скифләрин әсас һиссәсини Урал-Алтај, һәр шејдән әввәл, түрк-татар мәншәли, Һ.Штејн сакалары туран тајфасы, В.Тарн вә Һ.Коте сакаларын јухары тәбәгәсини түрк һесаб етмишләр. Һәтта бә'зи араштырычылар еһтимал едирләр ки, сакалар башланғычда Иран мәншәли олмамыш, Иран дилини сонралар онлары әһатә едән әһалидән көтүрмүшләр (Һ.Коте). Бундан башга, скифшүнасларын бир групу аргипеләрин монгол вә ја калмык (Һејерен, Колстер, Нојманн, Гуно, Бајер, Боннел, Мишенко, Миннс, Јунге), икинҹи групу түрк вә татар (Мүлленһоф, Томашек, Еберт, Киндерманн), үчүнҹү групу исә башгырд (Абихт, Штејн, Вестберг) олдуғуну сөјләмишләр. Әлбәттә, аргипеләрин етник мәнсубијјәти барәдә башга фикирләр дә вар, лакин апарычы тәдгигатчылар түрк-монгол нәзәријјәсинин тәрәфиндәдир. Белә олдуғу һалда, скиф вә сака ады илә мә'лум олан тајфаларын һамысынын Ирандилли һесаб олунмасы елми ҹәһәтдән өзүнү доғрултмур.

Скифләр арасында шаманчылығын олмасы да кичик мәсәлә дејил вә бу, дитгәтдән јајынмамалыдыр. Елми әдәбијјатда Һеродотун тәсвир етдији дәфндән сонра тәмизләнмә мәрасими өлмүш гадынын руһуну ахирәтә мүшајиәтдән сонра шаманын һәрәкәтләри илә мүгајисә олунур. Тәдгигатчылар шаман ше'рләри вә һекајәләри илә Аристејин аримасплар һагтындакы епосуну тутушдурмушлар. Аполлон тәрәфиндән тутулан Аристеј (е.ә. VII әср) иссе-донлар өлкәсинәдәк учушда еллинләрин вә еллин олмајан халгларын өлкәләринә тамаша едир. О, өз поемасында реал һадисәләри мифләрлә гарышдырыр. Аристејин һәјаты һагтында бизә кәлиб чатмыш фантастик мә'луматлар ону шаман фигуру илә гоһумлашдырыр. Онун поемасынын әсас ҹизкиләриндә (материалына вә формасына көрә) скиф шаман һекајәси өзүнү көстәрир. Әслиндә јунанлар

скиф шаман поезијасыны гәбул етмишләр ки, бу да сонрадан мифләрин, нағылларын вә епик поезијанын мәнбәләриндән бири олмушдур. Белә һесаб олунур ки, Аристеј өзү бир шаман кими ("руһда") һипеборелләр өлкәсинә сәјаһәт етмишдир.

Авропа скифләри барәдә Һеродот өзүнүн инандығы бир версијаны - Асијада јашајан көчәри скифләрин массакетләрлә мүһарибә заманы Араксы кечәрәк Киммери торпағына кәлмәләрини гејд едир [298,с.101,103]. Һеродота көрә, "персләр бүтүн скифләри сака адландырырлар" [298,с.163]. Авропа скифләри өзләрини сколот, еллинләр исә онлары скиф адландырмышлар [406,с.12]. Даранын вә Ксерксин заманына аид гәдим фарс јазыларына көрә, сакалар бир нечә група бөлүнүрләр: Һаумаварг сакалар ("Һаум ичкиси һазырлајан сакалар"); тиграһауд сакалар ("шишпапаг сакалар"); дәниз архасындакы сакалар; Суғда архасындакы сакалар [298,с.392].

И.М.Дјаконова көрә, тиграһауд сакалар Загафгазијадакы скиф чарлығындан вә Араздан шимала олан скифләрдир [299а,с.248,338].

Тарих әдәбијјатында скифләрин Азәрбајҹана һәлә е.ә. X-XI әсрләрдән кәлмәси һаггында еһтимал вар. Е.ә. 680-669-ҹу илә аид Ассурија сәнәдләриндә скифләр манналыларын мүттәфиги кими хатырланыр [362,с.42, 43, 48]. Скифләрин Күр вә Араз чајлары арасында Мил дүзүндә вә Урмијә көлүнүн шималында скиф чарлығы јаратдыглары бәллидир [406,с.10; 362,с.43]. Киаксар скифләр үзәриндә гәләбә чалдыгдан сонра онларын әсас һиссәси Шимали Гара дәниз әтрафына кедир, муәјјән һиссәси исә Загафгазијада галыр вә көнүллү олараг Мидија чарлығына табе олур. Е.ә. VI әсрин әввәллиндә артыг Шәрги Загафгазијада скиф чарлығы сүгут етмиш, Мидијанын тәркибинә дахил олмушду. Көчәри скифләрин бөјүк бир һиссәси Араз чајы һөвзәсиндә, Урмијә көлүнүн шималында, демәк олар ки, јүз ил галдылар [406,с.6,11]. Сакаларын сонракы дөврләрдә дә Азәрбајҹанда јашамалары һаггында мә'лумат

вар. Мәһәммәд Һәсәнхан јазыр ки, "Македонијалы Искәндәрин дөврүндән габаг бир дәстә јунан тачири Гара дәниз тәрәфдән Мазандаран дәнизи саһилләринә кәлирди. Јә'ни Поти тәрәфдән о заман Фазис адланан Риони чајынын јанындан Күрҹүстана, Ермәнистана вә индики Ширвана көчдүләр. Онлар Кирус адланан Күр чајы илә Аракс адланан Араз чајы арасындакы әразидә јашајан Туран тајфасына мәнсуб бир дәстәјә раст кәлдиләр. Гәдим иранлылар вә јунанлар һәмин әһалијә сак, скиф, сит вә ја сакасена дејирдиләр" [Бах:139,с.27-28].

К.В.Тревер көрә, скиф вә ја сака тајфаларынын нәсилләри албан иттифагына дахил олмушдулар [406а, с.49].

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, сакалар Азәрбајҹанда јашамыш ән гәдим тајфалардандыр. Онлар манналыларын мүттәфиги олмуш, албан иттифагында иштирак етмишләр. Сакаларын Азәрбајҹан халгынын етнокенезиндә муәјјән ролу олмушдур.

Тарихчиләр Шәрги Загафгазијада сака тајфа адынын топонимикада сахладығыны көстәрирләр. Ути өлкәсиндәки Шакашен (Шикашен - сакаларын сакин олдуглары јер) вилајәтинин ады сака етноними илә бағлыдыр. Ермәнистанын рајонларындан бириндә бүтүнлүкдә сака адланан скифләр јерләшмишди. Ермәнистан әразисиндәки бә'зи топонимләр сакаларын јадикарыдыр; мәсәлән, Раздан < Ураздан (чај вә дәрә ады). Бә'зи ермәни тарихчиләринин мә'луматына көрә, Артсах вилајәтиндә Шикакар ("скифләр гајасы") адлы јер варды [406,с.13-14]. *Шикакар* сөзүнүн ики һиссәдән ибарәт олдуғуна шүбһә јохдур: *Шика* (шака-сака) вә *кар*. "Гәдим түрк лүғәти"ндә *кар* сөзүнүн "голун јухары һиссәси" мә'насы вар [299,с.442]. Шикакар топоними "сака дики (гајасы)" мә'насыны верир.

Муған чөлү дахил олмагла Аразын ҹәнубуну вә шималыны әһатә едән дүзәнлик әразинин Баласакан адланмасы е.ә. III әсрдән мә'лумдур. *Баласакан* топониминдә сака етнониминин әкс олундуғу еһтимал едилир. Азәрбај-

чандакы Шәки шәһәринин, Ермәнистанын Сисјан рајонундакы Шәки кәндинин, Түркијәнин Гарс вилајәтиндәки *Шәки* топониминин, еләчә дә XVIII әсрин әввәлинә аид архив сәнәдиндә ады чәкилән *Шакијан* (Бәрдә вилајәти) вә *Сакаван-Шәкиван* (Кәнчә вилајәтинин Гараманлы маһалы) кәндләринин адлары сака (шака) етноними илә бағлы олараг јаранмышдыр.

Сака етноними түрк халгларында сахланмышдыр. Бу етноним јакутларын өзләринә вердикләри *саха* ады илә уйғун кәлир. Бундан башга, газахларда *шага*, өзбәкләрдә *шакај, шекеј*, гырғызларда *саке, сака*, түркмәнләрдә *шаклар* [274,с.27], хакасларда *сағај* етнонимләри гејдә алынмышдыр. Гәдим печенег дилиндә *сака* сөзү "паја, дирәк" мә'насыны ифадә етмишдир [223,с.130].

Белә бир факт да диггәти чәлб едир ки, "Шаһнамә"дәки Висе ады (Пәшәнкин гардашы, Әфрасијабын атасы) "Авеста"да *Ваесака* шәклиндәдир. Бу адын икинчи компонентинин (сака) Орта Асијанын скиф тајфалары илә бағлы олдуғу көз габағындадыр.

Сакаларла азәрбајчанлыларын гәһрәманлыг епослары арасында мүәјјән бир әлагә һисс олунур. Х.Короғлу јазыр ки, "Китаби-Дәдә Горгуд"а дахил едилмиш тајкөз нәһәнк һаггындакы сүжет әввәлләр сак-сармат мүһитиндә јаранмыш, онлардан түркдилли тајфалара кечмишдир [325, с.13]. И.Аббасов "Короғлу" дастаны илә әлагәдар олараг гејд едир ки, "корун өвлады" мотиви Гара дәнизин шимал саһили јахынлығындакы скифләр ичәрисиндә олмушдур [1,с.67]. Сак-массакетләр арасында күнәш култунун кениш јајылмасы, массакетләрин күнәшә атдан гурбан вермәләри [279,с.63] адәти дә түрк халгларына, о чүмләдән азәрбајчанлылара јад дејил. Һунлар сәмаја вә сәма чисимләринә ситајиш едирдиләр. Һунларын башчысы сәһәр доған күнәшә, ахшам аја ибадәт едирди [207, с.31]. Албанларда да күнәшә, улдуза, хүсусилә аја ситајиш олмушдур. Иберија јахынлығында ај аллаһына мәхсус зијарәткаһ варды [103,с.31].

Атдан гурбан вермәк адәти "Китаби-Дәдә Горгуд"да тәсвир олунан оғузларда да олмушдур. Сәкрәк нишанлысына тапшырыр ки, "Кәлмәзсәм, ол вәгт мәним өлдикими биләсән. Ајғыр атум боғазлајуб, ашум веркил".

Јухарыда гејд етдик ки, тарих әдәбијјатында Македонијалы Искәндәрин дөврүндән габаг Күр вә Араз чајлары арасындакы әразидә јашајан сакаларын (скифләрин, сакасенләрин) Туран тајфасына мәнсублуғу барәдә мә'лумат вар. Туран-тур тајфасынын јашадығы јер демәкдир. "Авеста"нын XVII јаштында "итијеришли ата саһиб олан" епитети илә тур тајфасынын ады чәкилир. "Авеста"да тур тајфасынын јашадығы јер гәдим Иран дилләринин сөз јарадычылығы гајдаларына ујғун олараг Турјана адланыр. "Авеста"ја көрә, тур тајфасы Амудәрја илә Арал дәнизи арасында јашајырды. Фирдовси онлары орада тәсвир едир. Птоломејин чоғрафијасында да Туран Харәзм рајонунда көстәрилмишдир. "Шаһнамә"дә Туран Түркүстанла, туранлылар исә түркләрлә ејниләшдирилир. "Авеста"да тур тајфасы бүтүн һалларда иранлыларын дүшмәни кими верилир. Авропа шәргшүнаслары белә һесаб едирләр ки, "Авеста"дакы *тур* - түрк, *Туран* - Түркүстан демәкдир. "Шаһнамә"јә көрә, туранлылар түркчә данышырды.

Тәдгигат көстәрир ки, Турандан чыхмыш сакалар Ирандилли дејилди (Т.Нөлдеке). Мидијаја исә Гара дәнизин шималындакы скифләр (сколотлар) дејил, массакетләр тәрәфиндән сыхышдырылмыш Орта Асија сакалары кәлмишдиләр [298,с.219-220].

Дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, е.ә. VII әсрдә Азәрбајчанын дүзәнлик рајонларында, Күр вә Араз чајлары арасында вә Урмијә көлүнүн шималында мәскән салмыш скифләр [21,с.41; 406,с.10] Орта Асијадан чыхмыш вә сака ады илә танынан тајфалар олмушдур. Бу тајфаларын мүәјјән һиссәси түрк иди вә онларын дил хүсусијјәтләри сонралар Азәрбајчан дилинин илк мәнбәләриндән олмушдур.

Тарихи мә'луматлар вә топонимик фактлар көстәрир ки, Күр-Араз овалығы түрк тајфаларынын гәдим јашајыш мәскәнләриндән бири олмушдур. Күрчү салнамәләриндә Күр чајынын саһилиндә јашамыш *бунтүркләрлә* бағлы мә'лумат сахланылмышдыр. "Картлинин мүрачиәти" хроникасында (VII-IX әсрләр) Македонијалы Искәндәрин Күрчүстана әфсанәви јүрүшүндән данышыларкән Күрүн ахары бојунча әтрафы илә бирликдә дөрд шәһәрдә јашајан сәрт бунтүркләр вә халдејлиләр тәрәфиндән көчүрүлдүкдән сонра Занавада јерләшмиш һонлар хатырланыр [340, с.710]. Тәдгигат көстәрир ки, бунтүркләр Картлидә Македонијалы Искәндәрә гәдәр вә һәтта Јерусәлимин дағылмасынадәк (е.ә.586-чы илә гәдәр) јашамышлар [205, с.5].

Бунтүрк етнониминин мә'насынын ајдынлашдырылмасы бу ады дашыјан тајфа илә әлагәдар мөвчуд тәсәввүрүн кенишләнмәсинә көмәк едә биләр. "Картлинин мүрачиәти" хроникасыны күрчү дилиндән рус дилинә тәрчүмә едән Ј.С.Такајшвили бунтүрк сөзүнүн *бун* һиссәсинин күрчү сөзү олмадығыны вә бунтүркүн "низәли түркләр" мә'насыны вердијини көстәрмишдир. Н.Ј.Марр бунтүрк термини илә әлагәдар олараг бир нечә дәфә (1901,1902, 1916,1931) фикир сөјләмиш вә ону "әсл түрк", "тәмиз түрк" кими изаһ етмишдир. Л.М.Меликсетбек бу изаһа е'тираз едәрәк һәмин термини *һунтүрк* кими бәрпа етмишдир.

Бунтүрк етнониминин *бун* һиссәсини түрк мәншәли һесаб едән Азәрбајчан тәдгигатчылары бу адын "түрк нәсли, түрк соју" (М.Сејидов), "әсас түркләр, өзүл түркләр вә ја оғуз түркләри" (Е.Әлибәјзадә), "гәмли түрк" (С.Әлијаров) мә'наларыны көстәрмишләр. Т.Һачыјев дә бун сөзүнүн "әсас, көк" мә'насында олмасы гәнаәтинә кәлмишдир [Азәрбајчан, 1988, №8,с.161].

Көрүндүјү кими, бунтүрк етнониминин мә'насы илә әлагәдар фикирләр мүхтәлифдир. Бу изаһлар ичәрисиндә *бун* сөзүнүн мә'насына ујғун кәләнләр дә вар. Анчаг бу

изаһлар тарихи-лингвистик бахымдан ағлабатан бир шәкилдә әсасландырылмадығына көрә, бир нөв һавадан асылы галыр. Е.Әлибәјзадә бунтүркүн "әсас түркләр","өзүл түркләр" мә'насында олдуғуну гејд едәркән "Гәдим түрк лүғәти"ндәки *бун* (әсас, өзүл, тәмәл, бүнөврә) сөзүнә әсасланмышдыр [ДТС,с.124]. Мәсәлә бурасындадыр ки, "Гәдим түрк лүғәти"ндә *бун* сөзү согди мәншәли лексик ваһид кими верилир. Һәмин лүғәтдә ади *н* илә дејил, велјар *ң* илә јазылан *бөң* (долу, јоғун, галын) сөзү вар [ДТС,с.11]. Бунтүрк етнониминин биринчи тәрәфиндә һәмин *бөн* сөзүнүн фонетик дәјишиклијә уғрамыш шәкли дајаныр (*бөң түрк > бун түрк). Бунтүрк* һәрфи мә'нада "галын түрк" демәкдир. Бу, "Китаби-Дәдә Горгуд"дакы "галын оғуз"а ујғун кәлир: Бу мәһәлдә *Галын Огуз* бәкләри јетди, ханым, көрәлим кимләр јетди; Вај *Галын Огузун* имрәнчиси Бејрәк- дејиб зар-зар ағлады; *Галын Огуз* елләринә хәбәр кәлди; *Галын Огуз* елләринә кәлиб чыхды.

С.Әлијаров "Китаби-Дәдә Горгуд"дакы Галын Оғуза "Оғузлар ели (дөвләти), Ич Оғузла Даш Оғузун бирлији" изаһыны вермишдир [97,с.261]. Гәдим түрк дилиндә *галын* сөзүнүн "чохлу, дәстә, јығнаг; јоғун, бөјүк" мә'налары гејдә алынмышдыр [ДТС,с.411]. Бу сөз "Шејх Сәфи" (XVI әср) тәзкирәсинин дилиндә "чохлу" мә'насында ишләнмишдир: *Галын* јемәкләр бишүрүб һазыр етмишдиләр; *Галын* адәмләр шејх илән билә идиләр [379,с.10].

Бунтүрк вә *(галын) огуз* етнонимләринин биринчи тәрәфләри *(бун, галын)* ејни мә'наны ифадә едән синоним сөзләрдир. Фикримизчә, *галын огуз* ја оғузларын әсас күтләсини, онларын чох, сых топлусуну, ја да оғузларын һаким тәбәгәсини, мүәјјән һәрби гајдада бирләшмиш ијирми дөрд санчаг бәјини нәзәрдә тутур ("Салур Газанын еви јағмаландығы бој"да Газан хана көмәјә кәлән галын оғуз бәјләриндән доггузунун ады чәкилир: Гаракүнә, Дәли Донда, Гарабудаг, Шир Шәмсәддин, Бејрәк, Јекнәк, Уруз гоча, Бүкдүз Әмән, Алб Әрән). Әлбәттә, биринчи еһтимал бизә даһа инандырычы көрүнүр.

"Китаби-Дәдә Горгуд"да *галын* сөзү "кафәр елләринә"дә аид едилир: Алубаны *галын* кафәр елләринә јөнәлдиләр.

Л.Мровелијә (XI әср) көрә, күрчүләр Күр чајынын ахары бојунча мәскән салмыш тајфаја "бунтүрк вә кыпчах" дејирдиләр [340,с.711]. Түрколожи әдәбијјатдан *түрк* термининин сијаси (В.В.Бартолд), *гыпчаг* адынын исә чоғрафи (Ж.Дени) термин сајылмасы һаллары вар. "Огузнамә"јә көрә, гыпчаглар өзләри дә оғуз мәншәлидир. Бу да мә'лумдур ки, XI әсрдә оғуз вә гыпчаг тајфа дилләринин хүсусијјәтләри, демәк олар ки, үст-үстә дүшүрдү. Күрчүләрин "бунтүрк вә кыпчах" адландырдыглары тајфа илә (бунтүркләрлә) "галын оғуз ели" арасындакы нәзәрәчарпачаг ујғунлуг бу тајфаларын дили вә тарихи һагтында јени мүлаһизәләрин мејдана чыхмасы үчүн әсас ола биләр.

Азәрбајчан тарихчиләри бунтүркләрлә әлагәдар күрчү мәнбәләринин мә'луматыны бир әфсанә, бунтүркләрлә галын оғуз елләри арасындакы ујғунлуғу тәсадүфи бир факт сајмамалы, халгын мәншәји јазыларкән бунлар нәзәрә алынмалыдыр.

Ерамызын әввәлләриндә Азәрбајчанда кетмиш етник просесләрдә *һунлар* мүһүм рол ојнамышдылар. Азәрбајчан дилинин формалашмасында илк мүһүм мәрһәлә дә һун мәрһәләси һесаб олуна биләр. Һәм дә тәкчә Азәрбајчан дилинин дејил, үмумијјәтлә, түрк дилләринин формалашмасында һунларын ојнадыглары рола көрә, түрк дилләринин тарихиндә һун дөврү (е.ә.III әсрдән ерамызын V әсринәдәк) мүәјјән едилир, гәрби һун вә шәрги һун олмагла түрк дилләри ики будаға ајрылыр [223].

Һунлар Чин мәнбәләриндә е.ә. 1764-чү илдән хатырланыр. Тоуманын вә онун оғлу Маодунун (Моденин) һакимијјәтинә гәдәр (е.ә.III әср) олан бир дөврдә бу тајфаларын тарихи, демәк олар ки, өјрәнилмәмиш галмышдыр.

Һунлар башланғычда 24 гәбилә олмушлар. Маодун һун тајфаларыны бирләшдирәрәк бөјүк бир дөвләт јаратмышды. Һун дөвләтиндә али һакимијјәт шанјүјә мәхсус иди. Һунларын әразиси 24 һиссәјә бөлүнүр, буна ујғун олараг 24 һәрби башчы олурду. 24 һәрби башчынын һакимијјәти алтында олан әразијә Чин термини илә *го* (дөвләт) дејилирди. Башчылар адәтән шанјүнүн оғуллары вә јахын гоһумлары олур, јалныз шанјүнүн өзү тәрәфиндән тә'јин олунурдулар [313,с.83].

Оғузларын гәбилә гурулушу һунларынкына ујғундур, оғузлар да башланғычында 24 гәбилә олмушлар. "Китаби-Дәдә Горгуд"да 24 санчаг бәјиндән бәһс олунур. В.А.Гордлевски јазыр ки, 24 рәгәми көчәриләр үчүн бир нөв ән'әнәвидир [275,с.70].

Мараглыдыр ки, 24 вә даһа чох тајфанын бирләшмәси ән'әнәси Азәрбајчанда өз тә'сирини сахламышдыр. I Шаһ Тәһмасибин дөврүндә Тәртәр чајынын ахары бојунча мәркәзи Бәрдә шәһәри олан әразидә *ијирмидөрд* адланан тајфа бирләшмәси јерләшмишди. Гачарларын да мүәјјән һиссәси *ијирмидөрд* адланмышдыр. XVII әсрдә *отузики* адланан тајфа бирләшмәси Тәртәр вә Араз чајлары арасындакы әразидә мәскун иди (Отузикиләрә чаваншир тајфасы башчылыг едирди). Һазырда Бәрдә рајонунда Отузикиләр, Имишли рајонунда исә Отузики адлы кәндләр мөвчуддур.

Еһтимал етмәк олар ки, *ијирмидөрд* вә *отузики* адланан тајфа бирләшмәләринин јерләшдији әрази "Китаби-Дәдә Горгуд"дакы Ич оғуза ујғун кәлир. "Китаби-Дәдә Горгуд"а шәрһләр јазмыш С.Әлијарова көрә, "Ич Оғуз - Күрлә Араз говшағында (Аранда) јерләшән торпаглары әһатә етмишдир" [97,с.263].

Оғузларын Ич оғуз вә Таш оғуз [97,с.123] олмагла ики гола ајрылдыглары мә'лумдур. Һунлар да оғузлар кими ики бөјүк голдан ибарәт иди: ич һун вә даш һун. VI әср мүәллифинин јаздығына көрә, Фасис (Рион) чајынын голларындан бири Боасын саһилиндә сабир адланан һун-

лар јашајырдылар. 527-528-чи илләрдә һәмин сабирләрин башчысы јүз мин нәфәрдән ибарәт гошуну олан гадын Боарикс иди, она табе олан һунлар даш һунлар имиш [55, с.50].

Һунларда олдуғу кими, "Китаби-Дәдә Горгуд"да тәсвир олунан санчаг бәјләри дә ханлар ханы Бајындыр ханын гоһумлары вә јахынларыдыр:

Г а з а н х а н - Бајандыр ханын күрәкәни, бәјләрбәји

У р у з - Газан ханын оғлу

Г а р а к ү н ә - Газан ханын гардашы

Г а р а б у д а г - Газан ханын гардашы Гаракүнәнин оғлу

А р у з - Газан ханын дајысы

Б е ј р ә к - Газан ханын инағы (*инаг* - мө'тәбәр, инанылмыш шәхс).

Ј е к н ә к - Бајындыр ханын вәзири Газылыг гочанын оғлу

Һунларда белә адәт вар иди ки, шанјүнүн гоһумлары дөвләт ишләрини мүзакирә етмәк, ат, дәвә јарышлары илә мүшајиәт олунан гурбанлыг мәрасими кечирмәк үчүн илдә үч дәфә тоја (мәчлисә) јығышырдылар. Бу адәтин изи "Китаби-Дәдә Горгуд"дакы оғузларда сахланмышдыр: "Ханлар ханы хан Бајандыр илдә бир кәррә тој едиб, Оғуз бәкләрин гонагларды. Јенә тој едиб, атдан-ајғырдан, дәвәдән буғра, гојундан гоч гырдырмышды".

Һунларла Азәрбајчанда јашамыш оғузлар арасында белә ујғунлугларын сајыны артырмаг мүмкүндүр. Јери кәлмишкән бир мәсәләни дә гејд едәк ки, Ф.Һиртә вә А.Н.Бернштама көрә, Моде -Маотун ады *багадур* сөзүнүн чинчә транскрипсијасыдыр [232,с.226]. *Баһадыр* Азәрбајчанда јајылмыш адлардан биридир.

Һунларын Гафгазда һәлә Македонијалы Искәндәрин заманында јашамалары барәдә "Картлинин мүрачиәти" (VII-IX әсрләр) хроникасында әфсанәви мә'лумат сахланмышдыр: "Нә вахт Искәндәр (Македонијалы) Лотанын оғланларынын нәслини гачмаға мәчбур етди вә онлары јарыкечә өлкәсинә сыхышдырды, о, илк әввәл Күрүн ахары бојунча әтрафы илә бирликдә дөрд шәһәрдә јашајан чох сәрт бунтүркләр тајфасына раст кәлди. Онларын шаһы мүбаризә апара билмәјәчәјиндән узаглашды. Бу заман халдејлиләр тәрәфиндән көчүрүлмүш һонлар кәлдиләр, онлар бунтүркләрин һөкмдарларындан бач өдәмәк шәрти илә јер истәдиләр вә Занавада јерләшдиләр... Бир гәдәр кечәндән сонра чаһанкир Искәндәр кәлди, һәмин шәһәрләрдән үчүнү вә галалары дармадағын етди вә һонлары гылынчдан кечирди. Сонра Искәндәр Саркинени ишғал етди, бундан сонра бунтүркләр өзү ораны тәрк едиб узаглашдылар" [340, с.710].

Һунларын Хәзәр дәнизинин шимал-гәрб саһилиндә ерамызын II әсринин орталарында јашамалары барәдә тарихи мә'лумат вар. Диониси Перигетин (II әср) 160-чы илә аид мә'луматына көрә, Хәзәр дәнизинин гәрб саһилиндә шималдан чәнуба доғру скифләр, *уннлар*, каспиләр, албанлар, кадусиләр, мардлар, һирканлар вә тапирләр јашајырдылар [296,с.12-14].

Тарих елминдә Диониси Перигетин мә'луматы һунларын Шимали Гафгазда көрүнмәси барәдә мө'тәбәр факт сајылыр. Анчаг бурасы вар ки, Диониси Перигет һунларын Шимали Гафгаза кәлмәсини јох, Хәзәрин гәрб саһилиндә јашајан тајфаларын һансы ардычыллыгла јерләшмәләрини көстәрмишдир. Һунларын Шимали Гафгазда албанларын гоншулуғунда нә вахтдан јашамалары һәләлик мүәјјән едилмәмишдир.

Јегишенин (V әср) әсәриндә мүасир Бакыдан шимал-гәрбдә јашајан хајландур тајфасынын, Самур чајынын делтасында јерләшән Чора галасынын ("Һон дарвазасынын") ады чәкилир [404,с.51-53]. Чора галасындан шимала олан әрази һәмин дөврдә "һонлар өлкәси", "хајландур өлкәси" һесаб олунурду.

А.Зәки Вәлиди Тоган хајландур етнонимилә әлагәдар олараг гејд едир ки, ермәни мәнбәләриндә *хајлен-*

дурк шәклиндә јазылан сөзүн сонундакы *дурк* һиссәси *түрк* демәкдир [464,с.98]. В.Л.Гукасјан Јеҝишенин әсәринин Јереван нәшринә әсасән бу етноними *әјләнтүрк (һајлантүрк)* кими верир вә онун "отураг түрк" мә'насында олдуғуну көстәрир [282,с.82; 45]. Т.Һачыјев һајлантүрк етнониминин *һајлан* һиссәси илә әлагәдар олараг јазыр ки, "инди шивәләримиздә "гочаг", "гызғын" мә'насында дәли - һајлан сөзү вар. Бурада "дәли" ("Короғлу" дәлиләри илә мүгајисә един) вә "һајлан" синонимдир" [Азәрбајчан,1988, №8,с.162].

Дејиләнләрдән белә нәтиҹәјә ҝәлмәк олар ки, хајландур етноними һајлантүрк сөзүнүн дәјишмиш шәклидир.

Түрк дилләриндә сөз әввәлиндәки *һ* сәси сонрадан мејдана чыхмышдыр (түрк дилләринин сөзләриндә башланғыч *һ* самити ја протетик сәсдир, ја да башга бир самитин дәјишмиш шәклидир). Белә олан һалда хајландур (һајлантүрк) етнониминин биринҹи тәрәфини *ајлан-* фе'ли илә әлагәләндирмәк олар. Түрк дилләриндә *ајлан-* фе'линин "дөнмәк, һәрләнмәк, доланмаг" мә'насы вар. *Ајланмаг* фе'ли "кәзиб-доланмаг, һәрләнмәк, дөнмәк" мә'наларында Азәрбајҹан дилинин Губа, Дәрбәнд шивәләриндә ҝениш шәкилдә ишләнир (Дәрбәнд шивәсиндә бу сөзүн *ејлан-* шәкли дә вар).

Һајлантүрк "кәзиб долан түрк", јә'ни көчәри түрк демәкдир. Бу мә'на һунларын һәјат тәрзинә чох ујғун ҝәлир. Белә һесаб етмәк олар ки, хајландур (һајлантүрк) тајфасы һунларын тәркибиндәки түрк етник групларындан бири олмушдур.

Һунларын Загафгазија вә Өн Асија сон күҹлү һуҹуму 395-ҹи илдә баш вермишди. Онлар 395-396-ҹы илләрдә Загафгазијаны, Месопотамијаны вә Сурија ишғал етмиш, Финикијаны, Фәләстини вә Мисири горху алтына алмышдылар [296,с.38-40]. З.Бүнјадов көстәрир ки, 576-ҹы илдә Ҝәнҹә вилајәтинә (Сакашена) һунларын - сабирләрин бөјүк күтләси көчүрүлдү вә беләликлә, һунлар өлкәси Күр вә Араз чајлары арасында мүәјјәнләшди. Рәвајәтә ҝөрә, һунлар V әсрдә Муғанын ҹәнубунда *Ағһун* адлы шәһәр салмышдылар [241,с.179-180]. *Хунан* шәһәри дә һунларын олмушдур. Бу шәһәр Албанија илә Иберијанын сәрһәддиндә Храм чајынын Күрә төкүлдүјү јердә јерләширди [336,с.19]. Ағстафа вә Храм чајларынын арасы исә Хунан вадиси адланырды. XIX әсрин биринҹи јарысында индики Ҝөјчај јахынлығында *Һунлу* кәнди олмушдур. Бир бајатыда *Һун дағынын* ады чәкилир:

Ҝәл кедәк Һун дағына,
Јаш төкәк Һун дағына.
Оғлу өлән ананын
Ган дамар гундағына. [177,с.3]

Ағ һунлар Азәрбајҹан әразисиндә јерләшә биләрдиләр. Мә'лумдур ки, Атилланын өлүмүндән сонра һун тајфа бирлијинин дағылмасы илә бағлы олараг һун тајфаларынын бир һиссәси Дунајда вә Гара дәниз саһилиндә галыр, дикәр һиссәси исә Шәргә - Орта Асијаја көчүр. Бурада онлары ағ һунлар вә ја ефталитләр адландырырлар [207,с.53-54].

Ефталитләр V әсрдә ҝениш бир әразидә (Сoғд, Тохаристан, Шимали Һиндистан, Шәрги Түркүстан) күҹлү дөвләт јаратмышдылар. "Шәрги вә Мәркәзи Асија халгларынын тарихи" китабынын мүәллифләри көстәрирләр ки, ефталитләрин етник мәнсубијјәти там ајдын дејил. Ҝөрүнүр ки, онлар арасында Ирандилли тајфалар үстүнлүк тәшкил етмишдир. Бунунла бирликдә ефталит дөвләтинин тәбәәлији ичәрисиндә, еһтимал ки, түркләр дә олмушдур [313,с.221].

Ефталитләр вә абдаллар ағ һунлар һесаб олунур. Ефталитләрин ады Бизанс мәнбәләриндә *абдела* шәклиндәдир. Фикримизҹә, *ефтал* ады *абдал-абдел* етнониминин фонетик дәјишиклијә уғрамыш формасыдыр. Абдал сө-

зүндә түрк дилләри үчүн мәғбул олан *а>е, б>п, д>т, п>ф* сәс дәјишмәләри баш вермишдир: *абдал>ептал>ефтал.*

Зәкәријјә Ритор (VI әср) Шимали Гафгазда Һун вилајәтиндә јашајан тајфалар ичәрисиндә абделләрин дә адыны чәкмишдир. Башгырдлар, гарагалпаглар, азәрбајчанлылар, түркмәнләр вә газахлар арасында абдал адлы тајфа олмушдур. Азәрбајчан топонимијасында абдал етноними илә бағлы олан ојконимләр вар: Абдал к.(Ағдам, Товуз), Абдаллы к. (Оғуз р.), Чобан Абдаллы к. (Ханлар р.). Индики Лачын шәһәринин дә кечмиш ады Абдаллар олмушдур.

Азәрбајчан дилиндә *абдал* сөзүнүн "сәрсәри, авара, дәрбәдәр" мә'насында ишләнмәси диггәти чәлб едир. Мә'на бахымындан *абдал* вә *һајлантүрк* сөзләри арасында әлагә вар.

III-XII әсрләрдә Азәрбајчандакы етник просесләрдә үч мүхтәлиф дил далғасы олмушду: һун, хәзәр, сәлчуг. Бу дил далғалары Азәрбајчанда түрк мәншәли диалектләрин сајыны артырмыш, дилин диалект системиндә мүхтәлиф етник компонентләрин дил елементләринин топланмасы үчүн шәраит јаратмыш, дилин үнсијјәт даирәсини генишләндирмишди.

Һунлар етник тәркибчә јекчинс олмамышлар. Бә'зи арашдырмалара көрә, IV әсрин ахырларында Шәрги Авропа чөлләриндәки һунларын етник тәркиби әсасән дилчә бир-биринә јахын олан ики мүхтәлиф групдан - протобулгар вә гәдим түрк тајфаларындан ибарәт олмушдур [296,с.34].

Һун етнонимини Орхон-Јенисеј абидәләриндә ишләнмиш *күн* (халг,чамаат) сөзү илә бир көкдән сајмаг олар. *Күн* сөзү Азәрбајчан дили шивәләриндә (Шәки) *ел-күн* "гоһум-гардаш" шәклиндә ишләнмәкдәдир.

Һунларын дил јадикары кими Чин транскрипсијасында бизә бир сыра сөзләр кәлиб чатмышдыр: *катыр* "гатыр", *турти* "алчаг бојлу вәһши ат" (һәр ики сөз е.ә.

XVIII вә ја XVII әсрә аид едилир), *кине-лу* "гијмәтли гылынч" (е.ә.XII әср), *тән* "вәһши ат" [251,с.121].

Катыр сөзү һеч бир чидди фонетик дәјишикләјә уғрамадан мүасир оғуз дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә *(гатыр)* ејни мә'нада ишләнмәкдәдир (к>г дәјишмәси Азәрбајчан дилинин тарихи үчүн ганунаујғун һадисәдир). *Турти* "алчаг бојлу ат" сөзү мүасир ујғур дилиндә сахланмышдыр. *Кинелү* "гијмәтли гылынч" сөзү Азәрбајчан дилиндәки *гын* сөзүнү јада салыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, рус дилиндәки *кинжал* "хәнчәр" сөзүнүн әсасында һәмин *кине (кине-лү)* көкү дајаныр. *Тән* "вәһши ат" сөзү дә Азәрбајчан дилиндә ишләнән ат адында иштирак едир: *тәнбәлит аты* "сәфәр мәгамында үзәринә палтар-палаз вә јемәк шејләри јүкләнән ат" [22,с.211].

Һунларын тәркибиндәки күчлү тајфалардан бири *кәнкәрләр* олмушдур. Птоломеј (II әср) Гафгаз Албанијасынын шәһәрләри вә кәндләри сијаһысында кангәр вә ја кәнгар тајфа ады илә бағлы олан Гангаранын адыны чәкир [198,с.58]. Кәнкәр тајфаларынын Гафгаза вә Шәрги Авропаја еркән јајылмасы I-IV әсрләрә аид едилир [320, с.179]. Лазар Парапски (V әср) 484-чү ил һадисәләриндән данышаркән Ермәнистанла Күрчүстанын сәрһәдиндә Күр вадисинин үстүндә Кангар вилајәтинин вә Кангар дағынын адыны чәкир [320,с.17; 280,с.23].

М.Хоренатсинин мә'луматына әсасән Кангар вилајәтинин јери дәгиг мүәјјәнләшдирилмишдир: Севандан шималда Албанија вә Иберија илә сәрһәддә [320,с.175]. Кәнкәр дағы исә һазырда Ермәнистанын Гукасјан рајонунун әразисиндәдир. Сурија тарихчиси I Мар Аба (VI әср) хәбәр верир ки, кәнкәрләр артыг V-VI әсрләрдә Нахчыван - Ермәнистан зонасында јашајырдылар; 542-чи илдә Иран гошуну онларла вурушмалы олмушду [280,с.23].

Һазырда азәрбајчанлыларын мүәјјән һиссәси кәнкәрли адланыр. Иранда бу күн дә кәнкәрли адланан етнографик груп вә Кәнкәрли топоними вардыр [377,с.151-152]. Нахчыван Мухтар Республикасында 4 кәнд Кәнкәр-

ли вә Кәнкәрләр адланыр. Нахчыван шәһәри әтрафындакы (Чәһри, Неһрә, Сираб, Шаһбуз, Кечили, Шаһтахтлы, Гывраг, Хок, Габыллы, Јуртчу вә с.) вә Гарабағдакы (Гызыллы Кәнкәрлиси, Пирасанлы Кәнкәрлиси, Башыкәсик Кәнкәрлиси, Дәлләкли вә с.) бир сыра јашајыш мәнтәгәләринин әһалиси кәнкәрли һесаб олунур [198,с.58]. Бундан башга, Азәрбајҹан Республикасында Кәнкәрли (Күрдәмир), Бала Кәнкәрли (Тәртәр, Күрдәмир) топонимләри дә мөвҹуддур. Һәтта Азәрбајҹанда Кәнкәрли фамилијасы да јајылмышдыр. Карл Риттерин мә'луматына көрә, кечән әсрин сонларында Аразын шималында Ермәнистан һүдудунда кәнкәрләрин сајы 5 мин нәфәр олмушдур.

Кәнкәрләр Орхон абидәләриндә кенгерес ады илә хатырланыр. Әл-Идриси онлары хангакиши ("Ханг-Канг адамы") адландырыр [320,с.161-179]. Константин Багрјанородны (X әср) печенегләрин гәдим адынын кангар олдуғуну вә онларын мүәјјән һиссәсинин јенә белә адландығыны көстәрмишдир [320,с.163-164]. Кангар ады тәдриҹән өз јерини печенег адына вермишдир.

Печенегләрин Азәрбајҹан әразисинә IX-X әсрләрдә кәлмәләри барәдә тарихи мә'лумат вар. Бир сыра печенег етнонимләри (печенег, беренде, ков, ертем, чур, копон, куәрчи) Азәрбајҹан топонимијасында өз изини сахламышдыр: Бичәнәк (Нах.МР), Вәрәндә (XVIII әсрдә Гарабағда маһал), Говлар (Сабирабад, Товуз), Јардымлы (Јардымлы р.), Чорлу (Гәбәлә р.), Гапанлы (Тәртәр р.), Гафан (Ермәнистан Республикасы), Көкәрчи гышлаг (Ҹавад гәзасы), Көкәрчи дағ (Газах гәзасы) вә с.[274,с.41-42].

Түркологлар печенегләрин дил хүсусијјәтләрини гисмән мүәјјәнләшдирмишләр. Печенегләрин дилинә аид едилән бир сыра әламәтләр [352,с.155-159] Азәрбајҹан дилинин хүсусијјәтләри илә ујғун кәлир:

1) ғ, г самитләринин ј самитинә кечмәси вә ја дүшмәси: *беј<бег, куерчи<күгерчи* "мави"; Азәрбајҹан дили шивәләриндә: *бәј, көјәрчин//көәрчин.*

2) Сөзүн биринчи һеҹасында додагланан саитләрин гејри-мүәјјән пајланмасы: *кул* "көл", *орман* "мешә", *куркут* "горхуг", *боға* "буға", *кулын* "гулун", куерчи "мави"; Азәрбајҹан дили шивәләриндә: *көл//күл, чобан/чубан, горхут//гурхут, бурун//борын, бугда//богда, көјәрчин//күәрчин.*

3) *а>о* дәјишмәси: *боj<баj* "зәнкин", *хопон<кабан* "габан"; Азәрбајҹан дили шивәләриндә: *боба, попаг* (Б.), јоба (Јар.).

4) Галын саитин јериндә бә'зән инҹә саитин ишләнмәси: *Јәјык* "Јаик-Урал чајы"*<јајык; исиг* "исти" *< ысыг;* Азәрбајҹан дили шивәләриндә: *јәг* (Орд.), *илхи, гиз* (Гб.), *исти//исси.*

5) Бә'зи лексик ваһидләр: *Бута, Чобан, Илбек, Елчи, Темир* (шәхс адлары), *биче* "ханым", *ениз* "енли", *табак* "бошгаб", *бал* "бал", *кымыз* (ички), *чериз* "мејвә үчүн габ, чәрәз"; Азәрбајҹан дили шивәләриндә: *Бута, Чован<Чобан, Елбәј, Темир* (шәхс адлары), *елчи* "гыз истәмәк үчүн гыз евинә көндәрилән шәхс", *пичә* "јашлы әми, дајы арвады", *енли* "енли", *табаг* "кениш габ", *бал, гымыз, чәрәз.*

Тәдгигатчылар печенег јазыларынын дилини Шәрги Түркүстанын гәдим дилләри илә - ујғурларын вә оғузларын дили илә әлагәләндирирләр [352,с.156]. Н.А.Баскаков печенегләрин дилини түрк дилләринин оғуз групунун оғуз-булгар јарымгрупуна аид едир; онун фикринҹә, печенегләрин вә узларын дилиндәки оғуз сөзләрини илкин, булгар вә гыпчаг сәчијјәли сөзләри исә сонракы һадисә һесаб етмәк лазымдыр [223,с.128].

Беченекләрин 24 оғуз тајфасындан бири олдуғу мә'лумдур. Марағлыдыр ки, кәнкәрләрин јашадығы Нахчыван зонасында беченек етноними дә топонимијада өз изини сахламышдыр. Шаһбуз рајонунда Бичәнәк адлы кәнд, һәмин рајонун Ермәнистанла сәрһәддиндә Зәнкәзур дағларында Бичәнаг адлы ашырым вар. Беченек етноними

Күрчүстанын вә Шимали Гафгазын топонимијасында да өзүнү көстәрир [288,с.34].

Бечeнекләр оғуз мәншәли олдуғуна көрә, һесаб етмәк олар ки, XI әсрәдәк Азәрбајчан әразисиндә оғуз өзәкли тајфа дилләри вар имиш.

А.Зәки Вәлиди Тоган јазыр ки, Шәрги Авропанын ән әски түрк үнсүрү олан булгар, хәзәр, ағачәри вә сабирләр групундан олан зүмрәләр Азәрбајчанда јерләшән ән әсаслы үнсүрләр олмушдур. Аббас Катина бунлардан булгарларын е.ә. 120-чи илдә чәнуби Гафгаза кечиб Гарс әтрафында јерләшдијини гејд едир. Хоренатси бу булгарларын бизим еранын 460-чы илләриндә дә орада јашамыш олдугларыны көстәрмишдир [464,с.98].

Азәрбајчан тарихиндә *хәзәр* проблеми мүһүм јер тутур. Хәзәрләр Азәрбајчанын шимал һиссәсинин бир сыра вилајәтләринә 150 иләдәк саһиблик етмишләр [312,с.53]. М.Хоренатсидә хәзәрләр илк дәфә 193-213-чү илләр арасында хатырланыр. "Ермәнистан тарихи"ндә көстәрилир ки, ермәни чары Вағаршакын вахтында "хәзәр вә басил дәстәләри өз чары Внасеп Сурханын башчылығы алтында Чор гапысындан кәләрәк Күрү кечиб онун әтрафына сәпәләндиләр" [208,с.115]. А.Зәки Вәлиди Тоган барсулалары борчалылар - бурчалылар һесаб едир вә онларын Кәнчә илә Тифлис арасында Күр чајынын чәнубунда јашадыгларыны көстәрир [464,с.98-100]. 395-396-чы илләрдә Азәрбајчана кәлән һунлар ичәрисиндә Шимали Гафгазда вә Волганын ашағы ахарында сакин олан хәзәрләр дә вар иди [21,с.110]. Хәзәрләрин бир голу "чох дәјүшкән халг" кими танынан сабирләр (сабәрләр) иди. Сабирләр 503-чү илдә Гафгазын чәнубуна кечмишдиләр. Онларын башчысы Амбазук 508-чи илдә Азәрбајчанда сасаниләрдән Губадла вурушмушду. 515-516-ы илләрдә онлар бүтүн Ермәнистаны ишғал едиб Анадолуја кирирләр. 527-чи иләдәк Арран вә Ширван онларын әлиндә галыр. Сабирләрин о дөврдә јүз мин ев олдуглары тәхмин едилир [464,с.99]. 531-чи илдә Иран гошунунда савир һунларын 3 минлик

дәстәси варды [208,с.71]. Тәбәринин јаздығына көрә, I Хосров 10 мин нәфәрә гәдәр хәзәри әсир алараг, онлары Атропатен чанишининин идарәсиндә олан "Азәрбајчанда вә гоншу вилајәтләрдә" јерләшдирир [21,с.111]. 460-чы илдә Хәзәрләрин бир зүмрәси вә ја онлара гоһум олан ағачәриләр, 468-чи илдә сарагурлар Гафгазын чәнубуна кечирләр [464,с.98}. Хәзәрләр Күрүн һәр ики саһилиндә мөһкәмләнмишдиләр. Онларын инзибати мәркәзи Гәбәлә иди. Бу шәһәр әрәбләр тәрәфиндән ики адла: Гәбәлә - Хәзәр адландырылырды. Әрәбләрин Азәрбајчана һүчуму заманы Азәрбајчанын шималы, Күрчүстанын бир һиссәси илә бирликдә хәзәрләрин әлиндә иди. Әрәбләр Албанија-ја вә Азәрбајчана "Хәзәр мәмләкәти" дә дејирдиләр. Ибн А'сам әл-Куфијә көрә, Араз вадисиндә, Бејләган вә Варасан зонасында түрк дили јајылмышды [241,с.141, 180-181]. Хәзәрләр 627-628-чи илләрдә бүтүн Загафгазијаны ишғал етмишдиләр [312,с.53]. VI әсрдә савирләрин вә хәзәрләрин басгынындан сонра XII әсрин әввәлләриндә Шәрги Күрчүстанда ишләдилән алты дилдән бири *хазарули* адланырды [281,с.23].

З.Бүнјадов јазыр ки, "Азәрбајчан вә Аранын түркләшмәси просеси әрәбләрин сијаси мејданда көрүнмәсиндән чох габаг, Сасани империјасынын ичиндә башланмышды" [241,с.182]. З.В.Тогана көрә, сәлчуглар кәлдији заман Азәрбајчанын чәнуб-шәргиндә ағачәриләр вә кәнкәрләр, Азәрбајчан тәрәфләриндә хәзәрләрин бир голу олан беленкерләр јашајырдылар. Сәлчуглардан әввәл Азәрбајчанда вә Чәнуби Гафгазда, хүсусилә Гәбәлә, Бурчалы, Казак, Асасоғы, Араз саһилләри вә Муған тәрәфләриндә хәзәрләр вар иди [464,с.100-101].

Көрүндүјү кими, Азәрбајчанда кетмиш етник просесләрдә хәзәрләр мүһүм рол ојнамышлар. М.И.Артамонов гејд едир ки, "Загафгазијада, хүсусилә дүзән Албанијада савир, хәзәр, болгар вә с. түркләрин јерләшмәси, еһтимал ки, онларын бу өлкәјә илк басгыны заманындан олмушдур. Сонралар онларын сајыны јени түрк тајфалары

артырмышдыр ки, бу да Азәрбајчанын мүасир етник симасыны мүәјјән етмишдир" [208,с.132].

Хәзәрләрин кәлмәсинәдәк Албанијада онларын чохлу һәмтајфалары вар иди. X әср мүәллифләри Әл-Истәхри вә Ибн-Һавгәл көстәрмишләр ки, болгар дили хәзәр дилинә охшардыр [208,с.115]. М.Кашғаријә көрә, суварлар булгарларын бир һиссәсидир. Булгар вә сувар етнонимләри бир-биринә ујғундур [221,с.208]. Дилчә бир-биринә охшајан хәзәрләр вә булгарларын ады һун империјасынын дағылмасындан сонра мүстәгил инкишаф едән тајфалар сырасында чәкилир. Берсилија (мүасир Дағыстанын әразисиндә јерләширди) хәзәрләрин әсас мәскәни сајылыр. Үмумијјәтлә, хәзәрләрин вә болгарларын вәтәни барәдә ајдын бир фикир јохдур. В.В.Бартолд хәзәрләри вә болгарлары намә'лум мәншәли халглар һесаб етмишдир [221, с.509, 597]. Әфсанәјә көрә, болгарларын вә хәзәрләрин улу бабалары "дахили Скифијадан" чыхмыш үч гардаш олмушдур. Онлардан икисинин ады мә'лумдур: Булгар вә Хәзәр [221,с.509; 361,с.15].

Булгар групундан олан тајфаларын (булгар, хәзәр, сабир) дилчә бир-биринә јахынлығыны нәзәрә алдыгда бу гәбилдән олан етносларын Чәнуби Гафгазда - Азәрбајчанда мәскунлашмасынын тарихи даһа гәдимләрә кедиб чыхыр. Булгарларын е.ә. II әсрдә Чәнуби Гафгазда јашамалары барәдә мә'лумат вар [464,с.98].

Азәрбајчанда хәзәр тајфаларынын гәдимдән мәскун олдуғуну көстәрән мүлаһизәләр дә вар. Ә.Дәмирчизадәјә көрә, "гаспиләр дә, хәзәрләр дә әсасән бир тајфадыр... Хәзәрләр әввәлки гаспи тајфасындан мүәјјән дәрәчәдә фәргләнмишләр: беләки, хәзәрләр скифләрә гарышан вә ејни заманда онлары өз тә'сирләринә саларағ, скифләрдә өз адларыны верән гас/хаз тајфасынын сонракы нәслидир" [64,с.32]. Каспичи адлы бир оғуз тајфасынын олмасы да Н.А.Баскаков тәрәфиндән көстәрилмишдир [223,с.127-128].

Азәрбајчанын гәдим шәһәрләриндән олан Тәбриз һәлә е.ә. VIII әсрдә шәһәр кими мөвчуд олмушдур. Ерамызын IV әсриндә бу шәһәрин ады *Ториж*, јахуд *Ториш* кими көстәрилмишдир. IV әсрин сонунда баш вермиш һадисәләри өз әсәриндә әкс етдирмиш Ф.Бузандлы һәмин топоними *Таврез, Тавреж* кими гејд етмишдир. Киракос Кәнчәли (XIII әср) бу ады *Тавриз* кими ишләтмишдир [269,с.174,181].

Тәбриз ојкониминин дил мәнсубијјәти вә мә'насы барәдә фикирләр мүхтәлифдир [139,с.57-58; 125,с.38-41]. Бу чоғрафи адын түрк мәншәли олдуғуну сөјләјәнләр дә вар (Ч.Гијаси, М.Мәммәдов). Јагут Һәмәвијә әсасланан Ч.Гијаси јазыр ки, Хәтиб Тәбризи "доғулдуғу шәһәрин адыны "Тебриз" кими ("т"-дән сонра "е" илә) тәләффүз етмиш вә бунун хәзәрләрә мәхсус ләһчә хүсусијјәтләриндән бири олдуғуну сөјләмишдир. Бу илк мә'лумат гулаг ардына вурулмуш, "Тәбриз" сөзүнүн түркдилли тајфалардан олан хәзәрләрлә бағлылығы унудулмушдур". Бу мә'лумата вә Тәбриздә тарихән чохлу зәлзәләләрин баш вермәсинә әсасланан Ч.Гијаси беләһесаб едир ки, Тәбриз сөзү түрк дилләриндәки *тәпрәш-тәрпәш* фе'линдән олуб "тәрпәшән шәһәр" демәкдир [53]. Өзлүјүндә марагы көрүнән бу гәнаәтдә шүбһәсиз чәһәт шәһәр адынын онун гәдим сакинләринин - хәзәрләрин дил факты илә бағлы олмасыдыр.

Хәзәр тајфа бирлијинин тәркибиндә *таврис* адлы бир тајфанын да олдуғу X әсрин әввәлинә аид мәнбәләрдә хатырланыр [223,с.110]. Тәбриз адыны һәмин етнонимлә бағламаг ағлабатандыр [68;305]. Омск вилајәтиндә *Тевриз* адлы рајон мәркәзинин (кәндин) вә чајын мөвчудлуғу бу еһтималы даһа да гүввәтләндирир. Омск вилајәтиндәки Тевриз топоними әһалинин көчүрүлмәси јолу илә дә јарана биләрди. Тевриз кәнди XV-XVI әсрләрдә Сибир ханлығынын әразисинә дахил олмушдур. Һәлә XIV әсрин ахырларында гызылордалылар Азәрбајчанда олмушдулар. 1386-чы илдә Тохтамыш 90 минлик орду илә Азәрбајчана

сохулараг Тәбриз, Нахчыван, Мараға, Мәрәнд, Султанијјә вә башга шәһәрләри талајараг өзү илә 200 мин нәфәр әсир апармышды [21,с.216-217]. Әсир апарылан әһали өз јурдуну унутмајараг, јени јашајыш јеринә Тәбриз адцы верә биләрди. Бу һалда еһтимал етмәк олар ки, ја Сибир ханлығына дүшүб галмыш азәрбајчанлылар јаваш-јаваш јерли татарларла вә сонракы көлмәләрлә гајнајыб-гарышмыш, онларын дили дәјишиклијә уграмыш, ја да тәбризлиләр көчүб кетмиш, онларла әлагәдар јаранмыш тополим исә унудулмамышдыр. Һәр һалда бүтүн еһтималлар Тәбриз вә Теврит топонимләринин әлагәсиндән хәбәр верир.

Азәрбајчанда түрк етносунун гәдимлијини көстәрән дәлилләриндән бири дә *Аран* топонимидир. С.Ашурбәјли белә һесаб едир ки, Албанијанын гәдим јерли ады Аран олмушдур. 262-чи илә аид бир јазыда Сасани һөкмдары I Шапурун һакимијјәти алтында олан Загафгазија өлкәләри сырасында Аранын да ады чәкилир. С.Ашурбәјли Аран топонимини тәдгиг едәрәк онун түрк мәншәли сөз олмасы гәнаәтинә кәлмишдир [217].

Дил фактлары *Аран* сөзүнүн түрк мәншәли топоним олдуғуну тәсдиг едир. М.Кашғаринин лүғәтиндә *аран* сөзүнүн "мал-гара һәјәти, төвлә" мә'насында ишләндији бәллидир. Азәрбајчан дилинин Дәрбәнд шивәсиндә аран сөзү "төвлә" мә'насында инди дә ишләнмәкдәдир. Мүасир дилимиздә *аран* сөзү "исти јер, дүзәнлик" мә'наларыны билдирир. Үмумијјәтлә, *аран* сөзү Алтај дилләринә мәхсус лексик ваһиддир вә онун праформасы **паран* "халг, јашајыш јери" шәклиндәдир [418,с.33].

Көрүнүр ки, *Аран* сөзү әввәлләр дар мә'нада - "малгара һәјәти, ағыл, төвлә, пәјә" мә'насында ишләнмиш, сонралар исә өз мә'насыны кенишләндирәрәк, "дағын әтәјиндә күләк тутмајан јер, дүзәнлик" мә'насыны ифадә етмишдир. Аран топониминин мә'насына әсасланан С.Ашурбәјли бизим ерамызын лап башланғычында Албанијада әсас тәсәррүфаты һејвандарлыг олан көчәри гәдим түрк тајфаларынын јерләшдијини еһтимал едир. Нәһајәт, о белә нәтичәјә кәлир

ки, илк орта әсрләрдә Аранда Ирандилли әһали илә јанашы түркдилли тајфалар да јашамышлар [217,с.19-20; 218,с.55-58,66-67].

Фикримизчә, Аран топоними "исти јашајыш јери" мә'насыны верир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Гәдим Аранын Азых вә Бәрдә кими тарихи топонимләри дә түрк мәншәлидир [69;28а,с.96-101;70].

VII-IX әсрләр мәнбәләриндә мүасир дилимиздә ишләнән түрк сөзләринә тәсадүф олунмасы гәдим Аранда түрк дилинин варлығыны көстәрән дәлилләрдәндир: *авчи* "овчу", *чөпчи* "ушағын боғазында галмыш шејләри чыхаран адам", *табак* "табаг, дајаз габ", *агелун* "ајагјалын" ("Албан тарихи", VII әср), *һаннан-һана* "тәдричән, чәтинликлә" (Бәлазури, IX әср).

Бә'зи тәдгигатларда гәдим Азәрбајчанда түрк дилинин јајылмасындан бәһс олунаркән кәлмә түрк тајфаларынын ролу һәддән артыг шиширдилир, халг дилинин формалашмасында јерли түрк етносларынын ролу, демәк олар ки, нәзәрә алынмыр вә бу заман унудулур ки, XI әсрдә кәлән түркләр өзләри дә јерли тә'сирә (түрк вә ја гејри-түрк) мә'руз галырдылар. А.Ј.Крымскинин бир гејди бу чәһәтдән чох әламәтдардыр. О јазыр ки, XI әсрдә Кичик Асијаја кәлән сәлчуг түркләринин јухары тәбәгәләри иранлашмаја чох асанлыгла табе олурдулар: "Кичик Асијанын јеничә зәбт едилмиш дүзләриндә, Чәнуби Азәрбајчанда олдуғу кими, көч етмәк истәјән ордулар үчүн дүшәркәјә јарарлы отлаглар тапылды. Бу дијарын торпагларынын түркләшмәсинин, чү'зи дә олса башланғычы белә гојулду. Бунун әксинә олараг, шәһәрләрдә өзүнә јашајыш мәскәни сечән түркләрин јухары синифләринин өзләри иранлашмаја чох асанлыгла табе олурдулар. Бунунла белә, кәнд даирәләриндә дә түрк колонистләри онлары әһатә едән Иран дилинин тә'сиринә дајана билмирдиләр; мәсәлән, һәтта үч јүз ил кечәндән сонра, өлкәнин түркләшмәси күчлү сурәтдә ирәлиләјәндә, гәзвинли чоғрафијашүнас өтәри гејд етмишдир ки, Чәнуби Азәрбајчан Марағасы әт-

рафында (инди азәрбајҹанча данышан) мәскән салмыш түркләр түркҹә дејил, јерли Иран ләһҹәсиндә ("пәһләви") данышырдылар ки, бунда да кифајәт гәдәр әрәб сөзләри вар иди. Бу һал, әлбәттә, јеканә дејилди" [326,с.110-111].

Еһтимал етмәк олар ки, VII әсрдән Азәрбајҹанын түрк тајфалары ваһид сијаси вә игтисади иттифага дахил олмушдулар ки, бу да чохдилли Азәрбајҹанда Азәрбајҹан данышыг дилинин јајылмасына сәбәб олмушду. Мәһз буна көрә дә VII әсрдән Загафгазија мәнбәләриндә түркизмләрин кәмијјәти нәзәрә чарпачаг дәрәҹәдә артмышды [280,с.24].

Топонимик фактлар көстәрир ки, Азәрбајҹанын мүасир әһалисинин етник тәркиби онун гәдим дөврдәки мәнзәрәсини зәиф шәкилдә дә олса әкс етдирир: "Ҹографи адларын ареалы Албанијанын гәдим әһалисинин јајылдығы саһәнин хәритәсини бәрпа етмәјә имкан верир. Гафгаздилли әһали Күрдән шималда вә ҹәнубда олан әразидә, Ирандилли әһали исә әсасән Азәрбајҹанын шәргиндә мәскунлашмышды (Бураја Абшерон вә Иранадәк олан саһил золағы мәнсуб иди). Түркдилли әһали исә әсас е'тибары илә Күр, Араз чајлары арасында вә бунлардан даһа ҹәнубда олан әразидә мәскән салмышды" [95,с.89].

Гәдимдән әһалинин belə мәскунлашмасы онун мүасир јерләшмәси илә зиддијјәт тәшкил етмир, демәк олар ки, ујғун кәлир. Һазырда Азәрбајҹанда јашајан бир сыра етник групплар - удинләр, сахурлар, грызлар, татлар, хыналыглар вә с. гәдим Албанијанын гејри-түрк етносларынын галыгларыдыр. Јә'гин ки, һәмин етник групплар Албанијанын апарыҹы гејри-түрк тајфаларындан олмушлар ки, онлар ассимилјасија олунмамыш, бу күнәдәк кәлиб чыхмышлар.

В.А.Богородитскинин тәснифатына көрә, Азәрбајҹан дили түрк дилләринин ҹәнуб-гәрб (вә ја түрк) групуна дахилдир. Н.А.Баскаков исә Азәрбајҹан дилинин јерини түрк дилләринин гәрби һун будағынын оғуз групунун оғуз-сәлҹуг јарымгрупунда мүәјјәнләшдирир. М.Ф.Көпрүлүзадә

"Азәри әдәбијјатына аид тәдгигләр" (Б.,1926) китабында азәри дилинин оғузча олдуғуну көстәрмишдир. Сонралар Б.Чобанзадә, онун ардынча Ә.Дәмирчизадә Азәрбајҹан дилинин оғуз-гыпчаг мәншәли олмасыны тәсдиг етмишләр. Азәрбајҹан дили оғуз-гыпчаг әсаслы олдуғуна көрә, оғузларын вә гыпчагларын тарихинә гыса бир нәзәр салмаг јеринә дүшәр.

Огузлар (әрәбҹә: *гузз*) VI әсрдә Чиндән Гара дәнизәдәк олан әразидә бүтүн тајфалары бирләшдирәрәк көчәри империја јаратмышдылар. VIII әср Орхон абидәләриндә бу халг *токуз огуз* да адланыр. Ибн әл-Әсир гузларын ики тајфа групуна бөлүндүјүнү хатырладыр: учук вә бузук [221,с.524-525].

Оғузлар 24 тајфадан ибарәт олмушдур. М.Кашғари бунлардан 22-ни сајыр: кынык, кајығ, бајундур, ыва//јыва, салғур, афшар, бектили, бүкдүз, бајат, јазғыр, ејмүр, карабөлүк, алкабөлүк, икдәр, үрәкир/јүрәкир, тутырка, улајундлуғ, төкәр, беченек, чувалдар, чепни, чаруклуғ. М.Кашғари гејд едир ки, бунлар әсас гәбиләләрдир. Онларын һәр биринин ојмаглары да вар [443,ч.I.,с.89-91]. Оғузларын 24 тајфадан ибарәт олмасы М.Кашғарија мә'лум иди, анҹаг буна бахмајараг о, 22 тајфа көстәрмишди. В.А.Гордлевскијә көрә, М.Кашғаридә 22 тајфанын олмасы XI әсрдә оғузларын гәбилә гурулушунун дағылмасынын башландығыны хәбәр верир. Ики тајфа артыг исламагәдәрки дөврдә ајрылыб халач (калач) халгыны әмәлә кәтирмишди [275,с.70-71].

24 оғуз тајфасынын Бозок вә учок олмагла ики ганада ајрылмасыны Ф.Рәшидәддин дә көстәрмишдир: *Бозок* - кајы, бајат, алкаравлы, караивли; јазыр, дөкәр, додурга, јапарлы; авшар, кызык, бекдили, каркын; *Учок* - бајандур, бечене, чавулдур, чепни; салур, ејмур, алајунтлу, үрекјүр; јикдыр, бүкдүз, јива, кынык [371,с.64-67]. Рәшидәддинин көстәрдији 24 оғуз тајфасынын 21-и М.Кашғаринин мә'луматы илә ујғун кәлир. Үч тајфаны (јајырлы, карык, кар-

кын) анчаг Рәшидәддин көстәрир. Чаруклуг вә ја чаруклуг тајфасыны исә М.Кашғари гејд едир [221,с.573].

"Китаби-Дәдә Горгуд"да тәсвир олунан оғузлар Боз ок (Ич Оғуз) вә Үчок (Таш Оғуз) олмагла ики гола ајрылыр. Абидәдә оғузларын 24 санчаг бәјиндән ибарәт олмасы да көстәрилмишдир.

24 оғуз тајфасындан 18-нин мүасир Загафгазија әразисиндә олмасы мүәјјән едилмишдир: афшар, бајат, бајундур, бектили, икдыр, јиве, јајырлы, карабөлүк, кынык, кырык, печенег, салур, тутырга, түкер, чарук, чебни, чувалдар, ејмүр. Сәлчуг һәрәкатында иштирак етмиш башга түрк тајфалары да ашкара чыхарылмышдыр: ағачәри, канглы, карлук, гыпчаг, халач. Топонимикада оғуз вә түркмән етнонимләри дә сахланмышдыр [290,с.381].

В.В.Бартолд гејд едир ки, Орхон абидәләриндә *огуз* сөзү тәкчә түркләрин шимал гоншусуну ифадә едән бир сөз кими јох, даһа кениш мә'нада, *түрк* сөзүнүн синоними кими ишләнмишдир [221,с.271]. О, јенә көстәрир ки, јазыларда *түрк* сөзү етнографик мә'надан чох, сијаси мә'на дашыјыр [221, с.579]. М.Кашғари исә "түрк" адланан тајфаларын дилинин оғузларын вә гыпчагларын дилиндән мүәјјән дәрәчәдә фәргләндијини јазыр. М.Кашғари оғузлары түркмәнләрлә ејниләшдирсә дә ("Оғузлар түркмәнләрдир"), В.В.Бартолд көстәрир ки, о вахт түркмән дилинин лексикасы башга түрк дилләринин лексикасындан о дәрәчәдә фәргләнирди ки, оғуз вә чикил кими *түркмән* вә *түрк* дә бир-биринә гаршы гојулурду [221,с.587-588].

"Китаби-Дәдә Горгуд"да оғузлар "түркман"а гаршы гојулур: *Пәс варасын, бир чичи-бичи түркман гызыны аласан, накаһандан тајаным, үзәринә дүшәм, гарны јыртыла - деди; Огузун арсызы түркманын дәлүсинә бәнзәр.*

Дил фактлары XI әсрәдәк Азәрбајчанда оғуз өзәкли түрк дилинин варлығындан хәбәр верир. Мүасир Азәрбајчан дилиндә "исти јер" мә'насында ишләнән *аран* сөзү ерамызын III әсриндә топоним кими мөвчуд олмушдур

[217,с.18-19]. М.Кашғари аран сөзүнү "төвлә, мал-гара һәјәти" мә'наларында гејдә алмышдыр [442,с.21]. Мәншәчә оғуз олан саларларын дилиндә һәмин сөз "гојун ағылы, төвлә, пәјә" мә'наларында ишләнир. Бундан башга, *аран* сөзү түрк дилинин диалектләриндә "түтүн гурутмаг үчүн кома, дағын әтәјиндә күләк тутмајан јер, вади, чөл", татар дилинин диалектләриндә "пәјә, анбар", газах дилиндә "сајгаклары овламаг үчүн ити пајалар шәклиндә (адәтән гамышдан) гурғу, мал-гара ағылы", Хорәзм өзбәкләринин дилиндә "мал-гара һәјәти, төвлә" мә'наларында өзүнү көстәрир [401,с.291-292].

"Албан тарихи"ндә V әсрин әввәлиндә Гор вә Газан адлы ики гардашын Һун өлкәсиндән бөјүк бир гошунла Сүник (индики Зәнкәзур-Сисјан) вилајәтинә кәлмәләри хәбәр верилир. *Газан* адынын оғузларда ишләндији "Китаби-Дәдә Горгуд"дан мә'лумдур. *Гор* шәхс ады исә, бизчә, Короғлу адында јашајыр. Гәдим *кор* (зијан, зәрәр; маја) вә *кур* (бел, гуршаг) сөзләри илә *Короглу* ады арасында семантик вә мифоложи әлагә вар [68а].

V-VI әсрләр ермәни мәнбәләриндә ишләнмиш *арыг//аруг* "арыг; барсыз", ару//арыг "хәндәк, арх", *тел* "сап, бүрүнч сим", *вочхар, очхар* "гоч, гојун" кими түркизмләр [280,с.21] түрк - Азәрбајчан данышыг дилиндән кечмиш сөзләрдир. Шүбһә јохдур ки, V-VI әсрләр вә сонракы дөврләр ермәни мәнбәләриндә ишләнмиш онларча түркизмләр ермәни данышыг дилиндә узун мүддәт ишләндикдән сонра ермәни әдәби дилинә кечмишдир. Бу исә һәмин алынмаларын тарихини даһа әввәлки дөврләрә апарыр.

Гыпчаглар илк дәфә е.ә. 203-чү илә аид Чин хроникасында хатырланыр ("кјүше", јахуд "тзјүше" кими). Онлар бу вахт Алтајын шимал гәрбиндә чинлиләрин Чжелјан адландырдыглары вадидә јашајырдылар [284,с.268; 419, с.26,32]. *Чжелјан - чилан* "илан" сөзүнүн чинчә транскрипсијасыдыр. "Змейная гора" вә "город Змейнегорск" бура-

дандыр [284, с.268]. *Кыпчак* ады илк дәфә VIII әсрә аид Селенкә китабәсиндә ишләнмишдир.

Е.ә. III әсрин сонунда гыпчаглар һунларын һакимијјәти алтына дүшүрләр. VI-XII әсрләрдә онлар илк вәтәнләриндән Алтајдан Орхон вә Иртыш чајлары һөвзәләринә көчүрләр, лакин онларын бә'зи һиссәси Алтајда галыр. Алтајларын тәркибиндә гыпчаг гәбиләси әсримизәдәк сахланмышдыр. Һәмин дөврдә гыпчаглар түрк хаганлығы тәркибинә дахил олмуш, лакин онда фәал рол ојнамамышлар [419,с.32,42-45]. Гыпчаглар X әсрин әввәлләриндән Гәрбдә хәзәрләрлә һәмсәрһәд иди. Хәзәрләр исә бу вахт Хәзәр дәнизиндән шимал-гәрбдә Шимали Гафгазын шимал-шәрг һиссәсиндә јерләшмишдиләр. Гыпчаглар X әсрин орталарында түркләрин - оғузларын ардынча Волганы кечәрәк Шимали Гарадәнизәтрафы чөлләринә вә Гафгаза ахышыб кәлирләр. Тјаншан әтәкләриндән Дунајадәк гыпчаглар тәрәфиндән тутулмуш кениш бир әрази XI-XV әсрләрдә "Дәшти-Гыпчаг" вә ја Половес торпағы адланырды [355,с.284].

Гыпчагларын етник тәркиби гарышыг олмушдур. Онлар Дәшти-Гыпчагда кангарларла (канглы) гарышмыш, Шәргдә гыпчаг, Авропада коман, Русијада исә половесләр адланан халг јаратмышдылар [284,с.266-267].

Гыпчаглар VIII әсрдә хәзәрләрин тәркибиндә дәфәләрлә Загафгазијаја јүрүш етмишләр. Онлар 722-723-чү илләрдә Аранда вә Ермәнистанда, 765-чи илдә Шәрги Күрҹүстанда башга түрк тајфалары вә јерли әһали илә бирликдә әрәб ишғалчыларына гаршы вурушмушдулар [241, с.109,115;419,с.45].

XI әсрдән XIII әсрин әввәлинәдәк гыпчагларын ајры-ајры групларı Азәрбајҹан әразисиндә јашамышлар. Азәрбајҹанда Илдәкизләр сүлаләсинин әсасыны гојан, мәншәјинә көрә гыпчаг олан Шәмсәддин Илдәкиз беләләриндән иди. Пајтахты Тәбриз олан Илдәкиз сүлаләси Азәрбајҹанда 1225-чи иләдәк давам етмишди.

Сәлчугларла мүбаризәдә өз дөвләтинин һәрби гүдрәтини күчләндирмәк вә гвардијасыны möһкәмләндирмәк мәгсәди илә гыпчаг ханынын гызына евләнмиш күрҹү чары IV Давид 1118-чи илдә 45 мин гыпчаг аиләсини Шимали Гафгаздан вә Русијанын ҹәнубундан Күрҹүстана дә'вәт едиб онлара даими јашајыш јери верир [287,с.22]. Күрҹү мәнбәләри һәмин гыпчаглары *ахаликивчакара* ("јени гыпчаглар"), бурада VIII әсрдән јерләшмиш илк гыпчаглары исә *накикивчакара* ("көһнә гыпчаглар") адландырыр. XI-XII әсрләрдә Картлидә (Шәрги Күрҹүстанда) түрк әһалиси үстүнлүк тәшкил етдијиндән һәмин әразијә *Диди Түркоба* ("Бөјүк Түркобасы") дејирдиләр [280,с.25]. V-VI әсрләрдә Күрҹүстанда һунлар (оногурлар, сары огурлар, сабирләр вә с.), VII-VIII әсрләрдән хәзәрләр вә гыпчаглар јерләшмиш вә беләликлә, Шәрги Күрҹүстанда Азәрбајҹан дилинин диалектләри јаранмышдыр. Шәрги Күрҹүстанда оғуз вә гыпчаг тајфаларынын мәскунлашмасыны һәмин зонанын етнотопонимләри тәсдиг едир: Тәкәли (Марнеули р.), Муғанлы (Дманиси, Болниси, Марнеули), Саатлы (Дманиси р.), Ағтуллар, Кәпәнәкчи, Улашлы, Чанахчы, Борчалы (Марнеули р.) [281,с.25].

Тәдгигат көстәрир ки, *гыпчаг, куман, губа, гушчу, дуванны* кими гыпчаг етнонимләри [285;286;287] Азәрбајҹан топонимијасында әкс олунмушдур: Гыпчаг к. (Гах р.); Коман к.(Лерик р.); Команлы к. (Ҹәлилабад р.); Губа ш., Дуванны д.ј.с.; Гушчу к. (Шамахы, Күрдәмир, Јевлах, Дашкәсән, Лачын), Гушчулар к. (Коранбој р.), Гушчу көрпүсү гәсәбәси (Дашкәсән р.), Гушчу Ајрым к. (Газах р.), Ашағы Гушчулар к., Јухары Гушчулар к. (Шуша р.) вә с.

Гыпчагларын "ағ гыпчаг" групуна дахил олан гәбиләләрдән бири *пычакчы* адланырды [419,с.123]. Һазырда Иранда пычагчы етник групу вә Пичакчи топоними вар [377, с.151-152]. Зәрдаб рајонунун кәндләриндән бири Бычагчы адланыр. Ҹәнуби Азәрбајҹанда Гыпчаг, Мәркәзи Иранда Кыбчак топонимләри гејдә алынмышдыр [377, с.149].

Азәрбајҹан дили оғуз-гыпчаг әсаслы бир дил сајылыр, лакин бизә белә кәлир ки, Азәрбајҹан дили үчүн әсас олмуш етник компонентләр сырасында гыпчаг компонентинин ролу бир гәдәр шиширдилмиш, оғуз-гыпчаг олмајан түрк тајфа дилләринин елементләринә исә аз диггәт јетирилмишдир. XI әсрдә оғузларын вә гыпчагларын дили, демәк олар ки, ејнијјәт тәшкил едир вә онларын дили бир гајда олараг башга түрк тајфа дилләринә гаршы гојулурду. М.Кашғаринин лүғәтиндә оғузларын вә гыпчагларын дилләринә аид верилән фактларын мүгајисәсиндән буну ајдын шәкилдә көрмәк олар [443,ч.1,с.66-69;400,с.57-59].

Оғузларын дили:

1) *и* саити әвәзинә *е* саитинин ишләнмәси: *сен (син)* "сән".

2) Адларын вә фе'лләрин әввәлиндә ј-нын дүшүмү вә ја ч-ја чеврилмәси: елкин *(јелкин)* "сәјаһәтчи, гонаг", *ылыг (јылыг)* "илыг", *чинчү (јинчү)* "инчи", *чугду (југду)* "узун дәвә јуну".

3) Сөз өнүндә м әвәзинә *б: бен (мен)* "мән", *бүн (мүн)* "шорба".

4) Сөз өнүндә вә сөз сонунда *т* әвәзинә *д: деве (теве)* "дәвә", *од (от)* "дешик".

5) Сөз ортасында кд әвәзинә *кт; бөкте (бөкде)* "хәнчәр", *јикте (јикде)* "идә".

6) Сөз ортасында *ʒ* әвәзинә *ј: кајын (каʒын)* "гајынағачы", *кајын (каʒын)* "гајын", *ајыг (аʒыг)* "ајы".

7) Сөз ортасында *ʒ* әвәзинә *д: адыг (аʒыг)* "ајы".

8) Адларын ортасында *г* сәсинин дүшүмү: *чумук (чумгук)* "ала гарға", *тамак (тамгак)* "дамаг".

9) Сөз сонунда w әвәзинә *в*: *ав (aw)* «ов», *ев (ew)* «ев».

10) *-ган* әвәзинә *-ан* шәкилчили фе'ли сифәт: *баран (барган)* "кедән", *уран (урган)* "вуран".

11) Кечмиш заман формасы *-дым* әвәзинә *-дам; бардам (бардым)* "кетдим".

12) *-а* шәкилчили индики заман формасы; *мен баран* "мән кедирәм", *мен туран* "мән дурурам".

13) *-гучы, -дачы, -асы, -дук* шәкилчили фе'л формалары (бүтүн шәхсләрдә).

14) Ајры-ајры сөзләр: *барт* "бардаг", *чер* "вахт", *имир* "дан гаранлығы", *евет, (ј) емет* - тәсдиг әдаты.

Гыпчагларын дили:

1) *и* саити әвәзинә *е* саитинин ишләнмәси: *сен (син)* "сән".

2) Адларын вә фе'лләрин әввәлиндә ј-нын дүшүмү вә ја ч-ја чеврилмәси: *елкин (јелкин)* "сәјаһәтчи", *ылыг (јылыг)* "илыг", *чинчү (јинчү)*, "инчи", *чугду (југду)* "узун дәвә јуну".

3) Сөз әввәлиндә *м* әвәзинә *б: бен (мен)* "мән", *бүн (мүн)* "шорба".

4) Адларын ортасында *к* әвәзинә *п: епмек (екмек)* "әппәк, чөрәк".

5) Сөз ортасында *ʒ* әвәзинә дилортасы *ј: кајын (каʒын)* "гајынағачы", *кајын (каʒын)* "гајын", *ајыг (аʒыг)* "ајы".

6) Јалныз бә'зи гыпчагларын нитгиндә, көрүнүр ки, икидилли вә ја јад дил өјрәнәнләрин дилиндә адларын вә фе'лләрин ортасында *ј* әвәзинә *з: азак* (ајак) *"ајаг", тозды (тојды)* "дојду".

7) Адларын ортасында *ј* әвәзинә *д: адак (ајак)* "ајаг", *адыг (ајыг)* "ајы".

8) Адларын ортасында *г*-нын ишләнмәмәси: *чумук (чумгук)* "ала гарға", *тамак (тамгак)* "дамаг".

9) Адларын ортасында *h* әвәзинә *г: үги (үhu)* "јапалаг".

10) *-ган* әвәзинә *-ан* шәкилчили фе'ли сифәт: *баран (барган)* "кедән", *уран (урган)* "вуран".

11) Кечмиш заман шәкилчиси *-дым* әвәзинә *-дам: бардам (бардым)* "кетдим".

12) *-дачы, -асы, -дук* шәкилчили фе'л формалары (бүтүн шәхсләрдә).

13) Ајры-ајры сөзләр: *евет* - тәсдиг әдаты; *учан* "ики јелкәнли кәми".

Е.Р.Тенишев белә нәтичәјә кәлмишдир ки, садаланан хүсусијјәтләр ја гыпчагларын дилинин чох гарышыг олмасыны, ја да *гыпчаг* термини алтында јерли хүсусијјәтләри олан мүхтәлиф етник групларын бирләшдијини хәбәр верир [400,с.58].

Оғуз дили гыпчаг диалектләринә мүһүм тә'сир көстәрмишди. X-XII әсрләрдә вә сонракы дөврдә гыпчаг дили карлуг вә оғуз дилләри арасында орта мөвге тутурду вә сонунҹуја даһа јахын иди. М.Кашғари оғуз дилинин тә'сирини һәр јердә һисс етмиш, оғуз-гыпчаг дилләринин гарышыг олмасына әмин олмушду. Бу онунла изаһ олунур ки, М.Кашғари чох вахт "оғузла" јанашы "гыпчаг", јахуд да әксинә, "гыпчагла" јанашы "оғуз" гејдини ишләдир. Бә'зән о, "оғуз"у көстәрир, күман едир ки, сонра кәлән "гыпчаг" өз-өзүнә анлашылыр [328,с.54]. Белә ортаг хүсусијјәтләрә көрә, түрколожи әдәбијјатда "оғуз-гыпчаг дили" [422, с.11], "оғуз-гыпчаг дилләри" [428,с.30;328,с.54], "оғуз-гыпчаг дили" [155,с.39], "оғуз-гыпчаг дилләри" [66,с.55] ифадәләри ишләдилир. Орта Асија вә Гафгаз түрк дилләринин ареал тәдгигатыны апармыш Н.З.Һаҹыјева белә нәтичәјә кәлмишдир ки, оғуз вә гыпчаг дил үмумилији пратүрк заманындан габаг олмушдур; һәмин дөврдә гарышыг дилләрин вә диалектләрин јајылдығы рајон Орта Асија вә Ҹәнуби Сибир олмушдур. Оғуз-гыпчаға гәдәрки гарышыглығын изләри салар, јакут, чуваш кими тәҹрид олунмуш дилләрдә сахланмышдыр. Оғуз вә гыпчаг дилләри ваһид бир дилин бөлүнмәси јолу илә дејил, бу вә ја дикәр әламәтин мүәјјән ҹоғрафи шәраитдә "горунмасы" јолу илә јаранмышдыр [260,с.115-116]. Еһтимал етмәк

олар ки, оғуз вә гыпчаг адлары дилә көрә дејил, тајфаја көрә олан адлардыр.

Ә.Дәмирчизадә "Китаби-Дәдә Горгуд"да тәсвир олунан оғузлар һаггында јазыр: "..Китаби-Дәдә Горгуд" јазыја көчүрүлән дөврдә артыг нә мүстәгил вә мәһдуд оғуз гәбиләси, нә дә саф оғуз дили мөвчуд иди. Оғузларын бөјүк гисми Азәрбајҹанда даһа әввәлләрдән мәскән салмыш дикәр түркдилли тајфаларла - хүсусән хәзәрләрлә вә гыпчагларла, еләҹә дә гејри-түркдилли башга тајфаларла говушмуш вә ваһид бир халгын - азәрбајҹанлыларын үзви етник һиссәсинә чеврилмишди вә бунларын дили дә әввәлки оғузларын дилиндән мүәјјән дәрәҹәдә фәргли бир дил олмушду. Елә буна көрә дә XI әсрдә түрк дилләриндән бәһс едән М.Кашғари бир чох һалларда ајрыҹа оғузларын вә ајрыҹа гыпчагларын дилиндән јох, оғуз вә гыпчагларын дилиндә бу вә ја дикәр дил ваһидинин ејни, ортаглы олмасындан исә дәфәләрлә бәһс етмишдир" [61, с.16-17].

Гыпчаг термини бир чох һалларда дил анлајышындан чох, ҹоғрафи анлајыш ифадә етмишдир. Демәли, етнолингвистик бахымдан "гыпчаг дили" јох, јухарыда дејилдији кими, "оғуз-гыпчаг дили" ифадәсини ишләтмәк даһа доғрудур. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајҹан дилиндә гыпчаг елементләри һесаб олунан бә'зи фактлара [425] тарихи бахымдан јанашдыгда онлар өзүнү доғрултмур. М.Кашғари гејд едир ки, јағма, тохси, гыпчаг, јабагу, татар, кај, чомул вә оғузлар *з*-ны һәр заман ј-ја чевирир вә һеч бир заман *ʒ (ڗ)* сөјләмәзләр: *кајың<каʒың*. Чикилләр вә башга түркләрә көрә *ʒ* илә сөјләнән сөзләри гыпчаг, јамаг, сувар, болгар гәбиләләри вә руслара, Рума гәдәр узанан башга гәбиләләр ади *з* илә сөјләјәрләр: *азак<аʒак* [443,ч.1,с.68]. Доғрудур ки, М.Кашғари бә'зи гыпчагларын дилиндә адларын вә фе'лләрин ортасында *ј* әвәзинә *з* сәсинин ишләндијини дә көстәрмишдир. Анчаг көрүнүр ки, бу икидилли оланларын вә ја јад дил өјрәнәнләрин дилинә аид олмушдур [400,с.57]. Демәли, *ʒ (ڗ)* сәси түрклә-

рин, башга сөзлә, ујғурларын вә чикилләрин дили үчүн сәчијјәви олмушдур. Ујғурларын дилиндә ишләнән ʒ огуз-ларын дилиндә *j*-ја, гыпчагларда исә *j* вә *з*-ја ујғун кәл-мишдир [350,с.94-95]. Буна көрә дә Азәрбајчан дилинин бә'зи шивәләриндә гејдә алынмыш дишарасы ʒ сәсинин гыпчаг елементи сајылмасы [425,с.6] тарихи диалектоло-кија бахымындан әсассыз көрүнүр.

Ејни фикир *т~д > ч* вә ц -лашма һадисәләринә дә аиддир [425,с.9,11]. т~д~ч сәс ујғунлуғу мүасир ујғур ди-линдә *(туш~чуш, тиш ~чиш)* вә Алтај дилинин шимал ди-алектләриндә чанлы сурәтдә сахланылыр. Бәлли олдуғу кими, Алтај дилинин чәнуб диалектләриндән фәргли ола-раг шимал диалектләри түрк дилләринин шәрги һун буда-ғынын ујғур - огуз групуна дахилдир [223, с.182, 212]. Ал-тај дилинин чәнуб диалектләриндә сөз өнүндәки *д'* сәсинә шимал диалектләриндә *ч* сәси ујғун кәлир.

ц - лашма (ч > ц) һадисәси сабир-хәзәр иттифагына дахил олмуш тајфаларын дили үчүн сәчијјәви олмушдур [223, с.110-111; 280, с.32; 310, с.207-208]. Үмумијјәтлә, Азәрбајчан дили шивәләринин бир сыра фонетик вә грам-матик хүсусијјәтләри *сабир-хәзәр* тајфаларынын дил еле-ментләри сајыла биләр:

1) ц-лашма һадисәси: цај, цох, цөп, цәмән (Орд.).

2) -ад, -әд индики заман шәкилчиси: *аладам, аладу* (Дәр.,Таб.,Гб.).

3) *-ытды, -итди, -утду, -үтдү* нәгли кечмиш заман шәкилчиси (үчүнчү шәхс): *алытды, дијитди, дурутду, кө-рүтдү* (Ш.).

4) *-атды,-әтди* битмәмиш кечмиш заман шәкилчи-си: алатдым, алатдун (Гб.).

5) *-ы, -и, -у, -ү* индики-кәләчәк заман шәкилчиси: *алу, кәлү, дуру* (Б.), *кәли* (Шам.).

Азәрбајчан дили шивәләриндә сабир-хәзәр еле-ментләринин олмасы тарих вә дилчилик бахымындан тәс-диг олунур. Н.З.Һачыјева вә Б.А.Серебренников јазырлар: "Јерли әһали тәрәфиндән ассимилјасија олунараг вә азәр-

бајчанлыларын әчдадларынын дилини мәнимсәјәрәк хә-зәрләр бу әһалинин дилинә өз дилинин бә'зи әламәтләри-ни дә әлавә едә биләрдиләр. Бурада дилләрин чарпазлаш-масы садәчә о сәбәбдән хүсусилә тә'сирли ола биләрди ки, бу һалда гоһум дилләр контактда олмушдулар. Һәгигә-тән Азәрбајчан дилинин бир сыра шимал вә шәрг шивә-ләриндә елә әламәтләр нәзәрә чарпыр ки, бунлар огуз групу дилләринин типик хүсусијјәтләри илә һеч чүр ујуш-мур" [258,с.6-7].

Сабир-хәзәр иттифагы түркләри дилләринин *j-, д-, ц-, ч-/ч-* диалектләринә диверкенсијасы V әсрәдәк баш вермишди [280,с.32]. Т.Һачыјев белә нәтичәјә кәлмишдир ки, "Азәрбајчан дили огуз-гыпчаг, огуз-сәлчуг дејил, мәһз огуз дили әсасында мүәјјәнләшиб, сувар дилләринин исә изләри вардыр (әсасән диалект сәвијјәсиндәдир)" [158, с.18].

Дилчилик тарихиндән бәллидир ки, јахын ареаллар-да јерләшмиш гоһум дилләрин ујғун хүсусијјәтләри даһа чохдур. Анчаг бир-бириндән узаг ареалларда јерләшмиш гоһум дилләрдә елә спесифик әламәтләрә тәсадүф едилир ки, бунлары һеч дә һәмишә дилләрин мүасир вәзијјәти вә дахили инкишаф ганунаујғунлуглары илә изаһ етмәк мүм-күн олмур. Бә'зән дә олур ки, ејни дил хүсусијјәти мүхтә-лиф ареалларда тәкрар олунур. Белә рәнкарәнк дил мән-зәрәси мүасир түрк дилләриндә ајдын шәкилдә мүшаһидә едилир вә бу һал синхроник јох, даһа чох диахроник ба-хымдан шәрһ олунмалыдыр. Мүхтәлиф түрк дилләри вә диалектләринин изоглосс тәшкил едән бә'зи хүсусијјәтлә-ри һәмин дилләрин формалашмасында иштирак етмиш еј-ничинсли тајфа дилләри илә бағлы олараг мејдана чыхыр. Бу, бир тәрәфдән мүхтәлиф гәбилә вә тајфаларын узун сүрән гајнајыб-гарышмасы илә, миграсијаларла бағлыдыр-са, дикәр тәрәфдән, мүхтәлиф диалектләрин ејни бир көкдән нәшәт етмәси илә, тарихән онларын јахын ареалларда јерләшмәси илә әлагәдардыр.

Әдәбијјатшүнас Һ.Зејналлы 1926-чы илдә чап етдирдији бир мәгаләсиндә јазырды: "...букүнкү дилчиләримизин, демәк олар һамысы Азәрбајчаны чәнуб түркләр групундан сајырлар. Лакин бир аз дәрин арашдырылса, бунун бир јанлышлыг нәтичәси олдуғу көрүнәчәкдир. Азәрбајчандакы ләһчә вә шивәләрин сон дәрәчә мүхтәлиф олмасы, бир шәһәрин өзүндә бир јердә "әв", о бири јердә "ев", үчүнчү бир јердә исә "өв", јахуд "өј" дејилдијинә диггәт олунса, бу сурәтлә Азәрбајчанын һансы дил групундан олдуғу мәсәләси дә кәләчәјин ән пыртлашыг вә илишик иши олачагдыр. О заман бәлкә дә Азәрбајчан ләһчәсини бүтүн түрк ләһчәләринин ортасы сајачаглар ки, бу да јени бир мөвзу олачагдыр" [81,с.114].

А.Самојлович гејд едир ки, Иранын вә Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын түрк шивәләри өзүнүн әсас әламәтләринә көрә түрк дилләринин "чәнуб-гәрб" групуна дахил олса да, сон вахтлар ајдынлашыр ки, Загафгазија Азәрбајчанында сон дәрәчә гарышыг мәншәли түрк ләһчәләринин галыглары өз әламәтләрини сахламышдыр ки, бунлар һазырда "шимал-шәрг" вә ја "ујғур" да дахил олмагла тамамилә башга групларда мөвчуддур [383,с.7].

Вахтилә П.Мелиорански Азәрбајчан дилинин формалашмасы вә инкишафы просесиндә чәнуби түрк дилләри илә шәрги түрк дилләри арасында "мүбаризә" кетдијини чох һәссаслыгла сөјләмишди. Ә.Чәфәр 1960-чы илдә түрк дилләринин диалектолокијасы мәсәләләринә һәср олунмуш III мәһәлли мүшавирәдәки чыхышында көстәрир ки, Азәрбајчан дилиндә түрк дилләринин һәм чәнуб-гәрб, һәм чәнуб-шәрг, һәм шимал-гәрб, һәм дә шимал-шәрг групларынын хүсусијјәтләри вар. О, сонра гејд едир ки, инди ајдын олмалыдыр ки, нә үчүн И.А.Батманов өз тәснифатында Азәрбајчан дилиндән башга бүтүн түрк дилләрини јерләшдирә билмишди [255,с.224]. Һазырда Азәрбајчан дили түрк дилләринин оғуз групуна аид едилир. Ә.Чәфәр гејд едир ки, "анчаг бу дилин ујғур дили

илә кичичик мүгајисәси бизи Азәрбајчан дилинин әмәлә кәлмәсиндә ујғур дили гатынын чох иштирак етмәси һаггында дүшүнмәјә мәчбур едир... Диалектләрин фактларына әсасән, мән бу гәнаәтдәјәм ки, Азәрбајчан дили әсас әламәтләринә көрә түрк дилләринин гәрб групуна аид олса да, бу дил мүәјјән дәрәчәдә түрк дилләринин гәрб вә шәрг групларыны бағлајан һәлгәдир" [255,с.225].

Мүасир Азәрбајчан дилиндә *ујғур* елементләринин мөвчуд олдуғуну Ә.Н.Нәчиб дә көстәрмишдир [347,с.88; 350,с.75]. Азәрбајчан вә ујғур дилләринин мүгајисәси даһа чох бу ики дил үчүн әламәтдар олан изоглосслар ашкара чыхармаға имкан верир.

а>е. Ујғур дилиндә: *кейнита, кейнина, кейик* "гајыг", *кейин, йешил* [441,с.621,682,797].

а сәсинин е сәсинә кечмәси һадисәси Азәрбајчан дилинин даһа чох чәнуб, шимал-шәрг, гисмән шимал-гәрб шивәләринә аиддир: *гејчи, гејмах, гејиш, гејната, гејнагејтан* (Чәнуби Азәрб.) [254,с.154], *гејмах, гејин, ејна, гејтан* (Тәб.) [333,с.7], *гејиш, гејран, гејтан, гејиш, гејнәмах* (Б., Гб., Шам.), *маг, гејси, гејтан, гејната, гејнана, гејин* (Г.), *јеш, јешил* (Г.), *јеј* (Заг.,Г.).

а>ә. Ујғур дилиндә: *әтләс, әдәм, әстә, әстәр* [411, с.64,66,72]; ујғур дилинин Кашғар шивәсиндә: *ашнӓ, адӓш* [314,с.49].

а сәсинин *ә* сәсинә кечмәси һадисәси Азәрбајчан дилинин чәнуб вә шимал-шәрг шивәләриндә даһа кениш јајылмышдыр: *гәрдеш, гәрә, јәхчи, јәхши* (Чәнуби Азәрб.) [254,с.154-155], *сәхси, гәрә, гәрдәш, гәјә* (Тәб.) [333,с.7], *бәг,дәг, јәг, гәрә, гәјә* (Орд.), *гәрдеш, әрәбә* (Б).

Азәрбајчан вә ујғур дилләриндә даһа чох јајылан *а>ә* һадисәсинә татар вә башгырд дилләриндә дә тәсадүф едилир.

а~о. ав сәс бирләшмәсиндәки саитин Азәрбајчан вә ујғур дилләриндә а- лашан, о-лашан, узанан вә дифтонглашан вариантлары өзүнү көстәрир. X әср ујғур абидәсиндә: *av, qov, sav* "сөз, нитг" [413, с.83,112,114]; мүасир ујғур

дилиндә: *о "ов", ов, очи, овчи, савук//согук, кавушмак, калун// когун* [411,с.85,93,112,503,593].

о>а сәс ујғунлуғу Азәрбајҹан дилинин Нахчыван групу, Зәнкилан, Губадлы, Ҹәбрајыл, Фүзули (Гарабулаг) шивәләриндә кениш јајылмышдыр: *ав, авчы, гавын, гашырма, давшан//дафшан, бызав, јалав, охлав, чилав* вә с.

Бу һадисәјә Јардымлы, Ҹәлилабад, Биләсувар, Имишли, Ағҹабәди вә Гах (Илису к.) рајонларынын шивәләриндә дә раст кәлинир.

о>а һадисәси Тәбриз шивәсиндә дә гејд алынмышдыр: *ав, авчы, тавламах* [333,с.8].

ав сәс бирләшмәсиндәки саитин "о"-лашан, узанан вә дифтонглашан вариантлары Азәрбајҹан дили шивәләриндә даһа кениш јајылмышдыр: *довшан, говурга, бизов* (Тәб.), *ов* (Гар.), *дојшан, тојла* (Газ), *даушан, гаурма* (Заг.), *гоурма* (Газ., Гар.), *гараул, гыргоул, тоуг, о:учи, доушан, јоушан* (шимал-шәрг шивәләри), *до:шан, јо:шан* (Гар.,Б.).

ов сөзүнүн Азәрбајҹан дили шивәләриндә *ав//ов //ој//ау//оу//о:* вариантлары мөвҹуддур.

е>ә. X әср ујғур абидәсиндә: *äv,säv* [413,с.86,114]; мүасир ујғур дилиндә: *әртә, әрмән* "ермәни", *әймәнмәк* "утанмаг, горхмаг, чәкинмәк", *йәр, йәнгә* "бөјүк гардашын арвады" [411,с.67,70,84,774,885].

е сәсинин *ә* сәсинә кечмәси һадисәси Азәрбајҹан дилинин Нахчыван групу, Ҹәбрајыл вә Зәнкилан шивәләриндә јајылмышдыр. Бу һадисә Бакы шивәсиндә дә мүшаһидә едилир: *әв, сәвки, һәјлә, дәјил, чәвир,* (Нах., Ҹәб., Зән.), *ән, әнни, әрмәни* (Б.).

е>ө. Ујғур дилиндә: *ой, ойләнмәк* [411,с.112,114]. Бу хүсусијјәт Ҹәнуби Азәрбајҹан, Газах, Гарабағ вә шимал-шәрг шивәләриндә кениш јајылмышдыр:*өвдә, сөвәндә, сөвкүлү* (Тәб.), *дөкүр* (Нах.), *өв* (Шаһ.), *өјлән, дөјүл, сөјүн, чөјүр* (Газ.,Гар.), *өј* (Газ.,Гар.,Б.,Шам.,Гб.,Муғ.) вә с.

д>ч. *д* сәсинин ч сәсинә кечмәси һадисәси ујғур әдәби дилиндә вә ујғур дилинин Или шивәсиндә өзүнү

көстәрир: *чүш "јуху", чүшмәк, чүшүнмәк, чиш, чиши, чишлимәк* [411,с.397,400,408,409; 314,с.92].

д>ч һадисәсинә Азәрбајҹан дилинин Газах шивәсиндә тәсадүф едилмишдир: *чиш, чиши, чүш, чүшман //чушман, чушкүн.*

д'~ч сәс ујғунлуғу Алтај дилинин шимал диалектләриндә чанлы сурәтдә сахланылыр. Алтај дилинин ҹәнуб диалектләриндә сөз өнүндәки *д'* сәсинә шимал диалектләриндә *ч* сәси ујғун кәлир: *чыл, чыш, чакшы* (шимал ди-ал.); *д'ыл* "ил", *д'ыш* "мешә", *д'акшы* "јахшы" (ҹәнуб диал.).

Мә'лум олдуғу кими, Алтај дилинин ҹәнуб диалектләриндән фәргли олараг шимал диалектләри түрк дилләринин шәрги һун будағынын ујғур-оғуз групуна дахилдир.

к>ч. Бу фонетик хүсусијјәт ујғур дилинин шивәләриндә (Хотан, Кашғар, Јаркәнд, Фәрганә) јајылмышдыр: *чім* (әдәби дилдә:*кім*), *чір* (әдәби дилдә: *кір*), *чішмиш~кишмиш* [314,с.91], *ким~чим* [378,с.171].

к>ч дәјишмәсинә Азәрбајҹан дилинин Нахчыван групу, Зәнкилан, Ҹәбрајыл, Шамахы, Исмајыллы, Газах, Дманиси (Башкечид) шивәләриндә тәсадүф едилир: *чүчә, чомәк, чиши,чөрпү, чөвшән, чечи* (Нах.гр.), *чим, чөл, чечәк, чичик* (Шам., Исм.), *чешди, чечен, чүләх'* (Газ.-Бинчи Шыхлы), *чәт, чило, чөрпү, чиши, мәрчәз, бәрч* (Зән.-Һавалы, Көјәли), *чәһриз, тичан, чор, чәт* (Ҹәб.-Сирик), *чәгыз* (Дм.-Гызылкилсә).

Азәрбајҹан вә ујғур дилләринин шивәләри үчүн сәчијјәви олан бу фонетик һадисәјә зәиф һалда татар дилиндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр: *чүпрә<күпрә* "маја, ачытма", *чәгаз<кәгазь* [412,с.148].

һ>х. Ујғур дилиндә: *халва* [411,с.419]; ујғур дилинин Хами шивәсиндә; *харам* [314,с.31,77]. Сөз әввәлиндә *һ* сәсинин *х* сәсинә кечмәси һадисәси Азәрбајҹан дилинин ҹәнуб ареалы үчүн сәчијјәвидир: *хамам, хачар, ханы*

(Ҹәб.-Һоровлу), *хумај, хана, хорра, хадисә* (Зән.), *хыс<һис* (Шәр.-Пүсјан).

б>в. Гәдим ујғур дилиндә: *эв "ев", саб (сав)* "сөз", *йабыз (йавыз)* "пис, јава", *йаблак (йавлак)* "пис" [351, с.12, 13,15]; *av, sav* [413,с.83,114]; мүасир ујғур дилиндә: *ова, бова, хәвәрчи, кавак, каван* [411,с.112,215,423,592].

б>в һадисәси Азәрбајҹан дилинин даһа чох гәрб, гисмән шимал-гәрб шивәләринә аиддир: *бава, арава, чован, даван, гав, див.*

А.Б.Әрчиласун *б>в* һадисәсини гыпчаг хүсусијјәти сајыр [453,с.42].

р>ј. Белә сәс дәјишмәси ујғур дилинин Лобнор вә Хотан диалектләриндә јајылмышдыр: *йухсет* (әдәби дилдә: *рухсәт), йайа* (әдәби дилдә: *яра), йаван* (әдәби дилдә: *раван* "мусиги аләти"); Или шивәсиндә дә тәсадүф олунур: *бій тал* "бир дәнә", *бій дәм* [314,с.90].

р сәсинин *ј* сәсинә кечмәси һадисәси Азәрбајҹан дилинин Ордубад вә Дманиси (Башкечид) шивәләриндә гејдә алынмышдыр: *гәјә<гара, сајы<сары, гыјмызы<гырмызы, шијин<ширин* (Орд.), *ајшын<аршын, ајтдамах< < арытламаг* (Дм.).

р сәсинин дүшүмү. Ујғур дилиндә вә Азәрбајҹан дили шивәләриндә ҹәм шәкилчисиндә р сәсинин дүшмәсинә тәсадүф олунур. Ујғур дилиндә: *калiла* "инәкләр" [314,с.116]. Ујғур дилинин тә'сири илә өзбәк дилинин Наманган шивәсиндә дә ҹәм шәкилчисиндәки р сәси дүшүр: *адәмлә<адәмләр, келдилә<келдиләр, бизә~бзә<бизләр, силә~слә<сизләр* [378, с.259].

Бу хүсусијјәт Азәрбајҹан дилинин ҹәнуб ләһҹәсиндә, Дәрбәнд-Табасаран шивәләриндә үчүнҹү шәхсин ҹәминдә мүшаһидә едилмишдир: *јыгыпла, кәлиплә, алејла* (Ҹәнуби Азәрб.), *алыбдыла//алытдыла, кәлибдилә//кәлитдилә, јазутдула* (Дәр.,Таб.), *сахлајутдула, бахутдула, дүшүтдүлә* (Таб.).

Ҹәмлик шәкилчисинин сонунҹу самитини итирмәси М.Ә.Мө'ҹүзүн әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр: *Гојмазла гојмасынла* мәни бағи-ҹәннәтә; *Вурарла* пејсәрүвә, һәм көзүн *ојалла* сәнин; *Дејиллә* шаһа гојуб башына Аға Рүстәм; Касыб дүшәндә әр-өврәт *дөшәлә* бир-биринә.

Сөз сонунда *р*-нын давамсызлығынын јајылма мәркәзи Гафгазда гарачај-балкар дилинин диалектләри, Орта Асијада өзбәк-ујғур дил бирлији сајылыр [259,с.66]. Азәрбајҹан дилинин ҹәнуб шивәләрини дә бу група аид етмәк олар.

А.Б.Әрчиласун *р* сәсинин дүшмәсини оғуз вә түркмән хүсусијјәти һесаб едир [453,с.42].

Мән. Биринҹи шәхсин тәки мүасир түрк дилләри ичәрисиндә јалныз Азәрбајҹан вә ујғур дилләриндә *мән* формасында ишләнир. Орхон абидәләриндә һәм *мен*, һәм дә *бен* формасы олмушдур. Гәдим ујғур дилиндә *мән-мäн* формалары ишләнмишдир [351,с.41; 413,с.71].

М.Кашғаријә көрә, "түркләр" *мен*, оғузлар, гыпчаглар вә суварлар *бен* демишләр [443,ч.1,с.67]. Демәли, Азәрбајҹан дилиндәки *мән* формасы оғуз-гыпчаг хүсусијјәти дејил.

Гәдим оғуз вә гәдим ујғур дилләриндә дә ортаг фонетик хүсусијјәтләр мөвҹуддур.

Гәдим оғуз дилиндә (Орхон абидәләринин дилиндә): *е~и: ел-іл, екі-ікі, йер-йір, бер-бір, бес-біс; ш~с: кіші-кісі, кумуш-кумус, кабыш-кабыс* "говуш" [195,с.132-133].

Гәдим ујғур дилиндә: *ш>с: алкыс (алкыш* әвәзинә); *е>и: бис (бэш* әвәзинә) [223,с.191].

Белә фонетик әламәтләрин изләри мүасир Азәрбајҹан дили шивәләриндә сахланыр: *е>и: илчи, мишә, кит* (Б.), *ди* (Б.,Гб.,Орд.,Нах.,Шаһ.); *ш>с: савас, ахсам, јахсы, ис* (Ҹәб.-Сирик), *бас, дас, јахсы, гонсу, јасыл, хысмахышма* (Зән.).

Азәрбајҹан вә ујғур дилләриндә онларча сөз фонетик формасына вә лексик мә'насына көрә үст-үстә дүшүр: *ата, ата-ана, ата-баба, ата-бова, ахсак, арпа, ашхана, әт, от, оглак, ойун, чөчүмәк, чөчүнмәк, чол, чолак, чит,*

чивин, хотәк // хотук, сөзләшмәк, йахши, йара, йастук, йалгуз, йамак вә с. [441].

Азәрбајҹан вә јени ујғур дилләри диалект системләринин типинә көрә дә бир-биринә ујғун кәлир. Түрк дилләри ичәрисиндә чуваш, јакут, Азәрбајҹан вә јени ујғур дилләринин диалект системләри етник мәнсубијјәтинә көрә ејничинсли олмамасы, гәбилә-тајфа бөлүмәсинин изләрини там итирмәси илә сәҹијјәләнир. Азәрбајҹан вә јени ујғур дилләринин диференсиал әламәтләри јалныз мәһәлли мәнсубијәтдән асылыдыр [229,с.7-9].

Түрколожи әдәбијјатда ујғурларын вә оғузларын тарихән ејни тајфалар олмасы барәдә фикир вардыр. Н.Аристов белә һесаб етмишдир ки, оғузлар вә ујғурлар маһијјәтҹә ејни халгдыр, мүхтәлиф вахтларда бу вә ја дикәр гәбиләнин үстүнлүјү нәтиҹәсиндә мүхтәлиф адлар дашымышлар. В.Томсенә көрә, ујғурлар оғуз тајфа бирләшмәләринә аид олмушдур, оғуз вә ујғур адлары арасында анҹаг диалект фәргләри вар. В.В.Бартолд ујғурларын оғузларла ејниләшдирилмәси әлејһинә олмушдур [221,с.580]. А.Н.Бернштам *ујгур* вә *огуз* терминләри арасында бәрабәрлик ишарәси гојур. Онун фикринҹә, бунлардан *ујгур* гәдим формадыр ки, ротатсизм һадисәси буна ҹанлы сүбутдур. *Гур* етноними Орта Асија дилләриндә *гуз* фонетик дәјишиклијинә уграмышдыр. *Гур* формасы монгол дилиндә сахланмышдыр: *гур* "ҹамаат, халг" [232,с.231-233]. Бәлли олдуғу кими, *р~л* хүсусијјәтли монгол тајфаларынын вә *з~ш/с* хүсусијјәтли түрк тајфаларынын диференсиасијасы артыг түрк дилләри тарихинин Алтај дөврүндә (е.ә.III әсрәдәк) гәти сурәтдә баша чатмышды [223,с.32].

Азәрбајҹан вә ујғур дилләри арасындакы бә'зи ујғунлуглар бир сыра сәбәбләрлә шәртләнә биләр. Бу, һәр шејдән әввәл, түрк тајфа дилләринин тарихән мөвҹуд олмуш, ујғур-оғуз бирлији илә бағлыдыр. Гәдим оғуз вә гәдим ујғур дилләри, еләҹә дә мүасир Тува, јакут, хакас, шор, Чулым-татар дилләри вә Алтај дилинин шимал диалектләри гәдим ујғур-оғуз дил бирлијиндән нәш'әт етмишдир [223, с.184-207]. Азәрбајҹан-ујғур изоглоссалары бир тәрәфдән гәдим ујғур-оғуз дил бирлији илә бағлыдырса, дикәр тәрәфдән мүхтәлиф дөврләрдә Азәрбајҹанда олмуш карлуг-ујғур мәншәли тајфаларын дил хүсусијјәтләри илә әлагәдардыр. Монгол истиласы дөврүндә башга түрк тајфалары илә јанашы, карлуг-ујғур мәншәли тајфаларын (карлуг, чикил, ујғур) Азәрбајҹанда олмасы топонимик фактларла тәсдиг олунур: *Гарлыг*, ороним (Шамахы р.), *Чикилчај* (Дәвәчи р.). Салјан рајонундакы индики Тәзәкәндин кечмиш ады *(Угрукәнд)* ујғур етноними илә бағлыдыр. Тәдгигат көстәрир ки, Угрукәнд топоними Ујғуркәнд адынын фонетик дәјишиклијә уграмыш шәклидир. Халг етимолокијасына әсасән *угру* сөзүнүн "оғру" мә'насында анлашылмасы нәтиҹәсиндә совет дөврүндә һәмин кәнд Тәзәкәнд адландырылмышдыр [272,с.74-75].

Ујғур мәншәли тајфалар заман кечдикҹә јерли тајфаларын ичәрисиндә әријиб кетмиш, онларын бир сыра дил ваһидләри исә Азәрбајҹан дили шивәләриндә елемент шәклиндә сахланмышдыр. Азәрбајҹан вә јени ујғур дилләри түрк дилләринин мүхтәлиф групларына дахил олмаларына вә бир-бириндән узаг ареалларда јерләшмәләринә бахмајараг, мүхтәлиф екстралингвистик вә интралингвистик сәбәбләр үзүндән даһа чох бу ики дил үчүн әламәтдар олан изоглоссалара маликдир.

Азәрбајҹан дилиндәки гәдим түрк (көј түрк), сабир-хәзәр елементләри халг дилинин тәшәккүлүнүн сәлҹуг далғасындан габагкы дөврләрдә башладығыны бир даһа тәсдиг едир.

I I Ф Ә С И Л

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ДИАЛЕКТ ФӘРГЛӘРИНИН ЈАРАНМАСЫ

Мүасир түрк дилләринин диалектләринә етнолингвистик бахымдан јанашдыгда диалект системләринин үч әсас типини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр:

I. Халгын изләри јахшы сахланмыш гәбилә-тајфа гурулушуну өзүндә әкс етдирән конкрет түрк дилләринин диалект системләри. Белә дилләрин диалект бөлүнмәси гәбилә-тајфа әламәтләринә әсасланыр. Хакас, түркмән, Алтај вә өзбәк дилләринин диалект системләри бу типдәдир.

II. Диалекти тәмсил едәнләрин етник тәркибиндә гәбилә-тајфа гурулушунун изләри јахшы сахланса да, диалект бөлүнмәси әсас е'тибарилә мәһәлли әламәтә әсасланан диалект системләри. Бу типә гырғыз, газах, гарагалпаг, ногај, Тува, башгырд дилләринин диалект системләри аиддир.

III. Гәбилә-тајфа бөлүнмәсинин изләрини вә гәбилә-тајфа адларыны тамамилә итирмиш түрк халглары дилләринин диалект системләри. Бу дилләрин диалектләри јалныз мәһәлли әламәтә көрә фәргләнирләр. Бура гумуг, гарачај-балкар, караим, татар, түрк, чуваш, јакут, Азәрбајчан вә јени ујғур дилләринин диалект системләри аиддир [229].

Диалект системләринин үчүнчү типинә аид олан чуваш, јакут, Азәрбајчан вә ујғур дилләринин диалект системләри халгын етник тәркибинин ејни чинсли олмамасы илә сәчијјәләнир. Бу, һәр шејдән әввәл, һәмин дилләрин ејни чинсли олмајан мүхтәлиф тајфа дилләри әсасында формалашмасына вә узун сүрән тарихи инкишаф просеси

кечирмәсинә дәлаләт едир. Тарихи мәнбәләрә вә дил фактларына көрә, Азәрбајчан дили диалектләринин ики инкишаф мәрһәләсини мүәјјәнләшдирмәк олар:

I. Халгын тәшәккүлүндә иштирак етмиш тајфаларын дил хүсусијјәтләринин сахланмасы дөврү (XIII әсрәдәк).

II. Тајфа дили хүсусијјәтләрини итирмәклә шивәләрин мәһәлли мүәјјәнләшмәси дөврү (XIII-XVIII әсрләр).

М.Чаһанкировун фикринчә, Азәрбајчан халг дили дөврүнүн биринчи мәрһәләсиндә (XI-XV әсрләр) гәбилә-тајфа диалектләри тәдричән ишләкликдән галыр, онларын дил материалы зәмининдә мәһәлли диалектләрин әмәлә кәлмә имканы јараныр. Лакин мүхтәлиф дилхаричи амилләр үзүндән (ишғалчылыг мүһарибәләри, әрази гејри-сабитлији) әсасән биринчи мәрһәләнин бәлкә дә орталарындан башлајараг әмәлә кәлмәсинә имкан јаранан јерли диалектләр мүхтәлиф сәбәбләрдән икинчи мәрһәләдә дә (XVI-XVIII әсрләр) јеткинләшә вә сабитләшә билмир [174,с.17-22].

Бу мүлаһизәләрдә инандырычы чәһәтләр чох олса да, Азәрбајчан дилинин мәһәлли диалектләринин варлығына скептик мүнасибәт вар. Фактлар көстәрир ки, Азәрбајчан дили шивәләринин изоглосс тәшкил едән хүсусијјәтләри артыг орта әсрләрдә формалашмышды вә шүбһә јохдур ки, бу просес XIII әсрдән әввәл башламышды. Тәсадүфи дејил ки, диалект системинин типинә көрә чуваш, јакут вә ујғур дилләри илә бир сырада дајанан Азәрбајчан дилинин диалект системи өз етник компонентләринә көрә ејни чинсли олмамасы, гәбилә-тајфа бөлүнмәсинин изләрини вә гәбилә-тајфа адларыны, демәк олар ки, итирмәси илә сәчијјәләнир. Мүасир Азәрбајчан дили шивәләринин диференсиал әламәтләри мәһәлли мәнсубијјәтдән асылыдыр. Бу факт Азәрбајчан халг дилинин формалашмасынын даһа әввәл башладығыны вә формалашма дөврүнәдәк тајфа дили хүсусијјәтләринин узун сүрән гајнајыб-гарышма просесини кечирдијини көстәрир.

А.Ахундов дилин диалектләрә бөлүнмәсинин ики әсас јолуну гејд едир: "Дилин диалектләрә бөлүнмәси ики чүр олур: I) ејни мәншә мәнсубијјәтинә малик тајфа дилләри ваһид халг дили јарандыгдан сонра өз мүстәгиллијини итирир вә инкишафларыны ејни бир дилин мүхтәлиф диалект вә шивәләри кими давам етдирир; 2) ваһид халг дили мүхтәлиф дилхаричи амилләрин тә'сири илә өз мүстәгиллијини итирир вә мүхтәлиф диалект вә шивәләрә бөлүнүр. Бу јоллар бир-бири илә гаршы-гаршыја дурса да, бири дикәрини инкар етмир. Белә ки, диалектләрин интеграсијасындан (бирләшмәсиндән) сонра јаранан халг дили, мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән диференсиасија һадисәсинә уғраја биләр. Јахуд әксинә - диференсиасија һадисәси нәтичәсиндә үмумхалг дилиндән јаранан диалектләр мүхтәлиф сәбәбдән тәзәдән үмумхалг дили әсасында бирләшә биләр" [28,с.100].

Көрүндүјү кими, дилин диалект бөлүнмәси мүрәккәб бир просесдир. Азәрбајчан дилиндә диалект әламәтләринин јаранмасы мәсәләси илә әлагәдар буну демәк олар ки, дилимиздә мәһәлли диалектләрин әламәтләри тајфа дилләринин (диалектләринин) бир-биринә гарышмасы вә узун сүрән инкишафы нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. А.Ахундов Азәрбајчан диалектләринин тәшәккүлү илә әлагәдар олараг ашағыдакы нәтичәләрә кәлмишдир: "...Азәрбајчан дилинин диалектләри һәмин дилин, јәни үмумхалг Азәрбајчан дилинин јаранмасындан әввәлки дөврә тәсадүф едир". Сонра о көстәрир ки, үмумхалг Азәрбајчан дили јаранандан сонра мүхтәлиф әсаслы вә хүсусијјәтли диалектләр јараныр, башга сөзлә, дилин диалект үзвләнмәси үмумхалг Азәрбајчан дилинин јаранмасындан сонракы дөврә тәсадүф едир [28,с.244].

Бизчә, бурада биринчи нәтичә тајфа диалектләринин, икинчи нәтичә исә мәһәлли диалектләрин әмәлә кәлмәси кими баша дүшүлмәлидир. Үмумхалг дили формалашаркән кениш даирәдә ишләнмәјән, гејри-фәал тајфа дили елементләри мәһәлли диалектин фәргләндиричи

әламәти кими јашајыр. Буна көрә дә бу күн мәһәлли диалект хүсусијјәти һесаб олунан бә'зи елементләр маһијјәт е'тибарилә тајфа дили хүсусијјәтләринә кедиб чыхыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин Тәбриз, Ордубад, Шаһбуз шивәләриндә өзүнү көстәрән ц-лашма һадисәси (цај, царх, цырах, цәлтик вә с.) сабир-хәзәр тајфаларынын дил хүсусијјәти илә бағлы олмасы еһтимал олунур. Бу факт Азәрбајчан әразисиндә гәдим заманлардан хәзәр тајфаларынын, һабелә хәзәрләрлә гајнајыб-гарышмыш түрк тајфаларынын јерләшмәси вә гәдим хәзәр дилиндә "ц" диалектинин мөвчуд олмасы илә тәсдиг олунур.

XI-XII әсрләрдә Азәрбајчан дилиндә диалект фәргләри әсасән халгын етник тәркибиндә иштирак етмиш тајфаларын дил хүсусијјәтләринә көрә мүәјјәнләшир. Бу дөврүн дил мәнзәрәси "Китаби-Дәдә Горгуд" абидәсинин дилиндә гисмән әкс олунмушдур. Бу абидәнин дил материалынын етнолингвистик координатлары М.Кашгаринин "Диван"ына көрә мүәјјәнләшдирилир. XI әсрдә М.Кашгаринин "түрк" адландырдығы[1] тајфаларла оғузларын дили арасында бир-биринә гаршы дуран фәргләндиричи әламәтләр мөвчуд иди [443,ч.1,с.67-68].

	Түркләрин дилиндә		Оғузларын дилиндә
ј -	*јелкин* "сәјаһәтчи"		*елкин*
	јылыг "илыг"		*ылыг*
	јинчү "инчи"	*ч -*	*чинчү*
	југду "узун дәвә јуну"		*чугду*
м -	*мен* "мән", *мүн* "шорба"	*б -*	*бен, бүн*
кд-	*бүкдә* "хәнчәр", *јикдә* "ијдә"	*кт -*	*бүктә, јиктә*
w -	*еw «ев», аw «ов»*	*в -*	*ев, ав*

[1] Јазылы мәнбәләрә көрә, гәдим ујғур мүәллифләри вә тәрчүмәчиләри әсәрләринин јазылдығы дили чох һалда "түркчә", "түрк тилинчә" адландырмышлар [413,с.8].

Белә диалект фәргләри оғуз абидәси олан "Китаби-Дәдә Горгуд"да өз әксини тапмышдыр. "Китаби-Дәдә Горгуд"дакы әсас етнолингвистик изоглосслар оғузлара аид олса да, башга түрк тајфаларынын дил хүсусијјәтләри дә бурада зәиф вә мәһдуд изоглоссларла из бурахмышдыр. Башга сөзлә, бу абидәнин дилиндә һәм оғуз-гыпчагларын, һәм дә М.Кашғаринин "түрк" адландырдығы тајфаларын дил фактлары көзә чарпыр. Мәсәлән, ејни чинсли сөзүн һәм *ј*-лы, һәм дә *ј*-сыз ишләнмәси (*ијә, әјәр; јикит, јуча), м~б* паралеллији *(мән,бән), ав~ов~оу* паралеллији *(тавшан, совуг, соуг).*

М.Еркин "Китаби-Дәдә Горгуд"ла Азәрбајчан дили шивәләринин бағлылығындан данышаркән јазыр: "Бу күн Азәри саһәсиндә "Дәдә Горгут" дилинә ән јахын ағыз "Дәдә Горгут китабы"ндакы чоғрафи саһәнин ортасында јајылмыш булунан тәрәкәмә-гарапапах ағзыдыр..."Дәдә Горгуд"ун дили илә тәрәкәмә ағзы арасында бөјүк бир јахынлыг олдуғу көрүлүр" Сонра мүәллиф јазыр: "Дәдә Горгут китабыны" охујаркән инсан өзүнү бир тәрәкәмә топлулуғу ичиндә зәнн едир" [455,с.355]. Үмумијјәтлә, М.Еркин өз арашдырмасы боју "Китаби-Дәдә Горгуд" дилинин тәрәкәмә-гарапапаг шивәси вә ја чинчавад ағзы илә ујғунлуғундан дөнә-дөнә данышыр.

Гарапапаглар Азәрбајчан халгынын тарихи илә бағлы олан түрк тајфаларындан биридир. Онлар Күрчүстанын Ахалтсихи, Ахалкалак рајонларында (сонралар Өзбәкистанын Ош рајонуна көчүрүлмүшләр), Ермәнистанын Зәнкәзур, Басаркечәр, Калинин вә с. рајонларында, Түркијәнин Гарс, Ахиска рајонларында [225,с.26] вә Иранда Урмијә көлүнүн чәнуб саһилиндә [239,с.360-361] јашамышлар. Гарапапаглар Азәрбајчан Республикасынын гәрбиндә (әсасән Газах рајонунда) јерләшмишләр [19,ч.3, с.64].

Н.А.Баскаков Ермәнистанын Калинин рајону гарапапагларынын дилинә аид материаллара әсасән белә нәтичәјә кәлмишдир ки, гарапапагларын шивәси Азәрбајчан

дили шивәләринин М.Ширәлијев тәрәфиндән верилмиш бөлкүсүнүн чәнуб групуна ујғундур [225,с.28-29]. Анчаг верилән нүмунәләрдән ајдын олур ки, гарапапагларын шивәсиндә чәнуб ләһчәсинин әламәтләри илә јанашы гәрб ләһчәсинин дә хүсусијјәтләри вар. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, А.Б.Әрчиласун Гарс азәриләри шивәсинин М.Ширәлијевин тәснифатынын чәнуб групуна, Гарс тәрәкәмәләри шивәсинин исә гәрб групуна ујғун кәлдијини көстәрир [453,с.148].

Гарс вә Ахискада јашајан гарапапагларын көчәри һәјат кечирән һиссәси "тәрәкәмә" адланыр. Бундан башга, түркләр онлара "безбаш", "гагаван" вә "чинчават" да дејирләр. Мараглыдыр ки, "чинчават" адлананлар вахтилә Түркијәјә Азәрбајчандан көчәнләрдир [225,с.27-28].

Кечмишдә Азәрбајчанын бә'зи јерләриндә гојунчулугла мәшғул олуб көчәри һәјат кечирән азәрбајчанлылара тәрәкәмә дејирдиләр. Ф.Көчәрлинин 1909-чу илдә јазды-ғы "Көчәриләрин өвза вә әһвалы" адлы мәгаләсиндә бу барәдә охујуруг: "...бизим тәрәкәмә халгы - гојун бечәрәнләр өз гојунларыны меһрибан вә ширин дил илә васф гылырлар." Јахуд: "Тамам Газах уjездинин халгы, демәк олар ки, көчәридир" [102,с.229,236].

Белә көчәри һәјат сүрән (јајда јајлагда, гышда гышлагда јашајан) вә "тәрәкәмә" адланан тајфалар гәдимдән Азәрбајчанда јашамышлар. Мәсәлән, Азәрбајчан тарихиндә мүһүм рол ојнамыш гарагојунлу вә ағгојунлу тајфалары кечмишдә әсасән гојунчулугла мәшғул олур, көчәри һәјат сүрүрдүләр. Мәншәчә оғуз олан ағгојунлуларын VI әсрин сону, VII әсрин әввәлләриндә Гарабағда, Көјчә көлү әтрафындакы рајонларда, Алакөз јајлагларында јашадыглары мә'лумдур. Азәрбајчан әразисиндә, еләчә дә гоншу өлкәләрдә көчәри һәјат кечирән ағгојунлу вә гарагојунлу тајфалары "тәрәкәмә" дә адландырылырдылар.Азәрбајчанын бә'зи јерләриндә әввәлләр гојунчулугла мәшғул олмуш азәрбајчанлылара инди дә "тәрәкәмә" дејирләр [105,с.6-7].

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун бизә кәлиб чатан нүсхәләри илә бағлы олараг буну гејд етмәк вачибдир ки, М.Еркинин көстәрдији кими, Дрезден (Д) нүсхәсинин дили Азәрбајчан дилидир, бу нүсхә дүзкүн вә гәдимдир. Ватикан (В) нүсхәсинин дили исә османлы дилинә јахындыр, даһа доғрусу, бу нүсхәнин дили османлылашдырылмышдыр. Бу фикрин доғрулуғуна инанмаг үчүн ашағыдакы нүмунәләри мүгајисә етмәк кифајәтдир:

Д - *м (мән, мәнүм, маңа)*
В - *б (бән, бәнүм, баңа)*
Д - *х (ујху, арха, ох, јазух, корх)*
В - *ќ (ујќу, арќа, оќ, јазыќ, корќ)* [455,с.358-359].

ФОНЕТИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘР

Орта әсрләр Азәрбајчан дили диалектләринин әсас фонетик хүсусијјәтләри јазылы абидәләрдә әкс олунмушдур. Мараглыдыр ки, Азәрбајчан дили шивәләринин бә'зи фонетик хүсусијјәтләри поезија нүмунәләринин дилиндә өзүнү даһа ајдын көстәрир. Бу, вәзн вә гафијәнин тәләбинә ујғун олараг, диалект - данышыг формаларындан истифадә олунмасы нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир.

Орта әсрләрдә Азәрбајчан дили шивәләринин фонетик системиндә өзүнү көстәрән башлыча хүсусијјәтләр дилин башга сәвијјәләриндә олдуғу кими, мүхтәлиф фонетик һадисәләрин паралеллији, архаизмләр вә инновасијалардыр. Диалект фонетикасында белә хүсусијјәтләрин мүшаһидә олунмасы бир тәрәфдән пратүрк вә гәдим түрк әламәтләринин гисмән сахланмасы илә, дикәр тәрәфдән исә дилин илкин, јахуд кәкдил формаларынын дәјишмәси илә, халгын тәшәккүлүндә иштирак етмиш етносларын дил ваһидләринин паралел ишләнмәси илә әлагәдар олараг өзүнү көстәрир.

Гәдим булгар, һәзәр вә мүасир чуваш дилләринин сәчијјәви әламәти ротатсизм *(р~з)* вә ламдаизм *(л~ш/с)* һадисәләридир ки, бу һадисәләр һәмин дилләри монгол дилләринә јахынлашдырыр. *р~л* хүсусијјәтли монгол тајфаларынын вә *з~ш/с* хүсусијјәтли түрк тајфаларынын диференсиасијасы артыг Алтај дөврүндә (е.ә. III әсрәдәк) гәти сурәтдә баша чатмышды [223,с.32]. Ротатсизм вә ламдаизм кими гәдим фонетик һадисәләрин изләри Азәрбајчан дилиндә сахланыр: *көзүкмәк//көрүкмәк, јухуну јозмаг//јухуну јормаг* (КДГ), *көрүнүр//көзүкүр, дургурма// дургузма* (М.Фүзули), *кәлмәз//кәлмәр, кәрмәз//кәрмәр* (Губа шивәси), *кәр-кәз, јер-из, беш-биләк* вә с.

Азәрбајчан халг дили тәшәккүл едәркән даһа чох "ј" *(јер,ајаг)* вә "ч" *(чај, чичәк)* диалектләринә истинад етмишдир, лакин "д", "ц" вә "ч" диалектләринин әламәтләри дә дилимиздә из бурахмышдыр. В.Л.Гукасјана кәрә, сабир-һәзәр иттифагы түркләри дилләринин *ј-, д-, ц-, ч-/ч-* диалектләринә диверкенсијасы V әсрәдәк баш вермишди. Бу диалектләр Азәрбајчан дилинин формалашмасында әсас олмушлар, она кәрә дә онларын елементләри дилдә индијәдәк ишләнир [280,с.32]. Сонракы арашдырмасында о белә нәтичәјә кәлир ки, VII әсрдә Азәрбајчанда гәдим оғуз вә гыпчаг дилләринин беш диалекти вар иди: ј-,д-,ч-/ч-,з-(дз),ц- [55,с.51].

Сөз өнүндә ј сәси. Азәрбајчан дили диалектләринин тәшәккүлү вә инкишафы тарихиндә сөз өнүндә *ј* сәсинин һәм ишләнмәси, һәм дүшмәси, һәм дә надир һалда *ч*-ја чеврилмәси һаллары өзүнү көстәрмишдир. Сөз өнүндә гапалы саитдән әввәл *ј* сәсинин дүшмәси тәдричән үмумхалг дили хүсусијјәтинә чеврилмиш (*ил, илан, илдырым, икид, үз, үрәк, уча, улдуз* вә с.), *ј*-нын сахланмасы исә диалект сәчијјәси дашымышдыр: *јүрәк, јилхи//јылхы, јил, јүз "үз", јузүм, јулдуз//јылдыз, јилдирим, јығламах, јулгуч//јүлкүч, јүзүг, јалав* (Г.), *јәло:* (Ш.), *јолој* (Газ.), *је-*

ниш, јендирмәх', јыл (Нах.гр.), *јуча, јүрәх', јалој, јениш, јулдуз* (Ҝәд.), *јылхы, јениш* (Им.), *јениш, јендирмәх', јалој* (Ағч.,Им.).

Сөз өнүндә гапалы саитләрдән әввәл ј-нын дүшмәси кими инновасија һадисәси бә'зи шивәләрдә күчлү олмушдур: ухары (Газ., Заг., Г.), *ухары'* (Ш.,Чул.), *урд, умах, умрух, умуру, уху, умшах* (Газ.), *үх'* (Ш.,Газ.), *үзбашы* (Газ., Шәр., Заг.), *имәли* (Заг.) <*јемәли* [188,с.104].

Газах шивәсиндә бә'зән *ј* сәси додагланан ачыг саитдән әввәл дә дүшүр: *охары*.

Түрк дилләри ичәрисиндә сөз әввәлиндә ачыг саитләрдән әввәл ј самитинин дүшмәси гарачај - балкар дилиндә јајылмышдыр: *ахшы (јахшы* әвәзинә), *Ахйа (Йахйа* әвәзинә) [223,с.153].

Азәрбајчан дили шивәләриндә сөз өнүндә *ј* сәсинин ишләнмәсиндә өзүнү көстәрән хүсусијјәтләрин XI әсрдә мөвчуд олдуғу мәнбәләрлә тәсдиг олунур. М.Кашғаринин "түрк" адландырдығы тајфаларын дилиндә адларын вә фе'лләрин әввәлиндә ишләнән ј сәсинә оғузларын вә гыпчагларын дилиндә ја "сыфыр сәс", ја да ч сәси ујғун кәлмишдир. М.Кашғарија көрә, түркләр *јелкин* "сәјаһәтчи", *јылыг* "илыг", *јинчү* "инчи", *југду* "узун дәвә јуну", оғузлар исә *елкин, ылыг, чинчү, чугду* демишләр [443,ч.I,с.67]. М.Кашғаринин лүғәтиндә [443] сөз өнүндә *ј*-нын ишләнмәси вә "сыфыр сәс"ә ујғун кәлмәси башга сөзләрдә дә мүшаһидә едилир: **ј-лы:** *јилик* (ч.1,с.102), *јығач* (ч.3,с.14-15), *јүрәк* (ч.3,с.25), *јүзүк* (ч.3,с.26), *јылан* (ч.3, с.36), *јылкы* (ч.3, с.41), *јулдуз, јылдыз* (ч.3, с.47), *јикитлик* (ч.3,с.59), *јүз "үз"* (ч.3,с.156); **ј-сыз**: *ыт, илик* (ч.1, с.71,102).

М.Кашғаринин јухарыдакы гејдинә бахмајараг, оғузларын дилиндә бу типли сөзләр бә'зән *ј*-лы ишләнирди: *јүзәрлик* [443,ч.1,с.19). Демәли, сөз өнүндә *ј* самитинин дүшмәси кими инновасија һадисәси оғуз вә гыпчагларын дилиндә даһа гүввәтли олмушдур. Мүасир түрк дилләри ичәрисиндә сөз өнүндә гапалы саитдән әввәл *ј*-нын "сыфыр сәс"ә ујғун кәлмәси Азәрбајчан дили үчүн сәчијјәвидир.

XI әсрдә түрк тајфа дилләриндә сөз өнүндә *ј*-нын ишләнмәси вә дүшмәси кими фонетик хүсусијјәт Азәрбајчан јазылы абидәләринин дилиндә дә өз әксини тапмышдыр. Абидәләрин јарандығы дөврдә түрк-Азәрбајчан данышыг дилиндә сөз өнүндә *ј*-нын ишләнмәсиндә мүшаһидә едилән ики мејл паралел шәкилдә мөвчуд иди.

ј-лы: *јикит, јудан, јүрәк, јуча* [КДГ,62,с.31], *јылдырым, јыл, јылан, јикирми* [КДГ,455,с.368-369], *јүзи, јуча* (Һәсәноғлу, XIII әср), *јылдуз, јүзүндә, јикит, јүрәким* (Г.Бүрһанәддин, XIV әср), *јикирми, јылдузум, јуча, јудар, јүрәклү, јүз "үз", јүзәрәм, јүзәрлик, јил* (Нәсими, XIV әср), *јил, јүзи (Шәмс, "Гиссеји-Јусиф", XV әср), јилан, јүрәким, јүзүнә* (Кишвәри, XV әср), *јүрәким, јүз "үз", јил* ("Әсрарнамә", XV әср), *јикирми, јылдуз* ("Ихтијарати-гәваиди-күллијјә", XV әср), *јүрәкин* (Фүзули, XVI әср), *јикит, јил, јилан, јүрәк, јулдуз* (Шејх Сәфи, XVI әср), *јуча* (Әмани, XVI-XVII әсрләр).

Бу хүсусијјәт ашыг јарадычылығында да вар иди: *Әјнинә кејиб гырмызы, Јалав-јалав јаныр үзү* (Гурбани).

ј-сыз: *ијә, әјәр, агач* [КДГ,62,с.31], *ылдырым, ылдуз, ылкысына, ылкычы, ырак* [КДГ,455,с.368], *инчү, иландур* (Нәсими, XIV әср), *ил* (Шәмс, "Гиссеји-Јусиф", XV әср), инчү (Кишвәри, XV әср), *ил* (Һидајәт, XV әср), *ијәси*[1] ("Әсрарнамә", XV әср), *илан, икитләнүр, үзмәк "кәсмәк", үз, улдуз* (М.Фүзули, XVI әср), *илдырым, ијә "јијә"* ("Шејх Сәфи", XVI әср).

Түрк дилләриндә *ј* башланғычынын илкинлији мәсәләсиндә түркологлар арасында фикир мүхтәлифлији вар. Түркологларын бир групу (В.В.Радлов, В.А.Богородитски, Б.А.Серебренников, Н.З.Һачыјева, Е.Р.Тенишев) түрк дилләриндә сөз өнүндә *ј* сәсини илкин, башга бир групу

[1] Ордубад шивәсиндә *әјәси* "јијәси" шәклиндә ишләнир.

исә (Г.И.Рамстедт, Ј.Маркварт, А.Н.Бернштам, К.Менгес, С.Ј.Малов, Н.Н.Поппе, Н.А.Баскаков, Ш.Х.Акбајев, Ф.А.Абдуллајев, А.М.Щербак, К.Дөрфер) сонракы һадисә һесаб едирләр.

Е.Р.Тенишевин гејд етдији кими, Радлов-Богоридтски истигамәти даһа чох әсасландырылмышдыр [397, с.259].

Һазырда сөз өнүндә *j*-ны сонракы һадисә һесаб едән түркологлар арасында әсаслы дәлилләр А.М.Щербак тәрәфиндән ирәли сүрүлүр: "Башланғыч мөвгедәки *j* кар, дишарасы, сүртүнән *ϑ сәсинә кедиб чыхыр ки, өз илкин кејфијјәтини, үмуми фикрә көрә, мүәјјән гәдәр чох гәдим әламәтләр мүшаһидә едилән чуваш /č/ вә јакут /c/ дилләриндә даһа чох сахламышдыр" [434,с.79-80].

А.М.Щербакын фикринчә, пратүркчәдәки *ϑ' самитинин биринчи рефлекси (v_1) Алтај дилиндә д' (дилортасы, кипләшән, јарымчинкилтили), Тува, хакас вә шор дилләриндә - *ч* (хакас дилинин качин вә белтир диалектләриндә - јарымчинкилтили), чувашчада *-с'*, јакутчада - с, балкар дилинин малкар диалектиндә *з*, балкар, газах, гарагалпаг, ногај вә татар дилләриндә - *ж*$_1$/ǰ/, тофалар вә гырғыз дилләриндә *ǰ*, галан түрк дилләриндә *j* сәсләринә чеврилмишдир [434,с.159].

А.М.Щербакын мүлаһизәләри гәдим вә јени түрк дилләри барәдә С.Ј.Маловун нәзәријјәсинә әсасланыр. С.Ј.Маловун тәснифатына көрә, чуваш вә јакут дилләри ән гәдим түрк дилләридир. Буна көрә дә А.М.Щербак белә гәнаәтә кәлир ки, сөз өнүндә *j* мөвгејиндә ишләнмиш самит өз илкин кејфијјәтини чуваш /č/ вә јакут /c/ дилләриндә даһа чох сахламышдыр. Б.А.Серебренников јазыр ки, бу дәлил кифајәт гәдәр зәифдир, бундан башга јакут вә чуваш дилләриндә инновасијалар архаизмләрдән даһа чохдур. Һәмин дилләрдә сөз әввәлиндә ишләнән *č* (чуваш) вә *с* (јакут) самитләри *j* самитинин бир сыра дәјишикликләрә уғрамасы нәтичәсиндә јаранмышдыр: *j>ч>ч>ш>с* (јакут), *j>ч>ж'>ш'>с'* (чуваш) [391,с.54].

Н.З.Һачыјеванын, Б.А.Серебренниковун вә Е.Р.Тенишевин сон тәдгигатлары [257,с.261-271; 391,с.53-57; 397,с.256-259] бир даһа көстәрир ки, пратүркчәдә башланғыч мөвгедә *j* самити олмуш, *ч*- лашма исә *j*-нын аффрикатлашмасы нәтичәсиндә сонралар мејдана чыхмышдыр.

Сөз өнүндә саитдән габагкы *j*-нын говушуг *ч* самитинә чеврилмәси мүхтәлиф дилләрин тарихиндә олмушдур. Мәсәлән, латынчада сөз өнүндә саитдән әввәлки *j* самити испан, португал, каталан, франсыз, провансал вә рето-роман дилләриндә *dž* аффрикатына чеврилмишдир. Гәдим һинд дилиндә сөз әввәлиндәки *j*-ја јени һинд дилләринин бә'зисиндә *ж*$_1$ аффрикаты ујғун кәлир. *j*-нын *ж*$_1$-ја чеврилмәси Иран дилләриндә дә баш вермишдир [257,с.266-267].

Түрк дилләриндә сөз өнүндә j-нын илкинлијини гәбул едән Н.З.Һачыјева бу саһәдәки мүбаһисәләрә чаваб олараг јазыр: "Башланғыч *j* аз ешидилән сәсдир, коммуникатив чәһәтдән әлверишсиздир. Бурадан да *j*-нын аффрикат *ж*$_1$-ја чеврилмәсинә күчлү мејл јараныр ки, сонрадан да *ж*$_1$, *ч* самитләринә чеврилә биләр. Бә'зән *ж*$_1$ аффрикаты јеринә Алтај дилиндә олдуғу кими *д'* типли сәс үзә чыхыр. Бу мејл даһа һәјатидир вә о түрк дилләриндә сөз әввәлиндә *j*-нын илкинлији фәрзијјәсинә јахшы дәлил ола биләр" [257,с.269].

j-ч. XI әсрдә М.Кашғаринин "түрк" адландырдығы тајфаларын дилиндә адларын вә фе'лләрин әввәлиндә ишләнән *j* сәсинә оғузларын вә гыпчагларын дилиндә ја "сыфыр сәс", ја да *ч* сәси ујғун кәлмишдир [443,ч.1,с.67-68]. Дилимизин тарихиндә сөз өнүндә *j*-нын һәм ишләнмәси, һәм душмәси, һәм дә надир һалда *ч*-ја чеврилмәси һаллары өзүнү көстәрмишдир. Сөз өнүндә гапалы саитләрдән әввәл *j*-нын ишләнмәмәси тәдричән үмумхалг дили хүсусијјәти олмуш, *j*-нын сахланмасы исә диалект әламәти сајылмышдыр. Азәрбајчан халг данышыг дили тәшәккүл едәркән *"j"* диалектинә истинад етмиш, *ч*-лашма

исə реликт шəклиндə галмышдыр. Сəфəвилəр дөврүндəн əввəл фарс дилиндə *чогра:т* "јоғурт, гатыг" сөзү ишлəнмишдир. Һ.Зəринəзадəнин фикринчə, "Азəрбајчан дили диалектлəриндə "јоғурт/јоғурд" дејилəн сөз "чоғрат" сөзү илə, "јоғурмаг" исə "чоғрумаг" фе'ли илə əлагəдардыр. Түрк диллəриндə ч→*j*, *j*→*ч* кими ассимилјасија һадисəси мə'лумдур" [86,с.252]. Гəдим *ч/ч* диалектинин излəри мүасир шивəлəрдə сахланмышдыр: *чортан // чортдан* "сүзүлмүш ајран, ајрандан сүзүлмүш бəрк сүзмə гатыг (Орд., Чул., Зəн.), *чортан* "гатыг гарышдырылмыш шор" (Ирəван), *чортан* "туршумуш гатыг" (Тов.,Мар.), *чорт ат* "јорға олмајан ат" (К., Шəм.), *чортдаган* "кедəркəн атыб-тутан ат" (К.,Газ.).

Азəрбајчан дилинин Газах шивəсиндə "гатыг" мə'насында *јогурт* сөзү ишлəнир: *-Јогуртнан гатых бир сөзду* [11,с.220].

Азəрбајчан јазылы абидəлəриндə белə сөзлəрин ј-лы вариантына үстүнлүк верилир.

Јоғурт сөзү. Əлин јүзин јумадан тогуз базламач илəн бир күвлəк *јогурд* кəвəзлəр; Бағыр киби өкнəндə јоғуртдан нə вар? (КДГ); Кəлди бəјдəн муштучу бир күндə дөрт, Бəј сизə јаздырды бир көклүк *јогурт* (Нəсими, XIV əср); *Јогурт* вə балыг вə сығыр эти вə туршы вə јаш совуг јемишлəрдəн вə бунларын əмсалындан пəһриз етмəк кəрəк ("Ихтијарати-гəваиди-күллијјə", XV əср); Дидим: əму, сəндə һеч *јогурт* вар, Диди: бала, бир гəдəр гурут вар (Шүкуһи, XIX əср).

Јорт вə **јорға** сөзлəри. Ат үстүндə əклəнмəјиб *јортан* Газан; Ағ-боз атлар бинүбəн *јортушдылар*; Јахшы јикитлəр илə еш *јорт*, -деди; Өлүлəринииздə андан *јорға* јоғдыр, һəм ана бинəрəм (КДГ); Узагдыр јол кəрəкдир лəнкү лəнкан баша апармаг, Вə кəр нə өз сəмəндин бир һавур *јортуб*-јоран чохдур (Гөвси Тəбризи, XVII əср).

Сөз əввəлиндə *j~ч* паралеллији Азəрбајчан дилинин Дəрбəнд шивəсиндə сахланмышдыр: *јумаг//чумаг, јил// чил,јыргала//чыргала* [79,с.107].

Сөз əввəлиндə *j~ч* һадисəси Волга булгарларынын дилиндə дə вар иди: *чал* "ил", *чур* "јүз", *чирим* "ијирми" [223,с.107]. Бу хүсусијјəт мүасир түрк диллəриндə дə сахланмышдыр: *чер* "јер", *чол* "јол", *чуз* "јүз" (гарачај-балкар, гырғыз диллəри, гарагалпаг дилинин диалектлəри) [391,с.55].

Азəрбајчан дилиндə паралел ишлəнəн *јырт~чыр, кичиш~кичиш, кејим~кечим* кими сөзлəр маһијјəт е'тибарилə *"j"* вə *"ч"* диалектлəри илə бағлыдыр. Демəли, бу мəсəлəдə Азəрбајчан дилиндə һəм оғузларын вə булгарларын, һəм дə М.Кашғаринин "түрк" адландырдығы тајфаларын дил хүсусијјəтлəри сахланмышдыр.

j-д. Түрк диллəринин јазылы абидəлəриндə сөз ортасында *j* сəсинин мөвгејиндə *д* самити ишлəнмишдир. Орхон абидəлəриндə (VII-IX əсрлəр): *адак* "ајаг", *адғыр* "ајғыр", *адығ* "ајы", *јадағ* "пијада", *кəдим* "кејим"; гəдим ујғур абидəлəриндə (X-XII əсрлəр): *адак* "ајаг", *адғыр* "ајғыр", *əдгү* "јахшы", *бəдүк* "бөјүк", *кудук* "гују" [397,с.287-288].

Бу фонетик хүсусијјəт "Китаби-Дəдə Горгуд"ун дилиндə бир сөздə мүшаһидə едилмишдир: *гадын* "гајын" [62,с.31].

Сөз ортасында *д* самитинин ишлəндији мөвгедə үмумхалг Азəрбајчан дилиндə *j* сəси ишлəнир: *ајаг, ајы, ајғыр, бөјүк* вə с.

Азəрбајчан данышыг дили *"j"* диалектинə истинад етдијиндəн гəдим *"д"* диалектинин əламəти дилимиздə анчаг реликт шəклиндə галмышдыр. Азəрбајчан дили шивəлəриндə *j~д* сəс ујғунлуғуна һəм сөз əввəлиндə, һəм дə сөз ортасында тəсадүф едилир: *денə, думру, дөндəм*<јөндəм (Зəн.), *думрух* (Газ.,Тов.), *думру-думру* (Тов.), *адах* "ушағын илк аддымы", *адах-адах* "аддым-аддым, јаваш-јаваш" (Ағ.), *адахламах (Фүз.)* "илк аддым атмаг (ушаға аиддир)", *адах-чөчə* (Оғ.), *дадах* (К.) "ушағын илк аддымы, илк јериш".

Сөз әввәлиндә инҹәләшмиш *д* самитинин ишләнмәси Алтај дилинин ҹәнуб диалектләринә хасдыр: *д'ыл*, "ил", *д'ыш* "мешә", *д'акшы* "јахшы", *д'аак* "јанаг", *д'ан* "јан" [223,с.215]. Сөз ортасында *д* самитинин ишләнмәси исә халаҹ, Тува вә тофалар дилләри үчүн сәҹијјәвидир: *адак~һадак* "ајаг" (халаҹ), *адак* "ашағы, ашағы һиссә" (Тува), *адак* "түфәнкин дәстәји" (тофалар) [397,с.288].

Азәрбајҹан дилиндә сөз әввәлиндә *д~ҹ* паралеллији дә олмушдур: *дојдаг ~ҹајдаг* "лејләк", *дырнаг ~ ҹајнаг*.

ј-з. "Албан тарихи"ндә (VII әср) јер сөзү *зер* шәклиндә ишләнмишдир. Хурсан валисинин титулу *Зер тегин Хурсан* (Хурсан јеринин тегини) кими гејд олунмушдур [55,с.53].

Сөз әввәлиндә өзүнү көстәрән гәдим *ј>з* һадисәси Ҹәбрајыл рајонунун Сирик кәнд шивәсиндә, Ҹәмбәрәк (Красносело) вә Карвансарај (Иҹеван) рајонларындакы Гарагојунлу дәрәси кәндләринин шивәләриндә сахланмышдыр:*замбыз*<јамбыз, *заӣх*<јанаг, *заман*<јаман (Ҹәб.), *зорнах-јарнах* «јарған» (Гарагојунлу шивәси).

Мүасир түрк дилләри ичәрисиндә сөз әввәлиндә *з* самитинин ишләнмәси гарачај-балкар дилинин балкар диалектинин сәҹијјәви хүсусијјәтидир. Түрк дилләриндә сөз өнүндәки *ј* сәсинә бу диалектдә *з* сәси ујғун кәлир: *зүз* "јүз", *зыл* "ил".

Сөз ортасында *ј* самитинин мөвгејиндә *з* сәсинин ишләнмәси хакас, шор вә сары ујғур дилләриндә јајылмышдыр: *азах* "ајаг", *азыг* "ајы" (хакас), *азак "ајаг"*, *азыг* "ајы" (шор), *азгыр* "ајғыр", *казын* "гајын", *кузрук* "гујруг" (сары ујғур) [397,с.291].

Сөз әввәлиндә *ј>з* һадисәси әсасән гарачај-балкар дили, гисмән Азәрбајҹан дили шивәләри үчүн, бир сөзлә, түрк дилләринин Гафгаз ареалы үчүн сәҹијјәвидир.

с-ч. Орхон абидәләриндә сөз әввәлиндә *с~ч* паралеллији олмушдур: *чаб//саб* "нитг" [195,с.90]. Сөз әввәлиндә белә сәс ујғунлуғу Азәрбајҹан дили шивәләриндә *чәфчи* "чох данышан" вә *сөз-сав // сөз-сов //* сөз-со: сөз-

ләриндә сахланмышдыр. Гәдим *чаб* сөзү Азәрбајҹан дили шивәләриндә фонетик дәјишиклијә уғрамышдыр: *чабчы>чәбчи>чәфчи*. -Хә:л киши лаф *чәфчијмиш* (Јев.-Шилјан к.). *Саб* сөзүндә фонетик дәјишиклик белә кетмишдир: *саб>сав>сов>со:*

Саб сөзү "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә мүасир шивәләрдә ишләнән шәкилдә - *со:* шәклиндә [62,с.145] ишләнмишдир. Сөз әввәлиндә *с~ ч~ д'* сәс ујғунлуғу түрк дилләринин шәрги һун будағынын сәҹијјәви хүсусијјәтидир. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә сөз әввәлиндә ишләнән *ј* сәсинә шәрги түрк дилләриндә *с~ ч~ д'//т'* сәсләри ујғун кәлир: *суол* "јол", *саас* "јаз" (јакут), *чахсы* "јахшы" (хакас), *чок - т'ок* "јох" (шор), *йай - чай, йакшы-чакшы* (Чулым-татар), *чыл - д'ыл* "ил", *чакшы - д'акшы* "јахшы" (Алтај).

Сөз әввәлиндә *д//т ~ ч* сәс ујғунлуғунун изләрини Азәрбајҹан дилинин Газах вә Ҹәбрајыл шивәләриндә көрмәк мүмкүндүр: *чиш, чиши, чүш, чүшман //чушман, чишдәмә, чүшкүн* (Газ.), *чөммәх*'<дөнмәк, *чоггушмах*<тоггушмаг (Ҹәб.), *чиш, чиши, чүш (ајрым).*

д > ч һадисәси өз мәншәји е'тибарилә түрк дилләринин шәрги һун будағы илә бағлы олан ујғур дилиндә дә өзүнү көстәрир: *чүш* "јуху", *чүшмәк, чүшүнмәк, чиш, чишлимәк* [411,с.397,400,408,409].

Дилимиздә сөз әввәлиндә өзүнү көстәрән *с ~ ч ~ д/т* фонетик паралеллијини шәрги түрк дилләринә хас олан гәдим фонетик хүсусијјәт кими гијмәтләндирмәк олар.

ч/ҹ-д>г. Азәрбајҹан дили шивәләринин гәдим хүсусијјәтләриндән бири мүхтәлиф дил будагларына аид фонетик гаршылығын паралел ишләнмәсидир. Ә.Дәмирчизадә јазыр ки, мүасир Азәрбајҹан дилиндә диш сәсләриндән *ч-ҹ* илә ишләнән *чагырмаг, ҹајнаг* сөзләри "Китаби-Дәдә Горгуд"да (мүасир Азәрбајҹан дили шивәләринин бә'зиндә олдуғу кими) мүвази сурәтдә, бә'зән диш сәсли фышылты дил будағына хас олан *ч-ҹ* илә, бә'зән исә боғаз

сәсли дил будағына хас олан *q* - *г* илә ишләнмишдир: *Сән мәни јаныңа гагырмадыңмы? Бәкләр, мән сизи нијә гагырдым? Ја гаган асланын гајнагында дидиләм* [62,с.57].

ч/ч > *г* типли сәс дәјишмәси Азәрбајҹан дилинин мүасир шивәләриндә гејдә алынмышдыр. Ҹәлилабад рајонунун Тәкәлә кәнд шивәсиндә сөз әввәлиндә *д>г* һадисәси мүшаһидә едилмишдир: *гагарчыг, гахма, гарысгал, гәчәл, гыјыг*<дујуг, *гыјнаг*<дырнаг [194,с.13].

ҙ. Түрк тајфа дилләриндә дишарасы, ҹинкилтили *ҙ(ذ)* самитинин олдуғуну М.Кашғари көстәрмишдир. Бу самитин тәләффүзү әрәб дилиндәки ذ (зал) сәсинә ујғун кәлир. Дишарасы *ҙ* сәси чикилләрин дили үчүн сәҹијјәви олмушдур: *каҙын* "гајын", *карын тоҙты* "гарын дојды" [443,ч.1,с.68]. Әбу Һәјјана көрә, түрк дилләринин чохунда ذ - лы сөзләр јохдур, беләләри јалныз булгар дилиндә вар [213,с.63]. Бу самит орта әсрләр түрк абидәләриндә сөз ортасында вә сөз сонунда ишләнмишдир [397,с.292-293].

Дишарасы ذ *(дз)* сәси "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә *шад,* Нәсиминин дилиндә *шад* вә *адина* сөзләринин јазылышында мүшаһидә едилмишдир: *шадз* [КДГ,62,с.31]; *Шадзылыгла* чүн ғәмү ғәмхаруми булдум; *Адзинәји* биләнләр мәғфуру начи дерләр (Нәсими) [48,с.304,505].

Азәрбајҹан дилинин Газах, Кәдәбәј, Чәмбәрәк (Красносело), Карвансарај (Ичеван) шивәләриндә сөз ортасында вә сөз сонунда әдәби дилдәки дилөнү, кипләшән, ҹинкилтили д самитинин мөвгејиндә дишарасы, сүртүнән, ҹинкилтили ҙ сәси ишләнир: *од̂ун, ад̂ам, од̂, өд̂, суд̂* (Газ.) [295,с.9], *өд̂, од̂, д̂әд̂ә, кәд̂ә, гуд̂а* (Кәд.) [380,с.9], *Саҙых, јаҙ, кеҙир* (Чәмбәрәк, Карвансарај) [319,с.9].

Ә.Ҹәфәрли Газах шивәсиндә бу сәсин башгырд дилиндәки дишарасы ҙ-ја, инкилисҹәдәки *th* сәсинә ујғун кәлдијини вә онун тәхминән *дз* кими тәләффүз олундуғуну гејд едир [295,с.9].

Дишарасы *ç,ҙ* самитләри мүасир түркмән вә башгырд дилләриндә ишләнир. Башгырд дилиндәки дишарасы

сүртүнән ҙ сәси етимоложи ҹәһәтдән үмумтүрк **д, *з, *т* сәсләриндән нәш'әт етмишдир: **биз > беҙ* "биз", **када > каҙа* "санчмаг", **атна > аҙна* "һәфдә" [277,с.53-54].

Азәрбајҹан дили шивәләриндәки дишарасы ҙ сәси дә мәншәҹә дилөнү, партлајан *д* самити илә бағлыдыр.

ц. Диалект фонетикасында бә'зән елә фәргләндиричи әламәтләр дә олур ки, бунларын изаһы халгын етник тарихи илә әлагәләнир. Белә дил хүсусијјәтләри етнолингвистик сәҹијјәли олур, буна көрә дә онлары халг дилинин формалашмасында иштирак етмиш тајфа дили елементләри кими гијмәтләндирмәк мүмкүндүр. Азәрбајҹан дили шивәләриндә самитләр системиндә өзүнү көстәрән белә әламәтләрдән бири *ц*-лашмадыр. Дилимизин бир сыра шивәләриндә ән чох сөз әввәли, гисмән сөз ортасы мөвгеләриндә әдәби дилдәки дил-јуваг, кар *ч* самитинин јеринә дилөнү, говушуг, кар *ц* сәси ишләнир: *цај, цох, цөп, цырах, цәмән* (Нах.гр.), *цај, царх* (Тәб.), *цај, цөрәх',* *сыгырцын* (Ҹәб.-Сирик), *цырпы, цицәх'* (Кәд.-ајрым), *цәнә, гылцых, гоцах* (Гаракилсә), *цај, алца* (Зәнкибасар).

Азәрбајҹан дили шивәләриндә *ц* самитинин ишләнмә ареалы мәһдуддур. Бу говушуг сәс анҹаг бә'зи кәнд шивәләриндә мүшаһидә едилир. Азәрбајҹан дилинин бә'зи шивәләриндә (Ҹәбрајыл, Ордубад, Зәнкибасар, ајрым, Исмајыллы) дилөнү, говушуг, ҹинкилтили *дз* сәсинә дә тәсадүф едилир. Бу сәс әдәби дилдәки *ҹ* сәсинин мөвгејиндә чыхыш едир: *дзораф, удза, аладзам* (Ҹәб.-Сирик), *захдза // зәхдза* (Орд.), *дзанавар, адзы, годза, гедзә, адз, гедз* (Кәд.), *дзан, дзамыш* (Зәнкибасар).

Түрк дилләринин диалектләриндә адәтән *ц* -лашма вә *дз* -ләшмә паралел шәкилдә өзүнү көстәрир. *ц*-лашма гарачај-балкар дилиндә даһа ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр. Бу, балкар диалектинин сәҹијјәви хүсусијјәтидир: *целек < челек* "ведрә", *цибин < чибин* "милчәк", *эркец< эркеч* "кечи", *кеце<кече* "кечә", *ахца<ахча* "пул" [199, с.68]. *дз* аффрикаты гарачај-балкар дилинин јухары бал-

кар шивәсиндә ҝејдә алынмышдыр: *дзыл//зыл (жыл)* "ил", *дзыр//зыр (жыр)* "маһны" [259,с.69].

ц-лашма түрк дилинин Трабзон вә Ризә әјаләтләриндәки шивәләриндә мүшаһидә едилир [259,с.70]. *ц*-лашма вә *дз*-ләшмә татар дилинин мишар диалектинин ән давамлы әламәтләриндәндир [243,с.62]. Кар *ц* аффрикаты татар дилинин шәрг диалектиндә сөзүн бүтүн мөвгеләриндә ишләнир [214,с.97; 297,с.206].

Чулым-татар дилиндә *ч* самитинин мөвгејиндә һәм *ц*, һәм дә *з* самити ишләнир: *цык-, агац, күц, пызак/пузак* [223,с.206]. С.J.Маловун мүшаһидәсинә көрә, Чулым дилиндә *ц* сәсинә гадынларын шивәсиндә чох раст кәлинир, кишиләрдә исә чох вахт *ц* јеринә *ч* ишләдилир [403,с.57].

ц-лашмаја караим дилинин чәнуб диалектиндә (Лутск вә Галитс караимләри) тәсадүф едилир [223,с.149].

Бунлардан башга, *ц* самити Тачикистан вә Гырғызыстан дағларында јашајан чајырчы адлы гырғыз тајфасынын дилиндә бә'зи сөзләрдә сахланмышдыр [338, с.65].

Н.З.Һачыјеванын фикринчә, *ц*-лашманын мәркәзи гарачај-балкар дили диалектләринин јајылдығы рајондур [259,с.70].

Түрк дилләриндә *ц*-лашма изоглоссунун сәбәби мүхтәлиф шәкилдә изаһ олунур. М.Ширәлијев ҝовушуг *ц* сәсинин Ордубад вә Шаһбуз шивәләриндә ишләнмәсини әввәлләр ибер-Гафгаз дилләринин тә'сири илә изаһ етмиш [185,с.14], сонралар исә бу һадисәни Азәрбајҹан дилиндә гыпчаг елементи сајмышдыр [425,с.11]. Мүасир монгол дилинин фактларына әсасланан бә'зи тәдгигатчылар ҝовушуг *тс* сәсинин түрк дилләриндә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилиндә ишләнмәсини монгол дилинин тә'сири илә бағламышлар [250,с.147-148]. Бәллидир ки, дилләрин мүасир вәзијјәтинин фактларынын мүгајисәси һеч дә һәмишә е'тибарлы нәтиҹә әлдә етмәјә имкан вермир. Беләки, мүасир монгол дилиндәки *ц* сәсинә гәдим монголчада *ч* сәси

ујғун кәлир [259,с.71]. Монгол дилләриндәки *ч* сәси бир вахтлар *ц* сәсинә кечмишдир [392,с.56].

А.Һүсејнова көрә, Ордубад шивәсиндәки ҝовушуг *тс* самити алынма сәс дејил, *ч* фонеминин вариантыдыр. В.И.Абајев малкар диалектиндәки *ц*-лашманы осетин дилинин тә'сири илә изаһ етмишдир. Н.З.Һачыјева јазыр ки, ц-лашма вә онунла јанашы баш верән *дз*-ләшмә Гафгаз әразисиндә даһа чох сыхлашыр. Ола билсин ки, ҹоғрафи шәраит Гафгаз дилләринин әрази јахынлығы буна шәраит јаратмышдыр (*ц* сәси бир чох дилләрдә - күрчү, осетин вә с. олдугча кениш јајылмышдыр). Бунунла бирликдә *дз*-ләшмә вә *ц*-лашма һадисәләринин импликатив әлагәси мә'лум дәрәҹәдә универсалдыр [259,с.71]. Т.М.Гарипов исә белә һесаб едир ки, *ч/ц* ујғунлуғу олан Иран дилләринин *ц*-лашан түрк дилләринә тә'сири һаггындакы фәрзијјәни дә тамамилә инкар етмәк олмаз [271,с.139]. Бу фикрә гаршы ону демәк олар ки, *ц*-лашма бә'зән елә ареалларда мүшаһидә едилир ки, орада Иран дилләринин тә'сириндән данышмаг мүмкүн дејил, мәсәлән, караим дилинин чәнуб диалектинин јајылдығы ареал, Гәрби Сибир.

Түркoложи әдәбијјатда *ц*-лашманын гәдимдә куманлара хас олмасы фикри сөјләнмишдир. Куја бу хүсусијјәт мәшһур "Кодекс Куманкус" абидәсиндә өз әксини тапмышдыр [304,с.40; 199,с.68-69]. А.А.Зајончковски "Кодекс Куманикус"ун К.Грөнбек тәрәфиндән нәшринин факсимилесинә әсасланараг, һәмин еһтималы тәкзиб едиб көстәрир ки, куманларда һеч бир *ц*-лашма олмамышдыр [254,с.134].

Көрүндүјү кими, түрк дилләриндәки *ц*-лашманын мәншәји мәсәләси мүбаһисәлидир. М.Рәсәнен, Н.Поппе, К.Менгес, А.М.Шербак *ц*-ны пратүрк *ч*-нын ганунаујғун инкишафы һесаб етмишләр. Буна әкс мөвгеји - ҝовушуг *ц* архетипиндән даһа садә *ч*-ја инкишафы Ш.Х.Акбајев тәклиф етмишдир [196,с.100-101].

Бизчә, Л.Т.Махмутова мүхтәлиф түркдилли ареалларда *ц*-лашманын вә она паралел олан *дз*-ләшмәнин јајылмасыны дүзкүн әсасландырыр: "*ц*-лашманын вә әксәр һалларда она паралел *дз*-ләшмәнин беләјајылмасы еһтимал етмәјә әсас верир ки, *ц* - *дз* аффрикатлары бир вахтлар түрк тајфаларынын мүәјјән һиссәси үчүн сәчијјәви олмушдур ки, бир сыра тарихи сәбәбләр үзүндән мүхтәлиф әразиләрә дүшмүшләр" [338,с.66].

Тәдгигат көстәрир ки, *ц*-лашма сабир-хәзәр иттифагы түркләринин дили үчүн сәчијјәви олмушдур [280,с.32]. Һазырда *ц*-лашма әсас е'тибарилә әввәлләр мөвчуд олмуш хәзәр ареалында мүшаһидә едилир. Н.А.Баскакова көрә, хәзәр дилиндә *"ч"* диалекти илә јанашы *"ц"* диалекти дә вар иди: *пацинак, акацир* (тајфа адлары), цицакион (гәдим түркчәдә: *чечек*) [223,с.110-111].

"Ермәнистан чоғрафијасы"нда вә "Албан тарихи"ндә пачанак (печенег) әвәзинә *пацанак / пацанк* фонетик вариантларынын гејд олунмасы сабир конфедерасијасына дахил олмуш тајфаларын дили илә бағлы иди [55,с.55]. *ц* аффрикатынын чуваш дилинин ашағы диалектиндә дә мүшаһидә олунмасы [389,с.17] бу фикри гүввәтләндирир. Тәдгигатчылар чуваш етнониминин гәдим *сабир-савир-сувар (суваз)* адындан нәш'әт етдијини мүәјјәнләшдирмишләр [221,с.208; 388,с.159;301,с.14].

Хәзәрләрин Азәрбајчан тарихиндә мүһүм рол ојнадыглары мә'лумдур. Онлар Азәрбајчанын шимал һиссәсиндә бир сыра вилајәтләри, демәк олар ки, јүз әлли ил мүддәтиндә идарә етмишдиләр. Артыг V-VI әсрләрдә Азәрбајчан әразисиндә бир сыра башга диалектләрлә јанашы сабир-хәзәр иттифагына дахил олмуш дилләрлә әлагәдар олан "*ц*" диалекти дә мөвчуд иди [55,с.55]. М.Исламов да *ц*-лашманын вахтилә Азәрбајчан әразисиндә јашамыш гәдим хәзәрләрин дил хүсусијјәтләри илә бағлы олмасыны тәсдиг едир [310,с.207-208].

Бүтүн бунлар Азәрбајчан дили шивәләриндәки *ц*-лашманын сабир-хәзәр иттифагына дахил олмуш тајфаларын дил ваһидләринин галығы олдуғуну сөјләмәјә әсас верир.

q-г-х-һ. Пратүркчәдәки дилархасы, партлајан, кар *q* самитинә мүасир Азәрбајчан дилиндә јеринә көрә, әсасән *г,х*, бә'зән дә *һ* самитләри ујғун кәлир. *q* сәси Азәрбајчан дили үчүн сәчијјәви олмајан вә бу чәһәтдән ону башга түрк дилләриндән фәргләндирән бир әламәт һесаб олунур. Анчаг буна бахмајараг, Азәрбајчан дилинин бә'зи шивәләринә, хүсусилә гәрб шивәләриндә сөз әввәлиндә гәдим дилархасы *q* сәси сахланылыр: *qуш, qуту, qыш, qысыр, qыснамах, qыса* (Газ.), *qыфыл* (Тов.,Мар.), *qуш, qыш, qыф, qыч, мал- qара* (Мар.), *qуш, qышгырды, qутармах, qусмах* (Дм.), *qуту, qыфшымах, qыш* (Чәмбәрәк, Карвансарај), *qыч, qуш, qыфыл* (Шәр.).

Азәрбајчан дилинин Кәдәбәј, Чәмбәрәк (Красносело), Карвансарај (Ичеван), Загатала, Гах, Балакән, Дәрбәнд шивәләриндә дилархасы *q* самити дилортасы к самитинин мөвгејиндә дә ишләнә билир: *qут, qиши, тәqә, иqи, тиq* (Кәд.), *qүчүх, qүчә* (Чәмбәрәк, Карвансарај), *qор, qол, qар, qомур, тоqмах, оqүз* (Г.), *инаq, чураq* (Заг.), *тоq < төк, qумах < көмәк* (Бал.), *qарасти "аләт"*, *qала* "ири шүшә габ", *сәрqар* "баш чобан" (Дәр.).

Загатала, Гах, Балакән вә Дәрбәнд шивәләриндә дилортасы *к* сәсинин мөвгејиндә дилархасы *q* самитинин ишләнмәсини (депалаталлашма) дилархасы *г* самитинин мөвгејиндә ишләнән *q* самитиндән фәргләндирмәк лазымдыр. Сөз әввәлиндә *г* сәсинин јеринә *q* самитинин ишләнмәси тарихи ујғунлугдур. Загатала, Гах, Балакән вә Дәрбәнд шивәләриндә дилортасы *к* сәсинин мөвгејиндә ишләнән дилархасы *q* сәсини исә тарихән Азәрбајчан дилинин сәс системи илә өзкә дилләрин сәс системләринин гаршылашмасы нәтичәсиндә мејдана чыхан фонетик хүсусијјәт (депалаталлашма) һесаб етмәк даһа доғрудур.

А.Һүсејнов Загатала, Гах шивәләриндән *к>г* депалаталлашмасы *(гүн, гөзләр, горду, гөзәл)* барәдә јазыр ки, бу реликтдә "түркмән вә гыпчаг (мүасир гумуг) изиндән башга, Гафгаз дилләринә мәхсус тәләффүз өзүлүнүн дә горујучу - сахлајычы ролу олмушдур" [168,с.19].

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан халг дилинин формалашдығы чағлардан дилархасы *q* самити кениш даирәдә ишләнмәмиш, диалект һәддиндә галмышдыр. Әдәби дил материалларында бу самит даһа чох јазы ән'әнәси кими ишләнмишдир. А.Ахундов белә нәтиҹәјә кәлмишдир ки, көһнә Азәрбајчан дилиндә өзүнү көстәрән "k" самити јалныз әдәби дилә аид олуб, о дөвркү үмумхалг Азәрбајчан дилинин әсас хүсусијјәтини әкс етдирмәмишдир [27,с.85].

q самити Азәрбајчанын јазылы абидәләриндә ق (гаф) һәрфи илә ишарә олунмушдур. Бәлли олдуғу кими, бу һәрф јеринә көрә һәм чинкилтили *г*, һәм дә бу сәсин кар гаршылығы олан *q* самитини ифадә етмишдир. Ә.Дәмирчизадә "Китаби-Дәдә Горгуд"ун фонетик хүсусијјәтләриндән данышаркән јазыр ки, "...һәм индики шивәләрин тәдгигиндән, һәм дә көһнә јазма абидәләрдән белә мә'лум олур ки, әрәб әлифбасы илә јазылан мәнбәләрдә (ق) һәрфи һәм "г", һәм дә бу сәсин кар гаршылығы олан *q* сәсләрини билдирән ики мә'налы бир әламәт кими ишләнилмишдир. Хүсусән сөзләрин сонунда јазылан (ق) һәрфи "г" дејил, мәһз "q" кими тәләффүз олунмушдур" [62, с.44].

Бунунла белә, мүәллиф бир гәдәр сонра јазыр ки, "ق" һәрфилә һәм "г", һәм дә "*q*" сәсләри ишарә едилмиш олса да, биз бунлары һәләлик "г" һәрфилә јаздыг; чүнки һансы сөздә "*q*", һансы сөздә "г" олдуғуну дүрүстләшдирмәк үчүн хүсуси тарихи-фонетик тәдгигат апармаг тәләб олунур" [62,с.45].

Бу гејдинә бахмајараг, бә'зән о, бу сајаг сөзләри сөз өнү, сөз ортасы вә сөз сону мөвгеләрдә дүзкүн олараг *q*

илә верир: *qына, баqар, саqгал, саqал, Горqуд, гырq, јајлаq, огланчуq, саqгалчыq* [62,с.42,58,67,72,73].

Азәрбајчан дилиндә сөз сонунда јазылан *г* сәсинин фонетик әсасы јохдур. Дилимизин әксәр шивәләриндә сөз сонунда дилархасы, чинкилтили *г* самити ишләнмир. Әдәби дилдә сону *г* илә јазылан чохһеҹалы сөзләрин ишләнмәсинә көрә Азәрбајчан дили шивәләри ики група ајрылыр. Биринчи група шимал-шәрг шивәләри аиддир ки, бурада сөз сонунда дилархасы, чинкилтили *г* сәсинә *(балыг, јарпаг, торпаг)*, чәнуб, гәрб вә шимал-гәрб шивәләринин дахил олдуғу икинчи групда исә дилархасы, кар *х* сәсинә *(балых, јарпах, торпах)* үстүнлүк верилир.

Әдәби дилдә сону *г* илә јазылан чохһеҹалы сөзләр Азәрбајчан әдәби тәләффүзүндә $х^{г}$ кими тәләффүз едилир. Бундан башга, Азәрбајчан дилинин бир сыра шивәләриндә дилархасы, партлајан, кар *q* самити сөзүн мүхтәлиф мөвгеләриндә ишләнә билир (әввәлдә верилән нүмунәләрә бах).

Чохһеҹалы сөзләрин сонунда дилархасы, чинкилтили *г* самитинин ишләнмәси түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләриндә олмушдур; Орхон јазыларында: *арыг* "тәмиз", *йадаг* "пијада", *улуг* "улу", *атлыг* "атлы" [195, с.57]; гәдим ујғур јазыларында: *ajaγ* "һөрмәт", *joн̆γ* "јол, үсул", *uluγ* "улу" [413,с.81,99,124]; М.Кашғаринин лүғәтиндә: *јылыг* "илыг", *јарлыг* "хаганын фәрманы", *јајлаг* "јајлаг" [443,ч.3,с.21,49,54].

Сөз сонунда белә фонетик хүсусијјәт Азәрбајчан дилинин шимал-шәрг шивәләри үчүн сәчијјәвидир.

Һ.Мирзәзадә сөз сонунун фонетик хүсусијјәтләри һаггында јазыр: "Мүәјјән тарихи инкишаф дөврү кечмиш әдәби дилимизи әкс етдирән јазыларын дилиндән ајдын олур ки, сөзләрин сонунда кәлән *г* - ق сәси чох заман *х* - خ, аз тәсадүфләрдә *г* - غ сәси илә верилмишдир" [113, с.42].

Т.Һачыјев XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан әдәби дили материалларында *г* (ق) сәсинин *х* мөвгејиндә ишләндијини (*чох* әвәзиндә *чог*) мүшаһидә едәрәк беләнәтиҹәјә кәлмишдир ки, бу классик әдәби дил ән'әнәсинин тә'сири нәтиҹәсиндә баш верир вә аналожи вәзијјәт әдәби дилимизин әввәлки дөврләриндә дә олмушдур. О, Фүзулинин дилиндән беләнүмунә верир: *Гылман бана ев һекајәтин чог, Дәхи бәним анда кетмәким јог.* Мүәллифин фикринҹә, "о дөврүн әдәби тәләффүз тәләби сөз сонунда ҹинкилтиләшмә тәләб етмишдир" [156,с.116].

С.Әлизадә һәмин мәсәлә илә әлагәдар јазыр ки, XVI әсрин јазылы абидәләриндә ق (гаф) һәрфи һәм *г*, һәм *х* самитләрини ифадә едир вә "гаф" һәрфинин *г* сәсини ифадә етмәси јазы дилинин нормасы иди. О, "гаф" һәрфинин *х* сәсинин ифадәчиси кими ишләдилмәсинә бәлә мисаллар верир: *чыг, ог, чог, јог, бураг, чуга, јагын, јага* [74,с.19].

Дејиләнләрдән белә нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, Азәрбајҹан дили диалектләринин тәшәккүл етдији чағлардан хүсусилә сөзләрин сонунда гәдим *q* самити *х* вә *г* самитләринә чеврилир, лакин *q*-нын сахланмасы һаллары да өзүнү көстәрир. Сөз сонунда *q>х* һадисәси даһа кениш јајылмышды вә бу, Азәрбајҹан дилинин әсас фонетик әламәтләриндән бири иди. Илк орта әсрләрдә Азәрбајҹан әдәби дили материалларында гаф (ق) һәрфи мүәјјән дәрәҹәдә диалект әсасына (*q* самити) малик идисә, артыг сонракы дөврләрдә јазы ән'әнәси кими ишләнирди.

А.М.Шербак *х* самитинин түрк дилләриндә ишләнмәсини тәхминән X әсрә аид едир. Онун фикринҹә, рун јазыларында *х*-нын ишләнмәсини графиканын хүсусијјәтләри илә изаһ етмәк мүмкүндүр [434,с.98].

Түрк дилләринин јазылы абидәләриндә сөзүн мүхтәлиф мөвгеләриндә *q* -нын новлашмасы һадисәси јајылмышды. Гәдим ујғур дили абидәләриндә ејни сөзләр һәм *q*, һәм дә *х* илә ишләнмишдир: *адак (адах), бакшы (бахшы//пакшы), катун (хатун), хары (кары), хуртул (куртул)* [351,с.14,17].

М.Кашғаринин лүғәтиндә [443] *х* самити сөз өнү вә сөз ортасы мөвгеләрдә ишләнмишдир: *хан* [ч.3,с.172], *јахшы* [ч.3,с.39], *ахшам* [ч.1,с.131], *ахсак* [ч.1,с.144], *ахтарды* [ч.1,с.224], *охшатты* [ч.1,с.261], *ахсады* [ч.1,с.274].

х самити илә әлагәдар М.Кашғаринин ики гејди вар. О, бир јердә јазыр ки, әрәбләр *к*-ны *х*-ја чевирирләр, "канданı" *хандак* ишләдирләр [443,ч.3,с.41]. Башга бир јердә исә белә бир фикир ирәли сүрүр ки, оғузлар вә гыпчаглар к-ны *х*-ја чевирирләр: "Онлар халачларын бир тајфасыдыр. Түркләр *кызым* десәләр, онлар *хызым* дејәрләр. Түркләр *канда ердин*, онлар *ханда ердин* дејирләр" [443,ч.3,с.237-238].

Икинчи гејддән ајдын олур ки, сөз өнүндә *q >х* дәјишмәси илк новбәдә оғуз вә гыпчаг тајфаларынын дилиндә әмәлә кәлмишдир. М.Кашғари сөз әввәлиндә *q*-ны *х* -ја чевирәнләри халачларын бир тајфасы һесаб едир.

х самити сабир (сувар) тајфаларынын дилиндә дә ишләнирди: *балах* "кәл" (Азәрбајҹан дили шивәләриндә "ҹамышын баласы" мә'насында ишләнир), *Болмах* (кнјаз ады) [223,с.107]. *q>х* дәјишмәси гәдим печенег дилиндә вә Волга булгарларынын епитафијаларында да вар иди: *хара* "гара", *хопан* "габан", *хораз // кораз* "хоруз" [352,с.157], *ајїх* "ај", *хїрїх* "гырх", *Aḱax, toxur* "доггуз", *хан* "ган" [416,с.44].

Түрколожи әдәбијјатда *х* самитинин сувар диалектинин вә гәдим хәзәр дилинин (шәрг диалектинин) әламәти олмасы барәдә гејдләр вар [416,с.19,42]. Мүасир түрк дилләри ичәрисиндә сөз өнүндә *q > х* дәјишмәси чуваш, хакас, Тува вә јакут дилләриндә мөвҹуддур: *хура* "гара", *хур* "газ" (чуваш), *хар* "гар", *хус* "гуш" (хакас), *хан* "ган", *хар* "гар" (Тува), *хара* "гара" (јакут) [391,с.31-32].

Азәрбајҹан дилиндә бу һадисә сөз ортасында вә сөз сонунда хүсусилә күчлүдүр: *јахын, јахшы, ахшам; ох, бах, јох* вә с. Сөз өнүндә мәһдуд шәкилдә бәзи сөзләрдә тәса-

дуф едилир: *хан, хаган, ханым-хатын.* Азәрбајҹан дилинин шимал-шәрг шивәләри истисна олмагла јердә галан бүтүн шивәләрдә сөз сонунда гәдим *q* самитинә *x* самити ујғун кәлир. Б.Серебренников бә'зи түрк дилләриндә *q* самитинин зәифләмәсинин сәбәбини онун чәтин тәләффүз олунан бир сәс олмасында көрүр [391,с.31-32].

Гафгаз мәнбәләринин фактлары көстәрир ки, Азәрбајҹан дилиндә *q >x* дәјишмәсинин тарихи гәдимдир. Бу дәјишмәнин изләрини V әср ермәни мәнбәләриндә *очхар (< гошгар)*, 996-чы илдә јазылмыш бир китабәдә *арх* сөзләриндә, XI-XII әсрләр күрҹү мәнбәләриндә ишләнмиш *Архи ули* ("Улу арх") топониминдә көрмәк олар [55,с.47-48]. V-VI әсрләр ермәни тарихчиләри Азәрбајҹанын Газах зонасында *Хунан, Халхал* јашајыш мәнтәгәләринин вә Хунан вадисинин адларыны чәкирләр ки, бу топонимләрдә *x* самити ишләнмишдир. Хунан шәһәри Албанија илә Иберијанын сәрһәдиндә Храм чајынын Күрә төкүлдүјү јердә [336,с.19], Хунан вадиси исә Ағстафа вә Храм чајларынын арасында [269,с.138,289] јерләширди. *V-VI* әсрләр ермәни тарихчиләринин (Јеғише, Лазар Парпы, Мовсес Хоренатси) јаздығына көрә, Аран/Алван чарларынын индики Газах-Ағстафа зонасындакы гыш игамәткаһлары *Халхал* адланырды [55,с.49]. *Халхал* сөзү һазырда Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында вә топонимијада сахланылыр.

Тарихи-линквистик фактлара әсасән демәк олар ки, артыг V-VI әсрләрдә Ҹәнуби Гафгаз түрк тајфаларынын дилиндә *q > x* дәјишмәси мөвҹуд иди.

Азәрбајҹан дилиндә *q* самитинин зәифләмәси илә әлагәдар олараг өзүнү көстәрән фонетик хүсусијјәтләр јазылы абидәләрин дилиндә јахшы әкс олунмушдур. Әввәлҹә "Китаби-Дәдә Горгуд" абидәсинин дилинә мүраҹиәт едәк (Мә"тәризәдәки рәгәмләр һәмин сөзләрин нечә дәфә ишләндијини көстәрир):

Ејни сөзләр һәм *q*, һәм дә *г* илә ишләнмишдир: *аḳ* (10) - *аг* (200-ә гәдәр), *ајаḳ* (13) - *ајаг*(1), *чоḳ* (30) - *чог*(3), *чомаḳ*(4) - *чомаг*(1), *отаḳ*(9) - *отаг*(12), *јасаḳ* (1) - *јасаг*(1) [455,с.422].

Ејни сөзләр һәм *q*, һәм дә *x* илә ишләнмишдир: *адаḳлу*(2) - *адахлу*(4), *арḳа*(7) - *арха*(8), *чыḳ*(79) - *чых*(1), *чыḳар*(54) - *чыхар*(1), *ḳаḳ*(5) - *ḳах*(1), *ḳаḳынч*(1) - *ḳахынч*(2), *ḳорḳ*(2) - *ḳорх*(8), *ḳорḳут*(2) - *ḳорхут*(1), *оḳ*(18) - *ох*(57), *отаḳ*(9) - *отах*(3), *тоḳын*(8) - *тохын*(1), *јыḳыл* (17)- *јыхыл*(2), *јоḳ*(89) - *јох*(16) [455,с.418].

Абидәдә бә'зи сөзләр анҹаг х сәси илә ишләнмишдир: *ахшам*(6), *ахтар*(1), *ујху*(10), *јахшы*(29), *јазух*(6), *јохса*(4) [455,с.418-419].

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун формалашдығы дөврдә Азәрбајҹан дили шивәләриндә сөз сонунда өзүнү көстәрән үч тәләффүз формасы (*q,x,г*) реал фонетик һадисә, јазы дилинин сонракы дөврләриндә исә *q* (*г*) самити реал фонетик һадисә олмагдан даһа чох орфографик маһијјәт дашыјырды. Сөз ортасында вә сөз сонунда *г-х-г* паралеллији Азәрбајҹан әдәби дилинин сонракы дөврләриндә дә өзүнү көстәрир.

г (ڨ) : *артуг, бага турсун* (Һәсәноғлу, XIII әср), *горгмазам* (Г.Бүрһанәддин, XIV әср), *артуг, ајыг, оглаг, багарам, гагар, тагды, јыгма, јогса* (Нәсими, XIV әср), *огундугча, чыгды, јогсә, чог, јог, гырг, ушаг, гулаг, гылсаг* ("Әсрарнамә", XV әср), *чыгма, јагдын, тогунса, бурагды, сагла, јог, агча, јаманлыг, јахшылыг* (Фүзули, XVI әср), *горгмыш, олачагдур, чагуб, гырг* ("Шүһәданамә", XVI әср), *азуг* "азугә" ("Шејхи Сәфи", XVI әср), *чыг, чог, чыгар, агытма, сагла, јага, гонаг* (Рәһмәти, XVI-XVII әсрләр).

х (خ) : *ирах, азачых, јаха, сынадух, артух, ахсах, јахшы, јох, бахар, јахшылых, јумшах, јајах* "пијада", *ајах, јахар, варлых, олычах, ојнамах* (Г.Бүрһанәддин, XIV әср), *ахар, ахшам, ујхулу, бахма, чыхды, тахарам, јахшы, јахмаг, јохса, јохсул* (Нәсими, XIV әср), *ирахдан, бах, чох, чых, горх, артух* (Шәмс, "Гиссеји-Јусиф", XV әср), *јахә,*

јахши, јохсул, јохсә, охумаг, бахмаг, јыхмаг, горхмамысән, гахар, чох, гырх, ушах, бәјах, олсах ("Әсрарнамә", XV әср), *ирах, јыхылды, галхан, охларун, савухлух, јох* (Кишвәри, XV әср), *јетәчах, чох, ох, јахма, јох, узах* (Һидајәт, XV әср), *чыхмады, авлахда, јахшы, јахә, чох, олах* (Хәтаи, XV-XVI әсрләр), *ахан, бахма, јахын, јахшы, сахлар, јухары, јыхар, јох, тох* (Фүзули, XVI әср), *бахдум, артухдур, галхан, бахчә, ахәр, горхудурсән* ("Шүһәданамә", XVI әср), *јолухди, гахыр, горхдум* ("Шејх Сәфи", XVI әср), *јыхылмыш, бурахырлар, јыхылса, јахарсуз* (Рәһмәти, XVI-XVII әсрләр), *олдух, азачых, гојачах* ("Шејх Сәфи мәнагиби", XVII әср).

ғ (غ): *ираг, јог* (Г.Бүрһанәддин, XIV әср), *арыг, ираг, топраг* (Нәсими, XIV әср), *балыг, будаг, бујруг, топраг, чираг, гулаг, гујруг, јапраг, јасдуг, јавуг, јәраг* ("Әсрарнамә", XV әср), *гыраг, јаманлыг, олдуг, чанаг, гылдыг, аруг, гылмаг, огурлуг, булаг* (Шәмс, "Гиссеји-Јусиф", XV әср), *артуг, артуграг, ишыг* (Һидајәт, XV әср), *пәшиманлыг, мүсәлманлыг* (Фүзули, XVI әср), *јәјаг* "пијада" ("Шүһәданамә", XVI әср), *јапраг, јаглуг* "јајлыг", *салыг* "хәбәр", *дануг* "шаһид", *јәјаг* "пијада" ("Шејх Сәфи", XVI әср), *јәјаг* "пијада", *ајаг* ("Шејх Сәфи мәнагиби", XVII әср).

М.Ф.Ахундов өз әлјазмалары үзәриндә ишләјәркән *чог* вә *узах* кими јазылмыш сөзләри *чох* вә *узаг* шәклиндә тәсһиһ етмишдир. О, *топраг* сөзүнү *торпах* шәклиндә ишләтмишдир [174,с.174].

Бүтүн бунлар орта әсрләрдә Азәрбајҹан дили шивәләриндә сөз ортасында вә сөз сонунда *х, г* сәсләринин тәләффүзү илә ујғун кәлир. Әдәби материалларда сөз ортасында вә сөз сонунда *г* самитинин ишләнмәси исә јазы дили хүсусијјәти иди.

XVIII әсрәдәк Азәрбајҹан јазылы абидәләриндә диларxасы *х* сәсинин фәал ишләнмәси Азәрбајҹан дилинин даһа чох ҹәнуб шивәләри илә бағлы олан бир хүсусијјәт

иди. Бу фонетик хүсусијјәт Ҹәнуби Азәрбајҹан шаирләринин әсәрләриндә нәзәрә чарпыр: Әһли-гејрәт, саһибишәрмү һәјајыг, *нејлијах*; *Хах* јатыб көрсән әкәр мисли давар; Хырда бармағын Һүсејнин кәс *көрах*; Рәһм гыл, өлдүрмә әтфали *сојухдан*, әмғызы; Хортдана вә һәм гули-бијабана *инаннух*; *Веррух* о заман әл-әлә, булвари *доланнух* (М.Ә.Мә'ҹуз); Чох шукри вар, кинә *кәлдух көрушдух*; Кәл *гејидах чыхах* Аға Дузинә (М.Шәһријар, "Һејдәрбаба салам").

Н.З.Һаҹыјева доғру оларағ белә нәтиҹәјә кәлмишдир ки, түрк дилләриндә сөз сонунда *г>х* һадисәсинин мәркәзи Азәрбајҹанын ҹәнуб рајонларында олмушдур [259, с.59].

XX әсрин әввәлләриндә (совет дөврүнүн илк илләри дә дахил олмагла) тәкһеҹалы вә чохһеҹалы сөзләрдә *х* сәсинин јеринә *г* сәсинә үстүнлүк верилмәси (*чог, огуја, горгулу, јогса, јогсул, чыгмыш, галгырды*) Азәрбајҹан әдәби дилиндә түрк дили тә'сиринин чохалмасы илә әлагәдар олмушдур [17,с.215-216].

Гәдим түркҹәдә сөз өнүндәки диларxасы *q* самити Азәрбајҹан дилиндә бә'зи сөзләрдә *г-х-h* дәјишмәсинә мә'руз галмышдыр. Азәрбајҹан әдәби дили тарихиндә бу просес суал әвәзликләриндә даһа чох мүшаһидә олунур. Бәлли олдуғу үзрә, мүасир әдәби дилимиздә *h* сәси илә башлајан бә'зи әвәзликләр XVIII әсрәдәк әсасән *q-г* вә *х* сәсләри илә, бә'зән исә *h* сәси илә ишләнмишдир: *ганы//ханы//hаны, гаму//хаму//hаму, ганчару//ханчару*.

XVIII әсрдән е'тибарән әдәби дилдә һәмин сөзләрин *h* илә јазылышы сабитләшмишдир. Азәрбајҹан дилиндә сөз өнүндәки *q-г-h* дәјишмәси даһа әввәлләр башламышды. Әкәр һәмин сөзләрин *q-г* илә јазылмасы даһа чох түрк дилләринин јазы ән'әнәси илә бағлыдырса, *х* вә *h* сәсләринин ишләнмәси диалект-данышыг факты кими мејдана чыхмышды.

Сөз өнүндә *q-г-h* дәјишмәси зәиф шәкилдә олса да, орта әсрләр Азәрбајҹан јазылы абидәләринин дилиндә

нәзәрә чарпыр: Аты бәһри *һотазлы* Гаракүнә оғлы Гарабудаг чапар јетди (КДГ); Ејб иməз сормәғ кәлиш *һандандур*, еј мәрра јикит? (Кишвәри, XV әср); *Һансы* катиб јаза билди шол хәти-мөвзун ким; Јетмәз иши *һанда* биәдәб вар (Хәтаи, XV-XVI әсрләр); *һангы, һандә* ("Шүһәданамә", XVI әср), *һангы* ("Шејх Сәфи", XVI әср); *Һаму* биз бәндәјик, сәнсән худавәнд; Олубдур әрадә *һамысы* чәм; *Һаму* онлар кәлүб хошнудү хошһал; *Һамы* иши олур әлбәттә зае (Фәдаи, XVI-XVII әсрләр); Өмрләрдир итмишәм, мән билмәнәм ким *һандајам*; Билмәнәм ки, *һандајам* мән јердәјәм, ја көјдәјәм; *Һансы* күндүр ки, тәғафүл бағрымы ган ејләмәз; Бу *һамы* тагәти-фәрјадилә ашигмидир бүлбүл (Гөвси Тәбризи, XVII әср).

Сөз әввәлиндә *h* сәсинин ишләнмәси ашыг јарадычылығында да олмушдур: Шакирдләр устады көрүн *һандады*? (Гурбани, XVI әср); Бундан артыг дәрд *һансыды*? Көзәлликдә сәнин әвәзин *һаны* (Аббас Туфарганлы, XVI-XVII әсрләр).

Сөз өнүндә *г>х* дәјишмәси тарихән Азәрбајчан дилинин чәнуб ареалы үчүн сәчијјәви олмушдур. Буна көрә дә орта әсрләрдә хүсусилә Чәнуби Азәрбајчанда јарадылан вә үзү көчүрүлән әсәрләрдә бу хүсусијјәтә даһа чох раст кәлинир.

Сөз әввәлиндә *г>х* дәјишмәси бә'зи суал вә гејри-мүәјјән әвәзликләриндә даһа чох нәзәрә чарпыр: *Ханда* булам тәриги-вәслүн мәһәббәти; *Хансы* фәләкүн ситарәсисин; Чисмүм *хаму* чан олдиву чан уғрады һалә (Нәсими, XIV әср); Бән әкәр Мәчнун исәм Лејлим *ханы* (Ј.Мәддаһ, "Вәрга вә Күлшаһ", XIV әср); *Ханчәрүдән* вардур ана шимди јол ("Әсрарнамә", XV әср); Еј дил, *хани* сән ки, ол сәнәм имдидин; Ғәмзәзвү назү кәр шәмин *ханси* бирин сөјләјим; Мән *хачан* бу ешг одунда јанәман (Кишвәри, XV әср); *хамы, хачан, хансы* (Хәтаи Тәбризи, "Јусиф вә Зүлејха", XV әср); *Хансы* јајдан күч көрәр јарәб ки, мән гурбан ана; Будур дедим шәһа, *хаму* көнлүмдәкин сана (Һидајәт, XV әср); *ханы, ханда, хамы, хәнчәру*

(Шәмс, "Гиссеји-Јусиф", XV әср), *хандә, хачан, хаму* ("Шүһәданамә", XVI әср), *хачан, хамы* ("Шејх Сәфи", XVI әср); Аризин тәк *хансы* бағын лалеји-сираты вар (Рәһмәти, XVI-XVII әсрләр); *Хаму* чамаат әтрафдан мүтәвәччиһ олдылар ("Шејх Сәфи мәнагиби", XVII әср).

q //г>х һадисәси Шаһ Исмајыл Хәтаинин дилиндә үстүнлүк тәшкил едир: Заһид ајдыр ки, еј Хәтаи, рәхтидәстарын *ханы*? Сормадын бир күн ки, *ханы* ол гуламикәмтәрим? *Хани*, ај залим, сәнинлә әһдимиз, пејманымыз? *Хансы* ашигдир ки, ондан башга бир севдасы јох; *Хансы* күлдүр ким, онун јанында бир хар олмады; Јерим вардыр *хаму* чанан ичиндә; Заһид *хачан* ки, хублары севмәк күнаһ ола? Мүлки-Әчәм сорар ки, гијамәт *хачан* гопар; Јарым дејән сәнә *хачан* әғјарә јар олур; Јүзүнү көрмәдин она чаным *хачан* дерәм; *Ханчару* бахсам көзүмдә јер јүзү судур маңа; *Ханчәрү* әзм ејләсән ләвһиндә әршүллаһи көр; *Ханчару* кедәрсән, еј хунхарә дилбәр, *ханчари*?

Сөз әввәлиндә *г>х* дәјишмәси мүасир шивәләрдә дә вар. Азәрбајчан дилинин бә'зи шивәләриндә *гутаб* сөзү *хитаб* (Чәб., Зән.), *хытаб* (Чул.), *хитәф* (Газ.), *хитәб* (Гәрби Абшерон) кими тәләффүз олунур.

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә суал әвәзликләри анчаг *г* самити илә ишләнмишдир: *ганы, ганда, ганчару, гангы, гачан* [62,с.86]. Бизчә, бу, һәм јазы ән'әнәси илә, һәм дә "Китаби-Дәдә Горгуд"ун јарандығы дөврдә *q* сәсинин өз реаллығыны һәлә мүәјјән гәдәр сахламасы илә бағлы олмушдур.

Азәрбајчан дилинин чәнуб шивәләринин фонетик хүсусијјәтләриндән бири *h>х* һадисәсидир. Бу сәс дәјишмәси јазы дилиндә әсасән алынма сөзләрдә мүшаһидә едилир. Ибәри Хоча ибн Адилин "Ихтијарати-гәваиди-күллијјә" (әлјазмасы 1459-чу илә аиддир) әсәриндә бүтүн әсәр боју зәһмәт әвәзинә *зәхмәт*, рәһмәт әвәзинә *рәхмәт*, издиһам әвәзинә *издихам* јазылмышдыр [77,с.90].

Сөз әввәлиндә *h>х* һадисәси XVI-XVII әсрләрә аид оғуз аталар сөзләриндә дә вар: Вагтында горуг *халва* олур;

Көјәнләр хардан хурма једиләр, Горугдан сәбр илә *халва* једиләр [124, с.183,187].

Сөзүн мүхтәлиф мөвгеләриндә *h>x* дәјишмәсинә һазырда Азәрбајҹан дилинин әсасән ҹәнуб шивәләриндә тәсадүф едилир: *хачан, хами, хамыси, харам, хамар, хазыр* (Јар.), *ханы, хамам, хачар, сабах* (Ҹәб.-Һоровлу), *хумај, хана, хорра, хадисә, шах, сабах* (Зән.), *бахалых, сахат, сабах, тамах, шах* (Гафан), *хыс<hис* (Шәр.-Пүсјан), *хәнә, гохум, сабах* (Ағҹ.).

h>x һадисәси Јардымлы рајонунун Абдинли, Арус, Бозајран, Телавар, Јардымлы вә Пештәсәр кәнд шивәләриндә даһа ҹанлыдыр.

Сөз өнүндә *q~x~h* сәс ујғунлуғу Волга булгарларынын XIII-XIV әсрләрә аид јазыларында да олмушдур: hir-qïz "гыз", xïrïx-qïrïq "гырх", toxur-tuquz "доггуз" [416, с.19].

В.В.Бартолда көрә, һинд терминләриндә (*çveta hиna, hara hиna*) өзүнү көстәрән *q>h* әвәзләнмәси хәзәрләрдә дә вар иди [221,с.399].

М.Кашғари бир нечә дәфә гејд етмишдир ки, әсл түрк дилләриндә боғаздан чыхан *h* сәси јохдур. Онун фикринҹә, хотан вә кәнҹәк дилләриндә *h* ишләнсә дә, бунлар әсл түркләр дејил, түркләр өлкәсинә сон кәләнләрдир [443,ч.1,с.175;ч.3,с.129]. М.Кашғари хотанларын вә кәнҹәкләрин дилиндән белә мисаллар верир: *hата* "ата", *hана* "ана"[443,ч.1,с.68].

h самити барәдә М.Кашғаринин гејдләри гијмәтли олса да, түркологијада сон сөз сајыла билмәз. Мәсәлә бурасындадыр ки, М.Кашғари һеч дә бүтүн түрк диалектләрини ејни сәвијјәдә өјрәнмәмиш, әсас е'тибарилә оғуз, гыпчаг, чикил, арғу вә јағма диалектләрини тәдгиг етмишди. О һәтта гәрби гыпчаглара сәјаһәт етмәмиш, ујғурлар арасында да олмамышды [349,с.227-228].

Дил фактлары *h* сәсинин бә'зи түрк дилләриндә даһа гәдимдән ишләндијини тәсдиг едир. М.Адилов белә нәтиҹәјә кәлмишдир ки, дилин нисбәтән гәдим лексик тәбә-

гәси олан вокатив сөзләрдә һ сәси хүсуси јер тутур вә һәмин сөзләрин чоху бу сәслә башлајыр: *hо, hоhо, hиш, hај, hов, hүшт-hүшт, hај-hај, hәт-hәт, hај* вә с. М.Адилов һәтта М.Кашғаринин лүғәтиндә бир нечә вокатив сөз мүшаһидә етмишдир: *hач-hач, hеч-hеч, hоч-hоч* [6,с.83-84].

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә сөз өнүндә *h* самити *hај, hеј, hајдыр, hәлә* кими сөзләрдә өзүнү көстәрир. Һәмин абидәдә *h* сәсинин артымы *hавлу<авлу* сөзүндә мүшаһидә олунур. Бу сөз Азәрбајҹан дилиндә *hавлу* вә ја *hојлу* шәклиндәдир [455,с.369,395].

Сөз әввәлиндә *h* самитинин ишләнмәси аз вә ја чох дәрәҹәдә мүасир түрк дилләринин чоху үчүн сәҹијјәвидир, лакин бу хүсусијјәт халаҹ дилиндә даһа ҹанлыдыр: *här* "әр", *hadaq* "ајаг", *hat* "ат" [397,с.396].

Халаҹ дилиндә сөз әввәлиндә *h* самитинин ардычыл бир хүсусијјәт кими өзүнү көстәрмәсинә әсасланан К.Дөрфер белә гәнаәтә кәлир ки, анлаутдакы *h* пратүркҹәдәки **п*-дан төрәмишдир [397,с.397].

н$_l$. Сағыр н$_l$ (веләр н$_l$) сәси дилин арха һиссәсинин јумшаг дамаға јахынлашмасы илә әмәлә кәлән бурун сонорудур.

Веләр *н$_l$* түрк дилләринин, еләҹә дә Азәрбајҹан дилинин гәдим самитләриндәндир. Түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләриндә вә Азәрбајҹан әдәби дили нүмунәләриндә бу самит сөз ортасы вә сөз сону мөвгеләриндә һәм сөз көкләриндә, һәм дә шәкилчиләрдә ишләнмишдир: Орхон абидәләриндә [195]: *тен$_l$рі, тын$_l$ла, тан$_l$* (с.52), *башын$_l$, оглын$_l$* (с.145), *ечін$_l$із* "әҹдадыныз" (с.146), *каганын$_l$ сабы* "хаганын нитги" (с.148); М.Кашғаринин лүғәтиндә [443,ч.3]: *мын$_l$*, "мин" (с.372), *көн$_l$үл* "көнүл" *сен$_l$әк* "сәһәнк" (с.377), *бизин$_l$ ев* (с.381), *тен$_l$ри* (с.387); гәдим ујғур дилиндә [351]: *мин$_l$, тан$_l$* (с.13), *көн$_l$үл, мен$_l$из, тен$_l$ри* (с.15), *көн$_l$лүн$_l$үз* (с.38); "Вәрга вә Күлшаһ" (XIV әср) поемасынын дилиндә: *кечән$_l$үн$_l$, көшкүн$_l$, Вәрган$_l$үн$_l$, Шаһүн$_l$үз* [261,с.8,10]; "Әсрарнамә"нин (XV әср) ди-

линдә: *атан$_1$, нәслүн$_1$үз* [417,с.19]; XVI әср Азәрбајчан јазылы абидәләринин дилиндә: *сон$_1$, дан$_1$, мин$_1$, тан$_1$ры, вусалын$_1$, атан$_1$ыз, көрдүн$_1$, олун$_1$* [74,с.20].

Мувафиг мәгамларда (бә'зи сөз көкләриндә вә икинчи шәхслә әлагәдар бә'зи шәкилчиләрдә) велјар н$_1$ сәсинин ишләнмәси совет дөврүнәдәк Азәрбајчан әдәби дилиндә норма һүгугунда олмушдур.

Велјар *н$_1$* сәсинин фонетик тәбиәти илә әлагәдар Азәрбајчан дилчилијиндә фикир мүхтәлифлији вар. С.Әлизадәнин نك һәрф бирләшмәси (диграф) һаггында мәгаләсиндә сағыр *н$_1$* сәси илә әлагәдар фикирләрин хүласәси верилмишдир [72,с.171-176]. Фикрин ајдынлығы үчүн биз бә'зи мүәллифләрин мүлаһизәләрини хатырлатмағы лазым билирик.

Ә.Дәмирчизадәјә көрә, "Китаби-Дәдә Горгуд"да نق (нг) вә نك (*нк*) тәркибиндә верилән бурун-боғаз аффрикатлары *н$_1$* сәсинин прототипи - ибтидаи әслидир: "... сөвти сафлашма јолу илә инкишаф нәтичәсиндә дилимиздә гәдимдән ишләнән гүннәли *г* вә гүннәли *к* сонралар сағыр *н$_1$* олмуш, сағыр *н$_1$* исә тәдричән "*н*" самити илә говушур. Доғрудан да, ајры-ајры шивәләрдәки фактларын да тәсдиг етдији кими бурада *нг/нк→н$_1$→н* инкишаф јолу ајдын көрүнмәкдәдир" [62,с.48].

Һ.Зәринәзадә белә нәтичәјә кәлмишдир ки, тәркибиндә вахтилә дилимиздә мөвчуд олмуш говушуг *н$_1$* (сағыр нун) сәси олан Азәрбајчан сөзләри фарс дилинә кечдикдә онларын тәркибиндәки сағыр нун ики формада өзүнү көстәрмишдир: а) өз тәркиб һиссәләринә, јә'ни *н+г* сәссизләринә парчаланараг тәләффүз едилмиш вә јазылмышдыр; б) бурун сәссизи олан "*н*" кими тәләффүз едиләрәк, јазыда ڭ һәрфи илә көстәрилмишдир [86,с.95].

Һ.Мирзәзадә јазыр ки, "мүасир диалектләримиздә, хүсусән гәрб групу шивәләриндә дилимиздә нормал һал кәсб етмиш *н* сәсиндән башга онун даһа ики нөвү ишләнир. Бунлардан бири велјар **ң** ڭ (сағыр нун), дикәри исә говушуг ***н*** (*н+г*) сәсидир" [113,с.45].

М.Ширәлијев дә белә һесаб едир ки, сағыр *н$_1$* сәсинин гәдим шәкли говушуг *нг, нг, нк* олмушдур. "Бакы диалекти" әсәриндә о бу барәдә јазмышдыр: "*н* сәсинин гәдим шәкли олан *нг//нг//нк* говушуг сәсин Бакы диалектиндә бә'зи сөзләрдә биринчи үнсүрү, јә'ни *н* сәси дүшмүшдүр. Әдәби дилдә исә икинчи үнсүрү, јә'ни *г* сәси дүшмүшдүр: *јалнгыз* (гәдим шәк.), *јалныз* (мүасир әдәби дилдә), *јалгуз//јалгыз* (Бакы диалектиндә)" [184,с.30]. 1962-чи илдә чап олунмуш тәдгигатында М.Ширәлијев бу фикри инкишаф етдирәрәк гејд едир ки, "*н$_1$* сәсинин гәдим шәкли говушуг *нг, нг, нк* олмушдур ки, буну түрк дилләринә аид гәдим абидәләрдә, классикләримиздә вә диалектләримиздә көрә биләрик... Даһа сонралар говушуг *нг* сәси кет-кедә өз һиссәләринә парчаланмыш, бир груп диалектләрдә бу сәсин *н* үнсүрүнә, башга бир груп диалектләрдә исә *г,г,к* үнсүрүнә үстүнлүк верилмишдир" [186,с.76]. Һәмин әсәрин икинчи нәшриндә мүәллиф бу фикрин ардынча "*г* сәсинин јумшалмасы нәтичәсиндә онун јериндә бә'зи диалект вә шивәләрдә *ј* сәси мејдана кәлмиш, бә'зи диалект вә шивәләрдә *г* сәси *в* сәси илә әвәзләнмишдир" - дејә јазмышдыр [188,с.76].

Говушуг *нг* сәсинин тәкамүл нәтичәсиндә парчаланараг *н$_1$* вә *г* сәсләринә ајрылмасы Т.Һачыјев тәрәфиндән дә көстәрилмишдир [262,с.9;263,с.186-187].

Азәрбајчан дилиндә *н$_1$>ј* дәјишиклији артыг орта әсрләрдә мөвчуд иди. Нәсими "Диван"ында *көн$_1$үл* сөзү бир дәфә *көјлүм* шәклиндә ишләнмишдир. Һәмин дөврдә *көн$_1$үл* әдәби дил варианты, *көјүл* исә диалект формасы иди [211,с.282]. *Көн$_1$үл* сөзүнүн белә тәләффүз шәкли дилимизин сонракы дөврләриндә дә өзүнү көстәрир:

Әзизијәм һа сәни,
Һаг сахласын һа сәни,
Хәстә *көјлү* нар диләр,
Мәним *көјлүм* һа сәни [36,с.199].

Конул сөзү Азәрбајҹан дилинин Дманиси рајону шивәләриндә *кӧүл* шәклиндә ишләнир [293,с.22].

С.Әлизадәјә көрә "сағыр нун" сәсинин мәншәјини говушуг *нк* вә онун имла вариантларына (*нг, нк*) бағламаг о гәдәр дә инандырычы көрүнмүр. О, белә нәтиҹәјә кәлир ки, "сағыр нун" сәсини ифадә едән ڭ һәрф бирләшмәси, бир гајда олараг сөзүн әввәлиндә ишләнмәмишдир. Бу исә о демәкдир ки, ڭ диграфы "сағыр нун"у ифадә едәркән говушуг *нг, нк* кими охуна вә јазыла билмәз; чүнки азәри дилинин гәдим дөврләриндән бәри *н,г,к* самитләринин сөзүн бүтүн мөвгеләриндә ишләндији мә'лумдур" [72,с.176].

Диграф барәдәки бу гејдләр бизә дә инандырычы көрүнүр, лакин мүасир ҹанлы шивәләрдә велјар $н_1$ мөвгејиндә $н_1н_1$, *нг, нк* сәс бирләшмәләринин мүшаһидә едилмәси һәмин мәсәлә барәсиндә дүшүнмәји тәләб едир: *дон$н_1$уз, ан$н_1$ырда, донгуз, донгур (донур), дангыр (даныр), јангылмах* (Ш.) [89,с.40-41], *јынгы//јенки, јынгыча//јенкичә, донгуз* (Ҹәб.) [262,с.8], *манга, санга, донгуз, јунгул, јенки* (Зән.) [233,с.8], *биләнг, зирәнг//зиринк, әнг, кенк/кенг, дәнгиз, донгуз, дангмах//дангмах, манга, санга, јенги* (Г.) [342,с.12], *нәнәнга, дәдәнгын, санга, бирингиз* (Гаракилсә) [220,с.10], *ангары, тангры, сонгра, конгул, јангылмах, өнклук, јенки, дәнкиз* (Чәмбәрәк, Карвансарај) [319,с.9].

$н_1$ сәси илә јанашы олараг *нг, нг* татарчада тез-тез, гисмән газах дилиндә, бә'зән башга дилләрдә дә мүшаһидә едилир; гумугча, балкарча, гарачајча $н_1н_1$; татарча көŋүөг, kuŋәг "ачыг шабалыды", чағатајча, өзбәкчә коŋүuг, чағатајча, газахча коŋuг "сары-гәһвәји" ~ монголча qongur [376, с.168-169]. Өзбәк әдәби дилиндә дилархасы, кишләшән, бурун самити нг сөз ортасында вә сөз сонунда фәал шәкилдә ишләнир: *тонг* "дан" *тенг* "тән", *денгиз* "дәниз", *сингил* "кичик бачы", *манглай* "алын".

А.Н.Кононов өзбәк дилиндәки *нг* -нин тәгрибән алманчадакы *ng*-јә (*Ring, singen*) ујғун кәлдијини јазыр [322,с.33].

Үмумијјәтлә, мүасир түрк дилләриндә сөз ортасында *нг-нг-*$н_1н_1$*-*$н_1$ ујғунлуғу мөвҹуддур [397,с.339-340}.

М.Рәсәнен Азәрбајҹан дилинин Тәбриз-Урмијә диалектиндә, гисмән исә Нуха диалектиндә сағыр $н_1$-нын ади *н*-ја кечдијини, башга диалектләрдә исә һәмин сәсин ја сахландығыны, ја да *г, г* сәсләри илә әвәз олундуғуну, дүшдүјүнү көстәрмишдир. $н_1$>*г, г* сонралар >w, ј дәјишмәси, саитләшмә вә дүшмә истигамәтиндә кетмишдир [376,с.169].

Г.Рамстедтин вә М.Рәсәненин фикринчә, гәдим түркчәдә сөз ортасындакы $н_1$ сәси **нг, *нг*, ајры-ајры һалларда исә **нq, *нк* сәс бирләшмәләриндән төрәмишдир [397,с.339]. А.М.Шербак бу гәнаәтдәдир ки, түрк дилләриндә сөз ортасындакы вә сөз сонундакы $н_1$ сәси *нг, нг, нк* сәс бирләшмәләриндән нәш'әт етмишдир: *баңа-мӭңӓ <мӭнгӓ, сӭнӓ<сӭнгӓ, аңа<анга, бӣн*$_1$ "мин" (<**пӣнк), соң <*сонк* вә с.[434,с.82].

Бә'зән әдәби дил материалларында *нг* сәс бирләшмәси елә мөвгедә ишләнир ки, ону велјар $н_1$ шәклиндә јазмаг мүмкүн олмур:

Мә'шугун һич ашигә јанмаз бағры,
Бин ашиг јар гатында бир чөп ағры,
Һәлә јарын јолуна варлых фәда,
Дүшмәнә бир көз дахы аллаһ *тангры.*
(Г.Бүрһанәддин) [100,с.159].

"Шејх Сәфи" тәзкирәсинин дилиндә: *донгуз* [379,с.7].

Бүтүн бунлара әсасән демәк олар ки, Азәрбајҹан дили шивәләриндә өзүнү көстәрән *нг, нг,* $н_1н_1$ сәс бирләшмәләри велјар $н_1$ сәсинин фонетик тәбиәти илә бағлыдыр вә онун нитгдә реаллашмасы нәтиҹәсиндә мејдана чыхыр.

Велјар *н*$_1$ сәсинин ишләниб-ишләнмәмәсинә көрә Азәрбајчан дили шивәләри үч група бөлүнүр. Биринчи група шимал-шәрг шивәләри дахилдир, бурада велјар *н*$_1$ сәси демәк олар ки, ишләнмир. Сағыр *н* сәси Бакы шивәсиндә анчаг ики сөздә мүшаһидә олунмушдур: *доун*$_1$*з// дон*$_1$*уз, дә*$_1$*низ//дәһән*$_1$*з*. Һәмин сөзләр бә'зән *до:уз, дә:з* шәклиндә тәләффүз олунур [184,с.24]. Бу факт көстәрир ки, шимал-шәрг шивәләриндә вахтилә велјар *н*$_1$ сәси, зәиф шәкилдә олса да ишләнмиш, лакин заман кечдикчә ади *н*-ја чеврилмишдир. Шимал-шәрг шивәләриндә велјар *н*$_1$ сәсинин ади *н*-ја чеврилмәси просеси бир нечә әсрлик инкишаф тарихинә маликдир. Артыг XIX әсрдә Шамахы гәзасы әһалисинин дилиндә сағыр *н*$_1$ сәсинин ишләнмәдији М.Ф.Ахундовун 1875-чи илдә Һәсән бәј Зәрдабијә јаздығы мәктубда көстәрилмишдир: "... Азәрбајчан дилиндә "нуни-сәғир" һәрфи адланан хүсуси бир һәрф вардыр. Шамахы гәзасынын әһалиси бу һәрфи тамамилә унутмуш, һәтта онун варлығына даир мә'луматлары белә јохдур. Бу һәрфин јеринә онлар ади "нун" (*н* һәрфи) ишләдирләр" [31,с.388].

Т.Һачыјев бу фикри шәһр едәрәк јазыр ки, М.Ф.Ахундов һәрф дејәркән ејни заманда бу ишарәнин ифадә етдији сәси дә нәзәрдә тутмушдур [156,с.112].

Султан Мәчид Гәнијев 1909-чу илдә чап етдирдији "Русча-татарча лүғәт"индә *донуз* сөзүнү сағыр нунла версә дә, *доуз* шәклиндә транскрипсија етмишдир; *сәнә* әвәзлији һәм сағыр нунла, һәм дә ади *н* илә јазылса да *сәнә* кими транскрипсија олунмушдур [384,с.324,360].Демәли, һәмин сөзләр транскрипсија едиләркән јазылышдан фәргли олараг, шимал-шәрг шивәләринә ујғун тәләффүз шәкли әсас көтүрүлмүшдүр (С.М.Гәнијев өзү Шамахыда доғулмушду).

Икинчи група гәрб шивәләри аиддир ки, бурада велјар *н*$_1$ сәси кениш шәкилдә ишләнир. Гәрб шивәләриндә *н*$_1$ сәси һәм сөз көкләриндә, һәм дә шәкилчиләрдә (јијәлик һал, икинчи шәхс мәнсубијјәт вә хәбәрлик шәкилчиләриндә) өзүнү көстәрир: *сон*$_1$*, сон*$_1$*ра, тән*$_1$*әх', гапынын*$_1$*,*

гузунун$_1$*; өјүн*$_1$*, өјүн*$_1$*үз; гочахсан*$_1$*, гочахсын*$_1$*ыз, алдын*$_1$*, алдын*$_1$*ыз* (Газ.).

Үчүнчү група Шәки, Загатала, Гах, Оғуз, Нахчыван, Ордубад, Шәрур шивәләри дахилдир ки, бурада велјар *н*$_1$ сәси бә'зән сахланыр, чох һалда исә тәләффүздән чыхараг, өз бурун хүсусијјәтини өзүндән әввәлки вә ја сонра кәлән саитә верир. *н*$_1$ сәсинин сахланмасы һаллары Шәкинин бә'зи кәндләриндә (Бөјүк Дәһнә, Кичик Дәһнә, Сучма, Ашағы Көјнүк, Биләчик, Баггал), Загатала, Оғуз рајонлары шивәләриндә вә Нахчыван групу шивәләриндә мүшаһидә олунур: *јен*$_1$*и, аглын*$_1$*а, јерн*$_1$*ыз, чавансын*$_1$*ыз, вәрдын*$_1$*, үздун*$_1$*уз, ман*$_1$*а, сан*$_1$*а* (Ш.), *гон*$_1$*ах, дисон*$_1$*, өзун*$_1$*а* (Оғ.), *чибин*$_1$*ыз, кәлдин*$_1$*ыз, өзун*$_1$*а* (Заг.) *саһадын*$_1$*, саһадын*$_1$*ыз* (Чул.), *алырсын*$_1$*ыз, кәлирсин*$_1$*из* (Шәр.).

w. М.Кашғари гејд едир ки, түркләрдә ب илә ف мәхрәчләри арасында ишләнән ڤ (w) һәрфи оғузлар вә онлара јахын оланлар тәрәфиндән و илә тәләффүз едилир. Түркләр е*w*, оғузлар *ев "ев"*, түркләр *аw*, оғузлар *ав* "ов" дејирләр [443,ч.1,с.68]. Ә.Н.Нәчибин фикринчә, бурада гошадодаг сәсин (ў̊) график ишарәсиндән сөһбәт кедир, фактики олараг бу фонетик әламәтдир. Мүәллиф Гүтбүн "Хосров вә Ширин" әсәринин дилиндән буна аид мисаллар верир: *аў̊* "ов", *чäў̊ ўрмäк* "чевирмәк", *йаў̊лак* "чох, сон дәрәчә" [350,с.101-102].

Ә.Дәмирчизадә М.Кашғаринин лүғәтиндә ڤ сәси илә көстәрилән сәси w, јахуд *п* сәси кими охујур [62,с.58].

Ә.Н.Нәчиб јазыр ки, ڤ - ف -ў̊ групу дилләрә аид олан абидәләрин мүәллифләри вә көчүрүчүләр мүхтәлиф груп дилләр үчүн сәчијјәви олан бу сәсләри садәчә олараг график чәһәтдән фәргләндирмәмиш, онлары ејни бир و ишарәси илә вермишләр [350,с.100-101].

Гошадодаг w сәси һазырда Азәрбајчан дилинин Загатала шивәсиндә вә Кәркүк түркманларынын дилиндә сахланыр: wap, wатан, еw, тоwуғ, соwуғ (Заг.) [167,с.12],

гаwырма, дашшан, wатан, гаwын, бабаwыз, икиwиз (Кәркүк) [358,с.15,20].

М.Кашғаринин оғузларын дилинә аид етдији хүсусијјәт бу күн Азәрбајҹан дили шивәләринин фәргләндиричи әламәтләриндән биридир. Азәрбајҹан дилинин ҹәнуб шивәләриндә "ав", "әв" тәләффүзү үстүндүр: *ав, авчы, гавын, гавырма, гавзамах, гавмах, давшан, бызав; әв, сәвки* (Нах.), *ав, авдых, авчы, гавын, охлав; әв, сәвки* (Зән.), *әв, сәвки, ҹәвир; ав, гавырмах, гавышмах* (Ҹәб.), *ав, гавырма, авчи, гавун; әв* (Јар.), *савруг, чилав, чавғын; әв, ҹәвир* (Ҹәл.).

СӨЗҮН КАР БАШЛАНҒЫЧЫ ҺАГГЫНДА

Пратүркҹәдә сөзүн башланғычында кар вә ҹинкилтили самитләрин ишләнмәси мәсәләси түркологијада мүбаһисәлидир. Тәдгигатчыларын бир групу (Һ.Педерсен, В.М.Иллич - Свитыч, К.Менгес) пратүркҹәдә сөз әввәлиндә һәм кар, һәм дә ҹинкилтили самитләрин олдуғуну, икинҹи груп түркологлар (Н.Н.Поппе, В.А.Богородитски, М.Рәсәнен) һәмин мөвгедә кар самитләрин вә ҹинкилтили самитләрдән јалныз *б* самитинин ишләндијини, үчүнҹүләр исә (В.В.Радлов, Е.Р.Тенишев, Б.А.Серебренников, Н.З.Һаҹыјева) улутүркҹәдә сөзүн јалныз кар башланғычыны гәбул едирләр.

Түрк дилләриндә гәдимдә сөзүн башланғычынын кар вә ја ҹинкилтили олмасы мәсәләси Азәрбајҹан дилчилијиндә Ф.Ҹәлиловун диггәтини ҹәлб етмишдир. Өзүнүн јаздығы кими о, бу мәсәләдә әввәлләр ән'әнәнин тә'сири илә сөз әввәли мөвгедә кар башланғычы гәбул етмиш, сонрадан исә һәмин фикирдән имтина едәрәк ҹинкилтили башланғычын илкин олмасы гәнаәтинә кәлмишдир. Ф.Ҹәлиловун кәтирдији әсас дәлил будур ки, "ејни сәс јувасындан мүхтәлиф дериватлар төрәјир вә бу просесдә ҹинкилтиләшмә дејил, карлашма һадисәси өзүнү көстәрир. Она көрә дә ҹинкилтили башланғыч илкин сајылмалыдыр" [175,с.32-33].

Башланғыч мөвгедә кар вә ҹинкилтили самитләрин ишләнмәсинин лингвистик сәбәби А.М.Шербак вә А.Мәммәдов тәрәфиндән көстәрилмишдир. А.М.Шербак сөзүн башланғычында карлыг-ҹинкилтилилик оппозисијасынын варлығы әлејһинә јазыр: "...Бүтүн фактлар гәдим түрк дилләриндә сөз әввәлиндә самитләрин карлыг-ҹинкилтилилик вә ја гүввәтлилик - зәифлик әламәтинә көрә коррелјатив оппозисијасынын варлығы барәдәки фәрзијјә әлејһинә дәлаләт едир. Башланғыч сөздә ән күчлү мөвгедир, белә ки, башланғычында даһа чох кәмијјәтдә информасија топланыр. Буна көрә дә самитләрин кејфијјәтиндәки фәрг (карлыг-ҹинкилтилилик вә ја гүввәтлилик-зәифлик) итмиш оппозисијанын галығы кими дејил, ејни бир фонемин аллофонларынын диалектдахили вә ја диалектарасы алтернасијасынын нәтиҹәси кими изаһ олунмалыдыр" [434,с.95].

Бурадан ајдын олур ки, А.М.Шербак пратүркҹәдә сөзүн башланғычында кар вә ҹинкилтили аллофонларын олмасыны мүмкүн һесаб едир вә бу гаршыгојулманын фонетик әһәмијјәт дашымадығыны көстәрир.

А.Мәммәдов исә сөз әввәлиндә карлыг-ҹинкилтилилик әламәтинин јаранмасыны белә изаһ едир: "пратүркҹәдә сөз әввәлиндә лабиал самитләрдән јалныз зәиф јарымҹинкилтили *б* сәси ишләнмишдир ки, гүввәтли, кар пратүрк *п*-сынын дүшмәсиндән сонра мүвафиг коррелјатсыз галмыш, тәбиәтҹә пратүрк *б*-сынын кар вә ҹинкилтили медиал аллофонларынын (артыг сонракы) фонологлашмасы тәдриҹән мүвазинәтләшмишдир" [332,с.61].

Мүхтәлиф түрк дилләринин фактлары көстәрир ки, сөз әввәлиндә кипләшән, ҹинкилтили самитин карлашмасы вә ја кар самитин ҹинкилтилиләшмәси гејри-мүтәшәккил характер дашыјыр, һәмин һадисәни мүнтәзәм фонетик ганун адландырмаг олмаз.

Түрк дилләринин тарихиндә сөз әввәлиндә гејри-мүтәшәккил шәкилдә өзүнү көстәрән карлашма вә чинкилтилиләшмә һадисәләри һәм Азәрбајчан дилинин тарихиндә, һәм дә мүасир шивәләриндә мүшаһидә олунур.

б>п. Азәрбајчан дилинин әксәр шивәләриндә сөз әввәлиндә кар *п* сәсинә үстүнлүк верилир: *путах, пычах, пүтүн, пичин, пишмәх'* вә с.(гәрб шивәләри).

Азәрбајчан дили шивәләринин бу хүсусијјәти (кар "п" бшланғычы) јазылы абидәләрдә өз әксини тапмышдыр. "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә: *пармак, пашмак, пај, пычак, пич, пиш, пүрчәк.* Бу мисалларда *пармак* сөзү 6 дәфә *б* илә, 11 дәфә *п* илә, *пај* сөзү 39 дәфә *б* илә, 9 дәфә *п* илә јазылмышдыр [455,с.411].; Әдәби дилин сонракы дөврләриндә: *пәс, пишүрмишди, пишәр* (Нәсими) [48,с.159,160,162], *пишмәк, пишүрмәк,* (Һ.Нахчивани, "Сиһаһүл-әчәм") [49,с.132,134], *пош, пүтүн* ("Шүһәданамә") [201,с.9,24].

Мүхтәлиф түрк дилләринин диалектләриндә (Алтај, башгырд, гырғыз, газах, түрк, гумуг, гарагалпаг, татар, өзбәк, түркмән, ујғур) ејни сөзләр һәм *п*, һәм дә *б* самити илә ишләнир [257,с.251-253; 259,с.34-36].

Б.А.Серебренников јазыр ки, гәдим вә мүасир түрк дилләринин *баш, балык, бол-, бош* вә с. кими сөзләри вахтилә *п* илә башланмышдыр. Сонрадан мә'лум олмајан сәбәбләрә көрә, сөз әввәлиндәки *п* чинкилтилиләшмишдир. Мүәллиф көстәрир ки, улудилдә сөз әввәлиндәки *п*-нын галыгларыны *п>б* дәјишмәсинин баш вердији диалектләрдә тапмаг олар: *пеш-//беш-* "бишмәк" (башг.диал.), *бүтүн//пүтүн* (өзб.диал.), *будак//пудак* (Сиб.тат.диал.), *пышак//бышак* (ног.диал.), *палта//балта*(түрк диал.), *пал//бал* (гарагал.диал.) [391,с.41].

Азәрбајчан дилинин фактлары тарихән сөз әввәлиндә бә'зи сөзләрдә *п* сәсинин чинкилтилиләшмәсини дејил, әксинә, чинкилтили *б* самитинин карлашмасыны көстәрир. Јазылы абидәләрдә вә мүасир шивәләрдә *п>б* һадисәсинин зәифлији бунунла әлагәдардыр: "Шүһәданамә"дә:

бешиман [201,с.9]; мүасир шивәләрдә: *бибих'<пипик* (Ш.), *бишик* (Г.-Икинчи Нүкәди).

т-д. Сөз әввәли мөвгедә ишләнән *т* самити түрк дилләринин әксәријјәтиндә сахланылыр: *таг, таш, тут* вә с. Азәрбајчан дили бу мәсәләдә икили хүсусијјәт әкс етдирир. Азәрбајчан дилиндә һәм кар *т* (*тап, тәр, тох, тут-*), һәм дә чинкилтили *д* (*даг, даш, дәмир, долу*) сәсләри илә башлајан сөзләр вар. Үмумхалг дилиндә өзүнү көстәрән бу хүсусијјәт мәһәлли шивәләрдә дә мүшаһидә едилир.

Азәрбајчан дили шивәләринин әксәријјәтиндә әдәби дилдән фәргли олараг, сөз әввәли мөвгедә *д>т* һадисәси үстүндүр: *түкән, тик* (Газ.), *тевшан, тик, тишгары, түш* (Заг.), *тарах, тик, тиш, тушман, түкән* (Г.), *тиш, түш, тиши, түкан, туссаг, түшман//түшмән* (Муғ.), *тиш, түшмәх', түшман//тушман, түшүнчә* (Чәмбәрәк).

Азәрбајчан дилиндәки *т>д* һадисәси бә'зи шивәләрдә башга сөзләри дә әһатә едир: *дәр, дүсдү* (Газ.), *дәрбәнмәх'* (Нах.Шәр.), *дәр, думурчух, дынчыхмах* (Чәмбәрәк, Карвансарај), *дәлхәх', дүдәх'* (Шәр.).

Сөз әввәли мөвгедә һәм *т*, һәм дә *д* самитинин ишләнмәси јазылы абидәләрин дилиндә өз әксини тапмышдыр. "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә өзүнү көстәрән хүсусијәтләрдән бири мүасир дилимиздә *д* илә башлајан бир чох сөзләрин бурада *т*-лы, *т* илә башлајан бә'зи сөзләрин исә д-лы ишләнмәсидир.

д>т: *тады, таг, тагарчук, тагыл-, тагыт-, тагла-, тал, талат-, талу, там, там-, тамар, тана, тар, тарак, тары, тартаган, таш, таш* "дыш", *ташы* "дышары", *таш (ташкун), татлу, тавшан, тавул, тајан-, тајы, тырнак, тышары, тог-, тогра-, тогры, токсан, токуз, тол-, толан-, толаш-, тон-, тонуз, тој, тудак, тул, туман, тур-, туры, туј-, туз* [455,с.414].

т>д: *дак, дәп-, дәпә, дәпрәт-, дәрлә-, дик-, дилку, дитрә-, дөк-, душак, дукән-, дуләк* [455,с.413].

М.Еркинин апардығы һесабламаја көрә, бу күн Азәрбајҹан дилиндә вә мүасир түрк дилиндә *т*-лы олан 19 сөз көкү "Китаби-Дәдә Горгуд"да *д*-лыдыр. Буна гаршы мүасир Азәрбајҹан дилиндә вә чағдаш түркҹәдә *д*-лы олан 47 сөз абидәнин дилиндә *т*-лыдыр [455,с.414].

Көрүндүјү кими, мүасир дилимизлә мүгајисәдә "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә *т* илә башлајан сөзләр даһа чохдур. Бу факты "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә данышыг дили хүсусијјәтинин күчлү олмасы кими баша дүшмәк лазымдыр.

Ејни сөзләрин һәм *т*, һәм дә *д* илә ишләнмәси әдәби дилинин сонракы дөврләриндә дә өзүнү көстәрир: *дагылмак/тагылмак, дагук-такук, давар//тавар, дартмак//тартмак, демир//темир, дил//тил, дирик//тирик, диш//тиш, диши//тиши, догмак//тогмак, дөрт//төрт, дөшемек/төшемек, дутмак//тутмак* (Ибн-Мүһәнна) [461,с. 27-28, 67-72], *даш//таш, даг//таг, додаг//тотаг, дәр// тәр, дикан//тикан, дөкмәк//төкмәк, дурмаг//турмаг, диш// тиш* (Нәсими), *даш//таш, даг//таг, долу//толу, дојмаг//тојмаг* ("Әсрарнамә").

XIV әср јазылы абидәләриндә *д>т* һадисәси үстүнлүк тәшкил едир: *таг, тагарчык, там, тамак, тамга, тамыр* "дамар", *таммак, тар* "дар", *тарак, тарыг* "дары", *тарыкмак, тартмак, таш, тат, татмак, тај* "дај, гулун", *теңиз, тил, тилек, тилмач, тиш, токсан, токуз, толмак, тон, тонуз, тојмак, төрт, төш, төшек, төшемек, тул, турна, турур, тутак, туз, түн* "кечә" (Ибн Мүһәнна) [461,с.67-78], *тондурмаг, тонмаг, тујмаг, толдурмаг, топрамаг, тартмаг, турмаг, тышра кәлмәк, тагылмак, таш, татдырмаг, татмаг* (Һ.Нахчивани, "Сиһаһүл-әчәм") [49,с.128-140], *таш, таш* "дышары", *таг* "даг, јара", *тагытма, таму, татлу, тышра* "дышары", *ташлады, таг, тогру, тограды, тогуз, тамарлар, топтолу, тур-, тотаг, тогурмаг, толашды, толмајынча, толу, тон, тојмаз* (Нәсими).

Шивәләрдә олдуғу кими, јазылы абидәләрин дилиндә дә *т>д* чинкилтиләләшмәси башга сөзләри дә әһатә едир: *дутмаг, дәпмәк, дунчугмаг*, "тынчығмаг", *дәпрәнмәк* (Һ.Нахчивани, "Сиһаһүл-әчәм"), *дәпрәнмәк, дитрәр, дөкүлүр, дутушды, дутар, дүтүн, дөкмәк, дукәнди, дикән* "тикан" (Нәсими), *дапшурмаг, дутуб* ("Әсрарнамә"), *дутмыш* ("Шүһәданамә"), *дутулур* ("Шејх Сәфи"), *дутар* (Рәһмәти).

Сөз әввәлиндә *т>д* һадисәси М.Фүзулинин дилиндә дә күчлүдүр. Гәдим түркчәдә вә мүасир түрк дилиндә илк сәси кар олан бә'зи сөзләр Фүзулинин дилиндә чинкилтилидир: *даш, дут, дутуш, дутсаг* [114,с.47].

Түрк, түркмән, гагауз, гумуг, Тува вә тофалар дилләриндә дә сөз әввәлиндә чинкилтили *д* самитинә тәсадүф олунур: *дил, диш, даг, даш* (түрк), *дил, даг, даш, дур-* (түркмән), *дар, дәмир* (гагауз), *дамга* (гумуг), *даг, даш, диш, долу* (Тува), *даг, даш, дил* (тофалар).

Түрколожи әдәбијјатда сөз өнүндәки карлашма һадисәси етнолингвистик бахымдан каһ "түрк", каһ да гыпчаг адланан тајфаларын дилинә аид едилир. М.Кашғари карлашма һадисәсини (*д>т*: *тевеј, от* "дешик") түркләрин, чинкилтилиләшмәни (*т>д*: *девеј, өд*) исә оғузларын дили үчүн сәчијјәви һесаб етмишдир [443,ч.1,с.67].

Н.А.Баскаков түрк дилләриндә сөз әввәлиндә чинкилтили *д* самитинин ишләнмәсини оғуз, кар *т* самитинин ишләнмәсини исә гыпчаг хүсусијјәти сајыр [223,с. 118,144]. М.Ширәлијевә көрә, Азәрбајҹан дили шивәләриндә сөз әввәлиндәки *д>т* һадисәси гыпчаг хүсусијјәтидир. Фактлар көстәрир ки, түрк дилләринин тарихиндә сөз әввәлиндә кар *т* самитинин ишләнмәси үстүн олмушдур. Мәсәлән, М.Кашғаринин лүғәтиндә *д* сәси илә башлајан 18 сөз вар, галанлары исә *т* сәси илә башланыр [186,с.82].

Үмумијјәтлә, бә'зи түрк дилләриндә (Азәрбајҹан, Тува, тофалар) сөз башында ишләнән *д* самити әслиндә "зәиф јарымчинкилтилидир" вә бу самит етимоложи чә-

һәтдән пратүркчәдәки **т* самитинин *т₁* рефлекси илә бағлыдыр [434,с.164]. А.Ахундов гејд едир ки, сөз башындакы д самитинин бу јарымчинкилтилилик кејфијјәти Азәрбајчан дилинин мүасир дөврүнә кәлиб чыхмыш вә өзүнү мүһафизә етмишдир [27,с.70].

Мүасир Азәрбајчан дили шивәләриндә сөз әввәлиндә өзүнү көстәрән *д>т* вә *т>д* дәјишмәләрини сөзүн илкин, башланғыч шәкли кими дејил, артыг мүәјјәнләшмиш фонетик системдә баш верән карлашма вә чинкилтиләшмә һадисәләринин нәтичәси кими баша дүшмәк лазымдыр.

СӨЗҮН ГӘДИМ ФОНЕТИК ШӘКЛИНИН ДӘЈИШМӘСИ

Орта әсрләрдә Азәрбајчан дилиндә өзүнү көстәрән хүсусијјәтләрдән бири сөзүн гәдим фонетик шәклинин дәјишиклијә уғрамасыдыр. Башга түрк дилләри илә мүгајисәдә Азәрбајчан дили һәмишә сөзләрин вә шәкилчиләрин фонетик тәркибчә асан артикулјасијаларына мејл етмишдир. Башга сөзлә десәк, дил өз инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә бир сыра "артыг үнсүрләрдән" тәмизләнмиш, чевик вә јумшаг бир вәзијјәт алмышдыр. Азәрбајчан дилиндә бир сыра сөзләрин вә шәкилчиләрин илкин формаларындан узаглашмасы факты белә анлашылмалыдыр. Бизчә, М.Кашғари "дилләрин јүнкүлү оғузчадыр", "оғузларын дили инчәдир" дејәркән [443, ч.1, с.66, 406] мәһз артыг үнсүрләрдән тәмизләнмиш, чевик вә јүнкүл бир дил нәзәрдә тутмушдур ки, бу да мүасир түрк дилләри ичәрисиндә Азәрбајчан дилинә чох ујғун кәлир.

Азәрбајчан дилиндә бу кејфијјәтин өзүнү көстәрмәси, биринчи нөвбәдә, шивәләрдә инновасијаларын кениш јајылмасы илә бағлы олмушдур. М.Кашғари гыпчагларын дилиндә бу хүсусијјәти һисс етмиш вә бу мүнасибәтлә јазмышды: "*бүкүм, бүкүм етүк* - гадынларын кејдији чәкмә (оғузча). Оғузлардан башгалар *мүким, мүкин* дејирләр. "б"

м-ја вә "н" *м*-ја ујғундур. Мән буну түркчә тәзә дәб сајырам. Лакин гыпчаг вә башга гәбиләләрин ади адамлары белә дејирләр" [443,ч.1,с.376].

б сәсинин *м* сәсинә кечмәси һадисәси "Оғузнамә"дә (XIII әср) вә ујғур јазыларында да вар: moz "боз", müjüz "бујнуз" [299,с.346,352].

Бу фонетик хүсусијјәт Азәрбајчан јазылы абидәләринин дилиндә дә өз әксини тапмышдыр: *мән//бән, маңла//баңла, миз//биз* [КДГ,455,с.409-410], *мин//бин, кими//киби* [КДГ,62,с.31], *му<бу* ("Шејх Сәфи") [379,с.8].

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә 403 дәфә *мән*, 54 дәфә *бән* ишләнмишдир. М.Кашғаринин јаздығына көрә, оғузлар, гыпчаглар, суварлар сөз башындакы *м*- ны *б*- ја чевирирләр. Мәсәлән, түркләр *мән бардым*, онлар *бән бардум*, түркләр шорбаја *мүн*, онлар *бүн* дејирләр [443, ч.1,с.67].

Фикримизчә, "Китаби-Дәдә Горгуд" епосунун формалашдығы дөврдә Азәрбајчан дилиндә *мән* вариантынын үстүнлүјү гәдим јерли тајфаларын, *бән* исә кәлмә оғузсәлчуг тајфаларынын дил хүсусијјәти кими баша дүшүлмәлидир. *б>м* һадисәси Азәрбајчан дили шивәләриндә инди дә мөвчуддур: *мухара, мәнөгшә//мәнөјшә, мәңиз, мојун* (Кәл.), *маңла, мәзкәк, мардах, мүдримәк* (Им.), *миз* (Нах.-Гошадизә, Шәр.-Јеникичә), *маңлады* (Газ.), *мојын* (Ш.).

Азәрбајчан дилинин бүтүн шивәләриндә *бу* ишарә әвәзлији һалланаңда адлыг һалдан башга јердә галан һалларда *б* сәси *м* сәсинә кечир: *бу, мунун, муна, муну, мунда, мунна*н (Гар.).

М.Кашғаринин "түркчә тәзә дәб" дедији хүсусијјәт, бизчә, артыг мәһәлли диалект әламәтләринин јарандығыны көстәрирди.

Түрк дилләри сөзләринин гәдим фонетик хүсусијјәтләриндән бири сөзләрин самитлә гуртармасы - гапалы һечалы олмасыдыр. Орхон абидәләриндә: *арыг* "ары, тәмиз", *атлыг* "адлы", *елик* "әлли", *өлүк* "өлү", *камуг* "һа-

мы", *капыг* "гапы", *улуг* "улу"; "Divani-лүғәт-ит-түрк"дә: *ајрук* "ајры", *арыг* "ары, тәмиз", *бугдај* "буғда", *сарыг* "сары", *те wej* "дәвә", *капуг* "гапы", *куруг* "гуру" вә с.

Ачыг һечаја доғру инкишафла әлагәдар олараг артыг гәдим дөврләрдән бу типли сөзләрдә сөз сонундакы самитләрин дүшмәси мејли јараныр. М.Кашғаринин лүғәтиндә *ајрук* вә *те wәј* сөзләри илә јанашы онларын *ајру* вә *те wә* [442,с.16,257] шәкилләри дә вар. Јенә дә һәмин мәнбәдә *буг* сөзү *бу* шәклиндә [442,с.76] ишләнмишдир. М.Кашғари *г* вә *к-г* сәсләринин дүшмәсини сөз ортасында да мүшаһидә етмишди: "*та wушган*" "довшан". Румдан Чинә гәдәр олан оғузлар вә көчәриләр бу чүр сөзләрдән *г* вә *к-г* сәсләрини ихтисара салырлар" [443, ч.1,с.478-479]. *Јумуртга* [443,ч.3,с.439] сөзү дә *г* самитини итирәрәк дилимиздә *јумурта* шәклинә дүшмүшдүр. Һәмин һадисә *кулгак* "гулаг" [195,с.362] сөзүндә дә баш вермишдир.

М.Кашғаринин Румдан Чинә гәдәр олан оғузларын вә көчәриләрин дилиндә мүшаһидә етдији бу һадисә - дилин "манеәли сәсдән" [73,с.26] хилас олмасы Азәрбајчан дилинин әсас фонетик хүсусијјәтләриндән биридир. Бу типли сөзләр "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә артыг сонунчу самитини итирмишди: *Ајру-ајру* јоллар изин дәвә билүр; Дирсә хан диши әһлинин сөзилә *улу* тој еләди, һачәт диләди; Дәмир *гапу* Дәрвәндәки дәмир гапујы дәпүб алан... Бир *гуру* чајын үзәринә бир көпри јапдырмышды; *Сары* тонлы Селчан хатун көшкдән багар.

"Китаби-Дәдә Горгуд"да бу мејлин гүввәтли олмасы онун јарандығы дөврүн данышыг дилинә даһа чох әсасланмасындан ирәли кәлир. Ачыг һечаја доғру инкишаф орта әсрләрдә Азәрбајчан дили шивәләринин, Азәрбајчан халг дилинин сәчијјәви әламәти иди.

Бә'зи орта әср абидәләринин дилиндә белә сөзләрин һәм ачыг, һәм дә гапалы һечалы вариантлары ишләнирди: *ајру//ајруг//ајрух//ајруг* (Нәсими) [48,с.53-54], *бугда//бугдаг* ("Әсрарнамә" [47,с.21], *бугдај* ("Ихтијарати-гәваиди-күллијјә") [101,с.21,25].

Бу типли сөзләрин гапалы һечалы вариантлары мүасир шивәләрдә сахланылыр: *бабај, нәнәј, халај* (Г.-Алпан), *чантај* (Гб.-Алпан, Чартәпә), *анај, атеј* (Заг.-Тала)

Алпан (Гб.) кәнд шивәсиндә белә сөзләр һалланаңда да өз фонетик шәклини сахлајыр: *бабај, бабајын, бабаја, бабајы, бабајда, бабајдан.*

Башга түрк дилләриндә сөзүн гапалы һеча илә битмәсини ногај дилинин халис ногај диалектиндә вә Барабин татарларынын дилиндә көрмәк олар: *анай* "ана" (анаја мүрачиәт) [222,с.235], *бабай* "баба, гоча" [297,с.133].

Орхон абидәләри илә мүгајисәдә "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә бир сыра јени хүсусијјәтләрин артыг формалашдығыны көрмәк олар. Илкин формалардан төрәмиш бу инновасијалар дилдә бирдән-бирә јаранмамыш, мүәјјән инкишаф нәтичәсиндә мејдана чыхмышды:

I) *б>в: аб, абла, еб, себ, себин→ав, авла, ев, сев, севин.*

2) *q>г: qан, qара → ган, гара.*

3) *q>х: qатун, јоq , оq → хатун, јох, ох.*

4) Сөз сонунда *г, к* самитләринин дүшүмү: *улуг, кичик, арыг* "тәмиз", *qамуг, qапыг → улу, кичи, ары, гаму* "һамы", *гапы.*

5) *ы>и: быч, бынı, тынıла → бич, бин // мин, динлә.*

6) Саит вә самит бирләшмәсинин дифтонглара вә узун саитләрә ујғунлуғу:

аг > ав: карагу → гаравул.

аб > ав > ов > о:у > оо: аб "ов", *абла* "овла" *→ ав, авла; саб* "нитг" *→ сав→сов → со*: "сөз".

Бурада Орхон абидәләринин фактлары илкин формалары даһа чох мүһафизә етмәси бахымындан мүгајисәјә чәлб едилир. Шүбһә јохдур ки, "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндәки бир сыра инновасијалар VIII әср Орхон абидәләриндән әввәл формалашмышды. В.Л.Гукасјанын тәдгигатына көрә, VII әср Загафгазија мәнбәләриндә новлу "в" самити артыг мөвчуд иди [55,с.51-53]. Демәли, чанлы ши-

вәләрә әсасланан "Китаби-Дәдә Горгуд" абидәсинин дили донуг бир дил дејил, мүәјјән дәјишикликләрә уғрамыш, инкишаф јолу кечмиш, чанлы, мүтәһәррик бир дилдир. Б.М.Јунусалијевә истинад едән Г.Бағыров јазыр ки, сөзләрин семантик, фонетик вә морфоложи гурулушунда олан әсас дәјишиклик Орхон вә гәдим ујғур абидәләриндән чох-чох әввәл баш вермишдир [34,с.23].

САМИТЛӘРИН ДӘЈИШМӘСИ

ч>ж. *ч* сәсинин *ж* сәсинә кечмәси һадисәси Азәрбајчан дилинин диалект фонетикасында мејдана чыхмыш мүһүм инновасијалардан биридир. Сөз ортасында вә тәкһечалы сөзләрин сонунда өзүнү көстәрән бу һадисә (*бажы, кәләжәм, кеж*) гәрб шивәләринин әсас әламәтләриндәндир. Азәрбајчан дилинин чәнуб вә шимал-гәрб шивәләриндә дә бу хүсусијјәтә тәсадүф едилир. *ж*- лашмаја сәбәб говушуг *ч* сәсинин садәләшмәси вә новлашмасыдыр. *ч>ж* һадисәсинин артыг орта әсрләрдә халг шивәләриндә мөвчуд олдуғуну Гази Бүрһанәддинин диванындан көрмәк олар (Диванын әлјазма нүсхәси 1393-чү илә аиддир): Јолуна чан вермәјән тәгсир едәр, Көрдүки душыны *кеж** тә'бир едәр [100,с.57].

Һәмин фонетик хүсусијјәт бу күн М.Шәһријарын дилиндә дә мүшаһидә едилир: Бала кәлдүн? Нијә белә *кеж* кәлдүн? Сәбрим сәннән күләшди, сән *күж* кәлдүн [457,с.17].

Тәбриз шивәсиндә *ч>ж* һадисәси сөз ортасында вә бирһечалы сөзләрин сонунда гејдә алынмышдыр: *кежә, ожах, мәжмеји, мәжбур, аж, күж, кеж, уж* [333,с.12].

Сөз ортасында *ч (ч)* сәсинин ж сәсинә кечмәси һадисәси газах вә Тува дилләриндә мүшаһидә олунур: *бажа* "бачанаг", *мәжбур, нәтижә* (газах), *ажыг* "турш" (Тува).

* Бу сөзү *көж* кими дә охумаг олар.

Сөз ортасында *ч>ж* һадисәси Гарс зонасында тәрәкәмә шивәсиндә күчлүдүр [453,с.113].

х>һ. Сөз әввәлиндә *х* сәсинин *һ* сәсинә кечмәси һадисәси Азәрбајчан дилинин чәнуб ләһчәси үчүн сәчијјәвидир. Индијәдәк бу һадисә Ордубадын Нүснүс, Чәбрајылын Һоровлу, Јардымлынын Телавар, Үзү вә Остајыр кәндләриндә гејдә алынмышдыр: *һерман//һәрмән, һурчун, һәрәх', һазал<хәзәл, һоруз, һәбәр, һала, һәмир* (Орд.), *һәндәх', һоруз, һырман* (Чәб.), *һарман, һортдан, һурчун, һијар, һалх* (Јар.).

Тәбриз шивәсиндә *х>һ* һадисәси сөз ортасында вә сөз сонунда мүшаһидә олунур: *аһшам, баһмах, чыһмах, оһшамах, чоһ, јоһ, оһ* [333,с.11].

Сөз әввәлиндә *х>һ* дәјишмәсинә Әбри Хачә ибн Адилин "Ихтијарати-гәваиди-күллијјә" әсәринин дилиндә (әлјазмасы 1459-чу илә аиддир) *хурма* сөзүндә тәсадүф олунмасы һәмин фонетик хүсусијјәтин орта әсрләрдә мөвчуд олдуғуну көстәрир: Әкәр бусарығ олса, не'мәт вә гилә вә *һурма* чог ола вә учызлыглар ола [101,с.28]. Һәмин сөз "Кәвамил-үт-тә'бир" әсәринин дилиндә (әлјазмасы 1547-чи илә аиддир) *хурма* шәклиндәдир: *Хурма* душда мала вә елмә дәлаләт едәр [51,с.11].

Сөз өнүндә *х>һ* һадисәси мүасир түрк дилинин сәчијјәви хүсусијјәтидир: *һабер, һафиф, һаин, һала, һалы, һалк, һаным, һарман, һороз, һош, һурма* вә с.

п>ф. XI әсрдә түрк тајфа дилләриндә сөз ортасында *п* сәсинини *ф* сәсинә кечмәси һадисәси вар иди: *тәфчитти* "тәпчитди, тикдирди" [443,ч.2,с.381], *кыфчаклар* [443, ч.3,с.363].

п>ф һадисәсинә орта әсрләр Азәрбајчан јазылы абидәләринин дилиндә тәсадүф олунур: Булуд *әфкә*, јашым јағмур, јаганым (Нәсими) [120,с.636], *тофраг* (Кишвәри) [50,с.51].

Сөз ортасында *п>ф* дәјишмәси мүасир Азәрбајчан дилинин гәрб шивәләриндә даһа чох мүшаһидә олунур: *тафшырмах, тафдамах* (Газ.,Гар.).

г>ғ. Азәрбајчан дили шивәләриндә суперстрат һадисәсинә, башга сөзлә, мәғлуб олан кәлмә дилин јерли дилдәки изинә дә тәсадүф олунур. Бәлли олдуғу кими, сөз өнүндә дилархасы, сүртүнән *г* самитинин ишләнмәси Азәрбајчан дилинә хас олмајан бир фонетик хүсусијјәтдир. Анчаг Азәрбајчан дилинин бә'зи шивәләриндә сөз әввәлиндә партлајан *г* сәсинин јеринә сүртүнән *г* самитинин ишләнмәси һадисәси өзүнү көстәрир. Бу хүсусијјәтә Шамахынын Әрәбшалбаш, Әрәбгәдим, Әрәбшаһверди, Падар, Көјчајын Әрәбчәбирли, Ағдашын Әрәбкүкәл, Балакәнин Кәрәкли кәндләриндә, ајрым, Ләнкәран, Јардымлы шивәләриндә тәсадүф олунмушдур: *гәри, гыз, гарга, гардаш, гашых, гара, гарги* (Шам.) [375,с.13], *гыз, гәрә, гапы, гајыр, газан* (Көј.) [248,с.62], *гара, гар, газан, гыз, гырым* (ајрым) [380,с.9], *гыш, гоншу* (Бал.), *гапи, гыз, галмаг* (Лән.) [339,с.11], *габуг, газан, гадын, гајмаг, гонаг, гызыл, гыз, гәзәнмаг, гол, ган, гашуг* (Јар.) [164, с.38].

Көјчај рајонунун Әрәбчәбирли кәнд шивәсиндә *г* самити бә'зән сөз ортасында ишләнир: *мугәллим* (әдәби дилдә: *мүәллим*). Әрәбчәбирли кәнд шивәсиндә ишләнән *г* самитинин тәләффүзү әрәб дилиндәки غ сәсинин тәләффүзүнә јахындыр [248,с.62].

Сөз әввәлиндә *г* самитинин ишләнмәси адларында "әрәб" етноними олан јашајыш мәнтәгәләриндә даһа чох мүшаһидә едилир. Р.Рүстәмов белә һесаб едир ки, Әрәбшалбаш, Әрәбгәдим, Әрәбшаһверди вә с. кәндләрин әһалиси вахтилә бура көчүрүлмүш әрәбләрдән ибарәт олмуш, сонралар онлар јерли әһали илә гајнајыб-гарышмыш, заман кечдикчә Азәрбајчан дилини доғма дилләри кими гәбул етмишләр; онлар ејни заманда әрәб дилинин бә'зи әламәтләрини дә сахламышлар [375,с.13].

Тарихи сәнәдләрдән мә'лумдур ки, әрәб ишғалчылары Азәрбајчанда әрәбләшдирмә сијасәти јеридир, бу мәгсәдлә Азәрбајчана (әрәб мәнбәләриндә Аррана) әрәб тајфалары көчүрүрдүләр. Көчүрүлмүш әрәбләр, әсасән, Аранын шимал-шәрг зонасында јерләшдирилмишди. Азәрбајчан Республикасы әразисиндәки бир чох кәндләрин адында "әрәб" етноними иштирак едир: Әрәб (Ағдаш, Хачмаз, Масаллы, Лачын), Әрәбләр (Дәвәчи, Бәрдә), Әрәббәсрә (Јевлах), Әрәбгәдим, Әрәбшалбаш, Әрәбшаһверди (Шамахы), Әрәбчәбирли (Көјчај), Әрәбочағы (Ағдаш), Әрәбгубалы (Күрдәмир), Әрәбмеһдибәјли, Әрәбсарван, Әрәбушағы (Ағсу), Әрәбгардашбәјли (Нефтчала), Әрәб Јенкичә (Шәрур) вә с.

Тәркибиндә "әрәб" етноними олан топонимләр Чәнуби Азәрбајчанда да вар: *Әрәбдизәси, Әрәбкәнди, Әрәбли*.

Белә топонимләр Иранын башга јерләриндә даһа чохдур [377,с.147].

Һазырда Азәрбајчанда "әрәб" етнонимини сахламыш 20 топоним вар, лакин чөл материалларындан вә әдәбијјатдан көрүнүр ки, әслиндә әрәб етноними илә бағлы олан етнотопонимләрин сајы 40-дан чохдур [46,с.82].

Азәрбајчан әдәби дили тарихиндә сөз өнүндә ғ самити јалныз дилимизә әрәб дилиндән кечмиш бә'зи сөзләрдә ишләнмишдир: *гәриб, гәлиз, гәзәл* вә с. Азәрбајчанлылар бир гајда олараг сөз әввәлиндә ишләнән *г* (غ) сәсини тәләффүз етмәкдә чәтинлик чәкмиш, буна көрә дә غ илә башланан әрәб сөзләрини *г* (ق) илә тәләффүз етмишләр: *гәзәб, гәриб* вә с. Бу һал "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә өз әксини тапмышдыр [62,с.56].

Сөз өнүндә *г* самитинин ишләнмәси зәиф шәкилдә гәдим ујғур дили абидәләриндә өзүнү көстәрир: *гонаг* "бөјүк бина (һөкумәт бинасы)" [351,с.14], *гарын* "гарын" [413,с.92].

Сөз әввәлиндә *г>г* сәс дәјишмәсинә мүасир гарагалпаг вә ујғур дилләриндә дә тәсадүф олунур: *газ, гарга, галаба, гоза, гајрат* (гарагалпаг), *газ* (ујғур) [84,с.273].

Гәдим вә мүасир түрк дилләриндә сөз әввәлиндә *г* самитинин ишләнмәси түрк дилләри фонетик системинин јад дилин сәс системи илә гаршылашмасы нәтичәсиндә мејдана чыхан фонетик хүсусијјәт кими анлашылмалыдыр.

УЗУН САИТЛӘР

Пратүркчәдә саитләр системиндә сәккиз гыса, сәккиз узун саитин мөвчуд олмасы түркологијада артыг гәбул олунмушдур [434,с.76; 391,с.9; 397,с.69]. Азәрбајҹан дили үмумтүрк мәншәли узун саитләрин ишләнмәдији дилләрдән сајылыр. А.Ахундовун фикринчә, бу һал дилимизин бүтүн инкишаф мәрһәләләриндә мүһафизә олунмушдур [27,с.15]. Јенә һәмин мүәллиф гејд едир ки, мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндәки илкин узанма, биринчи нөвбәдә, алынма сөзләрә аиддир. Азәрбајчан дилиндә бүтүн узун саитләр сонракы узанма нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир [26,с.71].

Азәрбајчан дили шивәләриндә узун саитләрин мөвчудлуғундан илк дәфә Н.И.Ашмарин бәһс етмишдир. О, 1926-чы илдә чап етдирдији әсәриндә Нуха (Шәки) шәһәр шивәләриндә *га:ры", а:ры", са:ры", ја:зы", ба:ры"* сөзләриндә узун саитләрин мөвчуд олдуғуну көстәрмишдир [216,с.14]. Оғуз рајону шивәләриндә икиһечалы сөзләрин илк һечасында *а* саитинин узанма хүсусијјәтини А.Һүсејнов да мүшаһидә етмишдир: *а:ры, га:ры, са:ры, да:ры, ма:рых* "моруг", *ја:зы* "чөл" [289,с.3].

В.Т.Чанкидзе Азәрбајчан дилинин Дманиси рајону шивәләриндә илкин узун саитләрин ишләндијини көстәрир: *а:ры, га:х, га:га, га:ры, са:ры, не:чә, че:јл* "батаглыг", *о:ва, до:лу, чө:л, кө:л, дө:рт* [293,с.13]. Л.С.Левитскаја бу нүмунәләрдән јалныз бирһечалы *чө:л, кө:л, дө:рт, га:х* сөзләриндәки узанма һадисәсини илкин узанмаја аид едир [397,с.28].

А.Вәлијев Көјчај кечид шивәләриндә илкин узанма типиндә узун *а* саитинин ишләндијини гејд едир: *га:ры, са:ры*. Мүәллифин фикринчә, *сары* (рәнкин ады) сөзүндәки узун *а* саити фонематик әһәмијјәт дашыјыр. *Сары* (гошма) сөзүндәки *а* саити исә кәмијјәтчә дәјишмир [246,с.105].

Р.Рүстәмов Губа шивәсиндә *а, о, е* саитләринин тәләффүзүндә илкин узанмаја тәсадүф олундуғуну көстәрир: *га:дын, а:ры, ко:муш, о:хур* "ахур", *бе:јил* "бәдәнин мүәјјән һиссәси" [129,с.15].

М.Ширәлијев әвәлләр саитләрин илкин узанмасынын чох зәиф һалда бә'зи шивәләрдә (Шәки, Дманиси) сахландығыны гејд етсә дә [186,с.24; 188,с.24], сонралар бу фикирдән узаглашмыш, Азәрбајчан дили шивәләриндә саитләрин илкин узанмасынын мөвчуд олмадығыны көстәрмишдир [431,с.14].

Шәки шивәсиндә биринчи һечасы ачыг вә ја јарымачыг, икинчи һечасы гапалы саитләрдән ибарәт олан икиһечалы сөзләрдә *а,ә,е,о,ө* саитләринин узун тәләффүз олунмасы һалы јајылмышдыр. Узанма хүсусијјәти даһа чох сонор самитләрдән *(р,л)* әввәл мүшаһидә едилир: *га:ры, са:ры, а:ры, дә:ри, дә:рин, сә:рин, дә:ли, де:ри, де:рин, до:лу, го:рух, мо:рух, ө:лү, кө:рүх'* [89,с.11].

М.Исламов саитләрин белә узанмасы һаггында јазыр ки, "бу, сөзләрдә сәс дүшүмү һадисәси баш вермәдән әмәлә кәлир вә узанма сөзләрдә мә'на дәјишиклији јаратмыр. Она көрә дә бу тип узанманы нә илкин вә нә дә сонракы узанма һесаб етмәк мүмкүн дејилдир. Узанманын бу типи сәслинин сөздәки фонетик мөвгејиндән асылы олур" [89,с.6].

А.Ахундов М.Ширәлијевин Шәки диалектинә аид вердији нүмунәләрин илкин узанма факты кими шүбһә доғурдуғуну гејд едир [27,с.16]. Л.С.Левитскаја да доғру олараг тәдгигатчыларын Азәрбајчан дили шивәләриндә икиһечалы сөзләрин биринчи һечасында гејдә алдыглары "илкин" узун саитләри етимоложи јох, фонетик мөвгејиндән асылы олан узанма һесаб едир [397,с.28].

Саитләрин фонетик мөвгејиндән асылы олан узанмасы чуваш, түрк, гарачај-балкар, гагауз, башгырд, гырғыз, газах дилләриндә, Алтај дилинин куманды диалектиндә вә хакас дилинин диалектләриндә јајылмышдыр [376,с.58-59; 89,с.11; 397,с.32]. М.Исламова көрә, Шәки шивәсиндә

фонетик мөвгејиндән асылы олан узанма балкар вә гагауз дилләри илә, демәк олар ки, ејнилијјәт тәшкил едир. Фәрг јалныз бундадыр ки, гагауз дилиндә саит узанмасы һәм ачыг, һәм дә гапалы һечада, Шәки шивәсиндә вә балкар дилиндә исә тәкчә ачыг һечада өзүнү көстәрир [89,с.11].

М.Рәсәнен фонетик мөвгејиндән асылы олан узанманын Волгабојунда јашајан халгларын дилләри үчүн даһа сәчијјәви олдуғуну көстәрир [376,с.42,58]. Саитләрин узанмасынын бу нөвүнүн Азәрбајҹан дилинин Шәки, Көјчај, Оғуз, Дманиси вә Губа шивәләриндә даһа чох јајылмасы бу һадисәнин мәркәзинин шимал зонасында олдуғуну вә онун реликт сәчијјәси дашыдығыны көстәрир.

С.Моллазадә Гах рајону шивәләриндә 80 сөздә илкин узун саитләрин ишләндијини вә бунларын фонематик сәчијјәдә олдуғуну көстәрир: *гааҹ* "далан" - *гаҹ* "нишан, нишанкаһ"; *гаан* "хәмир үчүн тахта" - *ган* "ган"; *гооч* "чардағын дирәји" - *гоч* "парча гырынтысы"; *гаат* "јумурта габығы" - *гат* "гат"; *ааба* "өпүш" - *аба* "ана" [342,с.5].

Илкин узун саитләрә аид бу нүмунәләр инандырычы сајыла билмәз. Она көрә ки, мүәллифин вердији гаршылашдырмаларын чох һалларда биринчи тәрәфи, бә'зән исә һәр ики тәрәфи ибер-Гафгаз дилләри илә әлагәдар олур. Мәсәлән, С.Моллазадә өзү гејд едир ки, Дағыстан дилләриндә *ган* сөзү "хәмир үчүн тахта" мә'насыны верир. О, *гаҹ* "далан" вә *гаат* "габыг" сөзләрини исә намә'лум мәншәли сајыр [343,с.211-213]. Узун саитләрин Азәрбајҹан сөзләриндә системли шәкилдә мүшаһидә олунмамасы вә илкин узун саитләрин ишләндији башга түрк дилләри илә (түркмән, јакут) паралеллик тәшкил етмәмәси Гах рајону шивәләриндә илкин узун саитләрин мөвҹудлуғуну шүбһә алтына алыр.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, илкин узун саитләр (саитләрин пратүрк вә ја үмумтүрк узанмасы) үмумхалг Азәрбајҹан дилинә хас олан хүсусијјәт дејил, лакин онун изи бә'зи шивәләрдә тәкһечалы сөзләрдә галыр; мәс.: *чө:л, кө:л, дә:рт* (Дм.).

Чулым-татар вә түркмән дилләриндә дә *чөл* вә *дөрт* сөзләриндә саитләрин илкин узанмасы өзүнү көстәрир; Чулым-татар дилиндә: kö:l, tö:rt; түркмән дилиндә: kö:l, dö:rt [397,с.33].

Илкин узун саитләр Иранын ҹәнубундакы ејналлы вә гашгај диалектләриндә дә гејдә алынмышдыр:va:r, ga:l, ja:γ, ja:n, ba:š (ејналлы), a°:j, qa°:š, xo:n, di:š (гашгај) [397,с.29].

Орта әсрләр Азәрбајҹан дили шивәләриндә саитләрин сонракы узанмасы јајылмыш һадисә иди. Саитләрин сонракы узанмасы һадисәсинин шивәләрдә тарихән мөвҹуд олмасы јазылы абидәләрин фактлары илә тәсдиг олунур. Сәс дүшүмү нәтиҹәсиндә саитләрин сонракы узанмасынын әмәлә кәлмәси мүасир Азәрбајҹан дили шивәләринин сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир.

Узун *а* саити. Узун *а* саити сөз көкүндә вә көклә шәкилчи арасында ишләнән ј самитинин дүшүмү нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир: *ара:н<арајын, багла:н<баглајын, гапа:н<гапајын* (КДГ) [127,с.22-25].

ј сәсинин дүшүмү нәтиҹәсиндә узун а саитинин әмәлә кәлмәси мүасир шивәләрдә өзүнү көстәрир: *га:чы<гајчы (Газ.), га:<гаја, һа:т<һәјат, ба:х<бајаг* (Ағҹ.).

Узун *ә* саити. Узун *ә* сәси сөз көкүндә вә көклә шәкилчи арасында ишләнән *ј, к, һ* самитләринин дүшүмү нәтиҹәсиндә мејдана чыхыр: *дөшән*<дөшәјин, *динлән*<динләјин, *дуа ејлән*<дуа ејләјин, *пај дилән*<пај диләјин (КДГ), *фәрг ејлән*<фәрг ејләјин (Нәсими), *сөјлән*<сөјләјин (Хәтаи), *сөјлән*<сөјләјин (Фүзули), *ејләниз*<ејләјиниз ("Шүһәданамә") [128,с.22-25]; šär<šähär (Г.Бүрһанәддин) [211, с.282], *нә:н*<нәјин, *ә:р*<әкәр (Фүзули) [142, с.24, 88, 155].

Мүасир шивәләрдә узун *ә* саити сөз ортасында *ј, к, һ* самитләринин дүшмәси нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир: *ә:р*>әкәр (Гар.,Газ.), *дә:*<дәјә, *јә:*<јијә (Газ.), *дә:рман* (Орд., Гар., Ш.), *дә:рми* (Ш.,Лән.), *дә:шмәк*<дәјишмәк (Им.), *шә:р, сә:р* (Б.,Шам.,Нах.,Орд.).

М.Рәһимов XVII әсрәдәк олан Азәрбајчан јазылы абидәләринин материаллары әсасында белә нәтичәјә кәлмишдир ки, фе'лин әмр шәклинин икинчи шәхс чәмини ифадә етмәк үчүн јазылы абидәләрдә раст кәлинән *сојлән, ејлән* типли формада *-н* вә *-низ* әламәтиндән әввәлки саит узанан саитдир. Онун фикринчә, јазылы абидәләрдә раст олунан, хүсусән XVIII әсрдән әввәлки дөврләрдә даһа чох ишләнән бу типли форма Азәрбајчан дилинин гәдим диалект хүсусијјәтләриндән биринин јазыда өзүнү сахламасыдыр [128,с.24-25].

Фе'лин әмр шәклинин икинчи шәхс чәми саитлә гуртаран фе'лләрлә ифадә олундугда *ј* самитинин дүшмәси нәтичәсиндә көк саитинин шәкилчи саити илә говушараг узанмасы хүсусијјәти Азәрбајчан дилинин гәрб шивәләриндә бу күн дә мүшаһидә едилир. Әкәр јазылы абидәләрдә *а, ә* саитләринин узанмасы өзүнү көстәрирсә, мүасир шивәләрдә (Мар.,Газ.) узанан саит *е:, ēи* кими реаллашыр: *арытде:ң, гәзилле:ӥн* [11,с.109].

Узун *е* саити. Узун е саити саитлә битән вә саитлә башлајан сөзләрин битишик тәләффүзү заманы ики саитин говушмасы јолу илә әмәлә кәлир: *недәлим* (Фүзули) [142,с.304], *недим, нетдин, нетди, недәрди* (Фәдаи) [140, с.64,67,116,123].

Ејни фонетик шәраитдә әмәлә кәлән узун е сәси мүасир шивәләрдә ишләнир: *не:лә‌дин* (Нах.), *не:лирсән* (Чәб.).

Узун *и* саити. Узун и саити сөз ортасында *ј* сәсинин дүшүмү нәтичәсиндә мејдана чыхыр: Нәркиси-мәхмурә *дин* ким, таки худбин олмасун (Һәбиби) [162,с.49]; Кәһ өврәт, кәһ оғул, кәһ *дир*: малым; Вәзир имиш онун атасы *дирләр* (Фәдаи) [140,с.67,113].

Мүасир шивәләрдә узун *и* саити сөз көкләриндә вә шәкилчиләрдә *ј* самитинин дүшүмү нәтичәсиндә әмәлә кәлир: *и:рми*<ијирми (Нах.,Лән.,Газ.), *ди:р*<дејир (Б., Муғ.,Орд.), *ишди:р* (Б.,Шам.,Орд.), *и:дә*<ијдә, *чи:т*<чијид (Зән.), *сахли:р* (Лән.), *и:т*<икид (Тәб.).

Узун *о* саити. Узун *о* саити сөз ортасында *ј, в, н* сәсләринин, сөз сонунда *ј* самитинин дүшмәси нәтичәсиндә мејдана чыхыр: *гомады* [97,с.37], *гомагым* [97,с.41], *го* [97,с.57], *гоң, гоңуз, госаң* [97,с.64], *годылар* [97,с.66], *годы* [97,с.76] (КДГ), *гомаз, гомышам, годи, го* (Нәсими) [48,с.403,409], *гооди, горми, гомадың* ("Әсрарнамә") [47, с.93], *горсан* (Һәбиби) [162,с.12], *го* [141,с.425], гома [141, с.108,236], *горлар* [141,с.294], *гоман* [141,с.300], *гомаз* [141,с.314,377; 143,с.118], *гомуш* [143,с.37], *сора* [142, с.271] (Фүзули), *обаш*<овбаш (Рәһмәти) [99,с.90].

Узун *о* сәси *нә* суал әвәзлији илә *ол* көмәкчи фе'линин бирләшмәси нәтичәсиндә дә әмәлә кәлир: *нола* (Фүзули) [141,с.222,225; 143,с.98,145], *нолур, нола, нолајды* (Фәдаи) [140,с.45,67,85,91].

в самитинин дүшмәси нәтичәсиндә *о* саитинин узанмасыны Султан Мәчид Гәнијевин лүғәтиндә [384] көрмәк олар: *чоогун* [с.74], *дошан* [с.120], *охло* [с.330], *гоога* [с.348], *бизо* [с.360].

Көстәрилән фонетик шәраитдә әмәлә кәлән узун *о* сәси мүасир шивәләрдә ишләнир: *до:шан, го:маг*<говмаг, *го:н*<говун-(Б.), *со:ра* (әксәр шивәләр), *го:рма*<говурма (Зән.), *го:рға*<говурға (Газ.,Гар.), *но:лар,* но:лсун (Б.,Шам., Гар.,Муғ.,Шаһ.,Чул.), *сошмах*<совушмаг (Тәб.).

Узанан *о* сәсини Чәнуби Азәрбајчан шаирләри әсәрләринин дилиндә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр: *сора* [116, с.118, 240, 241, 263, 276, 284], *гозады* [116,с.276] (М.Ә.Мө'чүз), *сора* (М.Шәһријар) [457,с.113].

Узун *ө* саити. Узун *ө* саити сөз ортасында *в, ј* саитләринин дүшүмү нәтичәсиндә әмәлә кәлир: *төлә-төлә* (КДГ)[97,с.42,43,56], *көчәк*<көјчәк (Нәсими) [48,с.436], *сөләдиләр* (Шәмс, "Гиссеји-Јусиф") [33,с.22], *өрәт*<өврәт (Фәдаи) [140,с.72], *сөләрди* (Рәнчи, "Шејх Сән'ан") [101, с.82], *сөлә* (Вагиф) [39,с.229].

в, ј самитләринин дүшүмү нәтичәсиндә *ө* саитинин узанмасы мүасир шивәләрдә мүшаһидә едилир: *кө:шән, ө:ләниб* (Б.,Шам.,Саб.,Гб.), *тө:лә, бәнө:шә, кө:нәк* (Б.,

Шам.,Муғ.), *кө:чәх'* (Орд.), *кө:чек* (Б.), *бө:к*<бөјүк (Лән.), *дө:р*<дөјүр (Газ.), *сө:ләнир* (Бәр.), *со:т*<сөјүд (Тәб.).

ДИФТОНГЛАШМА

Азәрбајчан халг дилинин јарандығы дөврләрдән саитләрин узанмасы һадисәси илә јанашы дифтонглашма да мөвчуд олмушдур. М.Рәсәнен түрк дилләриндә јалныз сөзүн илк һечасында икинчи компоненти *-j (-i)* олан, биринчи компоненти исә узун вә ја гыса саит ола билән дифтонглары илкин сајыр, галан дифтонгларын сәс бирләшмәси јолу илә јарандығыны гејд едир [376,с.48,66]. Һәмин принсипә көрә, Азәрбајчан дилиндә *aj, oj* дифтонглары мөвчуддур (мәс: *aj, ојна-*). Анчаг һәмин дифтонгларын икинчи тәрәфи саит дејил, самитдир. Һалбуки дифтонгун бир саитлә башлајыб башга бир саитлә гуртармасы, ики саитин бирләшәрәк мүтләг бир һеча дахилиндә тәләффүз олунмасы онун әсас әламәтидир.

Ә.Дәмирчизадә доғру олараг көстәрир ки, Азәрбајчан әдәби дилиндә дифтонг фонемләр јохдур [65,с.44]. А.Ахундов әввәлләр Азәрбајчан дилиндә фонематик сәчијјәдә олан ики дифтонг *(оу,өу)* көстәрсә дә [26, с.73, 137-139], сонракы тәдгигатында *оу, өү* сәс бирләшмәләрини Азәрбајчан дилинин фонем тәркибиндән чыхармыш, онлары дифтонгоид кими изаһ етмишдир: "*в* самитинин саитләшмәси нәтичәсиндә Азәрбајчан дилиндә ики дифтонг, даһа доғрусу, дифтонгоид јараныр; башга сөзлә, дифтонглашма һадисәси баш верир" [29,с.16, 17, 237].

Азәрбајчан дили шивәләриндә дә фонематик сәчијјәли дифтонг јохдур. Јалныз бә'зи самитләрин дүшмәси нәтичәсиндә ики саитин говушмасы илә әмәлә кәлән комбинатор характерли дифтонглашмыш сәс бирләшмәси вардыр. *в,j,н* самитләринин дүшүмү нәтичәсиндә дифтонглашманын јаранмасы Азәрбајчан дили диалект фонетикасынын гәдим хүсусијјәтләриндән биридир. Азәрбајчан дили шивәләриндә бә'зән узанан саитлә дифтонглаш-

манын сәрһәдини мүәјјән етмәк чәтин олур, чүнки шивәләрдә дифтонг сәчијјәли узун саитләр вар ки, "бу нөв узун саитләрдә әввәлдә вә ахырда сәсин ејни дәрәчәдә олмамасы нәзәрә чарпыр" [188,с.29]. А.М.Шербак гејд едир ки, узун саитләр монофтонглар вә дифтонглар шәклиндә реаллаша биләр [434,с.47]. Белә хүсусијјәт үмумхалг Азәрбајчан дилинин формалашдығы чағларда шивәләрдә олмушдур. Ә.М.Дәмирчизадә јазыр: "Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында бә'зи сөзләрин ифадә дахилиндә - фонетик шәраитдә - тәләффүз имканларына вә еләчә дә сөзләрин имласына әсасән дүшүнмәк олур ки, бә'зи саитләрин дифтонглашмасы вә еләчә дә узанмасы зәрурәти бә'зи дифтонг вә узанан саит сәсләрин дә үмумхалг Азәрбајчан дилинин илк дөврләриндә мөвчуд олмасы һаггында күманы гүввәтләндирән нүмунәләр ола биләр. Мәс.: قورسا сөзүнү јеринә көрә "гоурса", "гоарса", "го:рса" охумаг олар. Еләчә дә قور сөзүнү јеринә көрә "гоур", "гоар", "го:р" охумаг олар. Ејни јолла ايسنى сөзүнү јеринә көрә "иесини", "иәсини", "иссини" охумаг олар. Јахуд јенә قوين منى ифадәсини "гоун мәни", "го:н мәни" кими охумаг олар.

Ејни әсасда او сөзүнү дә "ав", "ов" охуја билдијимиз кими "о:" вә ја "оу" кими дә охуја биләрик вә белә тәләффүз едилмиш олдуғуну күман етмәјә әсасымыз да вардыр" [62,с.40-41].

XV-XVI әсрләрдә Азәрбајчан дили шивәләриндә *оу, оа, ау,* дифтонгвары сәс бирләшмәләри реал фонетик һадисә иди. *j, в* самитләринин дүшүмү нәтичәсиндә баш верән дифтонглашма көкдил формалары илә мүгајисәдә, шүбһәсиз ки, инновасија сајылмалыдыр. "Китаби-Дәдә Горгуд" абидәсинин [97] дилиндә ајдын шәкилдә әкс олунмуш бу фонетик хүсусијјәт, јә'гин ки, мүәјјән инкишаф јолу кечмишди:

оу: гоун (с.64), *соуг-соуг* (с.81,90), *гоурса* (с.86)
оа: гоа-гоа (с.54,66), *гоар* (с.37).
ау: тауг (с.33), *гаурма* (с.46).

Мәһәлли шивәләрдән кәлән бу хүсусијјәт зәиф шәкилдә олса да, башга абидәләрин дилиндә дә әкс олунмушдур."Әсрарнамә"нин (XV әср) дилиндәки قورمى сөзү *горми* шәклиндә транскрипсија олунмушдур [47,с.43]. Фонетик принсипә көрә, һәмин сөз *гоурми* (< гојурму) кими охунмалыдыр; "Шејх Сәфи мәнагиби"ндә (XVII әср): Нә иссидән сахлар вә нә *соугдан...*[100,с.66]; Вагифин дилиндә: Чох кимсәләр гыл көрпүдән асылар, Һәмбәлинин *гараулу* басылар [39,с.248].

Султан Мәчид Гәнијевин лүғәтиндә [384] *доңуз* сөзү сағыр *н*, илә јазылса да *доуз* (с.324) шәклиндә транскрипсија олунмушдур. Һәмин лүғәтдә *оу* сәс бирләшмәси *сичоул, мишоул* (с.156) сөзләриндә дә вар.

Мүасир Азәрбајчан дили шивәләриндә дифтонга бәнзәр сәс бирләшмәләринин һәм алчалан, һәм дә јүксәлән нөвү өзүнү көстәрир ки, бунлар да әсасән *в, ј*, бә'зән дә *н* сәсләринин дүшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Шивәләрдә дифтонгвары сәсләрин алчалан нөвүнә чох, јүксәлән нөвүнә исә аз һалларда тәсадүф едилир. М.Ширәлијев Азәрбајчан дили шивәләриндә алчалан дифтонгларын *оу, өү, ау, оц, өц, әц*, јүксәлән дифтонгларын исә *уа, үә, оә, өә* типләрини көстәрир [188,с.35-38].

Јазылы абидәләрдәки *оу* дифтонгоиди мүасир шивәләрдә сөз ортасында әсасән *в,ј*, бә'зән исә *н* сәсләринин дүшмәси нәтичәсиндә мејдана чыхыр: *гоурма* (Гар., К., Газ.), *оуч, тоуз* (Дм.), *јоуг, атоуз* (Б.,), *тоуг* (Б., Шам., Гб., Муғ.), *гоур, соур* (Б.,Шам,Газ.), *доуз* (Б.,Шам.,Шаһ.), *гоун* < говун (Гәрби Абшерон).

ау, оа дифтонгоидләри исә *в* самитинин дүшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир: *даушан* (Заг.), *гаурма* (Заг.,Г.); *оа* < ова, *атоа* < атова, *аноа* < анова (Б.,Шам.,Муғ.).

САИТЛӘРИН ДӘЈИШМӘСИ

Азәрбајчан дили диалект фонетикасынын сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири саитләрин дәјишмәси һадисәси-

дир. Белә фонетик хүсусијјәт саитләр системиндә өзүнү көстәрән инчәләшмә, лабиаллашма вә делабиаллашма һадисәләринин тә'сири илә јаранмышдыр.

Диалект фонетикасында инчәләшмә хүсусијјәти башлыча олараг *а>ә, а>е*, гисмән исә *ы>и, у>ү* дәјишмәләри үзрә баш верир. Фактлар көстәрир ки, диалект фонетикасында инчәләшмә хүсусијјәти узун тарихи инкишаф нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. Изоглосс тәшкил едән бу һадисәнин тарихинин өјрәнилмәсиндә јазылы абидәләрин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Инчәләшмә фонетик хүсусијјәти аз вә ја чох дәрәчәдә мүхтәлиф дөврләрин јазылы абидәләриндә әкс олунмушдур. Јазылы абидәләрин фактларына әсасланараг, артыг орта әсрләрдә Азәрбајчан дилиндә инчәләшмә фонетик хүсусијјәтинин мөвчудлуғуну сөјләмәк олар.

а>ә. Ә.Дәмирчизадә "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә *гајын* сөзүнүн јазылышыны һәм *гәјин*, һәм дә *гајын* кими охумаг мүмкүн олдуғуну көстәрмишдир [62,с.3]. М.Еркин "Китаби-Дәдә Горгуд"да дүнја сөзүнүн һәм *дүнјә, дүнјәдә, дүнјәликдә*, һәм дә *дүнја, дүнјаја* шәкилләриндә ишләндијини јазыр [455,с.379]. Ајдындыр ки, һәмин сөздә саитләр аһәнкинин тәләби илә *а>ә* инчәләшмәси баш вермишдир. "Китаби-Дәдә Горгуд"ун Ф.Зејналов вә С.Әлизадә тәрәфиндән һазырланмыш нәшриндә дә *а>ә* һадисәси өзүнү көстәрир [97]: *Гәрә* өлүм кәлдикиндә кечит версүн (с.41); Дан-данышух илә *јәхши* әрмәғанлар алдылар (с.52); Оғузун бир *јәхши* јикиди анчаг...јүријәјим, мәдәд дејәјим - деди; Валлаһ, *јәхши*, јикит, мүрүвәтлү јикит! - дедиләр (с.53); Даз јердә турғај атмаға *јәхши*!- деди (с.63); *Әрәбәјә* мөһкәм орғанла сардылар; *Әрәбәји* чәкдиләр, јүрүјү вердиләр; Кедәркән *әрәбә* гычырдысындан Газан ојанды; *Әрәбәнин* үзәринә отурды; Мәрә кафәрләр, бу *әрәбәји* бешиким сандым (с.116).

а саитинин *ә* саитинә кечмәси һадисәси дилимизин сонракы инкишаф дөврләриндә дә өзүнү көстәрир: Лашәрик олмаг диләрсән, кеч бу ағү *гарәдән*; Гашунла кипрү-

күн, зүлфүн *гәрадүр* (Нәсими) [48,с.386]; *гәтир* ("Вәрга вә Күлшаһ") [261,с.5]; Јүз чевирмә ешгдин *јахши-јаман* кәр хәлгдир (Кишвәри) [67,с.41]; *бәгир, шәһлиг, гәриндаш, гәјгу, јахши, јахши-јаман* ("Әсрарнамә") [47,с.50,81, 92,94,114]; *гәра, јәгә, әјагә* (Фүзули) [114,с.46]; Күн *гәрарур* вә ај дутулур ("Шејх Сәфи") [379,с.27]; *гочә, сонрә, гачәр, јәхши* ("Шүһәданамә" [201,с.8,9,12,17]; *гәрә* (Оғуз аталар сөзләри) [124,с.25,28,45,48,106].

Бу хүсусијјәт әдәби дилимизин сонракы мәрһәләләриндә дә нәзәрә чарпыр; XIX әср әдәби дилиндә: *јәхши* [159,с.23]; XX әсрин әввәлләриндә [384]: *арабә* (с.40, 61, 104), *гәмиш* (с.133), *әтләс* (с.322).

Орта әсрләрдә Азәрбајчан дилиндә *а>ә* дәјишмәсинин инкишаф етмәсиндә сәсләрин бир-биринә тә'сириндән башга, Азәрбајчан-фарс икидиллилији дә мүәјјән рол ојнамышдыр. С.Әлизадә јазыр ки, "фарс дилинин орфографијасына көрә, фарс сөзләринин сонунда кәлән "һә" *е* саитини ифадә едир. Һәтта тарихән Азәрбајчан дилиндән фарс дилинә кечән, әслиндә, *а* илә битән бир чох сөзләр "һә" илә јазылыр вә сон сәси *ә//е* кими тәләффүз олунурду. Мәс.: бачә//баче, басмә//басме, даруғә, дамғә, долме, гурбаге, јорге вә с" [74,с.12].

Орта әсрләрдә орфографија өзүнү көстәрән *а>ә//е* дәјишмәси чанлы дилә јад дејилди. *а>ә* инчәләшмәси Азәрбајчан дилинин чәнуб вә шимал-шәрг шивәләриндә кениш јајылмышдыр. *а>ә* һадисәси бә'зән бүтүн сөзү, бә'зән исә бир һечаны әһатә едир.

М.Һүсејнзадә түрк дилләринин диалектолокијасы мәсәләләринә һәср олунмуш мүшавирәдәки чыхышында шәрг диалектләриндә олдуғу кими Чәнуби Азәрбајчан диалектләриндә дә *а>ә* дәјишмәсинин мөвчуд олдуғуну көстәрмишдир: *гәрдәш, гәрә, гарә, гәра, јәхчи, јәхши* [254,с.154-155]. Сөзүн мүхтәлиф мөвгеләриндә белә хүсусијјәти Тәбриз шивәсиндә М.Мәммәдов да мүшаһидә етмишдир: *әшаги, әслан, әјах, гәрга, сәхси, гәзан, јәпрах, сыргә, гәрә, гәрдәш, гәјә* [333,с.7].

а>ә дәјишмәси Чәнуби Азәрбајчан шаирләринин дилиндә дә нәзәрә чарпыр: *гәрә, гәмиш, сәггәл, гәрә-гүрә, јәхә, гәри* (М.Ә.Мө'чүз), *Гәрәчимән, гәрә, гәрәлди, Гәрәколун, гәјәнин, әјахлыјуп* (М.Шәһријар, "Һејдәрбабаја салам"); Гышын *гәрә* гејиди алыб мәним чаным ы (М.Шәһријар, "Гәм басды гәлјанымы").

а>ә дәјишмәси Нахчыван групу, Зәнкилан, Гафан, Чәбрајыл, Губадлы, Гаракилсә (Сисјан), Ләнкәран, Јардымлы, Чәлилабад, Бакы, Шамахы, Губа шивәләрини дә әһатә едир: *бәг, дәг, әг, јәхши, әхшәм, јәшил, јәхә, јәхин, гәрә, гәпи, гәјиш, гәјчи, гәјин, гәјнана, гәјната, гәрдәш, гәзән* (Нах.гр.), *әрәбә, гәпи, гәјиш, гәчи, гәлин, гәјә (Зән.), гәјит, гәпи, гәјиш (Гаракилсә), әрәбә, гәшәв, гәјиш, гәјтәр, гәјнәт, гәчи, гәмиш* (Губ.), *гәпи, әрәбә, әхшәм, сәри* (Чәб.-Говшудлу), *гәјиш, гәмчи, гәпи, гәзән, гәрә, гәри, гәјә, гәјнәр* (Гафан), *гәзән, дәрәг, гәрә, әгәч, гәргә* (Лән.), *әрхә, әгә, әгиз, әрәбә, гәмчи, гәри, гәрә, гәјси, гәјнәнә, гәјчи, гәмиш, гәјнәмаг, дәрәг, јәхши, гәгә, пәхил, сәг* (Јар.), *әрәбә, әч, гәмиш, гәјдә* (Чәл.), *гәрдеш, әрәбә, гәлин, әхшәм, гәјчи* (Б.), *әгиз, әрәбә, гәрин, һәчәр, әхшәм* (Гб.)

Бә'зән *а>ә* һадисәси анчаг бир һечаја аид олур: *гәрга, гәзан, әслан, әшаги* (Тәб.), *әта-ана* (Орд.), *гәчах* (Нах.), *әслан, анә* (Зән.), *алчә, тајфә* (Губ.), *әшагы, алмә* (Лән.), *ахшәм, ушәг, алчә, гочә, гошә* (Јар.), *гардәш, јаргән, јарпәг, агәч, гонәг* (Лер.), *әјаг, агәч, ахшәм, ушәг, ајрән, гаргә, гарә* (Чәл.), *әјаг, тәбаг, һәчар, әхшам, әшагы* (Гб.), *әслан, бајрәм, һачәр, ахшәм, балачә, гошә, тајә* (Ш.).

а>ә һадисәси фарс дилинә кечмиш түрк-Азәрбајчан сөзләриндә дә өзүнү көстәрир, *әрабе, әрмәган, ашпәз, әфшар, әлмас* [360,ч.1], *гәра, гәрабаги* "маһны ады", *гәрачи, гәрә, гәрәбаш* "гарабашаг", *гәрәгол* "гаракүл", *гәзган* "газан", *гәтар//гетар, гәмиш, јәраг, јәгма, јәваш* [360,ч.2].

а>ә дәјишмәси Ираг түркманларынын дилиндә дә вар: *јәхәди, гәри, гәмчи, гәрә* ("Арзы Гәмбәр") [24,с.14, 19,25,29].

Башга түркдилли ареалларда *а>ә* дәјишмәси ујғур, башгырд вә татар дилләриндә мүшаһидә едилир; ујғур дилиндә: *әтлас, әдәм, әстә, әстәр* [411,с.64-66,72], *ашнä, адäш* [314,с.49]; татар дилиндә: *бәйрәм, йәш* "кәнч", *кәрдәш* "гоһум", *бәгер* "чан, үрәк"[395,с.87,94]; башгырд дилиндә *әйлән-* "доланмаг", *әйт* - "сөјләмәк", *бәйлә-* "бағла", *йәй* "јај", *сәс* "сач" [277,с.41].

а>ә һадисәси түркмән дилинин диалектләриндә дә вар [440,с.119].

а>ә дәјишмәсинин гәдим печенег дилиндә өзүнү көстәрмәси бу һадисәнин гәдимлијинә дәлаләт едир: *Јәјык<Јајык* "Јаик - Урал чајы" [352,с.158]. Һәмин фонетик хүсусијјәт Гүтбүн "Хосров вә Ширин" (XIV әср) әсәринин дилиндә дә өз әксини тапмышдыр: *баш//бәш, балта//бәлта//бәлтә, багыр//бәгыр* [350,с.73].

а>ә һадисәсинин орта әсрләр абидәләринин дилиндә өзүнү көстәрмәсини вә мүасир шивәләрдә чанлы олмасыны нәзәрә алараг, бу һадисәнин Азәрбајчан дили шивәләриндә XIV әсрәдәк мөвчуд олдуғуну сөјләмәк мүмкүндүр. Инчәләшмә хүсусијјәти Азәрбајчан дилинин формалашдығы чағлардан чәнуб вә шимал-шәрг шивәләринин сәчијјәви әламәтләриндән бири олмушдур. М.Кашғаринин "оғузларын дили инчәдир" [443,ч.1,с.406] фикри там мә'насы илә Азәрбајчан дилинә аид едилә биләр.

Азәрбајчан дилини түрк вә түркмән дилләриндән фәргләндирән бир чәһәт һәмин дилләрин галынлашмаја, Азәрбајчан дилинин исә инчәләшмәјә мејлли олмасыдыр. Алынма сөзләр һәмин дилләрдә даһа чох галынлыг аһәнкинә, Азәрбајчан дилиндә исә инчәлик аһәнкинә табе олур. М.Еркин јазыр: "...Османлы саһәсиндә галын тәләффүз едилән гыса вокаллы јабанчы кәлмәләр Азәри түркчәсиндә инчә шакилләри илә сөјләнмәкдәдир: *ашк-ешк, Һасан-Һәсән, Али-Әли, сабыр-сәбир, таһаммул-тә-*

һәммүл, ваһт-бәхт, муһкем-мөһкәм, уфук-үфүг, зулум-зүлүм, Муһаммет-Мәһәммәд, умумы-үмуми, маһкеме-мәһкәмә, чумһуријет-чүмһуријәт, Һајдар-Һејдәр, Ча'фер-Чәфәр мисалларында олдуғу кими" [457,с.90].

Галынлашма хүсусијјәти түркмән дилиндә дә вар: *назар, аж̧ал, гахрыман, мыхман, ынсан, ынсап.*

Әрәб дилиндән алынмыш *елм* сөзү түркмән дилиндә галынлыг аһәнкинә *(ылым)* табе олдуғу һалда, Азәрбајчан дилиндә инчә сәс тәркибиндә (*елм* - әдәби дилдә, *илим*- Шәки шивәсиндә) өзүнү көстәрир.

Дилимиздәки инчәләшмә мејли, башга сөзлә, архасыра саитләринин инчәләшмәјә мејлли олмасы акустик-физиоложи бахымдан да тәсдиг олунур. Азәрбајчан дилинин сәс системи үзрә хүсуси тәдгигат апармыш А.Ахундов *а* саити һаггында јазыр: "Бу саит... архасыра саитләринин даһа өндә тәләффүз олунаныдыр. Һәтта бә'зи фонетикләрин, мәсәлән, Ә.Дәмирчизадәнин вә Ф.Казымовун һазырладыглары рентгенограмларда дилин вәзијјәти өн сыра саитләринин тәләффүзүндә олдуғу кими нәзәрә чарпыр" [26,с.86].

Азәрбајчан дилиндә инчәлик аһәнкинин гүввәтли олмасыны онун башга дилләрә тә'сириндә дә көрмәк олар. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин тат дилинә фонетик тә'сири буна чанлы сүбутдур: "Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә ишләнән сәсләрин чоху өндә тәләффүз едилир вә бу дилин күчлү тә'сиринә мә'руз галан тат дилинин нисбәтән архада вә там архада тәләффүз олунан бә'зи сәсләринин ирәлијә доғру инкишаф мејли һисс едилмәкдәдир. Тә'сир нәтичәсиндә дилдәки бә'зи галын саитләрин инчәләрлә, додаглананларын додагланмајанларла, дилархасы самитләрин дилортасы саитләрлә әвәз олунмасы просесләри мүшаһидә олунмагдадыр. Көстәрилән фактлар сүбут едир ки, тә'сир нәтичәсиндә тат дилинин фонетик тәркибиндә мүәјјән дәјишикләр баш вермәкдәдир" [78,с.89].

а>е. *а* сәсинин *е* сәсинә кечмәси һадисәси әсасән сөз ортасында, бә'зән исә сөз әввәлиндә *ј* сәсинин тә'сири нәтичәсиндә баш верир. Демәли, бу һалда ачыг саитин гапалылашмасы вә дилархасы саитин дилортасы саитлә әвәз олунмасы һадисәси мејдана чыхыр. Бу фонетик хүсусијјәт һәлә орта әсрләрдән Азәрбајчан дилиндә әмәлә кәлмишдир: Диләди ки, оғланы һәлак *гылејди* (КДГ) [62,с.29]; *Гејнатама, гејнанама* ајыдајым - деди; Анамдан јејрәк *гејнана*; Атамдан јејрәк *гејната*; Урузун шәфгәт дамарлары *гејнәди* (КДГ) [96,с.135,149]; *Ејдер*, Шаһ Хәтаим учан гачандан, Зәррәчә горхмарыг бу датлы чандан; Хәтаи *ејдүр:* ја Ғаны, Верән мөвла алыр чаны (Хәтаи) [150, ч.2, с.25,30]; Мej *едир*: -Мән нәбиреји-такәм, Бәнк *едир*: - Сән нәлидү мән пакәм (Фүзули) [142,с.262]; Дахи чәкмәјәлим әндүһү *гејгу;* Вериб өз әлијлә, *етди* шаһәншаһ; Кедәјди дүнүмүздән ишбү *гејгу*; Чанында вар иди, јүз фикр, *гејгу* (Фәдаи) [140,с.53,63,69].

а саитинин *е* саитинә кечмәси һадисәси Азәрбајчан дилинин чәнуб, шимал-шәрг вә шимал-гәрб шивәләриндә јајылмышдыр: *гејчи, гејмаг, гејиш, гејната, гејнана, гејтан* (Чәнуби Азәрб.) [254,с.154], *гејмах, гејин, ејран, гејтан, гејиш, гејнәмах* (Тәб.) [333,с.7], *чеј, јеш, јејлах, јешил, јеј* (Ш.), *јешил, чејлах, бејрам, чеј, јеј, јеш* (Г.), *гејин, гејната, гејнана, гејтәр, гејчи, гејиш, гејмаг* (Б.,Гб.) вә с.

а>е дәјишмәси Чәнуби Азәрбајчан шаирләри әсәрләринин дилиндә өз әксини тапмышдыр: *гејнана* (М.Ә.Мө'чүз) [116,с.202], *гејтәр* (М.Шәһријар) [457,с.4, 15, 24], *охујејдим, гејнәр, олејдим, солејдим, гејитдик', гејнијүр, бахејдим, учејдим, баглашејдим, аглашејдим, гејидах* (М.Шәһријар) [457,с.4,5,9,13,14,15,25]; Гышын гәрә *гејиди* алыб мәним чанымы; Чәкибдир иплијими, гырыбды *гејтанымы* (М.Шәһријар) [180,с.97].

Мараглыдыр ки, *а>е* дәјишмәси фарс дилинә кечмиш түрк-Азәрбајчан сөзләриндә дә сахланылыр: *гејчи, гејси, гејш, гејтан, гејмаг, јејлаг* [360, ч.2, с.282,283,753].

Башга түрк дилләри ичәрисиндә *а>е* һадисәси ујғур дилиндә күчлүдүр: *ейтмак, кейнита, кейнина, кейик* "гајыг", *кейин, йешил, йегиш, йегилик* [411].

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи шивәләрдә инчә саитләр аһәнкинә мејлин гүввәтли олмасында јад дилләрлә әлагәнин мүәјјән ролу олмушдур. Азәрбајчан дили шивәләрини бу чәһәтдән нәзәрдән кечирдикдә мараглы хүсусијјәтләрлә гаршылашырыг. Јад дилләрлә әлагәси нисбәтән зәиф олмуш шивәләрдә (гәрб шивәләриндә) галын саитләр аһәнки сахландығы һалда, Иран дилләри илә әлагәси күчлү олмуш шивәләрдә (чәнуб вә шимал-шәрг шивәләриндә) инчә саитләр аһәнки, аһәнкин позулмасында архасыра саитләринин өн сыра саитләринә кечмәси һадисәси үстүнлүк тәшкил едир. Бу бахымдан чәнуб ләһчәсинә аид олан Нахчыван групу шивәләри ичәрисиндә Ордубад вә Чулфа шивәләри фәргләнир. Ордубад вә Чулфа шивәләриндә галын саитләрин инчә саитләрә кечмәси һадисәсинә чох тәсадүф едилир (мәс: *гәзән, гәрдәш, үшәх', үчә, үчүз* вә с.). Чоғрафи мөвгејинә вә дил хүсусијјәтләринә көрә, бу шивәләр Чәнуби Азәрбајчан шивәләринә јох јахындыр. Ејни група дахил олан Нахчыван, Шәрур вә Шаһбуз шивәләриндә Ордубад вә Чулфа шивәләринин әксинә олараг аһәнкдә галынлашма хүсусијјәти үстүндүр; бу шивәләрдә саитләр аһәнкин галынлыг вә инчәлијә көрә көзләнилмәси гүввәтлидир. Аһәнк гануну бахымындан Нахчыван, Шәрур вә Шаһбуз шивәләри дилимизин гәрб шивәләринә јахынлашыр. Ордубад вә Чулфа шивәләриндә исә аһәнк гануну тез-тез позулур. Бу чәһәтдән (инчә саитләр аһәнкинин үстүнлүјү, аһәнкин тез-тез позулмасы) һәмин шивәләр Тәбриз шивәси илә ујғунлуг тәшкил едир.

Инчә саитләр аһәнки бә'зи кечид шивәләрдә дә инкишаф етмишдир. Бу шивәләр мүәјјән ләһчәләр, шивә груплары арасында јерләшдијиндән мүштәрәк, гарышыг хүсусијјәтләр (мәсәлән, чәнуб вә гәрб хүсусијјәтләри, шәрг вә гәрб хүсусијјәтләри) әкс етдирир.

Азәрбајчан дилинин бә'зи шивәләри гәдимдән Азәрбајчан әразисиндә јашајан Ирандилли етносларын нүмајәндәләри илә (фарслар, татлар, талышлар, күрдләр) әлагәдә олмушдур. Јад системли дилләрлә тәмасда олан шивәләрдә Азәрбајчан дили мүхтәлиф етник групларын икидилли индивидләри арасында үмуми коммуникатив функсија јеринә јетирмишдир. Фикрин ајдынлығы үчүн конкрет бир ареалда јерләшмиш шивәләрин мүхтәлиф етносларын дилләри илә әлагәсинә диггәт етмәк кифајәтдир. Шимал-шәрг ләһчәсинә дахил олан Дәрбәнд-Табасаран шивәләри бир нечә диллә сых әлагәдәдир. Абшерон шивәләри Иран групу дилләриндән олан тат дили илә бир ареалдадыр. Губа рајону әразисиндә азәрбајчанлыларла јанашы ләзкиләр, татлар, хыналыглылар, будуглулар вә с. етник груплар јашајыр. Јенә һәмин група дахил олан Шамахы шивәләри тат вә лаһыч дилләри илә гоншулугдадыр. Ләнкәран шивәләри дә талыш дили илә бир мүһитдәдир. Муған шивәләри исә даһа чох Абшерон шивәләри илә тәмасда олмушдур.

А.Бакыханов Ширваны нәзәрдә тутараг јазмышдыр: "Бу өлкә әһалисинин нәсли мүхтәлиф тајфалардан мүрәккәбдир" [37,с.23]; "Губа вилајәтинин шәрг гисминдә, Бакы, Ширван вә Сәлјан вилајәтләриндә јашајанлар фарс, әрәб, моғол вә татарлардан ибарәтдир" [37,с.24]; "Бүтүн Бакы өлкәсиндә - алты тәрәкәмә кәндиндән башга - бүтүн әһали тат дилиндә данышыр. Мә'лум олур ки, бунларын да әсли фарсдыр" [37,с.27].

М.Чаһанкиров А.Бакыхановун бу гејдләри илә әлагәдар олараг јазыр ки, "А.Бакыхановун бу мүлаһизәсини биз һеч дә "мүтләг һәгигәт" сајмырыг. Бунунла белә, онун сөзләрини бурада хатырлатмагда мәгсәдимиз јерли Бакы әһалисинин етник тәркибчә тарихән "мүхтәлиф", о чүмләдән түркдилли вә фарсдилли әһалидән "мүрәккәб" олдуғуну һәлә тәгрибән әср јарым бундан әввәл Бакыхановун е'тираф етдијини нәзәрә чарпдырмагдыр" [174,с.123].

Јад дилләрлә әлагәдә олмуш шивәләрдә архасыра саитләринин өнсыра саитләринә кечмәси һадисәси нисбәтән кениш јајылмышдыр. М.Ширәлијев јазыр: "*а* сәсинин *ә* сәси илә әвәзләнмәси һадисәсинә Азәрбајчан дилинин бүтүн шивәләриндә, демәк олар ки, аз вә ја чох дәрәчәдә раст кәлмәк мүмкүндүр. *Лакин бу һадисә шәрг вә чәнуб диалект вә шивәләриндә даһа кениш јајылмышдыр* (курсив бизимдир - *Е.Ә.)*" [188,с.39-40]. Јенә һәмин мүәллиф *ы>и* һадисәси һаггында јазыр: "*ы* сәсинин *и* сәси илә әвәзләнмәси һадисәси, әсасән, шәрг диалект вә шивәләринә аиддир" [188,с.40].

Доғрудур, инчәләшмәнин мүәјјән һиссәси *ј* сәси вә сонор самитләрлә әлагәдар баш верир, лакин белә аһәнкин ардычыл бир хүсусијјәт кими өзүнү көстәрмәсиндә дилимизин үмуми инчәләшмә мејли илә јанашы екстралингвистик амилләрин дә "пајы" һисс едилир.

Марагдыдыр ки, *а>ә* һадисәси түркмән дилинин Иран вә Өзбәкистанла гоншу рајонлардакы шивәләриндә (мәсәлән, Ноһур диалектиндә) даһа чох јајылмышдыр: *пәлчих, әрчин, пәлтә, пәхтә* [440,с.119].

Башга түрк дилләринин фактлары илә мүгајисәдә дејә биләрик ки, *а>ә* дәјишмәси Азәрбајчан дили шивәләриндә даһа чох инкишаф етмишдир. Шивәләримиздә белә фонетик хүсусијјәтин кениш јајылмасынын башлыча сәбәби дилин системиндәки мејлләрлә бағлыдыр. Бу һадисәнин Иран дилләри илә ејни ареалдакы шивәләрдә күчлү олмасы бурада дилхаричи амилләрин дә ролуну нәзәрә алмағы тәләб едир. *а>ә* инчәләшмәсинә гоншу Иран дилләринин тә'сирини Н.З.Һачыјева гејд етмишдир [259, с.139].

Шүбһә јохдур ки, инчәләшмә һадисәси дилдә бирдән-бирә јаранмамыш, дилин узун сүрән тәкамүлү нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. Азәрбајчан дили шивәләринин јад дилләрлә, хүсусилә Иран мәншәли дилләрлә әлагәсинин тарихи гәдимдир. Бәллидир ки, Азәрбајчанын чәнуб һиссәсиндә азәрбајчанлыларла јанашы Иран мәншәли

етнослар да гәдим заманлардан јашамышлар. Көчәри Ирандилли тајфаларын Мидијаја ерамыздан әввәл VIII әсрдә кәлдикләри мә'лумдур [197,с.77]. Азәрбајчанын шимал һиссәсиндә тат адланан әһалинин сасаниләр дөврүндә бура көчүрүлмәси барәдә мә'лумат вардыр: "Сасаниләр Албанијаны өз һакимијјәтләри алтында сахламаг вә орада өзләринә дајаг јаратмаг үчүн Албанијаја Иран дилләриндә данышан әһали көчүрүрдүләр. Сонралар тат адландырылмыш бу әһалини Сасани дөвләти үчүн бөјүк стратежи әһәмијјәти олан рајонларда јерләшдирирдиләр. Татлар Абшеронун, индики Шамахы, Дәвәчи, Губа вә башга рајонларын әразисиндә мәскән салырдылар. Онларын галыглары инди дә бу јерләрдә јашамагдадыр" [21, с.98].

Антик чоғрафијашүнаслар Албанијада мүхтәлифдилли 26 тајфанын јашадығыны көстәрирләр [21,с.66].

Көрүндүјү кими, түркдилли вә Ирандилли етносларын әлагәсинин тарихи гәдимдир. Бизә белә кәлир ки, бу гаршылашмада ајры-ајры дөврләрдә "азлыг-чохлуг", "һаким-мәһкум" тәрәфләр олмушдур. Галиб - мәғлуб гаршылашмасында исә нәтичә е'тибарилә бу күн Азәрбајчан дилинин јајылдығы бүтүн ареалларда Азәрбајчан дили галиб чыхмышдыр. Азәрбајчан дилиндә бир чох јени хүсусијјәтләрин мејдана чыхмасында етник гарышыглыг, шүбһә јохдур ки, мүәјјән рол ојнамышдыр. Неолингвистләр белә һесаб едирдиләр ки, дил дәјишмәләринин әсас сәбәби етник гарышмадыр. Етник гарышма дејәндә онлар ирги гарышманы јох, мәдәни гарышманы нәзәрдә тутурдулар. Бу консепсијада һәр бир јени дил факты алынма кими көтүрүлүр [206,с.527]. Пизанијә көрә, инновасија коллективә ајры-ајры фәрдләр тәрәфиндән кәтирилир, сонра исә ја субстрат тә'сирә мә'руз галан бүтүн әразијә, ја да онун бир һиссәсинә јајылыр [206,с.529].

Вахтилә М.Кашғари көстәрмишди ки, ән доғру вә тәмиз дил фарсларла гарышмајан вә шәһәрләрә кедишкәлиши олмајан адамларын дилидир. Ики дил билән шәһәрлиләрин дили исә позгудур. О, ујғурларын дили һаггында јазырды ки, онларын дили түркчәдир, лакин бирбирилә данышдыглары башга бир дилләри дә вар [443, ч.1,с.65].

Беләликлә, бөјүк түрколог М.Кашғари түрк тајфа дилләрини јад дилләрлә тәмас дәрәчәсинә көрә, тәмиз вә позуг дилләрә ајырыр. Н.А.Баскаков өзбәк вә јени ујғур дилләринин Орта Асијанын јерли әһалисинин - гәдим харәзмлиләрин, согдиләрин, тачикләрин вә башга Иран тајфаларынын дилләри илә чарпазлашмасыны нәзәрдә тутараг бу дилләри "тәмиз" олмајан түрк дилләри адландырыр [223,с.99]. А.М.Шербак да өзбәк, татар вә ујғур дилләрини "гарышыг" түрк дилләри һесаб едир [434,с.19].

Түрк дилләринин "гарышыг" тәбиәтиндән бәһс едилдикдә бу, јалныз јад дилләрлә гајнајыб-гарышма мә'насында јох, ејни заманда етник чәһәтдән гејри-јекчинслик кими дә анлашылмалыдыр. Мәсәлән, өзбәк дилинин диалект системи карлуг, тиргеш, гыпчаг вә оғуз елементләринин вәһдәтиндән ибарәтдир. Азәрбајчан дилинин етник өзәјини исә оғуз-гыпчаг тајфаларынын дил хүсусијјәтләри тәшкил едир. Анчаг Азәрбајчан дилинин диалект системиндә мүхтәлиф мәншәли түрк тајфаларынын (сабир-хәзәр, ујғур) дил елементләри дә из гојмушдур.

Бүтүн бунлар сөз көкләриндә вә шәкилчиләрдә саитләрин инчәләшмәсиндә дил хүсусијјәтләринин гарышыг тәбиәтинин, јад дилләрлә тәмасын мүәјјән амил кими чыхыш етмәси еһтималыны доғурур. Екстралингвистик амилләр түрк дилләриндән бири кими Азәрбајчан дилиндә галынлыг аһәнкиндән инчәлик аһәнкинә инкишаф мејлини, дилин мөвчуд потенсиал имканыны мүәјјән дәрәчәдә фәаллашдырмышдыр.

Б.Чобанзадәнин фикринчә, түрк халгларынын тәләффүз мәркәзи илк әввәлләр дамаг архасында олмуш, сонра јаваш-јаваш өнә көчмүшдүр. О, *казлар-кәзләр, кардаш-кәрдәш, багча-бәхчә, акча-әкчә, ара-әра, пара-парә, јара-јарә, кара-карә, канат-кәнәт* кими сөзләрдә баш

вермиш дәјишиклији аһәнк ганунунун "бир мәрһәлә даһа ачылышмасы" - инкишафы һесаб едир. Б.Чобанзадә түрк халгларынын тәләффүз мәркәзинин дәјишмәси илә әлагәдар олараг онун сәс системинин дәјишмәсини нәзәрдә тутараг јазыр: "Буна хәлк "дил инчәләшмәси, дил назикләшмәси" дејирләр. Сәс ујушма "канунунда" үчүнчү дөврәји доғуран һәр шејдән әввәл бу һадисәдир ки, буну нәзәр е'тибарә алдығымыз заман "карә, парә, акчә, бахчә" кими сөзләрдә "аһәнк бозулмадығы" ашкар олур. Чүнки бу сөзләрдәки "а" илә "ә" бир-биринә пәк артык јакын олдуғу киби бу сөзләрин дикәр сәсләри дә буна көрә дәјишмиш вә дамағы тәләффүз мәркәзинә јаклашдырмышдүр" [170].

А.Ахундов *а>ә* дәјишмәси илә әлагәдар олараг јазыр: "Азәрбајҹан дилинин истәр тарихиндә, истәрсә дә диалект вә шивәләриндә *а>ә* әвәзләнмәси, көрүнүр дилхаричи амилләрлә бағлыдыр; бәлкә дә субстрат тә'сиридир" [27,с.35].

Фикримизҹә, *а>ә* дәјишмәсиндә екстралингвистик амилләр бир нөв катализатор ролуну ојнамыш, дилин мөвҹуд имканыны фәаллашдырмышдыр.

а~о. Тарихи бахымдан јанашдыгда орта әсрләрдә Азәрбајҹан дили шивәләриндә *о-* лашма, јә'ни *а* саитинин *о* саитинә кечмәси һадисәси өзүнү көстәрир. Һәмин дөврдә тәркибиндә *ав* сәс бирләшмәси олан сөзләр мүхтәлиф шивәләрдә, бә'зән исә ејни бир шивәдә һәм *ав*, һәм дә *ов* кими тәләффүз олунмушдур. *ав* формасы илә мүгајисәдә *ов* сәс бирләшмәси орта әсрләрдә инновасија иди. Мүхтәлиф дөврләрә аид јазы дили нүмунәләриндә ејни сөзләр һәм *ав*, һәм дә *ов* шәклиндә ишләнмишдир:

ав: *ав авлыјалым, тавла-тавла,* [КДГ,62,с.100,138], *ав авчылавы, тавшан, каравул* [КДГ,455,с.385,414,423], *ав авлар, савсын, ав, авлады, ав, авлајуб, тавла-тавла, авчы, гавшурды* [КДГ,97,с.31,32,37,48,54,61,105,117]; *авлашурлар* (Г.Бүрһанәддин) [100,с.153]; *ав, гавдун, савухлух* (Кишвәри) [99,с.47,55,56]; *тавшан* ("Ихтијарати-гәваиди-

күллијјә") [101,с.18,26,28]; *авлыјалым* (Рөвшәни) [100, с.53]; *савушмаг, гаврулмаг* (Хәтаи Тәбризи, "Јусиф вә Зүлејха") [203,с.289]; *авламәг, гавмәг, гаваламәг, авмаг, ав, чилав, јавшан, јавуг* ("Әсрарнамә") [47, с.17, 40, 55, 59, 113]; *тавус, авлахда, авларикән* [150, ч.1., с.133, 264], *авчы, савул, савух, савурарсан, гавышды, гавушмасајды* [150,ч.2,с.25,91,96,97,148,153] (Хәтаи); *тавус, савурдум, савутма, савурмуш, сав, савулуб* [141, с.210, 230, 278, 324, 332, 363], *савурмадан, гавун* [142,с.250,276,277] (Фүзули); *тавуг, гавун, авчы, савуг, ав* ("Шејх Сәфи") [379,с.5,6, 10,24]; *савурар, һавур, авуч, гавурду, гаравул, ав, авчулар* (Гөвси Тәбризи) [54,с.43,45, 78, 86, 108, 177, 183, 186]; *тавус, авчы, савылыб, савылмаз* (Вагиф) [39, с.42, 45,211,245,253].

ав сәс бирләшмәси Азәрбајҹан дилинин ҹәнуб шивәләринин әсас әламәтләриндәндир. Ҹәнуби Азәрбајҹан шивәләриндә бу хүсусијјәтин олмасыны М.Шәһријарын "Һејдәрбабаја салам" әсәринин дили көстәрир: *дәлисавлыг, гавзанарды, гавзан, гавалыјуп* [457,с.12,13,15,17].

Көрүнүр ки, Тәбриз шивәсиндә *ов* сәс бирләшмәси фәалдыр. М.Еркин Шәһријарын дилиндә ишләнән *гавзан-* фе'линдән данышаркән јазыр: *"гавзан-* фе'линин Тәбриздә даһа чох јуварлаглашмыш шәкли олан *говзан-* шәкли күлланылыр" [457,с.168].

М.Мәммәдов *о>а* һадисәсинин Тәбриз шивәси үчүн сәчијјәви олдуғуну көстәрир: *ав, авчы, малла, гаһын*<говун, *гапмах*<гопмах, *савгат, тавламах* [333,с.8].

Мүхтәлиф тәдгигатчыларын гејдләриндән беләә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, Ҹәнуби Азәрбајҹан шивәләриндә *ав* вә *ов* формаларынын һәр икиси ишләнир.

о>а сәс ујғунлуғу Азәрбајҹан дилинин Нахчыван групу, Зәнкилан, Губадлы вә Ҹәбрајыл шивәләриндә күчлүдүр: *ав, авчы, гавын, гавырма, гавзамах, гавмах, давшан, авлах, чавгын, гаваламах, савырмах, бызав,охлав, чилав* (Нах.гр.), *гавын, гавырга, охлав* (Зән.), *ав, афчы,*

авмах, гавырма, гавмах, давшан, бызав (Губ.), *ав, авыч, гавырмах, дафшан, чилав* (Чәб.).

о>а һадисәси аз вә ја чох дәрәчәдә Кәлбәчәр, Лачын, Ағдам, Ағчабәди, Фүзули (Гарабулаг), Бејләган, Имишли, Јардымлы, Чәлилабад вә Гах рајонларынын шивәләриндә дә гејдә алынмышдыр [12,с.57,109].

Бу фонетик хүсусијјәт Арпачај (Түркијә) кәндләриндә јашајан азәриләрин шивәсиндә дә вар: *авчы, авла, давшан, һавыз, гавыш, тавых* [82,с.26].

о>а һадисәси Әфганыстан әфшарларынын вә Кәркүк түркманларынын дилләриндә дә гејдә алынмышдыр: *Хасров, гавурма* (әфшар) [191,с.74,76], *ав, алав* [358, с.15], *гавырма, гавын* ("Арзы Гәмбәр") [24,с.16,19].

ав сәс бирләшмәсиндә *в* самитинин тә'сири илә *а* саити *о* саитинә чеврилмиш вә беләликлә о -лашма һадисәси мејдана кәлмишдир. Бу типли о- лашма түрк дилләринин, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин фонетик хүсусијјәтләри илә тәсдиг олунур:

ов: *гова-гова, ов овладылар, говды, овдадыр, совуг-совуг* [КДГ,62,с.37,71,72,92,134,138]; *ков-, совук* [КДГ, 455, с.423]; Кејики *говарды* кәтүрәрди, бабасынын өкиндә синирләрди; Атынын *чиловсын* дөндәрди, ордусына кәлүр олды; Сурначылары *говду,* нәгарачулары *говды* [КДГ, 97, с.37,64]; *говлашурлар, говар* (Г.Бүрһанәддин) [100, с.153, 157], *говламаг* ("Әсрарнамә") [47,с.21,91], *довшан, гырговул, довшанчыл* ("Кәвамил-үт-тә'бир) [51,с.12,14], *совуг* ("Ихтијарати-гәваиди-күллијјә") [101, с.17, 24, 25, 26,29], *говмушду* [141,с.211], *овчу, ов, совурарды* (142, с.98,121,177), *овчи* [143,с.90] (Фүзули), *говун, говунсатәнчи* ("Шејх Сәфи") [379,с.26], *совурарлар, совурдун* (Гөвси Тәбризи), *аловлара, човгун, совугун, бузов, говар* (Вагиф).

М.Ә.Мө'чүзүн вә М.Шәһријарын әсәрләринин дили үчүн *ов* формасы сәчијјәвидир: *говурма, говза-, говмаг, говар, совурур, товларсан, довшанлар, говун* (М.Ә.Мө'чүз), *довшан, сөзи-совы, говардых, совардых, говургалыг,*

говам, бизовы, сөз-совында (М.Шәһријар, "Һејдәрбабаја салам").

Азәрбајчан дилиндә оғуз әламәти олан *ав* формасы узун мүддәт әдәби дилдә ишләнмишдир. *ов* формасынын фәал ишләндији дөврләрдә әдәби дил нүмунәләриндә *ав* формасына тәсадүф олунмасы јазы ән'әнәси илә бағлы олмушдур. Мәсәлән, Султан Мәчид Гәнијевин лүғәтиндә һәм *ов, овчи, совуклык, совукламак, ковмак, товла, јовуклашмак, совушмак, ковушмак*, һәм дә *гавун, каравул, тавук, тавус* ишләнмишдир [384].

Мүасир Азәрбајчан дилиндә *ов* формасы үмумхалг данышыг дили вә әдәби дил хүсусијјәтидир.

ав сәс бирләшмәси *ов* формасына нисбәтән даһа гәдимдир. Етимоложи бахымдан јанашдыгда *ав* формасынын өзү вахтилә инновасија факты кими мејдана чыхмышдыр. Артыг орта түрк дөврүндә саит вә самит бирләшмәләринин дифтонглара вә узун саитләрә ујғунлуғу әламәтинә көрә, түрк дилләри ики бөјүк група ајрылырды: *аг>ав>оо //уу; ог>ув//ыј; ек>ев//иј; өк>үј//үү; ыг>ув//ыј; уг>ув>уу>у>ы; ик>иј>ии>и; үк>үв//үј.*

Н.А.Баскаков көстәрир ки, гәдим *аг, ог, ек, өк, ыгы, угу, ик,үк* бирләшмәләринин итмәси гәрбдә әсас е'тибарилә бунлары там итирмиш булгар вә гыпчаг дилләри үчүн сәчијјәви иди, оғуз дилләринин бир һиссәсиндә исә бу бирләшмәләрин узун саитләрә кечмәси интервокал мөвгедә әсасән *г/к* самити үчүн әламәтдар иди [223,с.59].

Гәдим печенег дили абидәләринин фактлары *к,г>ј,в* дәјишиклијинин гәдим дөврләрдән башладығыны хәбәр верир: *бей<бек "бәј", йайу<йагу "јагы, дүшмән", авыз<агыз "дешик", тыван<тован<тоган "шаһин"* [352,с.157].

Азәрбајчан дили шивәләриндә *ав, ов сәс* бирләшмәләри гәдим *ак, аг, аб* саит-самит бирләшмәләриндән төрәмишдир:

аб, абла, кабыш (Орхон абидәләри) > *ав, авла, гавыш> ов, овла, говуш.*

такук (МК) *>тавуг>товуг>тојуг*

кагун (МК) >*гавун*>*говун.*
бузагу (МК) >*бузав*>*бузов*>*бузој*
тумагу (МК) >*тумав*>*тумов*>*тумо:*

Б.Серебренников Азәрбајҹан дилиндә ишләнән *сојуг* сөзүнүн праформасыны *согук* кими бәрпа едир [391,с.45]. Сојуг сөзүнүн Азәрбајҹан дилинин тарихиндә *савук-совук-сојуг-соуг* шәкилләриндә ишләндији мә'лумдур.

Орта әсрләрдә Азәрбајҹан дилиндә бу типли сөзләрин бә'зисинин гәдим формалары сахланылыр, лакин бунунла јанашы, јә'гин ки, һәмин сөзләрин јени шәкилләри дә ишләнирди: *бугагу* "бухов", *тумаг* "тумов" ("Кәвамил-үт-тә'бир", XVI әср) [51,с.14].

уг реликтинә мүасир шивәләрдә тәсадүф едилир: *бузуг* "бузов" (Гб., Г.).

ов сәс бирләшмәсинин Азәрбајҹан дилиндә мејдана чыхмасы тарихи, шүбһәсиз ки, *в* самитинин түрк дилләриндә ишләнмәси тарихи илә бағлыдыр. А.М.Шербака көрә, *в* сәси түрк дилләриндә X әсрдән өзүнү көстәрмәјә башлајыр [434,с.88]. В.Л.Гукасјан *в* самитинин VII әср Загафгазија мәнбәләриндәки түркизмләрдә ишләндијини мүшаһидә етмишдир: *авчи, савирик* [55,с.51-52]. Тәдгигатчылар *в* сәсинин гәдим чуваш дилиндә ән кечи V әсрдән мөвҹуд олдуғуну еһтимал едирләр. В.Л.Гукасјан гејд едир ки, "Албан тарихи"ндә *авчи* сөзүнүн, "Ермәнистан ҹоғрафијасы"нда исә *савир* етнониминин ишләнмәси сабир-хәзәр иттифагы дилләриндә артыг VII әсрдә, бәлкә дә хејли әввәл, *в* сәсинин мөвҹудлуғуну көстәрән тәкзибедилмәз дил фактыдыр [55,с.52-53].

Белә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, түрк дилләринин инкишафынын гәдим (V-X әсрләр) вә орта (X-XV әсрләр) дөврләриндә артыг Азәрбајҹан дили шивәләриндә *ав, ов* сәс бирләшмәләринин һәр икиси паралел олараг ишләнирмиш. Һәмин дөврләрдә *ов* формасы нисбәтән јени диалект хүсусијјәти иди. Бу јени хүсусијјәт, шүбһә јохдур ки, дилдә бирдән-бирә мејдана чыхмамыш, мүәјјән инкишаф јолу кечмишди.

XVI әсрдә Азәрбајҹан дилиндә *ој* (< *ов*) сәс бирләшмәси мөвҹуд иди: Ол *тојуг* ким гызылу јумуртә гојар иди, учду ("Шејх Сәфи") [379,с.26]; Әкәр бир кимсәнә душда кәнд - өзүнү ашуғла ојнар көрсә, бир кимсәнәјлә хүсумәт едүб сөз-*соју* дүшә ("Кәвамил-үт-тә'бир") [51, с.11].

Азәрбајҹан дилинин бә'зи шивәләриндә һаггында бәһс олунан *ав*>*ов* һадисәсиндән фәргләнән башга характерли *о* -лашма һадисәси дә өзүнү көстәрир. Азәрбајҹанын шимал-шәрг зонасында бу һадисәнин мәркәзи Абшерон шивәләриндәдир: *боба, бочa, бобат, попаг, добан, һова, това, дова, топанча* [184,с.18], *оваданныг, һова, бормаг, комуш, бојрам, добан, попаг, топанча* [245,с.4], *бочи* [375,с.11].

а саитинин *о* саитинә кечмәси һадисәси Губа вә Дәвәчи шивәләриндә дә вар: *јохун, довар, комуш, һова, това, боба, попаг, јохун* (Дәв.).

о -лашма һадисәси Азәрбајҹан дилинин ҹәнуб шивәләриндә дә гејдә алынмышдыр: *комуш, јохун, собун, золым, сојиб*<*саһиб, шодлыг*<*шадлыг* (Лән.гр.) [137,с.65], *јоба//јова, јоха, јохалыг, јопалаг* (Јар.) [164,с.19], *бојат, бојаты, богарсах, чобаламах* (Ҹәб.) [153,с.5], *бојаты, боба, попах, јоба, бобат, һовајы, јохун* (Зән.) [233,с.6], *боба, добан, попах, омбар, мошын* (Орд.)[268,с.6], *номаз, һомы, оман, томаша* (Меһри) [76,с.74], *богарсах, јохун* (Тәб.) [334,с.37].

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бә'зи диалектологлар сөз кокләриндә баш верән *а*>*о* һадисәсини додаг аһәнкинин тә'сири илә јаранан *о* -лашма илә гарышдырырлар. Азәрбајҹан дилинин гәрб шивәләриндә *а*>*о* дәјишмәсинә нүмунә олараг верилән *отојда, бутојда, догроллар, отдор, ордојду, бурдојду* (Гәрб гр.) [11, с.18-19], *отојда хошдор, дуздор* (Газ.) [295,с.6], *олојдум, соројдум, вурсојду, дурсојдух, отојда* (Дм.) [293,с.27] сөзләриндәки һадисә Абшерон шивәләриндәки вә өзбәк дилиндәки *о* -лашма типиндә јох, додаг аһәнки күчлү олан гырғыз, Алтај,

јакут дилләриндәки о -лашма типиндәдир: *колдор* "голлар", *көллөр* "көлләр", *өрдөк* "өрдәк", *көјнөк* "көјнәк", *көпөлөк* "кәпәнәк" (гырғыз), *олор* "онлар", *колдор* "голлар", *колдон* "голдан", *колдөр* "көлләр", *костөр* "көзләр", *күндө* "күндә" (Алтај), *оголлор* "ушаглар", *бөрөлөр* "чанаварлар", *көмөлтө* "көмәк" (јакут).

Додаг аһәнкиндә додагланан ачыг саитләрә үстүнлүк верилмәси Браһми мәтнләриндә дә вар иди: *отог, олор, орто, отоз, јарок, көлөк, көнөл* [458,с.37].

Нүмунәләрдән ајдын олур ки, дилимизин гәрб шивәләриндә додаг аһәнкинин тә'сири илә баш верән фонетик хүсусијјәти - додагланан ачыг саитләрин ардычыллығыны Бакы шивәсиндә сөз көкүндәки о -лашма илә ејниләшдирмәк һәмин һадисәләрин тәбиәтинә ујғун кәлмир. Гәрб шивәләриндәки *о* -лашма додаг аһәнкинин тә'сири илә сөзүн икинчи вә сонракы һечаларында әсасән шәкилчиләрдә мүшаһидә едилир. Үмумијјәтлә, гәрб ләһчәсинин бу хүсусијјәти додаг аһәнкинә аид олан бир мәсәләдир.

Азәрбајчан дилчилијиндә о -лашма һадисәсинин сәбәби мүхтәлиф шәкилдә изаһ олунур. М.Ширәлијев әввәлләр бу һадисәни тат дилинин тә'сири илә изаһ етмишдир [183,с.25]. Мүәллифин сон тәдгигатына көрә, "*a>o* һадисәсини доғуран әсас сәбәбләрдән бири дә *a* сәсиндән әввәл вә ја сонра гоша додаг самитинин кәлмәсидир" [188,с.46].

М.Ширәлијевин бу һадисәјә вердији изаһ јарымчыгдыр. Белә ки, мүәллиф *a>o* һадисәсини доғуран әсас сәбәбләрдән јалныз бирини көстәрир, башга сәбәбләрин исә нәдән ибарәт олдуғу мә'лум олмур. Бундан башга, бә'зи шивәләрдә гоша додаг самитин иштиракы олмајан сөзләрдә дә о-лашмаја тәсадүф едилир: *нозлы, Килон* (Меһри), *ноз, нозик, нолә, сокит, золым, сојиб*<саһиб, *шоддыг* (Лән.гр.), *сог, огәч* (Лер.), *јоха* (Јар.), *сахсоган* (Гб.), *чонта* (Г.-Муғал шив.).

Шүбһә јохдур ки, о -лашма һадисәсинин мејдана кәлмәсиндә дилин сәс системи илә бағлы олан фонетик

шәраит (*б,п,в,м,н,г* самитләринин тә'сири) башлыча шәртдир, лакин бу һадисәнин мүәјјән бир шивә групунда (Абшерон, Ләнкәран) ардычыл фонетик хүсусијјәтә чеврилмәсини һеч дә һәмишә *a* саитинин ишләндији фонетик мөвге илә изаһ етмәк мүмкүн олмур. Бурада ики дил системи (Азәрбајчан дили вә Иран дилләри) саитләринин гаршылашмасындан ирәли кәлән фонетик хүсусијјәтдән данышмаг һәгигәтә даһа ујғундур.

И.Абдуллајевә көрә, Азәрбајчан дилиндәки о -лашма һадисәси түрк дилләринә хас олан мәсәлә дејилдир. О буну республикамызын әразисинин мүхтәлиф һиссәләриндә јерләшмиш Иран групу дилләринин тә'сири илә изаһ едир: "Азәрбајчан диалектләриндәки о -лашма һадисәсини һәр јердә олурса-олсун тат дилинин, талыш дилинин, күрд дилинин, һабелә өзбәк әдәби дилиндәки о-лашманы тачик дилинин тә'сириндә көрмәк лазымдыр" [254,с.164].

Азәрбајчан дили шивәләриндә *a>o* һадисәсиндән бәһс едән мүәллифләр өзбәк дилиндәки о -лашмаја чох әсасланырлар. Һәгигәтән түрк дилләри ичәрисиндә о -лашма ән чох өзбәк дилиндә инкишаф етмишдир: *кор* "гар", *кишлок* "гышлаг", *гоз* "газ", *бог, хотин, шох, бола, нон* "чөрәк", *ота, китоб, офтоб* "күнәш", *она, от* "ад" [322, с.18].

Өзбәк дилчилијиндә бу һадисәнин изаһында бир-биринә зидд ики фикир вардыр. Өзбәк дилчиләринин бә'зиләри бу һадисәни тачик дилинин тә'сири илә, бә'зиләри исә өзбәк дилинин өз тәбиәти илә бағлајырлар.

Өзбәк дилинә Иран дилләринин тә'сирини инкар етмәк олмаз. М.Рәсәненин мүлаһизәси марағлыдыр. О, јазыр ки, түрк дилләринә јад дил тә'сири күчлү олдугча, онларда саитләр аһәнки ганунлары бир о гәдәр чох позулур; бә'зи түрк дилләри мәсәлән, иранлашмыш өзбәк диалектләри кими, һәтта ону тамамилә итирмишләр [376, с.92]. Доғрудан да, мүасир өзбәк әдәби дили дамаг вә додаг аһәнкини фактики олараг итирмишдир.

Өзбәк дилиндә о -лашманын мәркәзи Сәмәргәнд-Бухара групу шивәләридир. Һәмин һадисә бурадан Фәргана вадисинә јајылмыш, гырғыз вә ујғур шивәләринә кечмишдир. Бундан башга, о- лашмаја Гәрби Сибир татарларынын дилиндә, газах, түркмән, гумуг, гарачај-балкар вә түрк дилләринин диалектләриндә тәсадүф едилмишдир [257, с.28-34; 259,с.21-26]. Орта Асија вә Гафгазын түркдилли ареалларыны тәдгиг етмиш Н.З.Һачыјева о -лашманын әмәлә кәлмәси һаггында ашағыдакы нәтичәләрә кәлмишдир: I) Системдахили характерли әлверишли шәраит; 2) Јад дил тә'сири; 3) Әһалинин көчмәси нәтичәсиндә о -лашманын јајылмасы [257,с.34].

Б.А.Серебренников татар, башгырд дилләриндә вә гәдим чуваш дилиндә башланғыч *а*-нын a^o -ја кечмәсинин чәтин изаһ олундуғуну вә бурада субстрат тә'сири мүмкүн һесаб едир [391,с.11]. Р.Рүстәмова көрә, Азәрбајчан дили шивәләриндәки *а>о* һадисәсини тат, талыш вә ја фарс дилләринин тә'сири илә изаһ етмәк олмаз. Онун фикринчә, бурада субстрат мәсәләси һаггында дүшүнмәк бәлкә һәгигәтә даһа чох мүвафигдир [255,с.282]. А.Ахундов гејд едир ки, Бакы диалектинә аид *а>о* әвәзләнмәси, күман ки, субстрат һадисәсидир. Ејни һадисәнин өзбәк дилиндә дә өзүнү көстәрмәси һәр ики һадисәнин Иран мәншәли субстрат тә'сири олдуғуну сөјләмәјә һагг верир [28,с.110].

Бүтүн бунлары нәзәрә алдыгда Азәрбајчан дилинин бә'зи шивәләриндә *номаз, һомы, оман, томаша, номыс, нозлы, морал, Томара, моһыт, дом-даш, зомана, Исирофил, Килон, имом* (Меһри) [76,с.74], *боба, бормаг, бобал, бобат, бог, бојир, болә, вогиә, воз, говал, ноз, нозык, нолә, номаз, номдар, номус, носоз, нотароз, сокит, сәломәт, сәлом* [192,с.216] кими сөзләриндәки фонетик дәјишиклијин сәбәби ајдынлашыр.

Анчаг бу да унудулмамалыдыр ки, Азәрбајчан дилинин Иран дилләри илә әлагәдә олмуш шивәләриндә о -лашманын ардычыл бир кејфијјәт кими өзүнү көстәрмәсиндә биринчи нөвбәдә дилимизин өзүндә фоноложи им-

кан олмушдур. Белә ки, бә'зи шивәләрдә додагланан ачыг саитләрә үстүнлүк верилмәси, еләчә дә *а* саитиндән әввәл вә ја сонра *б,п,в,м,н,г* самитләриндән биринин кәлмәси һәмин һадисә үчүн фоноложи шәраит ролуну ојнамышдыр.

Түрк дилләриндә *а>о* һадисәсинин тарихи гәдимдир. Белә фонетик дәјишиклији гәдим печенег дилиндә вә XVI-XVII әсрләрдә үзү көчүрүлдүјү еһтимал олунан оғуз аталар сөзләриндә көрмәк олар: *бой*<бай, *хопон*<кабан [352,с.158]; *Товарын* јавугландығы вагт бөлүшдүкүн кишијә сор; *Јоваја* көнүл вермә [124,с.52,130].

Дејиләнләр Азәрбајчан дили шивәләриндәки о-лашманын диалект фонетикасынын узун мүддәтли тарихи инкишафы нәтичәсиндә мејдана чыхдығыны көстәрир.

ә//е>ө. Азәрбајчан дили шивәләринин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири бә'зи сөзләрдә биринчи һечада *ә,е* саитләринин *ө* саитинә кечмәсидир. Белә сәс дәјишмәси әдәби дил материалларынын дилиндә мүшаһидә едилир: *өј, дөкүл, сөвкү* ("Әсрарнамә"), *бөјлә* (Кишвәри), *бөјлә, өјлә, сөвда* (Фүзули), *бөјлә, нөшүн, өјлә* (Фәдаи), *бөјлә, сөвда, өјлә* (Рәһмәти), *нөшүн* (Вагиф).

е>ө дәјишмәси *ејдүр* (< ајдыр) сөзүндә дә өзүнү көстәрир: Шаһ Хәтајим *өјдүр:* јола кәтирән, Јерини бәклијиб, пусда отуран [149,с.51].

Ајдыр сөзүндә баш вермиш дәјишиклик белә кетмишдир: *ајдыр > ејдүр >* өјдүр (а > е > ө).

е > ө дәјишмәси мүасир шивәләрдә сахланылыр: *сөвмах, дөјүр, чөвүрмах, өј* (Тәб.) [334,с.34].

Бу хүсусијјәт М.Шәһријарын "Һејдәрбабаја салам" әсәринин [457] дилиндә дә вар: *өвдә* (с.6,9), *сөвәндә* (с.8), *сөвкүлијди* (с.13).

е > ө һадисәси Азәрбајчан дилинин Араздан шималдакы шивәләриндә дә јајылмышдыр: *дөкүр* (Нах.), *өв* (Шаһ.), *өјлән, дөјүл, сөјүн, чөјүр* (Газ.,Гар.), *өј* (Газ.,Гар., Б., Шам.,Гб.,Муғ.), *дөвә* (Б.), *нөшүн* (Б.,Шам.,Сал.,Саб.), *өј//өв, сөвда, сөвмах, сөјүн-, дөјүл* (Ш.).

Г.Мәммәдли Фәдаинин "Бәхтијарнамә" әсәринин дилиндә ишләнән *нејшә, ношун* сөзләринин (суал әвәзликләринин) һазыркы Тәбриз әтрафында гәти олараг ишләнмәдијини, бу сөзләрин јалныз Ширвана мәхсус олдуғуну јазыр [106,с.6].

ә//е>ө дәјишмәси "Кодекс Куманикус"да вар: säv~sev~söv~söy [459,с.83].]

е>ә. е сәсинин *ә* сәсинә кечмәси һадисәси Азәрбајчан дилинин чәнуб шивәләринин әсас әламәтләриндән биридир. Бу сәс дәјишмәси зәиф шәкилдә дә олса, јазылы абидәләрдә әкс олунмушдур: Еј *әви,* һәгдән јапылмыш, сәнсән әһли-е'тибар; Јарун чәфасы чүмлә вәфадыр, чәфа *дәкүл* (Нәсими) [48.с.104,244]; *әв, дәкүл, сәвкилү, сәвүнмәк* ("Әсрарнамә") [47,с.43,69,78,79]; *сәвин-* ("Ихтијарати-гәваиди-күллијјә") [101,с.25]; *Әрмәнистан, әрмән* (Рәнчи, "Шејх Сән'ан") [101,с.56,82].

е > ә дәјишмәси Азәрбајчан дилинин чәнуб шивәләриндә кениш јајылмышдыр: *јәтим, ләш, бәл, кәчәл, пәнир, һәјбә* (Тәб.) [333,с.9], *әв, сәвки, пәндир, нәфт // нәфит, дәјил//дә:л, һәјбә, чәшмә, чәвирмәх', һәјлә, вәр-* (Нах.гр.) [117,с.29], *пәнир* (Орд.) [268,с.6], *әв, вәрки, вәрмәк, Сәвинч, дәјил, кәниш, бәчә* (Јар.) [164,с.22], *кәнә* < јенә, *кән, әнни, һәјван, чәчым* < чечим, *пәнчә, шәјтан, мәјдан* (Лән.гр.) [137,с.66].

е > ә һадисәси чәнуб ләһчәсинин изләрини аз вә ја чох дәрәчәдә өзүндә сахлајан Зәнкилан, Губадлы, Чәбрајыл, Имишли, Ағчабәди, Чәлиләбад, Муған, Бакы, Губа, Шәки шивәләриндә дә гејдә алынмышдыр.

е > ә дәјишмәси Кәркүк түркманларынын дилиндә дә күчлүдүр: *әнни, әрмәни, әркәк, әв, әлти, әниш, әркән, кәнә, кәри* [358,с.9,16].

е > ә һадисәсинин X әсрә аид гәдим ујғур дили нүмунәләриндә вә мүасир ујғур дилиндә мөвчуд олмасы бу фонетик хүсусијјәтин гәдимлијини көстәрир: *äv, säv-, sävin-* [413,с.86,114], *әрмән, әймәнмәк, йәр, йәнгә* "бөјүк гардашын арвады" [411,с.70,84,774,785].

ә// е > и. Азәрбајчан дилинин чәнуб, шәрг вә шимал шивәләри үчүн сәчијјәви олан *е>и* һадисәси јазылы абидәләрин дилиндә өз әксини тапмышдыр: Һеј, һеј, дајәләр, бабам манға бән сәни јүзи нигаблу Бејрәкә вермишәм, *диәрди* [КДГ,97,с.54]; *ди-, ничүн* ("Әсрарнамә") [47,с.47,72, 109]; *ди-, ји-, итмијә, кәлмијән* (Хәтаи Тәбризи, "Јусиф вә Зүлејха" [203,с.288]; Нәркиси-мәхмурә *дин* ким, таки худбин олмасун (Һәбиби) [162,с.45]; *ејлијүбән* [114, с.69], *нишә* [141, с.169,238] (Фүзули); *дивә* ("Шејх Сәфи") [379,с.7].

е > и һадисәси мүасир шивәләрдә јајылмышдыр: *мивә, кинә, тәсбиһ, кишниш* (Тәб.), *ди-, сивишмаг, кидүн* (Јар.), *һич, мишә, чијран, кијмәк, јимәк, мијвә, һисаб* (Лән.гр), *ди-, ји-, кит-, киј-, ничә, иләмах* (Ш.), *ди-,ји-* (Б.), *киј-, кит-, илчи, ди-, ји-, мишә, мијва* (Гб.), *илчи* (Г.).

Чәнуби Азәрбајчан шивәләриндә *е > и* дәјишмәсинин *де-, је-, јенә* сөзләрини дә әһатә етдијини М.Шәһријарын "Һејдәрбабаја салам" әсәринин дили көстәрир: Булах *кинә* кәлүп кәли долдурур? Јурәк *дијир* кечмә, аман дур; Гыш зумарын јајда *јијүп* дојардых.

М.Шәһријарын дилиндә *ә > и* дәјишмәси дә вар: Һејдәрбаба, Әмир Һејдәр *нејнијүр?* Јә'гин кинә самавары *гејнијүр,* Дај гочалуп алт әнкијнән *чејнијүр.*

е > и сәс ујғунлуғу түрк дилләринин гәдим фонетик хүсусијјәтләриндән биридир. Орхон абидәләринин дилиндә *е>и* диалект фәрги олмушдур: *ел-іл, eki-iki, йер-йір, bep-bip, bec-bic* [195,с.132-133]. М.Кашғаријә көрә, огузлар вә гыпчаглар *кеми* "кәми", башга түркләр исә *кими* демишләр [443,ч.3,с.253].

Башга түрк дилләри ичәрисиндә *е>и* һадисәси түрк, татар, башгырд вә ујғур дилләри үчүн сәчијјәвидир: *кине, китмек, кијинмәк, ил, ији, инчир, инмек, дијор* (түрк), *бил, биш, ди-* (татар), *кит-, ти-* (башгырд), *бишик, ји-, јитиш-* (ујғур).

СӨЗ СОНУНДА ДОДАГЛАНМА ӘЛАМӘТИНИН ЈАРАНМАСЫ ВӘ ИТМӘСИ

Азәрбајҹан дилиндә додаг аһәнкинин тәзаһүрүндә додагланмајан вә додагланан саитләрин ардычыллығынын көзләнилмәси илә јанашы сөз сонунда додагланма әламәтинин јаранмасы вә итмәси (лабиаллашма вә делабиаллашма) хүсусијјәти дә олмушдур. Додаг аһәнкиндә өзүнү көстәрән бу мејлләр мүасир шивәләрдә сахланмышдыр. Лабиаллашма вә делабиаллашма Азәрбајҹан диалектләринин фәргләндириҹи әламәтләриндән бири сајылыр. Бу һадисә сөз көкләриндә вә шәкилчиләрдә мүшаһидә едилир. Соз сонунда додагланма әламәтинин јаранмасы *(гајгу, јасдуг, агачун, алдун; кишү, бәрү, кәлүн, кәлдүз)* вә итмәси *(гузы, гути, көрпи, түсди, күлди)* Азәрбајҹан дилинин ҹәнуб вә шимал-шәрг шивәләри үчүн сәчијјәвидир. Додаг аһәнкиндә көзә чарпан һәмин мејлләр ејнилә Азәрбајҹан јазылы абидәләринин дилиндә өз әксини тапмышдыр.

Лабиаллашма *(ы>у, и>ү): алуб, гаршу, атун, әлүм, белүмүз, билүр, кедүб, ешидүб, кәлүр* (КДГ), *бәрү, билсүн, севкү, гапу, гаргу* (Нәсими, XIV әср), *ачуг, адлу, гапу, гаршу, гәјгу, кәрпүч, јасдуг, јалгуз, јавуг* ("Әсрарнамә", XV әср), *аруг, артух, билүрәм, бахуб, багышласун, гапулар, гајгу, ајру, бәллү* (Шәмс, "Гиссеји-Јусиф", XV әср), *арух, итүрмәк, севкү, алуб, билдүрмәк, кәлүр* (Хәтаи Тәбризи, "Јусиф вә Зүлејха", XV әср), *гашуг, јастуг, чәкүч, әрүк* ("Шејх Сәфи", XVI әср) *ханум, кечсүн, артухдур, сәнүн, гајгулу* ("Шүһәданамә", XVI әср), *керү, ичүн, атлу, гапудадур, ичәрү, хаму* ("Шејх Сәфи мәнагиби", XVII әср).

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Тәбриз вә Ордубад шивәләриндә *и* саитинин лабиаллашмасы тәкчә сөз сонунда дејил, сөзүн илк һечасында да өзүнү көстәрир: *думдух'*<димдик, *булмах* (Тәб.), *булмах, булдур, буличи, Мүкајыл* (Орд.).

Сөзүн илк һечасында *и>ү* һадисәси әдәби дил материалларында әкс олунмушдур: *бүшмәк* (Хәтаи Тәбризи, "Јусиф вә Зүлејха", XV әср) [203,с.288]; Елләр *бүлүр*, сән бир көзәл күлимсән (М.С.Ҹәннәтимәгам, XX әср) [457, с.29].

Делабиаллашма *(у>ы>и, ү>и): көпри, орды, бөркли, дурды, өлди, көрдиләр* (КДГ), *ојунчы, гопды, гути, гутысындан, гоншы, күлин, күли, гуши* (Нәсими, XIV әср), *догри, гооди, гонши, көпри, гојин* ("Әсрарнамә", XV әср), *тутушди, дүшдиләр, урдылар* (Шәмс, "Гиссеји-Јусиф", XV әср), *бүкмиш, дутмыш, огри, сөзүми, онунчи* ("Шүһәданамә" XVI әср), *гуји, сонҹучи* ("Шејх Сәфи", XVI әср), *көрдиләр, оглы, олды, охырдым, дүшди* ("Шејх Сәфи мәнагиби" XVII әср).

Бә'зи әлјазмаларында додаг саитләринин ардычыллығы көзләнилир. Мәсәлән, Кишвәри диванынын әлјазма нүсхәсиндә (XVI әср) додаг аһәнкинин ардычыл ишләнмәси әлјазманын сәчијјәви хүсусијјәтидир: *јүзү, дүшүбтүр, булуб, булубтур* [50,с.52].

Јазылы абидәләр вә мүасир шивәләр үзәриндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, Азәрбајҹан дилиндә сөз сонунда лабиаллашма вә делабиаллашма һадисәләринин тарихи гәдимдир. Азәрбајҹан халг дилинин формалашдығы дөврләрдә диалектләрдә беләә фонетик мејлләр мөвҹуд иди. Мүхтәлиф дөврләрә мәхсус јазылы абидәләрин дилиндә сөз сонунда додагланма әламәтинин јаранмасы вә итмәси һадисәсинин мүшаһидә олунмасы бу фонетик хүсусијјәтин гәдимлијинә вә ејни заманда әдәби дил тарихиндә ән'әнәви олмасына дәлаләт едир. Азәрбајҹан халг дилинин тәшәккүл етдији дөврләрдә тајфа дилләринин хүсусијјәти олан бу һадисә сонралар мәһәлли диалектләрин әламәти кими формалашмышдыр. Додаг аһәнкиндә өзүнү көстәрән бу мејлин әдәби дил тарихиндә давамлы олмасынын башга бир сәбәби дә вар. Мәсәлә бурасындадыр ки, сөз сонунда лабиаллашма вә делабиаллашма һадисәләри Орхон-Јенисеј вә гәдим ујғур јазыларында да олмушдур.

Додагланма әламәтинин јаранмасы: *јокару, катун, азук, калур, камуғ, белкү* "нишан", *кентү* "өз" , *кери//керү* "кери" (Орхон абидәләри); X әсрә аид ујғур абидәсиндә: *азук* "азугә", *јагук* "јахын", *јарук* "парлајан", *кәнтү* "өз", *сыгун* "марал" [413].

Додагланма әламәтинин итмәси: *төкти, бунсыз* "гәмсиз", *оглына, тутдым, бөри* "чанавар", *болты, күчлиг, оглын, оглы* (Орхон абидәләри); X әсрә аид ујғур абидәсиндә: *муны, өзин, бунын, оглы, төги* "дујү" [413].

Сөз сонунда беләә фонетик мејли М.Кашғари XI әсрдә түрк тајфаларынын дилиндә гејдә алмышды: *артук, јалнус, јағмур, јарбуз, катун, кашук; телү, темүр, тепүк; бөри, јуды, көрди, көчти, күни, козы, коншы* [442].

Арашдырмалар көстәрир ки, Азәрбајчан әдәби дили мүәјјән дәрәчәдә түрк халгларынын гәдим јазы ән'әнәлирини дә өзүндә сахламышдыр. Н.А.Баскаков јазыр ки, "түрки" адланан әдәби дил XV әсрдән бүтүн түрк тајфалары вә халглары үчүн үмуми әдәби дил олмушдур. Түркинин ән гәдим вариантларындан бири карлук-ујғур диалект әсаслы Гараханлылар дөвләтинин әдәби дили иди. Гараханлыларын карлук - ујғур әдәби дилинин мүсәлман түрк дүнјасында бир сыра вариантлары әмәлә кәлмишди: I)Мавәрнәһр варианты (карлук-ујғур әсаслы); II. Харәзм-түрк варианты (оғуз-гыпчаг әсаслы). Бу сонунчунун әсасында сонралар ики мүвәггәти - јерли вариант јаранмышды: I. Сәлчуг (оғуз) варианты; 2. Оғуз-гыпчаг әсаслы Чучи вә ја Гызыл Орда варианты (Мәмлүк гыпчагчасы). Сәлчуг (оғуз) варианты көһнә османлы вә көһнә Азәрбајчан әдәби дилләри үчүн әсас олмушдур. Ваһид түрки әдәби дилинин бүтүн вариантлары сонралар милли әдәби дилләрә чеврилдиләр ки, бунлар ваһид әсаса вә үмуми ән'әнәләрә көрә бир-биринә јахын иди [230].

Демәли, Азәрбајчан әдәби дил материалларында сөз сонунда өзүнү көстәрән лабиаллашма вә делабиаллашма һадисәләри бир тәрәфдән гәдим түрк јазы ән'әнәләринә әсасланырса, дикәр тәрәфдән дә чанлы данышыг дилинә

- Тәбриз вә Ширван шивәләринин хүсусијјәтләринә сөјкәнир. Сөз сонунда лабиаллашма вә делабиаллашма һадисәләринин түрк дилләринин тарихиндә вә мүасир вәзијјәтиндә мүшаһидә олунмасы додаг аһәнкинин тәбиәтиндән ирәли кәлән бир хүсусијјәтдир. Азәрбајчан јазылы абидәләринин јарандығы вә үзү көчүрүлдүјү ареалларда (Тәбриз, Ширван) додагланма әламәтинин јаранмасы вә итмәси мејлләринин күчлү олмасы бу фонетик хүсусијјәтин Азәрбајчан әдәби дили тарихиндә давамлы олмасына, нормаја чеврилмәсинә сәбәб олмушдур.

Сөз сонунда делабиаллашма *(у>ы>и, ү>и)* јазылы абидәләрдә ى һәрфи илә көстәрилмиш, мәтнләр охунаркән бу сәс галын саитли сөзләрдә даһа чох *ы*, бә'зән исә *и* илә транскрипсија олунмушдур. Делабиаллашан шивәләрдә сөз сонундакы *ы* саити тәмиз *ы* кими дејил, даһа чох *ы"* кими тәләффүз олунмушдур. *ы* саитинин тәләффүзүндә *ы* сәси *и* сәсинә нисбәтән зәиф ешидилир вә бу сәс (*ы"*) әсасән *и* кими тәләффүз едилир. Бу әламәт Тәбриз вә Ширван шивәләриндә күчлү олмушдур. Тарихән јаранмыш вә бу күнәдәк давам етмиш һәмин фонетик хүсусијјәт мүасир шивәләрдә чанлы шәкилдә мүшаһидә едилир. М.Шәһријарын "Һејдәрбабаја салам" поемасынын Тәбриз шивәсинин хүсусијјәтләрини өзүндә јахшы әкс етдирдији мә'лумдур. М.Еркин бу әсәрин дилиндә Тәбриз шивәсинин хүсусијјәтләринин олмасындан дөнә-дөнә бәһс етмишдир [457,с.89-192]. Саадет Чағатај исә һәмин поемадан бир парчаны Тәбриз шивәсинә нүмунә кими вермишдир [448,с.21-23]. Мараглыдыр ки, М.Еркин Шәһријарын "Һејдәрбабаја салам" әсәрини чап етдирәркән бир сыра сөзләрдә сөз сонунда саитләрин дәјишмәси һадисәсини *у>ы*, С.Чағатај исә ејни сөзләрдә һәмин һадисәни *у>и* кими транскрипсија етмишдир:

јурды, Гурыкөлүн, бозы, узуны, гузуны [457,с.2-4].

јурди, Кури-көлүн, бози, узуни, кузуни [448,с.22-23].

М.Еркин Тәбриз шивәсиндә сөз сонунда *у>и* һадисәсинин олдуғуну "Һејдәрбабаја салам" әсәринин дилинә

јаздығы шәрһләрдә гејд едир. О, *сулы* сөзүнү шәрһ едәркән јазыр: "Һәтта Тәбриз ағзында кәлимә *сули* шәклиндә сөјләнмәктә вә екин јалныз *-ли* шәкли кулланылмактадыр" [457,с.136].

Һәр ики мүәллифин бир сыра сөзләрдә сөз сонунда саитләрин дәјишмәси һадисәсини *у>ы* вә *у>и* кими транскрипсија етмәси һәгигәтән Тәбриз шивәсиндә делабиаллашма һадисәсинин гүввәтли олдуғуну вә бу ҹәһәтдән јазы дили илә диалектин бир-биринә ујғун кәлдијини көстәрир. Аналожи вәзијјәти XX әсрин әввәлләриндә шимал-шәрг шивәләри илә Бакыда ишләнән әдәби дил арасында көрмәк олар. Султан Мәҹид Гәнијевин 1909-ҹу илдә нәшр олунмуш "Русча-татарча лүғәт"инә мүраҹиәт едәк [384]. Бу лүғәт һәм әдәби дил, һәм дә данышыг дили хүсусијјәтләрини өзүндә јахшы әкс етдирир. Лүғәтин әһәмијјәти ондадыр ки, бурада Азәрбајҹан дили сөзләринин рус графикасы илә транскрипсијасы да верилмишдир. Мүәллиф бир чох һалларда Азәрбајҹан дили сөзләринин имладан фәргләнән тәләффүз шәклинә әсасланыр. Мәсәлән, *доңуз* сөзү сағыр нунла јазылса да *доуз* шәклиндә транскрипсија олунмушдур (с.324). Еләҹә дә *чоогун* (с.74), *дошан* (с.120), *охло* (с.330), *гоога* (с.348), *аагу* (с.415) сөзләринин транскрипсијасында тәләффүз әсас көтүрүлмүшдүр. Һәмин лүғәтдә сөз сонунда лабиаллашма вә делабиаллашма һадисәләри дә мүшаһидә едилир: *ы>у: памбуг, һамуси, хатун, палут, гајгу, агу, јарпуз, алунмалы, сандуг, алуб; и>ү: ичәрүдән, сәјлү; у>и: гузи, сули, огри, овчи, гути; ү>и: түлки, дүки, өли, өзи.*

Әлбәттә, лүғәтдә додагланан вә додагланмајан саитләрин ардычыллығынын көзләнилмәси һаллары да вар: *гошун, орду* (с.61), *ички* (с.197), *ијли* (с.246).

Сөз сонунда лабиаллашма вә делабиаллашманын ҹәнуб вә шимал-шәрг шивәләриндә ҹанлы бир фонетик хүсусијјәт олмасы, әдәби дилин тарихән ҹәнуб вә шимал-шәрг шивәләринә даһа чох әсасланмасы һәмин һадисәнин јазы дилиндә узун мүддәт давам етмәсинә сәбәб олмуш-

дур. Мүасир әдәби дилимиз додаг аһәнки бахымындан Гарабағ шивәләринә истинад етдијиндән сөз сонунда беләбир фонетик мејл өзүнү көстәрмир.

Т.Һаҹыјев јазыр ки, "Азәрбајҹан әдәби дилинин һәлә XVI әсрә гәдәрки дөврүндә Тәбриз диалекти илә јанашы, Ширван диалекти дә иштирак етмишдир. Демәли, әдәби дилимиздә ән'әнәви шәкилдә фәалијјәт көстәрән Ширван диалекти (Бакы диалекти онун тәркибинә дүшүр) хүсусијјәтләри XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә өлкәнин сијаси вә мәдәни мәркәзиндәки диалект хүсусијјәтләри илә үмумән үст-үстә дүшүр. Нормада өзүнү көстәрән орфографик хүсусијјәтләрин Азәрбајҹан дилинин шәрг групу диалект вә шивәләринә ујғунлуғуну көстәрән бир нечә нүмунә: ...сон һеҹасы дамаг саити илә битән көкә додаг саитли шәкилчинин артырылмасы: *Ушаг гајыдуб кәлүб...ҹәмијјәт фиргәсинә сөјләјүб* ("Молла Нәсрәддин", 1906, №30) - бунун әксинә, додаг саитли көкләрә дамаг саитли шәкилчиләр гошулур: *Мәһәммәд јазысыны гуртаруб диггәт илә өз-өзинә охујурды* ("Мәктәб", 1912, №91)" [159,с.198-199].

Бурадан ајдын олур ки, гәдим дөврләрдә олдуғу кими, XX әсрин әввәлләриндә дә әдәби дилин бә'зи орфографик хүсусијјәтләри ҹәнуб вә шимал-шәрг шивәләринин әсас елементләри илә, демәк олар ки, үст-үстә дүшмүшдүр.

Сөз сонунда лабиаллашма вә делабиаллашма һадисәләри саитләр аһәнкинин принсипиндән кәнара чыхма һалларыдыр, башга сөзлә, гәдим форманын дәјишмәсидир. Түркологијада лабиаллашма оғуз вә карлуг групу дилләринин әсас әламәти сајылыр [224,с.203,229]. Фикримизҹә, Азәрбајҹан дилиндә додагланан саитләрә көрә аһәнкин көзләнилмәси ихтијаридир (ардычыллыг ола да биләр, олмаја да биләр), дилә көрә фәргләнән саитләрин аһәнки (галынлыг-инҹәлик аһәнки) исә мүтләгдир. Әлбәттә, истисналар мөвҹуддур.

Сөз сонунда баш верән фонетик дәјишиклик - делабиаллашма һадисәси бир сыра башга сәбәбләрлә дә шәртләнир: Башланғыч сөздә ән күчлү мөвгедир, әсас информасија бурада топланыр. Сөз сонунда исә информасија дашыјан сәсләрин кәмијјәти азалыр. Даньшанын кәркинлији сөз әввәлиндә чох, сөз сонунда аз олур. Буна көрә дә сөз сону дәјишиклијә даһа тез уғрајыр [434, с.95; 390,с.80-81].

Делабиаллашма дүнјанын мүхтәлиф дилләриндә мүшаһидә олунан универсал фонетик мејлдир ки, бунун да әсас сәбәби сөз сонунда кәркинлик саһәсинин арадан галхмасыдыр: "ö вә ӱ саитләри чох вахт гејри-додагланмаја мә'руз галыр. Алман дилинин додагланма әламәтини итирмиш диалектләри мөвчуддур ки, бунларда әдәби дилдәки *о* саитинә - *е, ӱ* саитинә исә *-і* саити ујғун кәлир. Инкилис дилиндә вахтилә мөвчуд олмуш алманчадакы *ӱ* типли саит сонрадан додагланма әламәтини итирмишдир. Праурал дилиндә мөвчуд олмуш белә сәсин мүасир урал дилләринин чохунда итмәси дә еһтимал олунур... Чуваш әдәби дилиндә исә әввәлләр олмуш *ö* саити артыг ишләнмир. Додагланма әламәтинин итмәсинә сәбәб, көрүнүр ки, кәркинлик саһәсинин арадан галхмасы мејлидир" [390, с.120].

А.Ахундов додагланма фәргләндиричи әламәтинин зәифлијинин лингвистик сәбәбини шәкилчи морфемләрдә ишләнән саитләр үчүн һәмин әламәтин фоноложи мә'наја малик олмамасында көрүр [27,с.21].

Азәрбајчан дилинин бә'зи шивәләриндә делабиаллашма һадисәсинин күчлү олмасынын бир сәбәби дә гејри-түркдилли әһали илә гоншулуғун бу һадисәнин давамлылығына шәраит јаратмасыдыр [259,с.25].

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, сөз сонунда додагланма әламәтинин итмәси мејли фонетик һадисәсидир. Азәрбајчан јазылы абидәләринин дилиндә бу һадисәнин тәкчә орфографија илә әлагәдар олараг мејдана чыхдығыны иддиа етмәк доғру олмаз, һәмин мејлин әдәби дилдә нормалашмасы вә давамлы олмасы үчүн реал дил (диалект) зәмини олмушдур.

САИТЛӘР АҺӘНКИНИН ПОЗУЛМАСЫНДА ГАЛЫНЛАШМА

Азәрбајчан дили шивәләриндә саитләр аһәнкинин позулмасында өзүнү көстәрән мејлләрдән бири инчә саитләрдән сонра галын саитләрин кәлмәсидир. Бу хүсусијјәт Азәрбајчан дилинин чәнуб, шимал-гәрб (Шәки, Оғуз, Загатала,Гах, Балакән), гисмән Губа шивәләриндә јајылмышдыр: *әкинчилых, билмах, кәләчах, јетәчах, кедәчахсуз, кедах, ичах, кәлдух, еләсах, елләдух, еләмишух, еләрух* (Тәб.), *билмах, кидах, кәлдых, верчам, кессах, кетмишух, ке:рух* (Ш.) *киздатдыгы* (Бал.), *кидмаг, кәлмаг, јимаг* (Гб.).

Азәрбајчан дили шивәләринин бу хүсусијјәти "Китаби-Дәдә Горгуд" абидәсинин дилиндә әкс олунмушдур: Оғыл, ја сәни *евәрмахмы* кәрәк? Бәли, бәс ағ сагаллу әзиз баба. *Евәрмах* кәрәк - деди; Мән гарагуч атыма бинмәдин ол *бинмах* кәрәк; Оғузун, ала көзли гызы-кәлини *билдыгда* [97,с.55,92].

"Китаби-Дәдә Горгуд"да *к* сәси нормал олараг ишләнмишдир. Јалныз *бинмах* вә *евәрмах* сөзләриндә мәсдәр шәкилчиси *х* илә јазылмышдыр. М.Еркинә көрә, һәмин сөзләри *(бинмах, евәрмах) -мах* шәкилчиси илә охумаг даһа дүзкүндүр, чүнки Чәнуби Азәрбајчан шивәләриндә, о чүмләдән Тәбриздә *кетмах, бинмах, кәлмах, билмах* шәкилләри вардыр. Дикәр тәрәфдән галын *х* самитинин инчә *ә* саити илә јанашы ишләнмәси нормал дејилдир. Белә олдугда һәмин шәкилчи букүнкү бәнзәјишинә ујғун охунмалыдыр [455,с.419].

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә бирвариантлы мәсдәр шәкилчисинин ишләнмәсини Ә.Дәмирчизадә 1959-чу илдә чап етдирдији тәдгигатында көстәрмишдир: "Мәсдәр шәкилчиси бә'зән индики Нуха шивәсиндә олдуғу кими,

инчә саитли сөзләрдә дә анчаг "-мах" (مخ) тәркибиндә ишләнмишдир: بنمخ *бинмах* (Р.44) اورمخ *евермах* (Р.44)" [62, с.51].

Инчә саитли көкә галын саитли шәкилчинин артырылмасы "Дастани-Әһмәд Һәрама"нин дилиндә вә XV әср шаири Һидајәтин диванында да өзүнү көстәрир: *Нә јирдә исә од пинһан дөкулдүр, Булар кизләнмага имкан дөкулдүр* [449,с.11]; *Сән јардән кәлүр, нечә әгјардан гачым, Тәдбир јохдурур јетәчах танрыдан бәла* (Һидајәт) [99,с.69].

Чәнуб ләһчәсинин бу хүсусијјәти М.Ә.Мө'чүзүн вә М.Шәһријарын әсәрләринин дилиндә дә әкс олунмушдур: *нејлијах, көрах, ишләмагдан, ичмаг, кетмагын, кәлмагдан, веррух, инаннух, кәзәчаг, ичаг* (М.Ә.Мө'чүз); *пиширдых, кедах, көрүшдух, гејидах, килејлыхдан* (М.Шәһријар, "Һејдәрбабаја салам"), *көчах, кечах, пичах, ичах* (М.Шәһријар, "Гачах Нәби").

Башга түрк дилләри ичәрисиндә инчә саитдән сонра шәкилчинин галын вариантынын ишләнмәси тумуг дилинин кајтаг диалектиндә мүшаһидә едилир: *бермах* "вермәк".

МОРФОЛОЖИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘР

Азәрбајчан халг дилинин формалашмасында иштирак етмиш мүхтәлиф тајфаларын дил елементләринин һеч дә һамысы үмумхалг дили хүсусијјәти ола билмәмишдир. Үмумхалг Азәрбајчан дилинин формалашмасы просеси дилин јерли мүхтәлифлијини дә бир нөв зәрури етмишдир. Азәрбајчан халг дили инкишаф етдикчә, әдәби дилин јазылы голу сабитләшдикчә ајры-ајры дил ваһидләринин диалект һәддиндә мүәјјәнләшмәси просеси кетмишдир. Дилин башга јарусларында олдуғу кими, морфоложи гурулушда да ајры-ајры елементләр (грамматик әламәтләр) диалект факты кими ишләнмишдир.

Мәһәлли диалектләрин формалашмасында екстралингвистик амилләр мүһүм рол ојнамышдыр. Игтисади һәјат бирлијинин зәифлији, мүхтәлиф инзибати бөлкүләр, тәбии-чоғрафи сәдләр ајры-ајры дил ваһидләринин мәһдуд әразиләрдә ишләнмәси үчүн шәраит јарадыр. Гәдим тајфа дилләринин бә'зи әламәтләри вә инновасија факты кими сонрадан мејдана чыхан бир сыра хүсусијјәтләр мәһәлли диалектләрин әламәтләри кими мүәјјәнләшир. Әдәби дил нормаларынын сабитләшмәси исә ајры-ајры грамматик әламәтләрин диалектал тәбиәтини даһа ајдын көстәрир.

ҺАЛ ШӘКИЛЧИЛӘРИ

-ын$_1$, -ин$_1$, -ун$_1$, -үн$_1$. Орхон абидәләринин дилиндә вә Азәрбајчан әдәби дили нүмунәләриндә јијәлик һал шәкилчисинин велјар н$_1$ илә ишләнән варианты өзүнү көстәрир: *каганын$_1$, будунын$_1$, бенін$_1$* (Орхон абидәләри) [195, с.148]; *Урузын$_1$, огузын$_1$, Газанын$_1$, шәрабын$_1$, бәкин$_1$* (КДГ, 97,с.42]; *Ашигүн$_1$* чанинә батар кипрүкүн; Ганғы *бүрчүн$_1$* јылдузысын, еј мәләк, билсәм сәни; *Заһидин$_1$* бир бармағын кәссән, дөнәр һәгдән гачар (Нәсими) [48,с.120, 131,134]; *шаһун$_1$, аләмун$_1$* ("Әсрарнамә") [417,с.10]; Сәнди јүкүш гапунда һәр дәм, *Ешгин$_1$* јолуна бу чешми-кирјан; Үчүнчү бу, ким галырса хошдур, Бу дүнјада һәр *кимин$_1$* нишани (Хәтаи) [148,ч.2,с.352,357].

Јијәлик һал шәкилчисиндә велјар *н$_1$* сәсинин ишләнмәси Азәрбајчан әдәби дилинин сонракы дөврләриндә дә давам етмишдир. XX әсрин әввәлләриндән бу хүсусијјәт әдәби дилимиз үчүн архаикләшмишдир. Јијәлик һал шәкилчисинин велјар *ң* илә ишләнмәси тарихән Азәрбајчан дилинин гәрб шивәләри үчүн сәчијјәви олмушдур: *булагын$_1$, инәјин$_1$, гузунун$_1$, сүрүнүн$_1$* (Гар.,Ҝ.,Газ.). Башга шивәләрдә исә, көрүнүр ки, бу хүсусијјәт тәдричән тәләффүздән чыхмышдыр. Мүасир түрк дилләринин чохунда (татар, башгырд, түркмән, өзбәк, газах, ујғур, Тува, Алтај вә с.) јијәлик һал шәкилчиләриндә Азәрбајчан дилинин гәрб шивәләриндә олдуғу кими ади *н* дејил, велјар *ң* ишләнир.

Азәрбајҹан дили шивәләриндә јијәлик һал шәкилчисинин велјар *ң* илә ишләнмәси архаик бир хүсусијјәт, бу шәкилчинин ади *н* илә тәләффүз едилән варианты исә инновасија кими баша дүшүлмәлидир. Сонунҹу хүсусијјәт шивәләрдә даһа кениш јајылдығына көрә, әдәби дил нормасына чеврилмишдир.

-ыq. Орхон-Јенисеј абидәләриндә *-ыг* јијәлик һал шәкилчисинә јалныз бир јердә тәсадүф олунмасы һәмин әламәтин гәдим дөврләрдән диалект сәҹијјәли олмасына шәһадәт верир: Түрк *будуныг* аты, күси. "Түрк халгынын ад-саны, шөһрәти" [109,с.45].

-ыг јијәлик һал шәкилчисинә башга абидәләрдә вә мүасир түрк дилләриндә һәләлик раст кәлинмәсә дә, Азәрбајҹан дилинин ајрым шивәсиндә бу шәкилчи ишләнир. Ајрым шивәсиндә исмин јијәлик һалында дөрдвариантлы *-ын*$_1$ шәкилчиси илә јанашы *-ыq, -иq, -уq, -үq* шәкилчиси дә мүшаһидә едилмишдир: qоса *арвадыг* балдырыннан јапышды; *Га:ныq* сағында гөздә:ј.

Бу форма әвәзликләрин һалланмасында да өзүнү көстәрир: *мәниq, сәниq, онуq, мунуq, бизиq, сизиq.*

Б.Садыгов *-ыг* шәкилчисини гыпчаг гәбилә дилинә мәхсус бир әламәт һесаб едир [133,с.15-16].

Түрк дилләриндә *н~г* ујғунлуғу ганунаујғун бир һалдыр. Мәсәлән, белә ујғунлуг Азәрбајҹан дилинин мүхтәлиф шивәләриндә мөвҹуддур, *ман*$_1$*а, сан*$_1$*а* (Газ.), *мага, сага* (Заг.,Г.), *бавасан*$_1$*ыз//бавасагыз* (ајрым шив.). Башга түрк дилләриндә дә шәхс әвәзликләринин һалланмасында јөнлүк һалда *н* вә *г* сәсләринин паралел ишләнмәси хүсусијјәти мејдана чыхыр: сары ујғур дилиндә: *maγa(mana) ma:, saγa(sana), sa:* [402,с.76].

-јы, -ји, -ју, -јү. Азәрбајҹан әдәби дилинин гәдим нүмунәси олан "Китаби-Дәдә Горгуд"да саитлә битән исимләр тә'сирлик һалда *-јы, -ји* шәкилчисини гәбул едир: *Борчлују* борчындан гуртарды; Мәкәр, султаным, кенә јазын *буғају* сарајдан чыхардылар; Мәрә кафәрләр, бу *әрәбәји* бешиким сандым; Хатун кәлүб зинданчыја *гапују* ачдырды.

Ә.Дәмирчизадә тә'сирлик һал шәкилчисиндә өзүнү көстәрән "ј" елементи һаггында јазыр ки, "Китаби-Дәдә Горгуд"да "ј" битишдиричисинин ишләнмәси оғуз-гыпчаг әсасында тәшәккүл тапан үмумхалг Азәрбајҹан дилиндә оғуз үстүнлүјүнүн гануни әламәти сајылмалыдыр [62,с.76].

Исмин тә'сирлик һалында "ј" елементинин ишләнмәси Азәрбајҹан әдәби дилиндә XVIII әсрәдәк давам етмишдир. Һәмин әсрдән *-јы* шәкилчиси әдәби дил үчүн архаикләшмиш, *-ны* исә өз фәалијјәтини давам етдирмиш, нормаја чеврилмишдир. Доғрудур, исмин тә'сирлик һалында саитлә битән сөзләрин *-јы* формасыны гәбул етмәсинә әдәби дилимизин сонракы дөврләриндә дә (XX әсрин әввәлләриндә вә совет дөврүндә 1920-40-чы илләрдә) тәсадүф олунур, лакин бу, даһа чох әдәби дилдә өзүнү көстәрән мејлләрлә бағлы олмуш, әдәби дилин хәлги үнсүрләри сырасына кечә билмәмишдир.

Азәрбајҹан дили тарихинин көркәмли мүтәхәссиси Һ.Мирзәзадә тә'сирлик һалда саитлә битән сөзләрдә "ј" елементинин Азәрбајҹан әдәби дили материалларында вә диалектләрин гәрб групунда ишләнмәсиндән бәһс етсә дә, белә фикирдә олмушдур ки, һәмин грамматик үнсүр Азәрбајҹан дилиндә XVIII әсрин әввәлләринә кими о гәдәр дә сәҹијјәви олмамышдыр [113,с.79].

Тә'сирлик һалда *-јы* шәкилчисинин ишләнмәси тарихән Азәрабајҹан дилинин гәрб шивәләри үчүн сәҹијјәви олмушдур. Ҹәнуб ләһҹәсинә аид олан Нахчыван групу шивәләриндә -јы шәкилчиси индијәдәк јалныз Сәдәрәк (Сәдәрәк р.) вә Ҹағазир (Шәрур р.). кәнд шивәләриндә гејдә алынмышдыр. Һ.Мирзәзадә "ј" үнсүрүндән данышаркән јазыр ки, "бөјүк әразини тәшкил едән ҹәнуб групу диалектләри үчүн *ј* үнсүрү о гәдәр дә тәбии дејилдир. XV әсрин көркәмли нүмајәндәләриндән Хәтаи вә Кишвәринин дилиндә буна һәддиндән аз тәсадүф едилмәси фикримизи доғрулда биләр" [113,с.80].

Азәрбајҹан дилиндә исмин тә'сирлик һалында *-јы* шәкилчиси оғуз елементләринин күчлү олдуғу шивәләрдә горунуб сахланмышдыр. Бу хүсусијјәт дилимизин Газах, Борчалы, Товуз, Шәмкир, Дашкәсән, Ҝәдәбәј, Ханлар, Ҝоранбој шивәләриндә јајылмышдыр: *гапыјы, дәрији, гузују, сүрүјү* (Газ.).

-јы, -ји, -ју, -јү шәкилчиси Азәрбајҹан дилинин Ҝөјчә (Басаркечәр, Чәмбәрәк), Карвансарај (Иҹеван), Бөјүк Гаракилсә (Кировакан), Зәнкибасар (Масис) шивәләри үчүн дә сәчијјәвидир. Бу грамматик әламәтә адачыглар шәклиндә Кәлбәҹәр, Лачын, Ҹәбрајыл (Бөјүк Мәрҹанлы, Һовуслу, Софулу), Зәнкилан (Шатарыз, Ағбиз, Ҹанбар, Сарылы Хәштаб), Сәдәрәк, Шәрур (Ҹағазир), Бакы (Һөкмәли, Гобу, Күздәк), Салјан (Бешдәли), Сабирабад (Күркәнди) шивәләриндә дә тәсадүф едилир.

Исмин тә'сирлик һалында "ј" елементи Аәзрбајҹан әдәби дилиндә *нә* вә *су* сөзләринин һалланмасында сахланылыр *(нәји, сују)*. Бу хүсусијјәт мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин грамматик гурулушундан бәһс едән тәдгигат әсәрләриндә истисна кими гејд олунмалыдыр.

Саитлә битән сөзләрин исмин тә'сирлик һалында -јы,-ји,-ју,-јү шәкилчисини гәбул етмәси мүасир түрк дилләри ичәрисиндә түрк вә гагауз дилләринә хасдыр: *капыјы, кемији, кузују, сүрүјү* (түрк), *алмајы, капују, кедии, көпрүү* (гагауз).

-јы шәкилчиси көһнә өзбәк әдәби дилиндә дә ишләнмишдир. А.М.Шербак һәмин шәкилчини көһнә өзбәк дили үчүн сәчијјәви һесаб етмир, ону оғуз тә'сири сајыр [433,с.105]. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Азәрбајҹан дилинин әксәр шивәләри вә мүасир әдәби дилимиз үчүн сәчијјәви олан *-ны, -ни, -ну, -нү* тә'сирлик һал шәкилчиси (саитлә битән сөзләрдә) тарихән түрк дилинин Мәркәзи Анадолу шивәләриндә дә ишләнмишдир. 1863-1865-ҹи илләрдә Мәркәзи вә Гәрби Анадолунун шивәләрини арашдыран В.А.Максимов Анкара да дахил олмагла мәркәзи чөл рајонда (Гараман вилајәти) исмин тә'сирлик һалында саитлә битән сөзләрдә *-ны, -ни* шәкилчисинин ишләндијини мүшаһидә етмишдир [244,с.246]. Сонралар тә'сирлик һалын әдәби дил формасы (саитлә битән сөзләрдә) Мәркәзи Анадолуда диалект формасыны сыхышдырмышдыр. М.Рәсәненин, Ә.Ҹәфәроғлунун бу рајонда јазыја алынмыш вә чап олунмуш мәтнләриндә В.А.Максимовун көстәрдији шәкилчиләрә тәсадүф олунмур, лакин һәмин шәкилчи Шәрги Түркијәдә сахланылыр. Гарс сакинләринин дилиндә бу форманын сахланмасы Азәрбајҹан дилинин тә'сири илә изаһ олунмалыдыр [244,с.246].

Тә'сирлик һалда саитлә битән сөзләрдә *н* вә *ј* елементләринин паралел ишләнмәси мүхтәлиф тајфа дилләринә мәхсус диалект фәргләри олмушдур. Орхон јазыларындан олан Мокилјан абидәсиндә саитлә битән *бу* сөзүнүн *-ны* шәкилчисини гәбул етмәси *(буны)* "н" елементинин түрк тајфа дилләриндә гәдимдән мөвҹуд олмасына дәлаләт едир.

Үмумијјәтлә, Орхон абидәләриндә вә ујғур јазыларында н/$н_1$~ј ујғунлуғу олмушдур: *кон-кој* "гојун", *кандакајда* "һарада" [223, с.44-45]. В.М.Насилов гәдим ујғур дилиндә *ајыг* сөзү илә јанашы *аныг* формасынын мөвҹуд олмасыны "н" диалектинин диалектал варианты һесаб едир [351,с.8]. Түрколожи әдәбијјатда *-ны* вариантынын даһа чох гыпчаг, *-јы*-нын исә оғуз дилләри үчүн сәчијјәви олдуғу көстәрилир [259,с.124].

-н. Түрк дилләринин тарихиндә исмин тә'сирлик һалында ишләнән формалардан бири *-н* шәкиличиси олмушдур [385,с.52]. Орхон-Јенисеј абидәләринин дилиндә тә'сирлик һалда мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш исимләрә *-ын, -ин, -н* шәкилчиси артырылыр. *-ын, -ин* варианты биринҹи вә икинҹи шәхс мәнсубијјәт шәкилчили сөзләрдән, *-н* варианты исә үчүнҹү шәхс мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул етмиш сөзләрдән сонра ишләнмишдир: *сабым-ын* "сөзүмү", *илин$_1$-ин* "дөвләтини", *оглун$_1$-ын кул кылтыг* "оғлуну гул етдин", *каны-н* "атасыны", *беклери-н* "бәјләрини" [109,с.56].

Үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчисиндән сонра *-н*
тә'сирлик һал шәкилчисинин ишләнмәси Азәрбајчан јазы-
лы абидәләринин дилиндә дә вар: *Көнлин* јүчә туган әрдә
дөвләт олмаз; Атынын *чиловсын* дөндәрди, ордусына кә-
лир олды; Үч јердә дәпә кими даш јығды, ала голлы
сапанын әлинә алды; Бирин атанда икисин, үчин јыгды;
Бејрәк ат *көксин* гучаглады (КДГ); Ганума кәл бандур
әлүн, еј никар, көр Ким, нечә симин әлүн никар илә
хошдур; Заһидин бир *бармагын* кәссән дөнәр һәгдән га-
чар (Нәсими, XIV әср). О саат чаријә кәлүб Сәнубәрин
әмрин билдириб вә бу кишинин *әһвалин* сорушди ("Шәһ-
ријар", XVIII әср).

Азәрбајчан дили шивәләриндә дә үчүнчү шәхсин
мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул етмиш сөзләрә тә'сирлик
һалда *-н* шәкилчиси артырылыр: *обасын, нәнәсин* (Сал.);
Даныша-даныша *евин* јыхды; -Ушах *халасын* көрмүјүф; -
Күндә *әмисин* ча:рыр (Бәр.) вә с.

Илк бахышда елә көрүнүр ки, көстәрилән нүмунә-
ләрдә тә'сирлик һал шәкилчиси ихтисара уғрамышдыр,
лакин *-н* формасынын түрк дилләринин тарихиндә иш-
ләндијини нәзәрә алдыгда ону мүстәгил шәкилчи һесаб
етмәк олар.

Тә'сирлик һалда мүстәгил *-н* шәкилчисинин ишлән-
мәси илә әлагәдар олараг Азәрбајчан дилчилијиндә мүәј-
јән мүлаһизәләр сөјләнмишдир [133,с.21-24; 109,с.56-59].
Һәмин грамматик әламәт һаггында Ј.Мәммәдовун гејдлә-
ри диггәти чәлб едир: "Түрколожи әдәбијјатда, хүсусилә
Азәрбајчан дилчилијиндә *чавабын ал, рухсарын көрүб, са-*
чын дартды кими ифадәләрдә тә'сирлик һал шәкилчиси-
нин дүшдүјүнү көстәрирләр. Јухарыдакы ифадәләрдә тә'-
сирлик һал шәкилчисинин дүшдүјүнү көстәрмәкдә, шүб-
һәсиз, мүәллифләр сәһв едирләр. Әввәла она көрә ки,
лап гәдимдән түрк дилләриндә мәнсубијјәт шәкилчили
исимләрдән сонра тә'сирлик һал шәкилчисинин дүшмәси
нә чох надир һалларда тәсадүф едилир. Орхон-Јенисеј
абидәләриндә тә'сирлик һал шәкилчиси мәнсубијјәт шә-

килчили сөзләрдән сонра һеч вахт дүшмүр. Икинчиси, јухарыда көстәрдијимиз кими, истәр Орхон-Јенисеј јазыларында, истәрсә дә түрк дилләринин башга абидәләриндә мәнсубијјәт шәкилчили исимләрә артырылмыш хүсуси тә'сирлик һал шәкилчиси олмушдур *(-ын, -ин, -н)*. Бизчә, Азәрбајчан дили абидәләриндә, һәмчинин мүасир шивәләримиздә кениш шәкилдә јајылмыш -н шәкилчиси *(китабын алды, онун сәсин кәсди)* гәдим түрк дили абидәләриндә ишләнмиш -н тә'сирлик һал шәкилчисиндән башга бир шеј дејилдир" [109,с.58].

-(н)ыq. Түрк тајфа дилиндә исмин тә'сирлик һалында ишләнән шәкилчиләрдән бири *-ыг, -иг, -г, -г* олмушдур: *будуныг* "халгы", *ташыг* "дашы", *сүг* "гошуну" (Орхон абидәләри).

Г.Ајдаров һәмин шәкилчинин мүасир түрк дилләриндән һеч бириндә сахланмадығыны, јалныз монгол дилиндә мүшаһидә олундуғуну јазыр [195,с.154].

-г, -г, -ыг тә'сирлик һал шәкилчисинә ујғур абидәләриндә вә М.Кашғаринин лүғәтиндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр: *тенриг, номуг* [351,с.33], *көзүг, сөзүг* [442,с.479}.

Азәрбајчан дилинин тарихиндә *-ыг* шәкилчиси анчаг диалект формасы олараг галмышдыр. Тә'сирлик һалда ишләнән һәмин шәкилчијә тајфа дили хүсусијјәтләринин бә'зи әламәтләрини өзүндә јашадан ајрым шивәсиндә бир гәдәр дәјишмиш формада тәсадүф олунур. Ајрым шивәсиндә үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчисиндән сонра тә'сирлик һалда *-/н/ыq, -/н/ыг, -/н/уq, -/н/уг* шәкилчиси ишләнир: *qыхмыгыныq, агашдарыныг, отунуг*; -Малларыг *отунуq* (әдәби дилдә: *отуну*) бир тө:рү пичдих' би:лләри.

Ајрым шивәсиндә тә'сирлик һалда ишләнән *-ыq* шәкилчисини Б.Садыгов ашкар етмиш, лакин һәмин шәкилчинин үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчисиндән сонра ишләнмәси онун нәзәриндән гачмышдыр. Бундан башга, Б.Садыгов ајрым шивәсинин фактларыны гәдим түрк јазылы абидәләринин фактлары илә ејниләшдирмишдир [133,с.24-25; 382,с.260-261]. Орхон-Јенисеј абидәләриндә

-ыг шәкилчиси мәнсубијјәт әламәти гәбул етмәмиш исимләрә әлавә олунмушдур.

ГӘДИМ АЛӘТ ҺАЛЫ ҺАГГЫНДА

Түрколожи әдәбијјатда түрк дилләринин гәдим дөврләриндә аләт һалынын мөвчуд олдуғу көстәрилир. Азәрбајчан дилчилијиндә бу һал мүхтәлиф истилаһларла адландырылыр: инструментал һал (Ә.Абдуллајев), биркәлик - васитәлик һал (Ј.Мәммәдов), биркәлик һал (М.Ширәлијев), аләтлик - биркәлик һалы (Ә.Шүкүров), аләт һалы (М.Новрузов).

Азәрбајчан дили тарихчиләриндән Һ.Мирзәзадә вә Ә.Дәмирчизадә әсас тәдгигатларында белә бир һал формасындан бәһс етмәмишләр.

-ын шәкилчили һал формасы һаггында ики мәгалә чап етдирмиш Ә.Абдуллајев инструментал һалын түрк дилләринин јазылы абидәләриндә 8 мә'на ифадә етдијини гејдә алмышдыр: 1)аләт; 2) васитә; 3) тәрз; 4) мүгајисә вә гејдә алмышдыр: I)аләт; 2) васитә; 3) тәрз; 4) мүгајисә вә мүгајисә-кејфијјәт; 5) сәбәб; 6) заман; 7) биркәлик; 8) васитәсиз објект [2,с.5-6]. Мүәллифин фикринчә, инструментал һалын галыгларына мүасир шивәләрдә вә Азәрбајчан әдәби дилиндә раст кәлмәк мүмкүндүр: *кужүн јеричан әдәби дилиндә раст кәлмәк мүмкүндүр: кужүн јеријир, зорун данышыр* (Чәбрајыл шивәси), *дизин-дизин сүрүнмәк, огрун-огрун бахмаг, ичин-ичин агламаг, хысынхысын данышмаг* (әдәби дил) [3,с.3].

М.Ширәлијев ајрыча мәгалә чап етдирәрәк, мүасир түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә биркәлик һалын олдуғуну әсасландырмаға чалышмышдыр [429, с.20-22].

Ә.Шүкүров түрк дилләриндә аләтлик - биркәлик һалынын X әсрәдәк өз варлығыны горујуб сахладығыны, һәмин әсрдән етибарән бу һал шәкилчисинин тәдричән архаикләшдијини көстәрир. Онун фикринчә, јазылы абидәләримиздә аләтлик-биркәлик һалы вәзифәсиндә раст кәлинән бир чох сөзләри јалныз зәрфләшмиш сөз кими гә-

бул етмәк лазымдыр [190,с.19]. М.Новрузов исә гәдим аләт һалынын үмумијјәтлә дилдән чыхдығыны јазыр [123,с.127].

Тәдгигат көстәрир ки, гәдим аләт һалынын архаикләшмәсиндә *илә* гошмасы мүһүм рол ојнамышдыр. Бу һалын вәзифәси тәдричән *бирлән > билән > илән > илә > -ла,-лә* гошмасы васитәсилә јеринә јетирилмишдир.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, гәдим аләт һалы Азәрбајчан дилиндә парадигмадан чыхмыш, лакин онун ифадә етдији мәзмун башга васитәләрлә јеринә јетирилмишдир. Азәрбајчан дилиндә гәдим аләт һалынын галыглары һесаб едилән сөзләр исә тарихән зәрф кими формалашмышдыр. Јазылы абидәләрин вә мүасир шивәләрин фактлары буну тәсдиг едир: Бир *јазын*, бир *күзин* буғајла буғрајы савашдырарларды; Мәкәр султаным, кенә *јазын* буғајы сарајдан чыхардылар; Бир күн гызын гардашы Дәли Гарчар Бајындыр ханын диванына кәлди. *Дизин* чөкди, ајыдыр; Буға *дизин* чөкди, бујнызилә бир мәрмәр ташы јоғурды, пенир киби дитди; Ханым! Үркдикимиз *вәгтин* дүшән мәним оғланчығымдыр бәлкә? - деди (КДГ); *Керчәкин* декилсән имди шаһидин; *Күндүзин* јагәр вүчудум афитаб ("Әсрарнамә", XV әср).

-ын, -ун, -үн, -ы, -и шәкилчили сөзләр мүасир Азәрбајчан дили шивәләриндә зәрф кими ишләнир: *јазы, гышы* (Чәб.): -Гиши бырда олмасан јахшыды (Зән.); *-Пајызы* әкелләр, сонра аласыны чәкелләр тохојнан (Газ.); -Биз һәлә *јазы-јаjы* ишлијрых, *гышы* отуруф јијирых (Ш.); *гышы, јазында, јајында, саваһын* (Агд.-Шәмсабад); *гышын, јазын, сабагын* (Арпачај-Бөјүк Ағүзүм к.) [262,с.15; 234,с.200; 11,с.160; 89,с.164; 42,с.63; 83,с.10].

-ын, -ин, -ун, -үн шәкилчили сөзләр мүасир түрк дилиндә дә зәрф кими ишләнир: *yazın, kışın, öğleyin, gündüzün, ilkin, ansızın* [321,с.284].

Азәрбајҹан дили диалектләринин тәшәккүлү дөврүндә һал системи о гәдәр дә сабит олмамыш, идарә әлагәсинин тәләби илә бир һал формасы башга һалын мә'насыны ифадә етмишдир. Һал системиндә өзүнү көстәрән бу хүсусијјәт мүхтәлиф дөврләрин јазылы абидәләриндә өз әксини тапмыш, мүасир шивәләрдә өз изини сахламышдыр. Тәкҹә Азәрбајҹан дилиндә дејил, башга түрк дилләриндә дә мүшаһидә олунан бу әламәт өз тарихи е'тибарилә гәдим һадисәдир. Орхон-Јенисеј јазыларынын, Азәрбајҹан дили абидәләринин вә мүасир шивәләрин материаллары бир һал формасынын дикәр бир һалын мә'насыны ифадә етмәсини ајдын шәкилдә көстәрир [364; 109, с.38-68; 417, с.10-14; 67, с.17-24; 341, с.19-21; 372, с.9-14; 261, с.8-11; 234; 11, с.160-163; 89, с.164; 42,с.80-82; 188,с.300-302; 15, с.153; 117,с.156]:

1. Адлыг һал јөнлүк һал јериндә ишләнир: Јашыл *үкүз*, Шантун јазыка теки сүледимиз. "Јашыл чаја, Шантун чөлүнәдәк гошун јеритдик"(Күлтикин абидәси); Оғлы Уруз гаршусында *јај* сөјкәниб дурарды (КДГ); Дили-мунис ешитди, *налә* дүшдү, Фәрјаду фәғану зарә дүшдү (Хәтаи); Көрди бир ҹәм мәләк руһаниләр, *Ҹөврә* алмыш гәбрини рәһманиләр ("Әсрарнамә"); Кафәр мәкәр белә иш *кафәр* гылар ("Шүһәданамә"); *Достлар* сары инајәт бахышы кәмдүр јенә (Кишвәри); *Ел оглу* бөһтан сөјләлләр ("Шәһријар").

Мүасир шивәләрдә: -Узах кетми:н, гәпидә өјнү:н (Зән.); -Бу дәдәсинә *мәслә:т* кетди (Газ.); -Кетдим *Агбулах* тәрәф; -Сән бир чај *тәрәф* бах (Ш.).

2. Адлыг һал тә'сирлик һал јериндә ишләнир: *Кејик* јију, *табысган* јију олурур ертимиз. "Кејик јејәрәк, довшан јејәрәк отурурдуг" (Тонјукук абидәси); Фитнә дүшмишдү бу гөвм ичинә һәм, *Фитнә* дәф ејләди ол зүлкәрәм ("Әсрарнамә"); Сордум *әһвалым* тәбибдән, ешгдин верди ҹаваб (Кишвәри); *Гапу* ачыб бир-бири чүн көрдиләр (Әмани); *Јолчи* гонаг ејләлләр ("Шәһријар").

Мүасир шивәләрдә: -Гыз әмиси оғлынын әвәзинә *Мәһәммәд* алат тәркинә (Б.-Ҹорат).

3. Јөнлүк һал тә'сирлик һал јериндә ишләнир: ...*елимә* тапдым. "Дөвләтими - гәбилә иттифагымы тапдым" (Јенисеј абидәси); *Бабасына* чағыруб сојлар, көрәлим, ханым, нә сојлар (КДГ); Ҹәннәт илә *ҹәһәннәмә* гылды сејр; Әфв гылкил *бәнә* ким олдум зәбун ("Әсрарнамә"); Имам Һүсејн бу *сөзә* тәсдиг едүб деди ("Шүһәданамә").

Мүасир шивәләрдә: *-Өзã:* бијабыр еләмә, оту јериндә (Зән.); -Мән *сан͔а* инандерем ки, бизим бу кәтдән кечиф кедерди даға кедән (Газ.); -Дөјмә *гапыма* бармағнан, дөјәлләр гапуа тохмағнан (Ш.); -Бу кәндин *адына* нә гојах; -Аллаһ *сизә* саламат еләсин (Уч.); -*Ушага*ниј еллә вурој͔сун? (Даш.); -Олан деди: еви јыхылмышын оғлу һәлә *чобана* белә билир, ашығы нә дијәҹәх' ман͔а (Арпачај-Асланхана к.).

Јөнлүк һал шәкилчисинин тә'сирлик һал мә'насыны ифадә етмәси түрк дилинин Гәрби вә Мәркәзи Анадолу диалектләриндә (Сивас, Анкара, Балыкесир, Гастәмону) гејдә алынмышдыр: *Ҹочуга* алды һөкумәте варды (Анкара ели); *Дәрдимә* ешмә бәним (Балыкесир ели) [244,с.247].

4. Јөнлүк һал јерлик һалын јериндә ишләнир: *Бирије* тебғач будун јағы ермис. "Бәридә - шималда Чин халгы јағы имиш" (Күлтикин абидәси); Бир *јерә* ағ отағ, бир *јерә* гызыл отағ, бир *јерә* гара отағ гурдырмышды; Гара јерин *үзәринә* отахларын тикдирмишди (КДГ); Вәрга *мејданә* ҹөвлан урар; Мустафанун *гаршусунә* отурур ("Вәрга вә Күлшаһ"); Ҹәннәт әһли *ҹәннәтә* етмиш гәрар; Һәм *Әрәфә* дағинә дурдум тәмам; Дәфн гылкил *Турә* сән тәнһа буны ("Әсрарнамә"); Нәркисә бәнзәр чичәк битсә мәзарым *үстүнә* (Кишвәри); Бу *агзыма* кәр олајды јүз дил (Хәтаи); Деди: јохдур *саңа* табу нәзәр, вар, олмакил әбләһ (Әмани).

Мүасир шивәләрдә: -Бы ишдәр Солтанын *сајасына* јахши олыб (Сал.); -Совет һөкүмәтинин *сајасына* јахшы золанных (Зән.); *-Бурја*, демәли ки, гәдим вахтларда ики

гардаш олор (Мар.); -Сизин *сајәңыза* биз дә кедиф көрдух Бакини (Ш.); -Идрис *өјә* киздәниф; -*Мешијә* далдаланыр (К.); -Беш јүз топа әкмишәм *ора* (Көј.); -Јулғуны" о *хырдалыға* нәјишә доғрадун? (Им.).

5. Јөнлүк һал чыхышлыг һал јериндә ишләнир: *Неке* коркурбиз, *неке* тезирбиз. "Биз нәдән горхуруг, нәдән гачырыг" (Тонјукук абидәси); Бу оғлан зүһур едәли Дирсәханын нәзәри *бизә* әскик олду; Бунын *үзәринә* бир гач зәман кечди (КДГ); Бу *јана* ојнады дүшмән ләшкәри; Дутубани *бүрчләринә* асаләр ("Вәрга вә Күлшаһ"); Көрдүм чәмән ичрә бағыбани, Сордум ки, ханы *она* Сәбаны (Хәтаи).

Мүасир шивәләрдә: -Мәним *ата* хошым кәлир (Сал.); -Арвад үш күндү ки, *әринә* ачығ елијиф әвдән кедиф (Зән.); -Ағыз, мән суја кедерәм, сән өːә муғајат ол (Мар.); -Мән ке:рәм, *үшаға* муғејит ол, ағламасын; -А:з, *кишијә* муғејит ол, са: галасы һоду кәнә (Ш.); -*Үзүмә, әријә, гавына* хошум кәлир (Чул.); -Чијчијәни дөвләтди *бојнуна* асырды (Шәр.); -Мә:м јахшы *ата* хошум кәлир; -Јахшы *нара* хошум кәлир (Көј.); -Сән *она* наһах инчијирсәң (Ағ.); -Менин әвәзинә *суја* һәјиф алма (Г.).

6. Тә'сирлик һал јөнлүк һал јериндә ишләнир: *Ичин, ташын* адынчығ бедиз урмыш. "Ичинә вә чөлүнә хүсуси бәзәк вурмуш" (Билкә хаган абидәси); *Дишләрини* даш илә дөкүм бунуң; Ким мүсәлмандур дејә шимди *сизи* ("Вәрга вә Күлшаһ"); Ханси *јани* кетти ол аһуји-вәһши, еј көнүл (Кишвәри); Өз-өзи кәлүр сәнә ол падшаһ ("Әсрарнамә"); Ғәфләт дашлары үстүндә јатанларун *әвәзини* сән ајығ ол ("Шүһәданамә"); Нишүн көпридән кечмәзсәң, *өзини* вә мәнә зәһмәт верүрсәң ("Шејх Сәфи").

Мүасир шивәләрдә: -*Ушағы"* быјыр, далысыјчан јүјүр (Сал.); -Тазыја тут де:р, *давшаны* гач (Зән.); -*Ушағы* бујур, ардыннан јүјүр; -Буројун диванны кәсәрмиш ағалар, бәјләр, *торпағы* олар јәләниф (Мар.); -*Гызы* фајтын көндәрдиләр килди (Ш.); -*Ушағы* бујур далыјчан јүјүр (Агд.); -Јолда бир көлә сары *кетмәји* башдадылар (Дм.).

7. Тә'сирлик һал јерлик һал јериндә ишләнир: Сәбзәләр *һәр јани* битмиш аби-һејвандур дирәм (Кишвәри).

Мүасир шивәләрдә: -Мән дә кедиб башдадим *бағи* ишдәмекә (Б.).

8. Јерлик һал јөнлүк һал јериндә ишләнир: ...каған ат *бунта* биз биртимиз. "Буна хаган адыны биз вердик" (Күлтикин абидәси); Вәрғанун *анда* синини газдылар; *Бунда* кәләндән бәри урушурсан ("Вәрга вә Күлшаһ"); Мәнүмлә бу мәзар *ичиндә* киркил ("Әсрарнамә"); *Гашундә* булмишәм гурбан, дағи нишә јарајдурмән (Кишвәри).

Мүасир шивәләрдә: - Һәлә *габағда* дүшән мәнәм? (Сал.).

9. Јерлик һал чыхышлыг һал јериндә ишләнир: Тенри тек *тенриде* болмыш түрк Билке каған. "Көјә охшар көјдән олмуш түрк Билке хаган" (Билкә хаган абидәси); Чобанын *алнында* бир өпди; *Јазыда, јабанда* кејики говар, сәнин өнүнә көтүрәр; Газаны бурағур кедәрсәвүз, *евиндә* бизә говарлар; Оғлани ики талусунын *арасында* уруб гагды јығды (КДГ); Он једди *јердә* јараланды тәни; Гәбр *ичиндә* тышра чыха отура ("Вәрга вә Күлшаһ"); Они зәнчирә чәкәрләр чүн фәләк, һәр *јаниндә* јапышур јүз мин мәләк; Јүрәким *үстүндә* ачкил синәми ("Әсрарнамә"); Көзләрин *севдасидә* кәлди маңа бимарлығ (Кишвәри); Гајытмады наүмид бу *дәркаһда* саил (Әмани); Һәр *јердә* мүждәчиләр јүкүрүб севдәкәр вә онун арвадинә ки... ("Шәһријар").

Мүасир шивәләрдә: -*Евдә* кәлләм; -*Кәнтдә* кәлләм (Лач.); -О нәди һәјлә, ағашда салланер (Зән.); -*Орда* кәнә јәјах кедирдик Бакијә сәмт (Мар.).

Јерлик һалын чыхышлыг һал јериндә ишләнмәси Азәрбајчан әдәби дилиндә кәср сајларынын ифадәсиндә өзүнү көстәрир: *үчдә ики, бешдә үч.*

Јерлик һалын чыхышлыг һалын вәзифәсини јеринә јетирмәси һадисәсинә түрк дилинин диалектләриндә раст кәлинмишдир: *Атында* енди (Ангара ели); *Дүнјада* ваз кечәр (Сивас ели) [244,с.249].

Түрк дилләринин тарихиндә чыхышлыг һал нисбәтән кәнҹ һаллардан сајылыр. Она көрә дә бу һалын вәзифәси чох вахт јерлик һал васитәсилә јеринә јетирилмишдир. М.Кашғари чыхышлыг һала нисбәтән јерлик һалы даһа гәдим сајмышды. "Дивани-лүғәт-ит-түрк"дә верилмиш иллүстратив матералларын дилиндә дә јерлик һал чыхышлыг һал вәзифәсиндә ишләнмишдир [236,с.133].

10. Чыхышлыг һал јөнлүк һал јериндә ишләнир: Еj билишим, *бәндән* ахыр олма јад ("Вәрга вә Күлшаһ"); Мусаjы сордун$_1$ *јанундән* гојмадун$_1$, Ол суал етди сән она ујмадун$_1$ ("Әсрарнамә").

Мүасир шивәләрдә: -*Јајдан* омбеш күн галмыш быра су басар; -*Сиздән* чох үмүдүм вар (Сал.); -*Ахшамнан* үш са:т галмыш чатдых. Бәкијә (Зән.); -Са:т *секкиздән* ишди:р; -*Бешдән* он да:га ишди:р (Б.).

11. Чыхышлыг һал јерлик һал јериндә ишләнир: Су ахаркән ешидүб дурар иди, Гуш учмазды *һәвадән* зар иди; Оны кимсә јемәз *ирагдән* дурәр ("Әсрарнамә"); Малү мүлки тәрк едиб олдум *ешикиндән* бир ит (Кишвәри).

Мүасир шивәләрдә: -*Узахдан* отумујун, јахын ә:лин (Зән.); -*Дағдан* гырхылер, аран ә:лер, аранда да гырхылер (Мар.); -*Кешмишдән* гамыш дамнар оларды (Ш.); -Со:ра галхырых чини *гавлардан* неһрә елирик (Ағд.)

Чыхышлыг һалын јерлик һал јериндә ишләнмәси түрк дилинин шивәләриндә мүшаһидә едилмишдир: О *асрдан* топ туфек јокди (Анкара ели); Пу касалари сенин *јанинан* пыракачам (Трабзон или) [244,с.249].

Јазылы абидәләрин вә мүасир шивәләрин материаллары көстәрир ки, көһнә Азәрбајҹан дилиндә һал формалары арасында мүасир әдәби дилимиздә олдуғу кими грамматик диференсиасија вә функсионал биткинлик олмамышдыр. Дилин инкишафынын илкин мәрһәләсиндә, демәк олар ки, бүтүн һал формалары арасында сых сурәтдә функсионал вә мә'на әлагәси мөвҹуд олмушдур ки, бу да өзүнү бир һалын башга һалын јериндә ишләнмәси шәклиндә көстәрмишдир [364,с.12].

МӘНСУБИЈЈӘТ ШӘКИЛЧИЛӘРИ

Азәрбајҹан дили шивәләриндә мәнсубијјәт категоријасы икинчи шәхс тәкдә -*н*$_1$, -*в*, -*q* /*г*/, -*j* шәхс шәкилчиләринә тәсадүф едилир. М.Ширәлијев "Түрк дилләринин тарихи үчүн јени диалект дәлилләри" адлы мәгаләсиндә јазыр ки, бу шәхс шәкилчиләри өз мәншәји е'тибарилә икинчи шәхсин архаик формасы олан *нг//нг* илә бағлыдыр. Сонралар бу шәкилчинин тәркиб һиссәләринә ајрылмасы нәтиҹәсиндә оғуз типли түрк дилләриндә -*н*, гыпчаг типли дилләрдә исә - *q/г/* үстүн олмушдур. "ғ"-нын палаталлашмасы "j" шәхс шәкилчисинин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур; "ғ"-нын "в"-ја кечмәси нәтиҹәсиндә исә "в" шәхс шәкилчиси әмәлә кәлмишдир [427,с.21-22]. М.Ширәлијев ады чәкилән мәгаләсиндә бу просеси схематик шәкилдә белә көстәрмишдир:

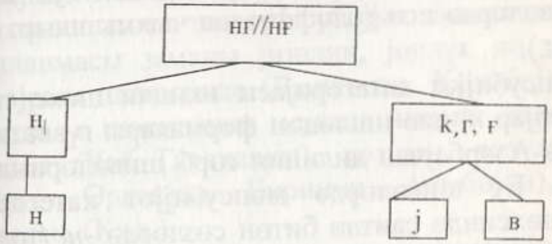

Т.Һачыјев *догуз, мага* (мәнә), *көзугуз* (көзүнүз), *алдыгыз* (алдыныз) кими сөзләрдәки *н* > *г* һадисәсиндән бәһс едәркән гејд едир ки, буна *н* > *г* сәс ујғунлуғу кими дејил, говушуг *нг*-дән *н*-нын душмәсиндән сонра ики саит арасында *г*-нын *г*-ја чеврилмәси кими јанашмаг даһа доғрудур [262,с.9].

Бүтүн бунлар Азәрбајҹан дили шивәләриндә тәсадүф едилән -*н*$_1$, -*н*$_1$*ыз*; -*г*, -*гыз*; -*в*, -*вуз*; -*j*, -*јыз*; *үq*, -*үг*, -*үв*, -*үj* мәнсубијјәт шәкилчиләринин өз мәншәји е'тибарилә гәдим -*н*$_1$ вә -*г* шәкилчиләри илә бағлы олмасы гәнаәтини гүввәтләндирир.

-ң, -ңыз. Мәнсубијјәт категоријасынын икинчи шәхсиндә ишләнән бу шәкилчиләр ән гәдим заманлардан түрк дилләриндә мөвчуддур. Бу формалар һәтта пратүркчәдә дә олмушдур [391,с.94]. Белә мәнсубијјәт шәкилчиләри түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләриндә вә Азәрбајчан дили абидәләриндә ишләнмишдир: *башың*, *оглың*, *каның ыз* "хаганыныз", *ечің із* "әчдадыныз" ("Орхон абидәләри") [195, с.145-146]; Мәрә, *јикидиңизи* ким өлдирди; Сәнин ол мүхәннәт *анаң*, *бабаң* [КДГ, 454, с.80=156, 80=168]; Нәсиминин дилиндә: Сәнин ширин *сөзүң* та Мисрә дүшдү [121, ч.3, с.148]; *Зүлфүңүз* чәкди чәри кәлди хәта Чин үстүнә, *Халыңыз* гопду Һәбәшдән Рум елини чапды [121, ч.2, с.289]; *атаң*, *нәслүңүз* ("Әсрарнамә") [417,с.19].

-ң, *-ңыз* шәкилчиләриндә веләр *ң* сәси кет-кедә морфоложи функсијасыны итирмиш, бир сыра шивәләрдә (еләчә дә мүасир әдәби дилимиздә) ади *н*-ја чеврилмиш, бә'зи шивәләрдә исә тәләффүздән чыхмышдыр: *әвы̃:з*, *дәдã:з* (Чул.).

Мәнсубијјәт категоријасы икинчи шәхс тәк вә чәминин веләр *ң* илә ишләнән формалары гүввәтли шәкилдә јалныз Азәрбајчан дилинин гәрб шивәләриндә сахланмышдыр. Бу шивәләрдә мәнсубијјәт категоријасынын икинчи шәхсиндә саитлә битән сөзләрдә *-ң* /тәк/, *-ңыз*, *-ңиз*, *-ңуз*, *-ңүз* /чәм/, самитлә битән сөзләрдә *-ың*, *-иң*, *-уң*, *-үң*, (тәк), *-ыңыз*, *-иңиз*, *-уңуз*, *-үңүз* /чәм/ шәкилчиләри ишләнир: *атаң*, *атаңыз*, *нәнәң*, *нәнәңиз*; *гузуң*, *гузу-ңуз*; *сүрүң*, *сүрүңүз*; *башың*, *башыңыз*; *өјүң*, *өјүңүз*, *оглуң* , *оглуңуз*; *үзүјүң*, *үзүјүңүз* (Гар.).

-ғ, -ғыз. Түрк тајфа дилләриндә *-г*, *-ыг* мәнсубијјәт шәкилчиси олмуш, түрк дилләринин јазылы абидәләриндә бу шәкилчинин изи галмышдыр. Орхон-Јенисеј абидәләриндә икинчи шәхсин тәкиндә *-к*, *-ик*, *-ыг* мәнсубијјәт шәкилчиси ишләнмишдир: *буныг* "сәнин дәрдин", *едку-к* "сәнин јахшын", *үлесик-ик* "сәнин бир һиссән" [109,с.79-80].

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә дә икинчи шәхс тәкдә тә'сирлик һалда *-г* мәнсубијјәт шәкилчиси ишләнмишдир: Ағ сагаллу *атагы*, ағ бирчәкли ананы сорур олсан сағдыр, Бамсы [КДГ, 454,с.49=94]. Һәмин абидәнин Бакы нәшрләриндә бу хүсусијјәт мүасирләшдирилмишдир: Ағ сагталлы *атаны* (сорар олсан, сағдыр, Бамсы), Ағ бирчәкли ананы, сорар олсан, сағдыр Бамсы [96,с.55]; Ағсагаллу *атаны*, ағ бирчәклү ананы сорар олсан сағдыр, Бамсы [97,с.59].

-ыг, *-ынг*, *-инг* /тәк/, *-ингиз* /чәм/ мәнсубијјәт шәкилчиси Азәрбајчан дилинин Гах рајону шивәләриндә гејдә алынмышдыр: *чаныг*, *евинг*, *учагынг*, *башингиз*.

Чәбрајыл, Зәнкилан вә ајрым шивәләриндә икинчи шәхс чәмдә *-гыз* /*-ыгыз*/, *-гуз*/*-угуз*/ шәкилчисинә тәсадүф едилир: *атыгыз*, *көзугуз* (Чәб.-Гарачаллы), *әлигыз*, *гутугуз* (Зән.-Бартаз, Өрдәкли, Биринчи Алыбәјли).

Чәбрајыл, Зәнкилан рајонларынын бә'зи кәнд шивәләриндә икинчи шәхс тәк мәнсубијјәт шәкилчили исимләрин һалланмасы заманы јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларда, ајрым шивәсиндә (Дашкәсән, Кәдәбәј) исә тә'сирлик һалда *-г* шәкилчиси мејдана чыхыр: *халагын*, *халага*, *халагы* (Чәб.-Гарачаллы), *көзугун*, *көзуга*, *көзугу* (Зән.-Бартаз, Өрдәкли, Биринчи Алыбәјли), *атагы* (Даш.), *бавагы* (Кәд.).

Икинчи шәхс чәмдә *- гыз*, *-гыз* мәнсубијјәт шәкилчиси мүасир түрк дилләри ичәрисиндә татар, башгырд, гумуг вә гарачај-балкар дилләриндә вар [391,с.96]. Башгырд әдәби дилиндә бу шәкилчинин *-гыӡ*, *-геӡ*, *-гоӡ*, *-гөӡ* (саитлә битәнләрдә), *-ыгыӡ*, *-егеӡ*, *-огоӡ*, *өгөӡ* (самитлә битәнләрдә) вариантлары өзүнү көстәрир: *балагыӡ* "баланыз", *кәмәгеӡ* "гајығыныз", *кылысыгыӡ* "гылынчыныз", *өйгөӡ* "евиниз" [277,с.122].

Гәдим *-ыг* шәкилчиси чуваш дилиндә дә өз изини сахламышдыр: *ывъл-у* "сәнин оғлун" <*огылыг*, *оглуг* [391, с.95].

Ə.Ширəлијев "ғ" елементинин Азəрбајҹан дили шивəлəриндə ишлəнмəсини гыпчаг хүсусијјəти сајыр [425, с.14].

-н₁ /-ын₁/, -н₁ыз/-ын₁ыз/;-г/-ыг/,-гыз/-ыгыз/ мəнсубијјəт шəкилчилəриндə икинҹи шəхсə аид мəнсубијјəт анлајышы əсас е'тибарилə *-н₁* вə *-г* васитəсилə мејдана чыхыр. Дикəр шəкилчи вариантларында өзүнү көстəрəн саитлəр исə (*ы, и,у,ү*) буфер саитлəрдир. Бə'зи тəдгигатчылар мəнсубијјəт шəкилчилəриндə *-н* əвəзинə *г, -н₁ыз* əвəзинə *-гыз* шəкилчисинин ишлəнмəсинə сəс əвəзлəнмəси кими (*н>г*) бахырлар. Түркoложи əдəбијјатда белə фикир вар ки, башланғыҹда анҹаг *-н₁ыз, -н₁из* шəкилчиси мөвҹуд олмушдур. Бə'зи түрк диллəриндə исə, мəсəлəн, татар вə гумуг диллəриндəки кими интервокал н₁ сəси *г*-ја кечмишдир: *авыльгыз* "сизин кəндиниз" (татар), *атыгыз* "сизин атыныз" (гумуг) [391,с.96]. Еһтимал ки, пратүркҹəдə икинҹи шəхс мəнсубијјəт шəкилчисинин ики варианты олмушдур: *-н₁/-ын₁/* вə *-г /-ыг/*; ҹəмдə ишлəнəн *-н₁ыз, -н₁из* вə *-гыз, -гиз* шəкилчилəри *-ыз /-из/* формантынын əлавəси илə əмəлə кəлмишдир [391,с.97].

Ајрым шивəсиндə *өзүq* гајыдыш əвəзлији (икинҹи шəхсин тəки) һаллананда *-үг* мəнсубијјəт шəкилчиси мүшаһидə едилир: А.*өзүq*; Јиј. *өзүгүq//өзүгүн*; Јөн.*өзүгə*; Т.*өзүгү*; Јер.*өзүгдə*; *өзүгнəн* [309,с.54-55].

-в, -вуз. Түрк диллəринин тарихиндə *г~в* сəс ујғунлуғу мөвҹуд олмушдур. Даһа доғрусу, ики саит арасындакы гəдим *г/к/* самити тəдриҹəн *в*-ја чеврилмишдир. Һазырда *в* илə тəлəффүз едилəн бир сыра сөзлəр (əдəби дилдə: *бузов, гаровул*; Гах шивəсиндə: *тавух*) түрк диллəринин гəдим абидəлəриндə *г/к* илə ишлəнмишдир: *бузагу* "бузов" [331,с.373; 442,с.76], *карагу* "гаровул" [195,с.362], *такук* "тојуг" [442,с.255].

Гəдим түркҹəдəки *агыз* сөзү татар, башгырд, газах диллəриндə *авуз*, гарачај-балкарҹада *авуз* формаларында ишлəнир. Азəрбајҹан дилинин Губа вə Гах шивəлəриндə *бузов* сөзү илə јанашы, бу сөзүн *бузуг* шəкли дə сахланмышдыр. *г~в* сəс ујғунлуғу башга сөзлəрдə дə мүшаһидə едилир: *сучогул* (Кəд.)~*сичовул* (əдəби дил), *мəнөгшə* (Кəд.) ~*бəнөвшə* (əдəби дил).

"Фəрһəнки-түрки"дə (XVIII əср) ејни сөз һəм *в*, һəм дə *г* илə верилмишдир: *гавун //гогун* "говун" [212,с.16].

Азəрбајҹан дили шивəлəриндə *г>в* дəјишмəси икинҹи шəхсин мəнсубијјəт шəкилчилəриндə дə баш вермишдир. Дилимизин Гах, Табасаран шивəлəриндə мəнсубијјəт категоријасы II шəхс тəкдə *-в, -ыв, -ив, -ув, -үв* шəкилчиси гејдə алынмышдыр: *атав, чаныв //чаныг, евив//евинг, учагув//учагынг* (Г.), *атув* (Таб.).

Һəмин хүсусијјəт Ираг түркманларынын дилиндə дə вар: *синəв, билəкүв* [426,с.44], *бабав* [427,с.20].

Гах шивəсиндə *-в* мəнсубијјəт шəкилчиси исмин бүтүн һалларында сахланылыр: *атав, атавын, атава, атавы, атавда, атавдан.* Бу мəнсубијјəт шəкилчиси Губа шивəсиндə јијəлик, јөнлүк вə тə'сирлик һалларда, Абшерон вə Салјан шивəлəриндə јөнлүк вə тə'сирлик һалларда мүшаһидə едилир: *атовун, атова, атови* (Гб.), *бобова, бобови* (Б.), *голува, голувы*" (Сал.).

Ағҹабəди рајонунун Үзејиркəнд (Овшар), Зəкəрјəли, Гаравəлли, Шəрəфханлы вə Јастыјол кəнд шивəлəриндə икинҹи шəхс тəк мəнсубијјəт шəкилчиси гəбул етмиш исимлəр һалландыгда јијəлик, јөнлүк вə тə'сирлик һалларда *-в* шəкилчиси ишлəнир (бə'зəн тəлəффүздəн чыхыр): *əлувун//əлу:н, əлува//əлу:а, əлуву//əлу:* [327,с.16]. *-в* мəнсубијјəт шəкилчиси Ҹənуби Азəрбајҹан шивəлəриндə јијəлик, јөнлүк вə тə'сирлик һалларда ишлəнир: Нə төксəн *ашува*, о чыхар *гашугува* (Əһəр шивəси); *Башува* күл сорсан да уча күллүкдəн соур; *Гајғанагуви* сојутма ји (Сəрдəри шивəси); *Јорғанува* көрə *ајагуви* узат; *Бојнувун* түкини гыхдыр (Əрдəбил шивəси) [113,с.73-74].

Дəрбəнд, Губа, Шамахы, Бакы вə Гах шивəлəриндə икинҹи шəхсин тəкиндə *-үв* мəнсубијјəт шəкилчисинин ишлəнмəсинə тəсадүф олунмушдур. Даһа доғрусу, *-үв* шəкилчиси Дəрбəнд шивəсиндə адлыг, јијəлик, јөн-

лүк, тә'сирлик һалларда, Шамахы, Губа вә Бакы шивәләриндә ијәлик, јөнлүк, тә'сирлик һалларда, Гах шивәсиндә исә бүтүн һалларда мүшаһидә олунур; *өзүв, өзүвүн, өзүвә, өзүви, өзүвдә, өзүвдән* (Г.).

-в шәкилчисинин ишләндији шивәләрдә икинчи шәхс чәмдә *-выз, -виз, -вуз, -вүз* мәнсубијјәт шәкилчиси өзүнү көстәрир; бә'зән *в* сәси тәләффүздән чыхдығы үчүн мәнсубијјәт шәкилчиси *-ыз, -из, -уз, -үз* формасына дүшүр; *бинавыз//бинау:з, чанывыз/чаны:з, учагувуз//учагу:з* (Г.), *чүрекивүз, гунау:з* (Гб.), *атб̂уз* (Б.,Гб.,Шам.,Муғ).

Һәмин шәкилчиләрин Чәнуби Азәрбајчан шивәләриндә ишләндијини М.Ә.Мө'чүзүн вә М.Шәһријарын әсәрләринин дили көстәрилир: Көз *јашывуз* гурумаз бундан сонра, күнејли (М.Ә.Мө'чуз); Сәлам олсун *шөвкәтүзә, елүзә,* Мәним дә бир адым кәлсүн *дилүзә;* Һејдәрбаба, күн *далувы* дағласын (М.Шәһријар).

-в мәнсубијјәт шәкилчисинин гәдимлијини вә ардычыл бир просессин нәтичәси олдуғуну Азәрбајчан әдәби дили тарихи материаллары тәсдиг едир. Һ.Мирзәзадә һәмин әламәт һаггында *(н>в)* јазыр: "Азәрбајчан дили фактлары көстәрир ки, заман вә мәкан шәраитиндән асылы олмајараг, исмин һәр үч һалында (ијәлик, јөнлүк, тә'сирлик) II шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси *н* сәссизинин *в* сәссизинә кечмәси ади бир шәкил алмышдыр. Бу хүсусијјәт истәр XVIII вә истәрсә дә ондан сонракы әсрләрдә Азәрбајчанын чәнуб шивәләри үчүн даһа сәчијјәвидир. XIX әсрин орталарына гәдәр Чәнуби Азәрбајчанда јазылмыш вә даш басмаларында басылмыш әсәрләрин дилиндә бу әвәзләнмә, *н<в* (?) сабит бир јер тутмушдур" [113, с.72-73].

Нүмунәләр: Дәри *јүзивүн* чу меһ мүдәввәр (Хәтаи); Мәнимлә сәнүн *мүнасибәтүвә* нә һадис олду ("Кәлилә вә Димнә"); Бу һичран дүшкүнү, илләр хәстәси, *Гапува* дәрмана кәлсүн кәлмәсүн (Нәбати) [113, с.73]; Һәр *үзүвә* күләнләрә, Е'тибар ејләмәк олмаз (Гурбани); Сәнә бәдхаһ ола мәчруһү хәстә, Кәләп дүшмән *гапува* дәстә-дәстә

(Фәдаи); Көрдү *үзүви,* тәрк еләди чанымы көнлүм (Һејран ханым).

-ј, -јыз. Белә мәнсубијјәт шәкилчиси, еһтимал ки, *ң, -ңыз* шәкилчиләриндәки *ң*-нын тәкамүлү нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр.

Түрк дилләринин, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин инкишафында *н~ј* ујғунлуғу реал фонетик һадисәдир; мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә: *гапыны* (әдәби дил)~*гапыјы* (диалект), *мәни* (әдәби дил)~*мәји* (Әли Бајрамлы, Сабирабад, Шәрур шивәләри), *сонра* (әдәби дил)~*сојра* (Зәнкибасар шивәси).

Ирәван шивәсинин сәчијјәви хүсусијјәти мәнсубијјәт категоријасы икинчи шәхс тәкдә исмин ијәлик, јөнлүк, тә'сирлик һалларында *-ј(-ыј, -иј, -уј, -үј),* чәмдә исә *-јыз, -јиз, -јуз, -јүз (-ыјыз, -ијиз, -ујуз, -үјүз)* шәкилчисинин ишләнмәсидир: *бабајын, бабаја, бабајы; ишијин, ишијә, ишији; атајыз, нәнәјиз, ишијиз, үтүјүз* [426, с.45].

Һәмин мөвгедә белә мәнсубијјәт шәкилчисинә Ордубад, Чәбрајыл (Сүлејманлы к.) вә Зәнкилан (Шатарыз, Ағбиз, Чанбар) шивәләриндә тәсадүф едилмишдир: *әли:н//әлијин, әлә:, әлији; әлијизин, әлијизә, әлијизи* (Орд.), *адыјын, адыја, адыјы; көзүјүз, адыјыз* (Чәб.), *нәнәјин, нәнәјә, нәнәји; гашыјыз, әлијиз, гутујуз, сүрүјүз* (Зән.).

Гәрб ләһчәсиндә бу хүсусијјәт анчаг ијәлик һалда мүшаһидә едилир: *бавајын, јеријин* (Гар.)

Ираг түркманларынын дилиндә *-ј* мәнсубијјәт шәкилчиси икинчи шәхс тәкдә ишләнир: *сәниј, нәнәј, башыј, ишијин, ишијә, ишији* [427, с.21].

Икинчи шәхс чәмдә ишләнән *-јыз, -јиз, -јуз, -јүз* шәкилчиси Урмијә шивәсиндә вә Әфганыстан әфшарларынын дилиндә дә өзүнү көстәрир [426, с.45].

-(ы)ј, -(и)ј (тәк), *-јыз, -јиз, -ыјыз, -ијиз* (чәм) мәнсубијјәт шәкилчиси караим дилинин Тракај диалектиндә ишләнир [391, с.95-96]. *ң>ј* дәјишмәси караим дили үчүн

сәчијјәвидир: *маја*<маңа "мәнә", *бардыј*< бардың "кетдин" [224, с.235].

ФЕ'Л ЗАМАНЛАРЫНЫН ИФАДӘ ФОРМАЛАРЫ

-мыс, -мис. Орхон абидәләринин дилиндә *-мыш,-миш* кечмиш заман шәкилчиси илә јанашы *-мыс,-мис* шәкилчиси дә ишләнмишдир: *јығмыс, јајмыс, басмыс* (Онкин абидәси).

Ҹәбрајыл рајонунун Сирик кәнд шивәсиндә нәгли кечмиш заманын биринчи шәхсиндә *-мыс,-мис,-мус,-мүс* шәкилчисиндән истифадә олунур: *сатмысам, сатмысых.*

-мыс,-мис шәкилчисинин "Алтун јарук"да (X әср) ишләнмәсинә әсасланан Р.Рүстәмов Сирик кәнд шивәсиндә нәгли кечмиш заманда мүшаһидә олунан "с" елементини гәдим ујғур дили үнсүрү сајыр [131,с.202}. Көрүнүр ки, бу фикир әтрафында бир гәдәр дә дүшүнмәк лазымдыр. Белә ки, *ш-с* сәс ујғунлуғу Орхон абидәләриндә дә вар: *киши-киси, кумуш -күмүс.*

Сөз ортасы вә сөз сону мөвгеләрдә *ш* вә *с* самитләринин ишләнмәсинә көрә мүасир түрк дилләрини фәргләндирдикдә ајдын олур ки, *ш* сәси әсасән гырғыз, Алтај, ујғур, түркмән, Азәрбајҹан, түрк, *с* сәси илә газах, гарагалпаг, хакас вә јакут дилләри үчүн сәчијјәвидир.

Сирик (Ҹәб.) кәнд шивәсиндә дә Орхон абидәләриндә олдуғу кими, *ш-с* сәс ујғунлуғу сөз өнү, сөз ортасы вә сөз сону мөвгеләрдә ишләнир: *ахсам, дас, савас.*

Дејиләнләрдән белә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, Сирик кәнд шивәсиндә нәгли кечмиш заман шәкилчисиндәки "с" үнсүрүнү гәдим гыпчаг елементи сајмаг вә *-мыс (-мис, -мус, -мүс)* шәкилчисини тарихән мөвҹуд олмуш грамматик әламәтин галығы кими изаһ етмәк даһа доғрудур.

-ыб,-иб,-уб,-үб. Азәрбајҹан дилинин тарихиндә *-ыб* нәгли кечмиш заман формасы биринчи шәхс тәк вә ҹәмдә дә ишләнмишдир, лакин бу хүсусијјәт мүасир Азәрбајҹан дили шивәләри үчүн характерик дејил. Нәгли кечмиш заманын биринчи шәхс тәк вә ҹәминдә *-ыб* шәкилчисинин ишләнмәси XV-XVII әсрләр Азәрбајҹан јазылы абидәләринин дилиндә мүшаһидә едилир: Ејлә сајру *дүшүбәм* ки, мана сиһһәт вермәз (Кишвәри);Еј Фүзули, *олубам* гәргеји-кирдаби-ҹүнун (Фүзули); Гызы бир буҹагда *отуртдурубәм* вә анын атасы хәбәри апармаға *кәлүбәм*; Рүсхәт вериниз һүҹрәјә кирмәкә ким, биз ираг јолдан *кәлүбүз* ("Шүһәданамә").

Әдәби дилин сонракы инкишаф мәрһәләләриндә биринчи шәхсдә *-ыб* нәгли кечмиш заман формасы истифадәдән галмышдыр.

Нәгли кечмиш заманын биринчи шәхсиндә *-ыб* шәкилчисинин ишләнмәси Азәрбајҹан дилинин Ҹәлилабад рајону шивәләриндә биринчи шәхс тәкдә, Бөјүк Гаракилсә (Кировакан) вә Карвансарај (Ичеван) шивәләриндә биринчи шәхс тәк вә ҹәмдә мүшаһидә едилмишдир: - Мән *галыбам* инди быда билибсүз, Шајыр олдым, дара дүшдүм *билибәм*; *-Кәлибәм* быра (Ҹәл. -Ләкин к.); -Еле һеј дејсән *алыбам*; -Белә јахши *кәлибәм тапыбам* мән (Ҹәл.-Ҹанкан к.) [194,с.24]; *алыбам, алыбах* (Бөјүк Гаракилсә).

Карвансарај (Ичеван) рајонунун ајрым кәндләриндә бу шәкилчи *-ыв,-ув* фонетик тәркибиндә ишләнир: *охујувум, охујувах, јатывым, јатывах* (Полад, Ағкилсә, Мүртејил, Алачыгаја).

-ытды, -итди, -утду, үтдү. Азәрбајҹан дилинин Дәрбәнд, Табасаран, Губа, Гусар, Хачмаз, Шәки, Оғуз, Гәбәлә шивәләриндә нәгли кечмиш заманын үчүнҹү шәхсиндә *-ытды,-итди,-утду,-үтдү* шәкилчиси ишләнир. Бу шәкилчинин изләринә Загатала (Вархијан к.) вә Көјчај (Мирзәһүсејнли к.) рајонларынын шивәләриндә дә тәсадүф олунур: *алытды, алытдыла, кәлитди, кәлитдилә, јазутду, јазутдула, дүшүтдү, дүшүтдулә* (Дәр.,Таб.), *кәлитди, дүшүтдү* (Гб.), *јығылытды* (Көј), *алытды, көрүтдү* (Ш.).

М.Исламовун вә Р.Рүстәмовун фикринчә, нәгли кечмиш заманын үчүнчү шәхсиндә ишләнән *-ыб* шәкилчисинин мејдана чыхмасы *-ыф* вә ја *-ыб* заман, *-дыр* хәбәрлик шәкилчиләри илә әлагәдардыр. Белә ки, хәбәрлик категоријасы шәкилчисиндәки *д* сәси өзүндән әввәлки заман шәкилчисиндә олан *б* вә ја *ф* сәсинә тә'сир едәрәк онлары *т* сәсинә чевирмишдир: *алытды<алыфды, кәлитди<кәлифди* {89,с.114-115; 131,с.210].

Н.З.Һачыјева исә *-ытды* шәкилчисинин *-атды* кечмиш заман формасындан аблаут нәтичәсиндә јарандығыны көстәрир [259,с.235].

-ытды кечмиш заман формасы һәләлик башга түрк дилләриндә гејдә алынмамышдыр. Бу шәкилчинин Азәрбајчан дилинин шимал-гәрб вә шимал-шәрг шивәләриндә јајылмасына, башга түркдилли ареалларда мүшаһидә едилмәмәсинә вә бир сыра тарихи фактлара әсасланан бә'зи тәдгигатчылар *-ытды* шәкилчисини гәдим хәзәр дилинин тә'сири илә әлагәләндирирләр [259,с.235-236; 310,с.207-208].

Бу фикри һәгигәт кими гәбул етсәк, онда *-ытды* шәкилчисинин етник мәнсубијјәти вә онун Азәрбајчан дили шивәләриндә ишләнмә тарихи мүәјјәнләшәр.

-р. Азәрбајчан дилинин тарихиндә *-р* форманты саитлә битән бә'зи фе'лләрә артыралараг индики-кәләчәк заман мәзмуну ифадә етмишдир. Ә.Дәмирчизадә һәмин форматла әлагәдар олараг јазыр: "Китаби-Дәдә Горгуд"дакы јазылышдан вә ифадәләрин охунушундан белә мә'лум олур ки, хүсусән саитлә битән фе'лләрдә ејни мә'наларда ишләнән вә *-р* һәрфи илә јазылан шәкилчиләр тәкчә бир *-р* кими дә тәләффүз едилмишдир.

Мәс.: 1. "Бир мәһбуб ала көзлү кәнч јикит бурчаг-бурчаг дәрләмиш ују-р".

2. "Гардаш Бејрәк дејү ағла-р, бозла-р тојун-дүкүнүн гара олды дејү ағла-р".

Бурадакы чүмләләрдән биринчисиндә "ују-р" сөзүндә, икинчисиндә исә "ағла-р", "бозла-р" сөзләриндә ишләнән -р шәкилчиси индики заманы мә'насында *-јур* (ујујур), *-јыр (ағла-јыр, бозла-јыр)* әвәзинә ишләнмишдир" [62, с.93].

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә *-р* индики заман шәкилчиси *таны-* фе'линә дә артырылыр: Оғуз бәкләри дәхи *таныр̆лар* - деди.

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун көркәмли араштырычысы гејд едир ки, үмумән түрк дилләриндә, о чүмләдән оғуз, гыпчаг дилләриндә дә "-р һәрфинин" һәм индики заман, һәм дә кәләчәк заман үчүн ишләндијини М.Кашғари көстәрмишдир [62,с.93-94]. Даһа сонра мүәллиф јазыр ки, "Китаби-Дәдә Горгуд" дилиндә, демәли, үмумхалг дили һалында тәшәккүлетмә дөврүндәки Азәрбајчан дилиндә, индики заман вә мүзаре - кәләчәк заманлар ејни шәкилчиләрлә ("-р,-әр,-ар,-үр,-ур" шәкилчиләрилә) ифадә едилмишдир, јә'ни һәр заманы ифадә едән хүсуси шәкилчи һәлә ајрылмамыш вә мүстәгил һалда тәбәллүр етмәмишди" [62,с.94].

-р шәкилчисинин индики-кәләчәк заман мәзмуну ифадә етмәсинә әдәби дилин сонракы дөврләриндә дә раст кәлинир: Нә сурәтдир ки, *охурлар* бу исми ејни-зат андан (Нәсими); Күл јүзүн дөврүндә хәттин ким *охур* гул Кишвәри; Мәзарым үстүнә һәрдәм нәдән *ағлар* бәһар ајры (Кишвәри); Мej бәсләди жалә һәр вәрәгдә, Турач китаб *охыр* тәбәгдә (Хәтаи); Јазарлар иди тамам ше'рин, *Охурлар* иди мүдам ше'рин (Фүзули); Һејдәрбаба, дағын, дашын сәрәси, Кәһлик *охур* далысында фәрәси (М.Шәһријар).

Мүасир Азәрбајчан дили шивәләриндә саитлә битән бә'зи фе'лләр *-јыр,-јир,-јур,-јүр* шәкилчисинин дәјишиклијә уғрамасы илә әлагәдар олараг заман шәкилчиси кими *-р* форматыны гәбул едир, чох вахт заман шәкилчисинин саити фе'лин сонундакы саитлә бирләшәрәк узун саит вариантыны әмәлә кәтирир. Шүбһә јохдур ки, индики заман шәкилчисиндә өзүнү көстәрән бу хүсусијјәт тарихән формалашмышдыр: *таныр̆ам, таныр̆сан, таныр̆, таныр̆ых,*

танырсыз, танырлар (Чәнуби Азәрб.,Нах.), *де:рәм, де:рсән, де:р* (Зән.), *башдырам, ишдирсән, гајныр* (Им.), *сахлырам, сахлырсан, сахлыр, сахлыруг, сахлырсуз, сахлырлар* (Чәл.), *хошдырыг* (Бил.), *ди:рәм, ди:рсән, ди:р, ди:риһ, ди:рсиз, ди:ллә*р (Ағд.), *охы:рам, охы:рсан, охы:р, охы:рыг, охы:рсуз, охы:рлар* (Шам.), *ишди:рсән, башди:рыг* (Б.), *сахли:рәм, сахли:рсән, сахли:р, сахли:рсыңыз, сахли:ллә*р (Ш.), *башды:р, ишди:р, оху:р* (Тов.).

Мүасир түрк әдәби дилиндә *-р* шәкилчиси илә дүзәлән заман формасы мөвчуддур. Кениш заман адланан бу форманын "һәр заманы ичинә алан" бир заман олдуғу көстәрилир. М.Еркин јазыр ки, кениш заман шәкилчиләри ән чох кәләчәк заманы ифадә едир, бир аз да индики заманы билдирир. Гәдимдән индики заман мәзмуну гүввәтли, кечмиш заман мәзмуну исә зәиф олмушдур: açılır, yer, başlar [456,с.291-292]. А.Н.Кононов һагтында бәһс олунан заман формасыны индики-кәләчәк заман адландырыр [321,с.225].Түрк әдәби дилиндә *-р* шәкилчиси илә јанашы *-ар, -ер* шәкилчиси дә кениш заман шәкилчиси һесаб олунур: *yapar, keser,düşer, yazar* [456,с.292].

Азәрбајчан дилинин чәнуб ләһчәсинин әсас әламәтләриндән бири индики заманын үчүнчү шәхсиндә заман шәкилчисиндән сонра *-и* шәхс әламәтинин ишләнмәсидир: *алыри, кәлири, гојури, көрүри* (Тәб.).

-и үчүнчү шәхс әламәти Шәки шивәсиндә (Баш Көјнүк, Ашағы Көјнүк) индики заманын инкарында мүшаһидә едилир: *тапбиjи, гојмиjи*.

Бу хүсусијјәт Ираг түркманларынын дилиндә дә јајылмышдыр: *јазыри, алыри, кәлири* [358,с.10].

Индики заманын үчүнчү шәхсиндә *кәлири* формасынын вахтилә *ол кәлирол* кими ишләндији, *о/л/* әвәзлијинин шәкилчиләшмә просеси кечирдији *(о>у>и)* Һ.Мирзәзадә тәрәфиндән инандырычы дәлилләрлә сүбут олунмушдур [113,с.244-247].

Чәнуб ләһчәсинин әламәти кими мүәјјәнләшән *-и* шәхс шәкилчиси XIV әсрдән әдәби дил нүмунәләриндә

өзүнү көстәрир: Кәч китабәтдән ки, рәмз *олири* сәриһ, Бәргү чалынди вә һәшр олди сәһиһ (Нәсими) [113,с.245]; Һејран өз ризасы илә дәрд *чәкмири*; Јетишиб мүждејичанбәхш ки, чанан *кәлири*, Чаниби күлшәнә ол сәрвихураман *кәлири*; Елә, Һејран, чанүвү сән она гурбан, *кәлири* (Һејран ханым); Фәрсудә гәлб үчүн *өлүри* руһи милләтин; Сәндән фәгир *истәмири* чүмлә дөвләтин; Әмма фәгирләр сојуг евләрдә *титрири*; Үч илди ган *төкүри*, сөјләр әһли-иманәм, Бу гәдри ев *јыхыры* һәм дејәр мүсәлманәм; Инди мәни бир зурначы да салмыры јадә, Час *вермири* салдат мәнә, сајмыр мәни, еј вај (М.Ә.Мө'чүз); Ганшәрдән јар *кәлири*, Сәтрәси дар *кәлири*, Ешитдим јар сәвипсән, Мәнә чох ар *кәлири*; *Охунмыры*, Дәрдим чох *охынмыры*, Мәчнун тәкин кәзирәм, Көз јарә *тохынмыры* ("Кәркүк хојратлары вә маниләри").

Һ.Мирзәзадә индики заманын үчүнчү шәхсиндә *-и* шәхс әламәтинин ишләнмәсини Ә.Нәваинин дилиндә дә мүшаһидә етмишдир [113,с.246]. Индики заманда үчүнчү шәхс әламәтинин ишләнмәси Алтај дилиндә дә вар: барадырым "кедирәм", барадырың, *барадыры*.

-а,-ә. Индики заманын гыпчаг формасы сајылыр. *-а* индики заман шәкилчиси XI әсрдә оғузларын да дилиндә ишләнмишдир [400,с.59]. Б.Серебренников *-а* шәкилчисини гејри-гәти индики заманын әламәти һесаб едир [391, с.157]. Һазырда белә индики заман шәкилчиси гумуг, татар, башгырд, Крым-татар дилләриндә вә Сибир татарларынын бә'зи диалектләриндә јајылмышдыр; мәс.: *бараман* "кедирәм", *барасан, бара, барабыз, барасыз, баралар* (гумуг).

Азәрбајчан дилинин Дәрбәнд, Табасаран, Губа, Хачмаз, кечмиш Гонагкәнд, Дәвәчи, Бакы (Новханы, Чорат, Гобу, Күздәк, Һөкмәли, Хочасән, Хырдалан), Шамахы (Гушчу, Нәриманкәнд, Гурбанчы, Набур, Әрәбгәдим, Әрәбшалбаш, Әрәбшаһвердили), Әли Бајрамлы (Ағамәммәдли к.) рајонларынын шивәләриндә икинчи шәхсдә ишләнән *-а,-ә* шәкилчиси индики заманын мә'насыны

ифадә едир: *аласан, кәләсән, аласуз, кәләсүз* (Дәр.,Тәб.), *кидәсән, кидәсүз* (Гб.), *кедәсән, кедәсүз* (Б.).

Белә индики заман формасы Иранын чәнубундакы ејналлы диалектиндә дә вар: *almaisan, alaman* [259,с.75].

Азәрбајчан дили шивәләриндә *-а,-ә* шәкилчиси һәм гејри-гәти кәләчәк заман, һәм дә гәти кәләчәк заман мәзмуну ифадә едир.

I) Гејри-гәти кәләчәк заманы билдирир: -Инди јох, бир са:тдан сонра *кәләсиңиз*, онда *көрәсиңиз* (К.); -Вахды:з оланда бир өзү:з *кедәсиз* (Ағд.) [131,с.280]; Шәкинин Киш кәнд шивәсиндә: *кәләсән* (кәләрсән), *кәләсүз* (кәләрсиниз) [89,с.130]; Тәбриз шивәсиндә: *аласан, кедәсән, бүләсән, кечәсиз;* -Бахыш *көрә* ки, Сәлманын әлин дишлијип [334,с.124-125].

-а,-ә шәкилчисинин гејри-гәти кәләчәк заман мәзмуну ифадә етмәси XIV-XVII әсрләрин јазы дили нүмунәләриндә дә өз әксини тапмышдыр: Һәр ким ки, чәмалын көрәр, еј хосрови-хубан, Гурбан *едә* чани (Нәсими); *Гатланмаја* она, *чатлаја* даш, Мејдани-Һәвадә *ојнаја* баш (Хәтаи); Еј Фүзули, нола кәр сахларисәм чаны әзиз, Вәгт *ола* ким, ола ол шухи-ситәмкарә фәда (Фүзули) [363, с.233]; Бир сәјјаһдыр кәлән өтүб *кедә*; Мүнкир олан чох бәлајә *уграшә*; Көк чәмәндә чүмләси тобраг *ола* (Хәтаи Тәбризи, "Јусиф вә Зүлејха") [204,с.304].

2) Гәти кәләчәк заманы билдирир: -Мәнә сөз вәр ки, бир дә беләнчик ишдәр *көрмијәсән*, билдүн? (Б.); -Ајахларын̃: чәп гојдун, ди:рди ки, сәни ун манат чәримә *елијәм* (Көј.) [131,с.279].

-а,-ә формасынын гәти кәләчәк заман чалары јаратмасы XIV-XVII әсрләрин әдәби дил материалларында өзүнү көстәрир: Чәһд едирәм ки, *вермәјәм* алинә көнлүмү, вәли Чүн билирәм ки, агибәт *алына* көнлүм алинә (Нәсими); Бән варими јох сәнинчүн етдим, нә рәва сән *тутмајасан* хәбәр јоху варимдән (Фүзули); Билмәнәм нej вәз'ә мүнчәр *едә* бу севда мәни (Әмани) [363,с.234].

-а шәкилчисинин кәләчәк заман мәзмуну ифадә етмәси гумуг дилинин кајтаг диалектиндә мүшаһидә едилмишдир: *олтураман, олтура* [259,с.76].

-а шәкилчили индики заман формасы түрк дилләриндә индики заманын ән гәдим шәкилләриндән биридир. Бу шәкилчинин изләри индики заманын башга формаларынын сабитләшдији оғуз дилләриндә дә мүшаһидә олунур. *-а* шәкилчиси мәншәчә, көрүнүр ки, һәрәкәтин сүрәклилијини вә ја давамлылығыны билдирән гәдим сөздүзәлдичи шәкилчидир. *-а* шәкилчили индики заман типи пратүркчәдә мөвчуд олмушдур [391,с.158].

-ы,-и,-у,-ү. Азәрбајчан әдәби дили тарихиндә вә халг шивәләриндә *-ы,-и,-у,-ү* шәкилчиси һәм индики, һәм дә гејри-гәти кәләчәк заманы ифадә етмишдир. Бу шәкилчи әдәби дил нүмунәләриндә башлыча олараг үчүнчү шәхсдә, шивәләрдә исә һәм икинчи, һәм дә үчүнчү шәхсдә ишләнир.

1. Индики заманы билдирир.

Јазылы абидәләрдә: Кәһ пајилә *кеди*, каһ бәсәр (Хәтаи); Һичриндә *арты* мөһнәтим (Кишвәри); Әклиндә сәнин *гамашы* дишләр (Фүзули); Јолуна бахмагдан *гаралы* көзләр (Вагиф) [363,с.219]; *олусан, динчәлү, салами* (олурсан, динчәлүр, салурми) ("Шәһријар") [341,с.23]; Ифтар үчүн кабаб *едисән* бир чәрәк әти; Тәзвир едиб, һәсир *салысан* сән имарәтә; Еј назәнин, һеч *билисән* бирчә нејлисән? (М.Ә.Мә'чүз).

Мүасир шивәләрдә: *алу, кәлу, дуру* (Б.), *кәли* (Шам.), *кәтири* (Хан.), *оли* (Көј.), *били* (Чәб.), *ахтарысан* (Тов.), *данышысән* (Лән.),*алысан, алысыз, кедисән, кедисиз* (Орд.), *галысан, галысыз, кәсисән, кәсисиз, кәси* (Зән.); -Әввәлчән бадимчан *догрисән* дилим-дилим, оннан *гызардысан*; -Бала-бала от *гојисән* табағызын үстүнә (Лән.); -Көрдү ки, счан бир-бир пуллары *кәтири* ешијә (Тәб.); -Валлаһы нә јахчи *дијисән* (Әрд.); -Деди: ...мә'лумди арваттарын сачы узун, ағлы гыса *оли* (Хој.); *-Инанысан*

о цицих' гыз ҝөзүн оннан ҝөтүрмүрди; -Ҝөр кими *бәјәнисән* ал гәрдәшүвә (Тәб.).

Бу хүсусијјәт Ираг түркманларынын дилиндә дә вар: Уҹә дағдан *ҝәли*, Јаш ағаҹдән *ҝәли*, Синәвдә газ ҝорими, Әлһәд мәнә дар *ҝәли* [112,с.93].

-ы,-и индики заман формасы түрк дилинин Анадолу вә Румели шивәләриндә дә вар: *ҝели, сеслени* [391,с.162].

2. Ҝејри-гәти ҝәләҹәк заманы билдирир.

Әдәби дил нүмунәләриндә: Јај кими нә ҝөзәл чәкибсән гашы. Она сөз јох, һәр нә десәм *јарашы* (Вагиф); Еј Нәбати, нә гәдәр вар исә өмрүн, хәт јаз, Агибәт бир ҝүн олур ким, *ҝәли* бир карә бу хәт (Нәбати); Гызларын шиквәсини ҝөр ешидә шаһи-ҹаһан, Бағлар әл-голларуви, *ҝөндәри* зинданә, чичәк (М.Ә.Мө'ҹүз).

Мүасир шивәләрдә: Бөјүк башын бөјүк бәласы *олы*; Ҝәләндә јел *ҝәтири*, ел *ҝәтири*, сел *ҝәтири*, ҝедәндә јел *апары*, ел *апары*, сел *апары*; Гышта донар, јајда *ачылы* (Ҹәнуби Азәрб.) [448,с.25]; -Тәләсмә, тез јахчы *олусан*; -Бир һәфтәдә булар һаммысы баша *ҝәли* (Тәб.) [334, с.123]; -Дијан, инди Сәфәр *ҝәли*, ҝедәрых; -Јох, олмаз, тәрпәнсәм *јыхылысан* (Тәб.); -Дедим ки, бир белә дә хашылда јағ *оли*? (Ҝөј.); -Ахшам дајинкилә ҝетсәм, сән дә *ҝәлисән* (Ҹәб.) [131,с.249]; *ҝәлисән, ҝәлисӱ:з; дијисән, дијисыңыз, дији* (Ш.)[89,с.123]; -Чох јухары чыхма *јыхылысан*; -Ҝөздү:н мән дә ҝәлим, сора *бишисыз* (Зән.); -Ачыф дәрдими десәм, Дәртди дәрдин *унуду*; -Бала, *јыхылысан*, әҝилмә (Им.); *јыгылы, ҝеди, охују, сүзү* (Ҹәмбәрәк, Карвансарај).

-ы,-и,-у,-ү шәкилчисинин ҝәләҹәк заман мәзмуну ифадә етмәси Гафгазын түркдилли ареалларында јајылмышдыр: *барыман, ҝелисен, алисан* (гумуг), *болу* (әдәби дилдә: *болур*), *ҝели* (әдәби дилдә: *ҝелир*) (гараҹај-балкар дилинин Хулам-Безенҝи диалекти) [259,с.88].

Фе'лин индики заманында икинҹи шәхсдә ишләнән *-ы,-и,-у,-ү* шәкилчиси Азәрбајҹан диалектоложијасында бир гајда олараг *-ыр, -ир, -ур, -үр* индики заман формасы-

нын "р" үнсүрү дүшмүш варианты һесаб олунур [188, с.228; 131,с.226; 89,с.123; 294,с.18-19].

Үчүнҹү шәхсдә ишләнән *-ы,-и,-у,-ү* шәкилчисинин мәншәји илә әлагәдар фикирләр мүхтәлифдир. М.Рәһимов һәмин шәкилчинин мәншәји илә бағлы ики мүлаһизә ирәли сүрүр вә өзү икинҹи мүлаһизәјә үстүнлүк верир: 1) *-у, -ү, -ы, -и* формасы *-ыр, -ир, -ур, -үр* индики заман шәкилчисинин фонетик дәјишмәјә уғрамыш, јә'ни "р" үнсүрү дүшмүш вариантыдыр; 2) *-у, -ү, -ы, -и* индики заман шәкилчиси гәдим фе'ли бағлама шәкилчиси илә бағлыдыр [363,с.219-220]. М.Ширәлијев *-ы,-и,-у,-ү* шәкилчисини "индики заманын ән гәдим шәкли, јә'ни формаҹа фе'ли бағлама, лакин индики заман јеринә ишләнән шәкилчиләр" адландырыр [188, с.224]. Һ.Мирзәзадәјә ҝөрә, индики заманын һәмин формасы индики заман шәкилчисинин сон самити р-нын дүшүмү нәтиҹәсиндә мејдана чыхыр [113,с.93]. Р.Рүстәмов *-ы, -и, -у, -ү* индики заман шәкилчисинин етимоложи ҹәһәтдән гәдим фе'ли бағлама шәкилчиси олан *-ы, -и, -у, -ү* илә әлагәләндирир [131,с.227]. О гејд едир ки, Азәрбајҹан дили шивәләриндә *-ы, -и, -у, -ү* шәкилчисинин ҝејри-гәти ҝәләҹәк заман мәзмуну ифадә етмәсинә Азәрбајҹан дилиндә тарихән мөвҹуд олмуш бир хүсусијјәтин давамы кими бахылмалыдыр. Бу шәкилчи *-ыр, -ир, -ур, -үр* шәкилчисинин "р" үнсүрү дүшмүш варианты олмајыб тарихән мөвҹуд олмуш, бу ҝүн бә'зи шивәләримиздә галмыш шәкилчидир [131,с.250-251]. С.Әлизадә вә И.Вәлијев мәрһум диалектолога е'тираз едәрәк јазырлар ки, истәр тарихән, истәрсә дә мүасир үмумхалг дилиндә вә Азәрбајҹан әдәби дилиндә, еләҹә дә диалектләрдә ҝејри-гәти ҝәләҹәк заманын мүстәгил *-ы* (ја да *-а, -ә*) шәкилчиси олмамышдыр вә јохдур [204,с.305].

Б.А.Серебренников түрк дилләриндә *-ы,-и* шәкилчиси илә дүзәлән индики заман формасынын мөвҹуд олдуғуну ҝөстәрир [391,с.162]. Белә заман формасы әсас е'тибарилә Хәзәрәтрафы вә Гарадәнизәтрафы түрк дилләриндә јајылмышдыр [259,с.89]. Н.З.Һаҹыјева Азәрбајҹан дили

шивәләриндә индики заманын икинчи вә үчүнчү шәхсләриндә ишләнән *-ы, -и, -у, -ү* шәкилчисиндән мүстәгил заман формасы кими бәһс едир. Онун фикринчә, *-а* вә *-ы* мүстәгил индики заман шәкилчиләридир. Буиларын әсасында *-ыр* вә *-ар* заман шәкилчиләри әмәлә кәлмишдир. -ы шәкилчисинин инкишафы *а>ы* аблауту илә бағлы олмушдур [259,с.87-89].

Фикирләр нә гәдәр мүхтәлиф олса да, бир шеј һәгигәтдир ки, Азәрбајчан дили шивәләриндә *-ы, -и, -у, -ү* заман шәкилчисинин ишләнмәси тарихи гәдимдир. Тәдгигат көстәрир ки, һәлә гәдим хәзәрләрин дилиндә *-ы, -и* грамматик әламәти индики-кәләчәк заман мәзмуну ифадә етмишдир [259,с.234-236]. Һагтында бәһс олунан заман формасынын азәрбајчанлыларын хәзәрләрлә әлагәси нәтичәсиндә мејдана чыхдығыны да дүшүнмәк олар. Бунунла јанашы, Орхон абидәләринин дилиндә *-а, -е* вә *-ы, -и, -у, -ү* шәкилчиләри илә дүзәлән индики заман формасынын [195,с.220] олмасы да унудулмамалыдыр.

-aj,-әj. Азәрбајчан дили шивәләринин морфоложи хүсусијјәтләриндән бири ејни бир шәкилчинин һәм индики, һәм дә кәләчәк заман мә'насы ифадә етмәсидир. *-а, -ә* вә *-ы, -и, -у, -ү* шәкилчиләриндә белә бир хүсусијјәтин олдуғуну јухарыда гејд етдик. Индики заман шәкилчиләринә хас олан бу кејфијјәти мүәјјән дәрәчәдә *-aj, -әj* шәкилчисинин ишләнмәсиндә дә көрмәк олар. Белә ки, *-aj, -әj* заман шәкилчиси Азәрбајчан әдәби дили нүмунәләриндә гејри-гәти кәләчәк заманы ифадә етмишдир: Бир хош гулағыны *бурајам* мән, Јүзүнә тапанча *урајам* мән (Хәтаи); *Гылајам* кечәләр јухуну һарам, *Јемәјәм* нәснә, *тутмајам* арам; *Едәјәм* заје етдики әмәјин (Фүзули) [363,с.236].

Мүасир Азәрбајчан дили шивәләриндә *-aj,-әj* шәкилчисинин һәм индики, һәм дә кәләчәк заман мә'насыны ифадә етмәси мүшаһидә едилмишдир. Чәлилабад рајонунун Ханәкаһ кәнд шивәсиндә бүтүн шәхсләрдә, Ағаммәдли вә Күлмәммәдли шивәләриндә исә икинчи вә

үчүнчү шәхсләрдә *-aj, -әj* индики заман шәкилчисиндән истифадә олунур: *алајәм, аләјсән, алај, алајүк, алајсүз, алајләр; биләјәм, биләјсән, биләј, биләјүк, биләјсүз, биләјләр* (Чәл.-Ханәкаһ).

Мүасир Азәрбајчан дили шивәләриндә *-еj* фонетик тәркибиндә ишләнән индики заман шәкилчиси дә, бизчә, өз мәншәјинә көрә, *-aj, -әj* заман шәкилчиси илә бағлыдыр: *алијәм, алејүк, алејсән, алејсүз, алеј* (Әрд.), *алејсән, алеј, кәлеј, олеј, көреј* (Јар.), *сатејам, сатејсан, сатејых, сатејсыз, сатеј* (Зән.- Көјәли к.) вә с.

Лачын рајонунун Әһмәдли вә Иманлар кәнд шивәләриндә *-әj,-еj* шәкилчиси гәти кәләчәк заманын икинчи вә үчүнчү шәхсләриндә ишләнир: *кәләјсән, кәләјсиз, кәләј, кәләјләр*.

-aj,-әj вә *-еj* заман шәкилчиләри тарихән Азәрбајчан дилинин чәнуб ләһчәси үчүн сәчијјәви олмушдур. Һазырда Азәрбајчан дилинин Әрдәбил, Астара, Лерик, Јардымлы, Чәлилабад шивәләриндә кениш шәкилдә, Биләсувар (Глубинка, Әмәнкәнд, Јухары Чүрәли), Салјан (Бөјүк Нохудлу к.), Зәнкилан (Көјәли к.), Меһри (Нүвәди к.), Ордубад (Нүснүс к.) шивәләриндә маһдуд шәкилдә *-еj* индики заман шәкилчисинин ишләнмәси буну сүбут едир.

Тәбриз шивәсиндә дә индики заманын башга формалары илә јанашы *-еj* (III шәхсдә) шәкилчиси гејдә алынмышдыр: -Көчәндә *кочеј*, јери *галеј* бырда.

-aj,-еj индики заман формасы түрк (*-аи̯,-еи̯*), гагауз (*-еj*) дилләринин диалектләриндә вә гумуг (*-aj,-еj*) дилиндә вар [259,с.92]. Орта Асијада *-aj* индики-кәләчәк заман шәкилчиси гарагалпаг дилинин шимал диалектиндә (чимбај шивәси) мүшаһидә едилмишдир: Балаға ким *карайды* "Көрпәјә ким гуллуг едәчәк" [352,с.272].

-а (-ә) вар. Индики заманын ән гәдим вә надир шәкилләриндән биридир. *-а вар* индики заман формасына гәдим јазылы абидәләрдә һәләлик јалныз "Гутадгу билик" абидәсиндә тәсадүф олунмушдур: *uka bar* [259,с.81]. *-а вар* формасы Азәрбајчан дилинин Дәрбәнд, Табасаран,

Губа шивәләри үчүн сәчијјәвидир; *ала варам, ала варсан, ала вар, ала варуг, ала варсуз, ала вар(лар); кидә варам, кидә варсан, кидә вар, кидә варуг, кидә варсуз, кидә вар-лар* (Гб.,Дәр.).

Индики заманын бу нөвү Губанын Сусај, Хурај, Јуха-ры Ләкәр кәндләриндә, Хачмаз, кечмиш Гонагкәнд вә Худат рајонларынын бә'зи кәндләриндә ишләнир. Губанын Јеникәнд, Мөһүч, Ашағы Түләкәран, Испик, Амсар вә Ашағы Хуч кәндләриндә исә *-аду,-әду* шәкилчиси илә јанашы *-а вар, -ә вар* формасы да мөвчуддур.

Гах рајону шивәләриндә индики заманын *-а(-ә) вар* шәклиндән башга һеч бир шәхс шәкилчиси гәбул етмәјән *-а(-ә) варқан* шәкли дә гејдә алынмышдыр: *мен ала вар-қан, сен ала варқан, һо ала варқан, биз ала варқан, сиз ала варқан, һолар ала варқан.* Бакынын Хочасән, Хырдалан, Гобу, Күздәк,Һөкмәли кәндләриндә индики заманын бу нөвү јалныз инкарда мүшаһидә едилир: *кәлә дөкәм, кәлә доксән, кәлә дөк(ү), кәлә дөкик, кәлә дөксуз, кәлә дөк(ү).*

Р.Рүстәмова көрә, "һәлә заман шәкилчиләри формалашмадығы бир дөврдә, индики заман аналитик шәкилдә *(ала турур, кәлә турур)* ифадә едилдији дөврдә *ала вар, кәлә вар* формасы да индики заманын әсас ифадә васитәләриндән бири олмушдур" [131,с.231].

-а вар индики заман формасы мүасир түрк дилләриндә јајылмајан, мәһдуд даирәдә ишләнән бир формадыр. Индики заманда *вар* сөзүнүн иштиракы һәләлик јалныз Болгарыстандакы түрк диалектләриндә гејдә алынмышдыр:oturvari<oturvarï, şaşirwarin<şaşirivarin [259, с.81].

-а(-ә) дур. Түрк дилләринин тарихиндә индики заманын аналитик типи олан *-а тур* формасы мөвчуд олмушдур. М.Кашғаринин лүғәтиндәки мәтнләрдә бу форма илә дүзәлән индики заман шәкли өзүнү көстәрир:

Етил сувы *ака турур,*
Каја түби *кака турур,*

Балык тилим *бака турур,*
Көлүн такы күшәрүр. [443,ч.1.,с.103].

Индики заманын *-а тур* формасы гумуг дилинин бүтүн диалектләриндә јајылмышдыр; кајтаг диалектиндә: *ала тураман, ала турасан, ала тура(ди), ала туравиз //ала турамиз, ала турасиз, ала тура(ди)* [259,с.84].

Аналожи форма Гафгаз ареалында гумуг дили илә гоншулугда јерләшмиш гарачај-балкар дилиндә дә вар [259,с.85]. Алтај вә хакас дилләриндә индики заманда *-а дыр* формасы бүтүн шәхсләрдә сахланылыр. Алтај дилиндә: *барадырым* "кедирәм", *барадырың, барадыры, барадырыбыс, барадырыгар, барадыры* [391,с.161].

Индики заманын *-а (-ә) дур //дурур* формасы Азәрбајчан әдәби дили тарихиндә ишләнмишдир: Шәм олди көнлүм иштә фәрагиндә *јанәдир* (Нәсими); Хунин чикәри ким сәнүн ичүн *верәдүр* чан (Кишвәри); Чулар *ахадур* кәнари-бағдан; Сәндән *дутадыр* зәмин гәрары, Сәндән *чыхадыр* фәләк бухари (Хәтаи) [113,с.248]. Өкүмүздә шәмләр *јанәдүрүр* (Г.Бүрһанәддин); Сөзүмдән анун гамәтләри *јанә дурур* ("Шүһәданамә") [146,с.88]; Чохларын сән тәк чикәри *јанәдир* (Хәтаи Тәбризи, "Јусиф вә Зүлејха" [203, с.289].

Фе'лин индики заманында *-а дурур* вә *-а дур* формаларынын ишләнмәси Азәрбајчан дилинин шимал (Дәр., Таб.), шимал-гәрб (Г.,Заг.) шивәләри үчүн сәчијјәвидир: Симавар һорда *гајныја дурур;* -Әли *баха дурур* (Г.) [188, с.220]; -Гапыдан *баха дурејсан*; -Низамәддин дајы кирчәнәни дахалда *кездирә дуреј* (Г.); -Нијә гапыја *баха дурур-сан?* (Заг.)[131,с.228].

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, М.Ширәлијевин вә Р.Рүстәмовун Губа шивәсиндә *-а дур* индики заман формасына аид вердикләри нүмунәләр нәгли кечмиш заманын аналитик шәклидир: -Нә вар гапаретивүн габағуна *баха дурмусан* [188,с.220]; -Сәнә нә улуб үзви *чәкә дурмисән?* - Нә вар гапаретивүн габағуна *баха дурмысан?* -Нә чух

белә гәзети *ухыја дурмысан?* [131,с.228]. Әслиндә бу нүмунәләр нәгли кечмиш заманда ишләнсә дә, индики заманын мә'насыны билдирир.

Дәрбәнд, Табасаран вә Гах рајонларынын шивәләриндә *-а дур* индики заман формасы бүтүн шәхсләрдә өзүнү көстәрир: *дәрә дурадам, дәрә дурадсан//дурасан, дәрә дураду//дурады, дәрә дурадуq//дурадик, дәрә дурадсуз, дәрә дурадулар//дурадылар* (Дәр.,Таб.), *ала дурыјам, ала дурыјсын, ала дурыј, ала дурыјых, ала дурыјсыз, ала дурыјлар* (Г.).

Дәрбәнд шивәсиндә индики заманын *ол-(ул-)* фе'ли илә дүзәлән аналитик шәкли дә *(-а ол-)* мүшаһидә едилмишдир: -Мән һәр вахди Дәрбәндә *кидә уладам;* -У бизә *кәлә уладу;* -Магазиннән *ала оладик;* -Сән *баха уладсан.*

Азәрбајҹан дили шивәләриндә индики заманын гәдим *-а тур (-а дур)* аналитик формасынын шәкилчиләшмиш вариантлары формалашмышдыр: *-ад(-ат), -әд;-аду, -әду (-ады,-әди); -атды,-әтди.*

-аду, -әду. Белә индики заман шәкилчиси Азәрбајҹан дилинин Дәрбәнд, Табасаран, Губа, Хачмаз, кечмиш Гонагкәнд, Дәвәчи, Бакы (Новханы, Ҹорат, Гобу, Күздәк, Һөкмәли, Хочасән, Хырдалан), Шамахы (Гушчу, Нәриманкәнд, Гурбанчы, Набур, Әрәбгәдим, Әрәбшалбаш, Әрәбшаһвердили), Әли Бајрамлы (Ағамәммәдли к.) рајонларынын шивәләриндә гејдә алынмышдыр. *-аду, -әду* шәкилчисинин бүтүн шәхсләрдә ишләнән формасы Дағыстан Республикасы Табасаран рајонунун Санак кәнд шивәсиндә мүшаһидә едилмишдир: *аладам, аладсан, аладу, аладуq, аладсуз, аладулар; кәләдәм, кәләдсән, кәләдү, кәләдук, кәләдсүз, кәләдүләр.*

Башга шивәләрдә исә һәмин шәкилчи индики заманын биринчи *(-ад,-әд)* вә үчүнчү шәхсләриндә *(-аду,-әду,-ады,-әди)* ишләнир: *аладам, аласан, алады, аладуг, аласуз, алады//аладулар* (Гб.), *кедәдәм, кедәсән, кедәду, кедәдик, кедәсүз, кедәди* (Б.).

Бакынын Ҹорат кәндиндә *-ат,-ад,-әд* шәкилчиси үчүнчү шәхсдә дә мүшаһидә едилир: -Таки бу гыз Мәһәммәди *чағырат,* чобан Мәһәммәд *дурад, кедәд* гызын бәрабәринә; -Гыз әмиси оғлынын әвәзинә, Мәһәммәд *алат* тәркинә.

-ад,-ады индики заман формасы Азәрбајҹан әдәби дили тарихиндә ишләнмишдир: Гашын *көрәдүм* чү ејд шами, Ирмәс һаҹәт нәзәр һилалә (Әмани) [372,с.29]; Санчылурды көнлүмә мејхарә чешмин навуки, Топрағә *санчылады* бағи-ҹәһандә бихи-так (Кишвәри) [67,с.120]; *Диҹәд* намәрд бир күн вар иди (Хәтаи Тәбризи, "Јусиф вә Зүлејха" [204,с.307].

-ад,-ат,-адыр,-аты,-ади,-ады,-әди,-еди фонетик тәркибиндә ишләнән индики заман формасына ногај, өзбәк, газах, гарачај-балкар, татар (диал.), гырғыз, караим (диал.), Алтај, Чулым-татар, чуваш, түркмән (диал.) вә хакас дилләриндә дә тәсадүф олунур [391,с.159-161]. Түркмән дилинин диалектләриндә *-ады,-әди,-еди* шәкилчиси үчүнчү шәхсдә мүстәгил, һәм дә *-адыр, -едир* формасы илә јанашы ишләнир [440,с.335-341]. Б.Серебренников чувашчада ишләнән *-ад,-ат* формасындан данышаркән гејд едир ки, индики заманын бу нөвү һазырда итмиш олан түрк дилләриндә - Крым-булгар вә хәзәр дилләриндә мөвҹуд олмушдур [391,с.161]. Н.З.Һаҹыјева исә белә нәтиҹәјә кәлир ки, *-а* вә *-ады* изоглоссларынын сыхлашма мәркәзи Орта Асија рајонларыдыр. Азәрбајҹан дилинин диалектләринә *-а* вә *-ады* формалары шималдан (Шимали Гафгаз дилләрини, биринчи нөвбәдә гумуг дилини мүгајисә ет) вә ҹәнубдан (бу изоглосслара көрә Азәрбајҹан дили диалектләри илә ујғун кәлән түркмән дилинин ҹәнуб диалектләрини мүгајисә ет) кечә биләрди [259, с.78]. Онун фикринҹә, Азәрбајҹанын шимал вә шимал-шәрг һиссәсиндәки бә'зи шивәләрдә *-ады* индики заман формасынын ишләнмәси хәзәр дилинин тә'сири илә әлагәдардыр [259,с.233-234]. Бу фикир М.И.Исламова да инандырычы көрүнүр [310,с.208].

М.Ширəлијев Азəрбајҹан дили шивəлəриндə ишлəнəн *-ады, -əди (-аду, -əду)* формасыны гыпчаг типли индики заман шəкилчиси һесаб едир [188,с.220].

-атды,-əтди. Гəдим хəзəр дилиндə *-ат* индики заман, *-атты* битмəмиш кечмиш заман шəкилчиси олмуштур [259,с.236-237].

-атды заман шəкилчиси Азəрбајҹан дилинин шимал-шəрг (Гб.,Б.-Чорат к.), Муған шивəлəриндə вə Ағдашын Күргырағы кəндлəриндə (Пирəзə, Ағзыбир) сахланмышдыр. Һəмин шəкилчи Губа, Муған шивəлəриндə битмəмиш кечмиш заманы (хəбəр формасынын һекајəси), Чорат (Б.) кəнд шивəсиндə индики заманы ифадə едир: *алатдым, алатдун, алатды, алатдуг, алатдуз, алатылар* (Гб.), *кедəтдим, кедəтдүн, кедəтди, кедəтдүк, кедəтдүз, кедəтди* (Муғ.); -Јорылыб бир гəбристанда *отуратды;* -Гыз сəһəр *көрəтди* ки, бəли, əмси оғли дөкүр; -Даньшмијиб үрəјиндə *дијəтди* ки, бу чыхыб бəхтимə; -Кəлиб гызы һəмин мүлкə *гојатди* (Б.-Чорат к.).

Ағдаш рајонунун Күргырағы кəндлəриндə *-атды, -əтди* шəкилчиси гəти кəлəчəк заманы билдирир. Күргырағы кəнд шивəлəриндəн Пирəзəдə бүтүн шəхслəрдə ишлəнəн бу шəкилчи башга кəндлəрдə, башлыча олараг үчүнчү шəхсдə истифадə олунур вə кəлəчəк замандан башга индики заманы да ифадə едир: *мəн алатды, сəн алатды, о алатды, биз алатды, сиз алатды, олар алатды* [42,с.48-50].

Индики заманын бу формасы *-əтти* фонетик тəркибиндə Кишвəринин дилиндə ишлəнмишдир: Гылды дөврирузикаримни гəра гисмəт күни, Сүрмеји- наз ол *чəкəтти* нəркиси- чадусинə [67,с.120]. Р.Еjвазова Кишвəринин дилиндə ишлəнəн бу форманын Шəки шивəсиндə сахландығыны гејд едир, лакин Шəки шивəсиндə ишлəнəн шəкилчи башга фонетик тəркибдəдир *(-ытды)* вə о индики заман мə'насыны дејил, нəгли кечмишин үчүнчү шəхсини ифадə едир.

ФЕ'ЛИН ƏМР ШƏКЛИ

-агун//-агуз,-екун//-екуз. Азəрбајҹан əдəби дили тарихиндə XVIII əсрəдəк фе'лин əмр шəклинин биринчи шəхс ҹəминдə *-авуз,-əвуз* форманты ишлəнмиш, XVIII əсрдəн е'тибарəн һəмин əламəт өз јерини *-аг,-əк* шəкилчисинə вермишдир: Јекрəки будур ки, бунда *гырылавуз* - дедилəр; Бəклəр ајытдылар: мүдарасы олдур ким, Газани *чыгаравуз,* онлара бəрабəр *едəвуз* (КДГ); Шол сүнбүли - пүрчин илə сөвдајə дүшдүк *нејлəјəвуз* (Нəсими); Бизим мүддəамыз олдур ки, сəнүн боғазундан ган *ахытдуравуз* јог ки, боғазуна су *төкəвуз* ("Шүһəданамə") [128,с.17-18].

М.Рəһимова көрə, "Шүһəданамə"нин дилиндə һəмин шəкилчини əслиндə *-уз* кими охумаг лазым иди: *ејлəјəүз, ахытдурауз, төкəүз* вə с. Анчаг көклə шəкилчи, шəкилчи илə шəкилчинин бирлəшмəсиндə ики саитин јанашы ишлəнмəси Азəрбајҹан дилинə хас олмадығы үчүн мүəллиф һəмин форманы *-авуз* шəклиндə охумағы мəгсəдə ујғун сајыр [128,с.18-19].

Азəрбајҹан дили шивəлəриндə əмр шəклинин биринчи шəхс ҹəминдə *-агун//-агуз,-əкүн//-екүн//-əкүз//-екүз* шəкилчилəри ишлəнир ки, тарихи бахымдан *-авуз,-əвуз* форманты *-агуз,-əкүз* шəкилчисинин фонетик варианты, даһа доғрусу, јени шəкли сајыла билəр: *гачагун//гачагуз, билəкүн//билəкүз, алагун//алагуз, көрəкүн//көрəкүз* (Муғ.); *го:лыјекүн, го:лыјекүз* (Б.).

Мүасир шивəлəрдə *-əкүн* шəкилчисинин *-əјин* варианты да ишлəнир: *кедəјин* (Нах.,Ҹəб.).

Түрк диллəринин, о ҹүмлəдəн Азəрбајҹан дилинин тарихиндə *г>в* вə *к>ј* дəјишиклијинин баш вердијини нəзəрə алдыгда *-агуз,-əкүз* шəкилчиси илə *-авуз, -əвуз* арасында, *-əкүн* шəкилчиси илə *-əјүн* арасында ујғунлуг көрмəк олар.

Мүасир шивəлəрдə ишлəнəн *-агун//-агуз, -əкүн// -екүн, -əкүз//-екүз* шəкилчилəри илə əлагəдар Азəрбајҹан дилчилијиндə мүхтəлиф фикирлəр мөвҹуддур. Ə.Дəмирчи-

задәјә көрә, "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә әмр шәклинин биринчи шәхс тәкини ифадә едән *-ајын,-әјин* шәкилчиси Ағдаш вә Гутгашен шивәләриндә биринчи шәхс чәм мә'насында ишләнмәкдәдир: Бујурун, *кедәјин*, гарпыз *кәсәјин, јејәјин* [62,с.101]. Ә.Дәмирчизадә һәмин шәкилчијә аид "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндән ашағыдакы нүмунәләри верир: Кафирә мән *варајын*, јенидән доғанын *өлдүрәјин*, јенүмлә алпум ганын мән *силәјин*, өләрсәм сәниң уғруңа мән *өләјим*, аллаһ-таала гоарса евиңи мән *гуртарајын* - деди [62,с.99].

Бурада бир чәһәт нәзәрдән гачырылмамалыдыр ки, Азәрбајчан јазылы абидәләринин дилиндә *-ајын,-әјин* шәкилчиси һәм галын, һәм дә инчә саитли фе'лләрә артырылдығы һалда, мүасир шивәләрдә *-әјин* шәкилчиси анчаг инчә саитли фе'лләрлә ишләнир. Башга сөзлә, мүасир шивәләрдә *-ајын* варианты мүшаһидә олунмур.

Диалектологлардан илк дәфә олараг А.Һүсејнов Азәрбајчан дилинин Газах шивәсиндә әмр шәклинин биринчи шәхс тәкиндә ишләнән *-ем,-ом,-өм* шәкилчисини мәншәчә дилимизин тарихиндә ишләнмиш *-ајым* формасы илә әлагәләндирмишдир. О, ејни заманда шивәләрдә әмр шәклинин биринчи шәхс чәминдә - *ајын* шәкилчисинин мүшаһидә едилдијини көстәриб һеч бир нүмунә вермәдән һәмин форманы јазылы абидәләрдәки - *ајын* шәкилчисинин галығы һесаб етмишдир [166,с.66-67].

Һ.Мирзәзадә јазылы абидәләрдәки *-әјин, -ајын* шәкилчисинин мүасир шивәләримиздә әмр шәклинин биринчи шәхс чәмини билдирән бир форма кими сахландығыны көстәрир [113,с.232]. Р.Рүстәмовун фикринчә, "бә'зи диалект вә шивәләримиздәки *-агын//-агун,-ејүн//-әкүн//-екүн* вахты илә әмр шәклинин биринчи шәхс чәминдә дә ишләнмиш *-ајын, -әјин* шәкилчисинин мүәјјән фонетик дәјишиклијә уғрамыш вариантларыдыр" [131, с.260].

Б.Садыгов Газах вә ајрым шивәләриндә әмр шәклинин биринчи шәхс тәкиндә *-ејм,-ем,-ојм,-ејм,-ем* шәкилчиләринин ишләндијини көстәриб, һәмин формаларла јазылы абидәләрдәки *-ајым,-әјим* вә *-ајын,-әјин* шәкилчиләри арасында бир ејнилик көрүр [133,с.60-65]. Бу фикир бизә она көрә инандырычы көрүнмүр ки, Газах вә ајрым шивәләриндә әмр шәклинин биринчи шәхс тәкиндә *-ејм* шәкилчисинин ишләнмәси индијәдәк бу саһәдә апарылмыш тәдгигатларын һеч бириндә гејдә алынмамышдыр [Бах:182,с.31-32; 424; 295, с.18; 380,с.19; 11,с.107]. Дикәр тәрәфдән, Газах шивәсиндә әмр шәклинин биринчи шәхс тәкиндәки *-ем,-ом,-өм* шәкилчиси мәншәчә гәдим дөврләрдән бу күнәдәк дилимиздә әмр шәклинин биринчи шәхс тәкиндә ишләнән *-ым,-им,-ум,-үм* формасы илә бағлыдыр. Даһа доғрусу, бунлар ејни шәкилчидир. Газах вә ајрым шивәләриндә *-ем,-ом,-өм* формасынын ишләнмәси додаг аһәнки илә, сөзүн икинчи һечасында ачыг саитләрин ишләнмәсинә үстүнлүк верилмәси илә бағлы олан бир мәсәләдир. Азәрбајчан әдәби дили тарихиндә *-ајын, -әјин* формасы әсасән XVIII әсрәдәк әмр шәклинин даһа чох биринчи шәхс тәкиндә, бә'зән исә чәминдә, *-ајым, -әјим* шәкилчиси исә биринчи шәхсин тәкиндә XVIII әсрә гәдәр ишләнмишдир. Биринчи шәкилчи даһа чох "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә, икинчи исә бүтүн фәалијјәти боју ишләк олмушдур. Анчаг буна бахмајараг индијәдәк тәдгиг олунмуш шивәләримизин һеч бириндә нә - *ајым,-әјим*, нә дә *-ајын* шәкилчисинә тәсадүф олунмамышдыр. *-агын, -әјин* шәкилчисини илк дәфә гејдә алан диалектологлар да (М.Ширәлијев, К.Рамазанов) һәмин форманы јазылы абидәләрдәки *-ајын, -әјин* шәкилчиси илә әлагәләндирмишләр [184,с.80-81; 127,с.106].

Азәрбајчан дилиндә фе'л шәкилләринин формалашмасы тарихинә аид кениш тәдгигат апармыш М.Рәһимов бу мәсәләдә Ә.Дәмирчизадәјә вә Һ.Мирзәзадәјә ирад тутараг јазыр: "Бу күн бир сыра диалект вә шивәләримиздә әмр шәклинин I шәхс чәмини ифадә етмәк үчүн ишләнән *-әјин* формасы дилимизин јазылы абидәләриндә әмр шәклинин әсасән биринчи шәхс тәкини, бә'зи һалларда исә

чәмини билдирмәк үчүн ишләнән *-ајын,-әјин* формасынын давамы дејил вә үмумијјәтлә, бунлар мүхтәлиф мәншәли шәкилчиләрдир" [128,с.43]. А.Н.Кононова әсасланан мүәллиф *-ајын,-әјин* формасынын түрк дилләринин гәдим дөврү үчүн үмуми олан арзу мәзмунлу *-гај* шәкилчисиндән төрәмиш *-ај* вә биринчи шәхс әламәти олан *-ын* формантларындан әмәлә кәлмәси фикрини гәбул едир [128, с.36].

А.Н.Кононова көрә, *-ин* форманты *мен//ман* шәхс әвәзлијиндән әмәлә кәлмишдир [322,с.235].

Биз беләә һесаб едирик ки, мүасир шивәләримиздәки *-агун,-әкүн//-екүн//-әјүн//-ејүн//-әјин* шәкилчиләри биринчи шәхсин чәмини билдирән *-аг,-әк* вә топлу чәмлик әламәти олан *-н* формантларынын бирләшмәсиндән төрәмишдир.

М.Ширәлијев вә К.Рамазанов *-агун,-әкун вә -агуз,-әкүз* шәкилчиләринә етимоложи чәһәтдән јанашараг, онлары биринчи шәхс чәм шәкилчиси илә икинчи шәхс чәм шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб бир шәкилчи кими изаһ етмишләр [188, с.199; 127, с.106-107]. А.Һүсејнов бу изаһла разылашмајараг *-әкүз* шәкилчисинин I шәхсин чәмини билдирән шәкилчиләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлдијини көстәрир вә һәмин форманы (*-агуз,-әкүз*) мәншәчә дилимизин тарихиндә ишләнмиш *-авуз,-әвүз* шәкилчиси илә бағлы һесаб едир [166,с.68-69].

Ә.Дәмирчизадәјә көрә, әмр шәклинин биринчи шәхс чәминдә мүшаһидә олунан *-авуз,-әвүз* формасы мәншәчә *биз* әвәзлији илә бағлыдыр *(-виз,-вүз,-выз,-вүз)*. О, *-авуз,-әвүз* шәкилчисинин Ермәнистанын Охда вә Давуз кәндләриндә ишләндијини гејд едир, лакин нүмунә вермир [62,с.102].

Р.Рүстәмов Бакы шивәсиндәки *-екүз,* Муған шивәләриндәки *-агуз,-әкүз,-екүз* шәкилчисинин "Китаби-Дәдә Горгуд"да, XIV вә сонракы әсрләр Азәрбајчан әдәби дилиндә әмр шәклинин биринчи шәхс чәминдә ишләнмиш

-авуз,-әвүз формасынын фонетик варианты сајыр. Мүәллифин фикринчә, *-авуз,-әвүз* шәкилчиси *в>г, в>ј>к* фонетик һадисәләринә уғрајараг *-агуз,-әкүз,-екүз* шәклинә дүшмүшдүр. *-агуз,-әкүз,-екүз* шәкилчиси тәркибиндәки һәм *-аг,-әк* (< *-ав*), һәм дә *-уз,-үз* биринчи шәхс чәмин грамматик әламәтидир [131,с.261]. Б.Садыгов *в>г* һадисәсинин изаһында Р.Рүстәмовла разылашмајыб гәдим абидәләрдә индики *в* мүгабилиндә *г*-нын даһа кениш ишләндијини көстәрир [133,с.74-75]. О, *-агуз,-әкүз* шәкилчисиндәки *з* елементинин биринчи шәхсин чәмини билдирән гәдим бир шәкилчи олдуғуну бир даһа әсасландырмаға чалышыр. Анчаг мүәллиф Бакы вә Муған шивәләриндә әмр шәклинин биринчи шәхс чәминдә ишләнән шәкилчиләри тәһрифлә верир: "Чох мараглы һалдыр ки, Азәрбајчан дилинин Бакы, Муған групу диалект вә шивәләриндә (әдәби дилдәки *-аг,-әк* әвәзинә) *-уз,-үз* шәкилчиси ишләнир" [133,с.73].

Мә'лумдур ки, Бакы вә Муған шивәләриндә әмр шәклинин биринчи шәхс чәм шәкилчиси *-уз,-үз* формасында јох, *-агуз,-әкүз,-екүз* шәклиндә мүшаһидә едилмишдир. Бундан башга, һәмин шивәләрдә әмр шәклинин биринчи шәхс чәминдә *-агуз,-әкүз,-екүз* шәкилчиләри *-ек* (Б.), *-аг,-әк* (Муғ.) формалары илә јанашы ишләнир.

-екүз шәкилчиси һаггында М.Рәһимовун еһтимал шәклиндә сөјләдији мүлаһизә бу күн бизә һәгигәт кими көрүнүр: "...түрк дилләриндә, хүсусән шәхсләрлә әлагәдар һалларда, *г//к ~ в* гаршылығынын мөвчуд олдуғу нәзәрә алынарса, белә еһтимал етмәк олар ки, јазылы абидәләрдә әмр шәклинин I шәхс чәмини әмәлә кәтирмәк үчүн ишләнән бу *-авуз,-әвүз* формасы илә һазыркы дөврдә Азәрбајчан дилинин Бакы диалектиндә әмр шәклинин I шәхс чәмини ифадә етмәк үчүн истифадә олунан *-екүз (кедәкүз-кедәк)* формасы арасында әлагә вә јахынлыг вардыр; бәлкә дә јазылы абидәләрдәки *-авуз,-әвүз* илә Бакы диалектиндәки *-екүз* тарихән ејни шәкилчиләрдир. Бунлар арасындакы мәзмун фәргинин олмамасы (һәр

икиси I шәхс чәмә аид әмр шәклини билдирир) факты да белә еһтималын мүмкүнлүјүнү гисмән тәсдиг едир" [128, с.19].

-кинән. Азәрбајчан дили шивәләриндә әмр шәклинин икинчи шәхс тәки һәм фе'л көкү илә шәкилчисиз, һәм дә фе'л көкүнә мүәјјән шәкилчиләрин артырылмасы илә дүзәлир. М.Ш.Ширәлијев әмр шәклинин икинчи шәхс тәкинин шәкилчисиз јолла ифадәсини әдәби дил тә'сири сајыр [188,с.198]. Орхон абидәләриндә вә "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә әмр шәклинин икинчи шәхс тәкинин ики јолла һәм шәкилчисиз, һәм дә шәкилчили *(-гыл,-кил)* ифадәси бу фикрин доғрулуғуну шүбһә алтына алыр: *есид-, бил-; билкил, келкил* (Орхон абидәләри); Гонур атын *веркил* маңа; Гачар кејикләринә *гаргамагыл;* Дәпә кими әт *јыг,* көл кими гымыз сағдыр, улу *тој елә, һачәт дилә* (КДГ).

Мүасир шивәләрдә әмр шәклинин икинчи шәхс тәкинин хүсуси формантла ифадәси *-кынан,-кинан* шәкилчиси вә онун мүхтәлиф фонетик вариантлары васитәсилә олур: *алкынан, кәлкинән, гојкунан, көркүнән* (Газ.). Р.Рүстәмов Губа шивәсиндә *-кинән* шәкилчиси илә јанашы бә'зән *-килән* формасынын ишләндијини көстәрсә дә нүмунә вермир [131,с.263].

-кынан,-кинән шәкилчиси мәншәчә гәдим *-гыл,-кил* шәкилчиси илә әлагәләндирилир. Һ.Мирзәзадәјә көрә, XVII әсрдән сонра дилимиздә ишләнән *-килән, -кинән, -кинан* шәкилчиләринин сонуна артырылан *-ан,-ән* чох еһтимал ки, икинчи шәхс әвәзлијинин *(сән)* тәркибиндә олан *н* үнсүрүдүр [113,с.229]. М.Рәһимов белә һесаб едир ки, *-килән* формасынын јаранмасында *-сән,-сан* шәхс әламәти билаваситә иштирак етмәмиш, *-кил* бирбаша *-ән* форматына бирләшмишдир [128,с.64].

Түркмән әдәби дилиндә бу шәкилчи *-гын,-гин,-гун, -гүн* формасында ишләнир. Данышыг дилиндә бә'зән шәхс сонлуғу гәбул едәрәк *-гыныӊ,-гунуӊ,-гүниӊ* кими

мүшаһидә едилир: *алгыныӊ, гөргүниӊ, болгуныӊ* [278, с.301].

М.Рәһимов *-килән* шәкилчисинин XIV-XVI әсрләр Азәрбајчан әдәби дилиндә сејрәк ишләндијини мүшаһидә едәрәк белә нәтичәјә кәлир ки, *-килән* формасы XVII әсрдән әввәлки дөврләрдә дә дилимиздә мөвчуд олмуш, лакин јазылы абидәләрдә кениш даирәдә өз әксини тапмамышдыр: Ариф исән дүнјаны *севмәкилән* ат ордуна, Падшаһдыр гејлү галдан көчүбән үрјан олан (Нәсими); Зәрдалу ешитди, нә'рә урду, Ким киласы *көркилән* гудурду (Фүзули); Муни охујуб *бахкилән* ки, Зијадоғлунун нә чидду-чәһди вар сәни дутмәкдән ("Шүһәданамә") [128, с.63].

XVII әсрдән башлајараг дилимиздә - *килән* формасы илә јанашы онун фонетик варианты олан *-кинән* шәкилчиси дә ишләнмишдир: Еј шәм, хәбәр *сормакинән* чешми-тәримдән; Мәтләб мәни ојатма исә бир *усанкинән,* Ағрытма халг башыны Гөвси һарај илән (Гөвси Тәбризи); Һәсрәтин чәкмәкдән јаныб одлара, *Көркинән* дүшүбдүр нә һала Вагиф; *Демәкинән* Молла Пәнаһ гочадыр, Сәни тамам јесәм дојманам кәлин.

-килән,-кинән формасы XX әсрин әввәлләринәдәк әдәби дилимиздә өз ишләклијини сахламыш, сонра архаикләшмишдир.

-е:ӊ,-иӊ. Азәрбајчан дилинин гәрб шивәләринин (Марнеули, Газах) сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири саитлә битән фе'лләрин әмр шәклинин икинчи шәхс чәм шәкилчисини гәбул едәркән шәкилчидәки *ј* сәсинин дүшмәси нәтичәсиндә көкдәки саитин шәкилчидәки саитин һесабына узанмасы һадисәсидир; *арытд:еӊ, гәзилле:иӊ* (Мар.,Газ.) [11,с.109]; -Нолар маӊа да көмәј *еле:иӊ, гуртарым дана;* -Анама *де:ӊ* мән кәләммежәм; -Кедиӊ сиз дә *ишде:иӊ* газаныӊ [128,с.24].

Әмр шәклинин икинчи шәхс чәминдә өзүнү көстәрән бу әламәт Азәрбајчан дилинин гәдим диалект хүсусијјәтләриндән биридир. Бу һадисә XVIII әсрдән әввәлки

дөврләрә аид јазылы абидәләрин дилиндә өз әксини тапмышдыр:

Гара кечә алтына *дөшән*; Ајытды ки, үнүм *анлан* бәкләр, сөзүм *динлән* бәкләр; Ќерүсүндән ағ әлләрини *баглан;* Мәрә гапучиләр гапуји *гапан* деди (КДГ); Кә'бәни бүтханәдән фәрг *ејлән* кәлсүн бәру (Нәсими); Бу күн мәним илә бир иш *ишлән,* Фәрзәндәнизи мәнә *багышлән;* Уш јенә күлләр ачылды, харә *сөјлән* кәлмәсүн; Һали-дилимни бәндәдән ол јарә *сөјләниз* (Хәтаи); *Сөјлән* ки, фәнајә верди рәхтин (Фүзули); Мәнүм пәришанлығумдан, јалғызлығумдан *јад ејләниз* ("Шүһәданамә") [128,с.22-23].

М.Рәһимов јазылы абидәләрин вә мүасир шивәләрин фактларыны мүгајисә нәтичәсиндә белә нәтичәјә кәлмишдир ки, "әмр шәклинин икинчи шәхс чәмини ифадә етмәк үчүн јазылы абидәләрдә раст кәлдијимиз *сөјлән, ејлән* типли формада *-н* вә *-ныз* әламәтиндән әввәлки сәсли узанан сәслидир. Бурада шәкилчинин сәслиси тамамилә дүшмүр, кәкүн сәслисинә бирләшәрәк онун ичәрисиндә әријиб кедир, онунла гајнајыб гарышыр. Бу просеси белә тәсәввүр етмәк олар: *арајын>араын>аран>; ејләјин>ејләин>ејлән; сөјләјиниз>сөјләиниз>сөјләниз* вә с."[128,с.24-25].

ФЕ'ЛИН ВАЧИБ ШӘКЛИ

Кәрәк -а,-ә. *Кәрәк* сөзү илә *-а,-ә* шәкилчили арзу формасынын вачиб шәклинин мәзмуну ифадә етмәси Азәрбајчан дили шивәләриндә кениш јајылмышдыр. Анчаг буна бахмајараг диалектоложи әдәбијјатда бу васитә вачиб шәклинин хүсуси формасы сајылмамыш, она арзу шәклинин мә'нача вачиб мәзмуну ифадә етмәси кими бахылмышдыр. Азәрбајчан дилинин тарихиндә *кәрәк* сөзү илә ишләнән *-а, -ә* шәкилчили формаңын халис вачиб шәкли мәзмуну ифадә етмәсинә әсасланан М.Рәһимов Азәрбајчан дилчилијиндә *кәрәк -а,-ә* бирләшмәсинин арзу шәкли һесаб олунмасына гаршы чыхыр вә ону вачиб шәклинин аналитик формасы сајыр [128,с.212-213]. М.Ширәлијев дә белә һесаб едир ки, шивәләримиздә "вачибин вәзифәсини чох вахт *кәрәк* көмәкчи сөзү илә ишләнән арзу шәкли көрүр" [188,с.272].

Тәдгигатчылар Азәрбајчан дилинин Бакы, Газах, Ќәдәбәј, Имишли, Шәки, Ќөјчај вә Тәбриз шивәләриндә *кәрәк -а,-ә* формасынын вачиб шәклинин мәзмунуну ифадә етмәсини гејдә алмышлар: -Сәнә бир дәфә дедиләр ки, кедмәлисән, сән дә баша дүш ки, *керек кедәсән.* (Б.); - О шеји ки, мән хурдаласам, *кәрәј* ахшаматан *јазасан* (Газ.) [131,с.280]; -Дохдур дијир јешәмах исдијирсәнсә, напрызы *керех'* тамам *атасан*; -Әкинә *кәрәх' гуллуг елијәсән* ки, ахырда да мәнсил көтүрә биләсән (Ш.) [89, с.136]; - Нолур олсун дамы би:л тикиф *гуртарам кәрәх'* (Ќәд.) [380,с.24]; -*Кәрәк* ирајона *кедәм*, һәр идарәләри таныјам; -Сәдир машыны мә: вәрәннән со:ра *кәрәк* саһијә күбрә *дашыјам* (Ќөј.) [42,с.54]; -Һәр кәсин мырта-зада тагәти вар, *кәрәх' кәлә* быра; -*Кәрәх'* бир икиү:з түмәнә кими хәш *гојасан* (Тәб.) [334,с.128].

Кәрәк сөзү илә ишләнән *-а,-ә* шәкилчили формаңын вачиб шәклини билдирмәси XIV әсрдән мүасир дөврәдәк әдәби дил нүмунәләриндә кениш јајылмышдыр: Ашиг бәла јолунда *кәрәк* ким һәмул *ола* (Нәсими); Јүз *кәрәк дөндәрмәјә* һәр нечә ким јолдаш ола (Хәтаи); Ќөздән *кәрәк оласан* ниһан сән, Та демәк ола сәнә ки, чансән (Фүзули); *Кәрәк* јоллары јахшыча *зәбт ејләјәсән* ("Шүһәданамә") вә с. [128,с.210].

Үмумијјәтлә, мүшаһидәләр көстәрир ки, *-малы,-мәли* формасы даһа чох јазылы дилдә ишләндији һалда, вачиб шәклинин мә'насыны ифадә едән *кәрәк -а,-ә* формасы данышыгда даһа кениш јајылмышдыр. Кечид шивәләрин материалларындан чыхыш едән А.Вәлијев дә *-малы,-мәли* формалы вачиб шәклинин әдәби дил тә'сири илә шивәләрә нүфуз етдијини көстәрир [42,с.56]. Ә.Дәмирчизадә "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә вачиб шәклиндән данышаркән гејд едир ки, "малы/-мәли" анчаг әдәби ди-

лин тә'сирилә мүасир үмумхалг данышығында аз-чох ишләнир; көрүнүр, бу шәкилчи мүәјјән гоһумдилли бир халгын вә ја бир тајфанын ифадә васитәси олараг сонрадан дахил олмуш вә тәдричән јајылмыш бир шәкилчидир. Азәрбајчан шивәләринин әксәријјәтини јахшы билиб јазан јазычы вә мүһәррирләрин әсәрләриндә "*-малы, -мәли*" шәкилчисинә, демәк олар ки, тәсадүф едилмир" [62,с.103-104]. Ш.Хәлилов исә *-малы,-мәли* вачиб формасынын орта әсрләр Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнмәсини данышыг дили хүсусијјәти һесаб едир [145,с.75]. Һ.Мирзәзадә *-малы,-мәли* шәкилчисинин фе'лин вачиб шәклинин әламәти кими XVIII әсрә гәдәрки јазылы абидәләрдә олдугча аз ишләндијини, әсасән фе'ли сифәт мәзмуну ифадә етдијини мүшаһидә етмишдир [113,с.271].

-малы,-мәли вачиб формасы әдәби дил нүмунәләриндә XV әсрдән ишләнмәјә башламышдыр [128,с.214; 145,с.75].

Бүтүн бунлар *-малы,-мәли* формалы вачиб шәклинин дилин инкишафынын нисбәтән сонракы мәрһәләсинә аид олдуғуну көстәрир. *-малы,-мәли* вачиб формасы оғуз дилләри үчүн сәчијјәвидир.

-мах кәрәк. Азәрбајчан дилинин гәдим диалект хүсусијјәтләриндән бири фе'лин вачиб шәклинин мәсдәрлә *кәрәк* сөзүнүн бирликдә ишләнмәси васитәсилә ифадә олунмасыдыр. Бу хүсусијјәтә һәләлик Тәбриз, Шәки, Оғуз шивәләриндә тәсадүф едилмишдир: -Баба, күн чыһмамыш *јоланмах кәрәх'*; -Тәгвимә *бахмах кәрәх'*, саат мүәјјән еләмах (Тәб.)[334,с.129]; -Балам, ишў: далынча өзүн *кетмах кәрәх'сән* ки, јарыјасан; -Вахдында *кетмах керех'* ки, вахтында да гәјидиф кәлә биләсән (Ш.)[89,с.138]; охумах *кәрәјәм, димәх' кәрәјидим* (Оғ.)[289,с.8].

Көјчај (Јениарх к.) вә Ағдаш (Булаготағы к.) шивәләриндә мәсдәрлә *кәрәк* сөзүнүн бирликдә ишләнмәси илә дүзәлән форма арзу шәклинин мәзмунуну ифадә едир [42,с.54].

М.Рәһимовун вә М.Исламовун мүшаһидәләринә көрә, *-мах кәрәк* формасы шәхс шәкилчиләри илә ишләндикдә, конкрет шәхсә аид олдугда вачиб шәклини билдирир, шәхс шәкилчисиз ишләндикдә исә арзу, мәсләһәт мә'насы ифадә едилир {128,с.202; 89,с.139]. Б.Садыгов бу мәсәләдә М.Исламовла разылашмајараг көстәрир ки, бу типли нүмунәләрдә шәхс шәкилчисинин ишләниб-ишләнмәмәсиндән асылы олмајараг вачиблик мәзмуну галыр [133,с.90]. Истәр М.Рәһимов, истәрсә дә М.Исламов *-мах кәрәк* формасынын шәхс шәкилчисиз ишләнмәсиндән данышаркән орадакы вачиблик мәзмунунун тамамилә итдијини јох, зәифләдијини көстәрирләр [128,с.202; 89,с.139]. Шәхс шәкилчисиз ишләнән *-мах кәрәк* формасында арзу чалары гүввәтли олдуғуна көрә, А.Вәлијев ону фе'лин арзу шәклиндә верир [42,с.54].

-мах кәрәк формасы Азәрбајчан әдәби дилинин тарихиндә XVIII әсрә гәдәр фе'лин вачиб шәклини ифадә етмәк үчүн нисбәтән кениш өлчүдә ишләнән грамматик васитә олмушдур: Сән бу сөзү бана *демәмәк кәрәк* идин; Мән гарагоч атыма бинмәдин, ол *бинмах кәрәк*; Оғул ја, сәни *евәрмах кәрәк* (КДГ)[62,с.103]; Әкәр мәһбубә истәрсән улашмаг, Кәлиб *кечмәк кәрәксән* бу чәһандан (Нәсими); Киши *чәкмәк кәрәк* гүссеји-гәми (Хәтаи); Ашиг олан, мүддәинин миннәтин *чәкмәк кәрәк* (Кишвәри); Ким фөвти-рәгиб ешитсә ашиг, *Күлмәк кәрәк* ағламаг нә лајиг (Фүзули); Вә зәрурәт илән сәнүн зијарәтини гојуб бу шәһәрдән һичрәт *ејләмәк кәрәкәм;* Әлбәттә *демәмәк кәрәксән* ким, ани ким өлдүрди ("Шүһәданамә"); Бу иш *битмәк кәрәк,* јохдур чарәси ("Шәһријар") [128,с.199-200].

Азәрбајчан әдәби дили тарихиндә *-маг кәрәк* формасы XVIII әсрдән сонра өз нормативлијини итирмишдир.

Фе'лин вачиб шәклинин *-маг кәрәк* формасы түркмән дилиндә дә мүшаһидә едилир. Түркмән дилиндә мәсдәрдән сонра мәнсубијјәт шәкилчиси ишләнә билир: Галла бизин, өзүмүзинки: оны хөкман *пайлашмагымыз герек*;

Бизиң бейлеки гызларымызың хем Энеден гөрелде *алмак-лары герек*; Тиз вагтда ишиңизи дүзгүне *салмак герек* [278, с.307].

А.Н.Кононов "инфинитив+керек" формасынын мүасир түрк әдәби дилиндә олдуғуну гејд едир, лакин нүмунә вермир [321,с.246].

ФЕ'ЛИ БАҒЛАМА ШӘКИЛЧИЛӘРИ

-убаны,-үбәни. Орхон абидәләриндә *(-пан,-ипен)*, "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә *(-ибән,-убан,-үбән)* ишләнмиш *-ибән, -убан, -үбән* фе'ли бағлама шәкилчиси XX әсрин әввәлләринәдәк (М.Ә.Сабирин дилиндә: Һач Бәдәли *јандырыбан* јахмарам) әдәби дилимиздә вә шивәләрдә кениш миғјасда ишләндији һалда, һәмин шәкилчинин *-ибәни,-убаны,-үбәни* формасы мәһдуд даирәдә ишләнмишдир.

-ибәни,-убаны,-үбәни фе'ли бағлама шәкилчиси "Китаби-Дәдә Горгуд" абидәсинин дили үчүн чох әламәтдардыр: *Галгубаны*, јикитләрүм, јерүңүздән уру турун; Оғланы ата биндирдиләр, *алубаны* ордысына кәтдиләр; Бу јанадан дәхи базырканлар *кәлүбәни* гара Дәрвәнд ағзына гонмышлары; Шөкли Мәлики *бөкирдибәни* Газан бәк атдан јерә салды вә с.

Һ.Мирзәзадә *-убаны,-үбәни* шәкилчисинин јалныз "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә ишләндијини, бу шәкилчинин сонракы әсрләрин јазы дилинә тә'сир көстәрмәдијини, һәтта данышыг дилиндә чох зәиф инкишаф етдијини гејд едир [113,с.286]. Өзлүјүндә дәгиг олмајан бу фикир ејни заманда бизә имкан верир ки, *-убаны,-үбәни* шәкилчисини әдәби дил материалларында диалект хүсусијјәти сајаг, чүнки Азәрбајчан дили тарихинин көркәмли мүтәхәссисинин гејдләриндән *-убаны,-үбәни* шәкилчисинин әдәби дил үчүн норма олмадығы ајдынлашыр.

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә бу шәкилчинин кениш шәкилдә ишләнмәси, көрүнүр ки, абидәнин јаранды-

дығы дөврүн чанлы шивәләри илә бағлыдыр. Диалект - данышыг дилинин бу хүсусијјәти фолклор өрнәји олан "Китаби-Дәдә Горгуд"да јахшы әкс олунмушдур. Һ.Мирзәзадә бу шәкилчини X-XI әсрләрдә Азәрбајчан дилинә хас олан бир чәһәт һесаб едир [113,с.286]. Бизчә, *-ибәни, -убәни,-үбәни* формасы оғуз елементи сајылмалыдыр.

-ибәни,-убаны,-үбәни шәкилчиси әдәби дилимизин сонракы дөврләриндә дә зәиф шәкилдә олса да мүшаһидә едилир. Бу шәкилчијә өз әсәрләриндә данышыг дили хүсусијјәтләринә даһа чох јер верән сәнәткарларын дилиндә раст кәлирик: Даш *алубани* дилбәр, көнлүм шишәсини атар, Гаршу тутарам, шишә билмәм гала ја сына; Нечә едә тәсәлли *едибәни*, Сәлләтил гәлби, үзләтил хәлвәт (Нәсими); *Дутубаны* бүрчүнә асаләр (Јусиф Мәддаһ, "Вәрга вә Күлшаһ"); Деди мән өличәкүз сән јувәсән, Гәбрими сән *газыбәни* гојәсән ("Әсрарнамә").

Әски Анадолу түркчәсиндә *-убан, -үбан, -убаны, -үбани; -убанын, -үбенин* вариантлары ишләнмишдир. Әски Анадолу түркчәсиндән сонра османлычада *-убан,-үбен* шәкли фәалијјәтдә олмушдур [456,с.345-346]. Түркмән дилинин тарихиндә (XVIII-XIX әсрләр) *-ыбан,-ибан* вариантлары ишләнмишдир [278,с.372].

-ибәни,-убәни,-үбәни фе'ли бағлама шәкилчиси мүасир Азәрбајчан дили шивәләринин бир чохунда гејдә алынмышдыр: *-убәни,-ибәни* (Гб.), *-ыбани,-ибәни,-убаны, -үбәни* (Заг.,Г.), *-ываны,-ывәни,-ивәни,-увәни,-үвәни* (Ш.), *-ыбаны, -ибәни,-убаны,-үбәни* (Көј.), *-ываны,-ивәни,-уваны,-үвәни* (Ағд.).

Нүмунәләр: -Әризә *јазубәни* апар вәр сәдрә; -Ушағ үкүздәри *апарубан ајләндирибәни* кетирәди; -Дүнән *гејтибәни* иши күрмәдим, хејли дала дүшдүм (Гб.)[129, с.179]; -Апарыф кетдиләр *алываны; -Кәливәни* маңа иш өркәтмағ исдији; -Һәрәси бир чүрә сөз *дијивәни* кетди (Ш.) [89,с.153]; *алыбаны, кәлибәни, охујубаны, үзүбәни* (Көј.) [42,с.61].

Губа шивәсиндә *-ыбан* шәкилчисинин *-ыбаннары, -ибиннәри,-убаннары,-үбәннәри* варианты да ишләнир.

Фактлар *-ыбаны, -ибәни, -убаны, -үбәни* шәкилчисинин гәдим дөврләрдән чанлы шивәләр үчүн сәчиjjәви олдуғуну диктә едир.

-ы,-и,-у,-ү. Орхон абидәләриндә *-у,-ү(-jу,-jү)* вә *-ы,-и* фе'ли бағлама шәкилчиләри олмушдур. Бу шәкилчиләр Азәрбаjчан jазылы абидәләриндә дә ишләнмишдир: Тачым-тахтым вермәjәләр *деjү* сәнү андым ағладым...дүшманлығым *сынаjу* кәлдим (КДГ); Бән гула рәһм ет *деjү* чог кәз дедим (Нәсими); ...каһ Мәчнун *деjү* истеһза гылур (Фүзули); Jүз тутуб Иран *диjү* шаһи-вилаjәт кетдиләр (Шаир, XIX әср) [113,с.296]; Бән бу иши *битүри* верүм саңа; *Аглаjу* зари гылыб кедирди jол (Jусиф Мәддаһ, "Вәрга вә Күлшаһ") [52,с.91]; Бу икит кимдир *деjү* гылды суал; Шәһрә сәни *истәjү* кәлмишдүрүр ("Әсрарнамә") [147, с.168].

Һ.Мирзәзадәjә көрә *-jу,-jү* илә дүзәлмиш фе'ли бағламалар мәншә е'тибарилә даһа гәдимдир. Азәрбаjчан дилиндән фәргли олараг, гәдим түрк дили абидәләриндә бу шәкилчи чох ишләнмишдир. Анчаг бу шәкилчи истәр әдәби, истәрсә чанлы дил үчүн һәjати олмадығындан тәрк олуб кетмишдир [113, с.297].

Тәдгигат көстәрир ки, *-ы,-и,-у,-ү* фе'ли бағлама шәкилчиси Азәрбаjчан дилинин чәнуб шивәләри үчүн мүәjjән дәрәчәдә һәjати олмушдур. Белә ки, гәдим *-ы,-и,-у,-ү* фе'ли бағлама шәкилчиси Тәбриз шивәсинин сәчиjjәви хүсусиjjәтләриндән бирини тәшкил едир: -Булар адамдан пул *алы,* адама кеф верәр; -Боjну чи:ниндә *кәли* сәнин jанува диjәр, нәнә амандыр [363,с.219]; *-Кеди* гапыларын дөjи, оғлан нәнәси кәли; -Кинә булары *апары* тәфил вери; *-Дуру* утанмаз-утанмаз jола *дүшү* кеди Кәсәсәрә [334, с.133].

-ы,-и,-у,-ү фе'ли бағлама шәкилчиси Азәрбаjчан дили шивәләринин архаик елементләри сырасына дахилдир.

-алы,-әли. Азәрбаjчан дилинин гәрб шивәләриндә (Газ.,К.,Гар.) *-алы,-әли* фе'ли бағлама шәкилчиси ишләнир. Шимал-шәрг шивәләриндә (Б.,Шам.,Исм.,Муғ.) һәмин шәкилчиjә *-аны, -әни* формасы уjғун кәлир: -Мәjтәф *тикиләли* гырх ил олар (Газ.); -Бу шеjи *аланы"* беш ил олар; -У бра *кәләни* мәним ишим дүз кәлмир (Б.).

Мүасир әдәби дилимиздә зәифләмиш һәмин шәкилчи XIX әсрә гәдәр бәдии үслуб нүмунәләринин дилиндә ишләнмишдир: Ағам Беjрәк *кедәли* шүләним jог; Ағам Беjрәк *кедәли* бизә озан кәлдүки jог (КДГ); Дүшдү Нәсиминин башы зүлфү кими аjағына, *Дүшәли* чан көзү атыш бәдри-мүәммәм алына (Нәсими); *Кедәли* зүлфүн әлимдән, пичү табе душмүшәм (Вагиф); *Душәли* ешгә хару зар олдум, Шәм тәк дуди-аһә jар олдум (Нәбати) вә с.

М.Еркинин фикринчә, *-алы,-ели* фе'ли бағлама шәкилчиси әски түркчәдә *-галы,-гели* шәклиндә олмушдур. Әски түркчәдә "-маг үчүн, -мәк үчүн" мә'насыны ифадә етмиш, гәрб түркчәсиндә исә "-дән бәри" мә'насында ишләнир [456,с.342].

ГӘДИМ ТҮРК ЛЕКСИК ГАТЫНЫН ИНКИШАФЫ

Азәрбаjчан дилинин зәнкин диалект лексикасы вар. Бу зәнкинлик бирдән-бирә jаранмамыш, Азәрбаjчан дилинин узун сүрән тарихи инкишафы нәтичәсиндә меjдана кәлмишдир. Диалект лексикасы деjәркән биз бурада шивәләрин лүғәт тәркибиндә ишләнән бүтүн сөзләри деjил, jалныз хүсуси диалект сөзләрини нәзәрдә тутуруг. Азәрбаjчаны өjрәнән чәмиjjәтин тәшәббүсү илә 1924-чү илдән 1930-чу иләдәк 60 минә jахын белә диалект сөзү топланмышды. Бу ишин jекуну олараг, 1930-1931-чи илләрдә "Азәрбаjчан түрк халг шивәләри лүғәти"нин биринчи чилдинин ики һиссәси нәшр олунмушду. 1964-чү илдә чап олунмуш "Азәрбаjчан дилинин диалектоложи лүғәти" 6300 сөздән ибарәтдир. Анчаг бу ишләр Азәрбаjчан дили диалект лексикасынын бүтүн зәнкинлиjини әһатә ет-

мәкдән узагдыр. Азәрбајҹан дили диалект лексикасынын мүһүм бир һиссәси - онун ҹәнуб ареалы, демәк олар ки, өјрәнилмәмиш һалда галыр. М.Мәммәдовун "Азәрбајҹан дилинин Тәбриз диалекти" әсәри бу саһәдә атылан илк аддым кими гијмәтлидир [334].

Халгын һәјатында, мәишәтиндә өзүнү көстәрән дәјишикликләр диалект лексикасында әкс олунур. Ҹәмијјәтин вә дилин инкишафы илә әлагәдар олараг мүәјјән сөзләр диалект лексикасына дахил олур, сонрадан бунларын бир һиссәси ишләклијини сахлајыр, бир һиссәси исә, үмумијјәтлә, үнсијјәтдән чыхыр. Әдәби дилин лүғәт тәркиби илә мүгајисәдә диалект лексикасы даһа мүһафизәкардыр. Дилин гәдим лексик гатына аид олан сөзләр шивәләрин лүғәт тәркибиндә даһа чох горунуб сахланылыр.

Азәрбајҹан дили диалектләрини тарихи бахымдан нәзәрдән кечирмәк, үмумијјәтлә, дилимизин кечирдији инкишаф јолуна ишыг салмаг демәкдир. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндән фәргли олараг, гәдим түрк лексикасынын мүһүм бир һиссәси шивәләрин лүғәт тәркибиндә галмышдыр. К.М.Мусајев доғру олараг јазыр ки, Азәрбајҹан әдәби дили XIX әсрдәк фарс әдәби дилинин, еләҹә дә даһа чох бу дилин васитәсилә әрәб дилинин күчлү тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Буну Азәрбајҹан дилинин халис түрк сөзләрини чохлу Иран вә әрәб алынмаларынын әвәз етдији лексикасы барәдә дә сөјләмәк олар. Түрк лексикасы, әсас е'тибарилә, Азәрбајҹан диалект вә шивәләриндә даһа чох сахланмышдыр ки, бурада түрк абидәләри вә башга түрк дилләри үчүн сәчијјәви олан гәдим сөзләр вар [346,с.70].

Азәрбајҹан дили диалект лексикасынын мүһүм бир һиссәсини архаик сөзләр тәшкил едир. Диалект лексикасында архаик сөзләр дејәркән биз вахтилә Азәрбајҹан јазылы абидәләриндә ишләнмиш, сонрадан исә әдәби дилимиз үчүн архаикләшмиш, лакин шивәләрин лүғәт тәркибиндә сахланмыш сөзләри нәзәрдә тутуруг. Мә'лумдур ки, архаизм адландырылан бу вә ја дикәр сөзүн конкрет бир

дилин әввәлки дөврләринә аид јазылы мәнбәләриндә ишләнмәси әсас шәртдир. Мүәјјән бир сөзүн јазылы абидәләрдә ишләнмәси һәмин сөзүн гәдимлијинә, мүасир шивәләрдә ишләнмәси исә бу сөзүн тарихән Азәрбајҹан дилинә мәнсублуғуна дәлаләт едир. Бә'зән јазылы абидәләрин дили гәти шәкилдә халис әдәби дил нүмунәси е'лан едилир, абидәнин јарандығы дөврүн шивәләри исә, демәк олар ки, унудулур. Һалбуки јазылы абидәләр, хүсусилә халгын јашајышы вә мәишәти илә бағлы олан абидәләр јарандығы дөврүн шивәләринә биканә галмыр, онун бә'зи елементләрини өзүндә әкс етдирир. Әкәр мүасир әдәби дилимиз үчүн архаикләшән, лакин шивәләрдә мүһафизә едилән сөзләр мүхтәлиф дөврләрин јазылы абидәләриндә ишләнирсә, шүбһә јохдур ки, һәмин лексик ваһидләр абидәнин јарандығы дөврүн шивәләри үчүн дә ишләк олмушдур.

Гәдим сөзләр вә сөзләрин гәдим мә'налары консервләшмиш шәкилдә халгын мәишәти илә әлагәдар олан лексикада, фолклор нүмунәләринин дилиндә даһа јахшы сахланылыр. Фикрин ајдынлығы үчүн ашағыдакы факта диггәт етмәк кифајәтдир. V-VI әсрләр ермәни тарихчиләри көстәрирләр ки, Аран чарларынын индики Газах-Ағстафа зонасындакы гыш игамәткаһлары *Халхал* адланырды. В.Л.Гукасјан бунунла әлагәдар олараг еһтимал едир ки, һәлә V әсрдә мөвҹуд олмуш *Халхал* тәкҹә Аран чарларынын гыш игамәткаһы јох, үмумијјәтлә, аранлыларын гышлағы олмушдур [55,с.49]. *Халхал* сөзү Азәрбајҹан дилиндә "мал ағылы, гышлаг" мә'насыны ифадә етмишдир. Һазырда Азәрбајҹан дилинин гәрб шивәләриндә *халхал* сөзү "мал-гара сахламаг үчүн даш вә ја тиканлы чубугларла һасарланмыш саһә" мә'насында ишләдилир. *Халхал* сөзүнүн иштирак етдији бир сыра топонимләр дә мөвҹуддур: Халхал (Нахчыван, Загатала), Халхалгышлаг (Оғуз р.), Дашхалхал (Шәки) Тәбриз јахынлығында да Халхал адлы кәнд олдуғу мә'лумдур.

Дилимизә мәхсус бу гәдим сөзә Азәрбајҹан јазылы абидәләринин дилиндә биз һәләлик раст кәлмәдик, лакин "һејван сахламаг үчүн һасар, чәпәр" мә'насында ишләнән *халхал* сөзү "Короғлу" епосунун дилиндә консервләшмиш шәкилдә сахланмышдыр: Һәр күн сәһәр дан јери ағаранда Алы киши илхыны чөлә апарар, бүтүн күнү отарар, кечәдән бир пас кечәндән сонра *халхала* кәтирәрди [8,с.21].

Азәрбајҹан халг дилинин формалашдығы дөврләрдән мәһәлли диалектләрин өзүнәмәхсус лүғәт тәркиби тәдриҹән мүәјјәнләшмиш, диалект сөзләри илк чағлар даһа чох гәбиләви сәҹијјәдә олмуш, кет-кедә мәһәлли чаларлар газанмышдыр. Мәһз буна көрә дә гәдим түрк дили үчүн сәҹијјәви олан бир чох сөзләр Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасына кирә билмәмишдир. Мәсәлән, Орхон абидәләриндә, М.Кашғаринин лүғәтиндә вә "Гутадгу билик"дә "ат" мә'насында *јонт//јунд* сөзү ишләнмишдир. Һәмин лексик ваһид "Китаби-Дәдә Горгуд"да вә оғуз аталар сөзләриндә дә өзүнү көстәрир: Көрди ким, илгычы кафәләр *јунд* күдәрләр; Гылыч чәкүб алты кафәр дөнләди, толанбаз урыб *јундлары* үркитди; *Јундлары* үркитди, кәтирүб горуја гојды; Тавланбаз уруб *јундлары* өкләринә бырагдылар (КДГ); Ајғыр алма ејү достунла дүшман олурсан, *јундуна* истәр, вермәзсән; Оғуллу евин јохсуллуғы *јунд* арығы кибидир (Оғуз аталар сөзләри, XVI-XVII әсрләр).

Јунд сөзү она көрә мүасир шивәләрдә сахланмамышдыр ки, дилимизин формалашдығы илк чағлардан Азәрбајҹан дили үчүн *ат* сөзү сәҹијјәви олмуш, һәмин ад истәр диалект лексикасында, истәрсә дә әдәби дил материалларында фәал шәкилдә ишләнмишдир.

Азәрбајҹан јазылы абидәләриндә ишләнмиш хејли түрк мәншәли архаизм вар ки, бунлар тәкчә мүасир әдәби дилимиз үчүн дејил, диалект лексикасы үчүн дә архаик сајылыр: *ајаг* "гәдәһ, пијалә", *учмаг* "ҹәннәт", *чәри* "әскәр, гошун", *чәләб* "аллаһ", *сунмаг* "узатмаг, тәгдим етмәк", *әсән* "саламат", *уган* "гадир, күчлү" вә с.

Белә архаизмләрин диалект лексикасында ишләнмәмәсинин ики башлыҹа сәбәби олмушдур: 1) Бу сөзләрин јазылы абидәләрдә ишләндији дөврдә артыг онларын синонимләри диалект лексикасында апарыҹы лүғәви ваһид олмушдур; 2) Реал данышыг зәмининдән мәһрум олан белә сөзләр јазылы абидәләрин дилиндә даһа чох әдәби дил ән'әнәләринин тә'сири илә өзүнү көстәрмишдир.

"Китаби-Дәдә Горгуд"дан башлајараг Азәрбајҹан јазылы абидәләринин дилиндә узун мүддәт дөнә-дөнә ишләнмиш мүхтәлиф түрк мәншәли сөзләрин сонрадан мүасир дилимиз үчүн там архаикләшмәси долајысы илә белә бир фикри тәсдиг едир ки, артыг һәмин абидәләрин јарандығы дөврдә шивәләрин лүғәт тәркиби кифајәт гәдәр сабитләшмишди вә күндәлик үнсијјәтдә бу архаизмләрдән дејил, онларын синонимләриндән истифадә олунурду. Нәһајәт, бурадан белә бир нәтиҹә чыхыр ки, бу архаизмләрин мүәјјән гисми, үмумијјәтлә, Азәрбајҹан данышыг дили үчүн сәҹијјәви дејилди (*јунд* "ат", *уган* "гадир, күчлү" вә с.).

Сөзә тарих гојмаг чәтиндир. Азәрбајҹан дилинин гәдим түрк лексик гаты нечә әсрләрдир ки, бу дилдә данышан әһали тәрәфиндән ишләдилир. Анҹаг елә лексик ваһидләр дә вар ки, дилдә онларын ишләнмәси тарихи нисбәтән јенидир. Мәсәлән, Азәрбајҹан дилиндә "мешә" мәфһумунун ифадәси үчүн әсас е'тибарилә *мешә* сөзү ишләдилир. Азәрбајҹан дили илә ејни бир група дахил олан түрк вә гагауз дилләриндә *меше* сөзү "палыд" мә'насыны верир. Дилимиздә "мешә" мәфһумунун ифадәси үчүн *орман* сөзүнә дә тәсадүф едилир. Түрк дилләринин чохунда "мешә" мәфһуму *орман* сөзү илә ифадә олунур. Түрколожи әдәбијјатда *орман* сөзү гыпчаглара мәхсус лексик ваһид сајылыр [346,с.19]. *Орман, орманлы, орманлыг* сөзләри "Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәти"нә [16] дүшсә дә, бу сөз әдәби дил үчүн о гәдәр дә сәҹијјәви дејил, сејрәк ишләнир, бәлкә дә һамы тәрәфиндән анлашылмыр (*орман* сөзү дилимизин гәрб шивәләриндә ишләнир). Ди-

алектоложи лүғәтдә *орманных* (мешәли) сөзүнүн Газах шивәсиндә ишләндији көстәрилир [13,с.347]. Мүасир әдәби дилдә бу сөзә анҹаг бәдии үслуб нүмунәләринин дилиндә тәсадүф едилир. *Орман* сөзү "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә ишләнмишдир: Алан сабаһ турмышсан, аг *ормана* кирмишсән.

Фикримизҹә, Азәрбајҹан дилиндә *мешә* сөзүнүн ишләнмә тарихи гәдим, *орман* сөзүнүнкү исә нисбәтән јенидир, чүнки ерамыздан әввәлки әсрләрдә јашамыш еламлыларын дилиндә дә *меша* сөзү мүасир Азәрбајҹан дилиндәки мә'нада ишләнмишдир [438,с.63]. Јакут дилиндә *мешә* сөзүнә јахын формада *мас* сөзү ишләнир. Бу сөз һәмин дилдә "ағаҹ, палыд" мә'наларыны верир. *Меше* сөзү түрк вә гагауз дилләриндә дә "палыд" мә'насыны ифадә едир.

Орман сөзү, чох күман ки, Азәрбајҹан әразисинә сонрадан кәлмиш түрк тајфаларынын дили үчүн сәҹијјәви олмуш, буна көрә дә мәһдуд даирәдә ишләнмиш, үмумишләк сөзләрин сырасына кечә билмәмишдир.

Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасы өз инкишафында дәјишикликләрә уғрамышдыр. Дилимизин инкишафынын мүхтәлиф дөврләриндә мүәјјән сөзләр тәдриҹән диалект лексикасындан чыхмыш, бир сыра јени сөзләр исә лүғәт тәркибинә дахил олмушдур. Бу просес бир иҹтимаи гурулушу дикәр иҹтимаи гурулуш әвәз етдикдә даһа күҹлү олмушдур. Мәсәлән, Азәрбајҹанда совет һакимијјәти гурулдугдан сонра шивәләрин лүғәт тәркибиндә бир сыра дәјишикликләр олмушдур:

I. Көһнә гурулушла әлагәдар олан бир сыра сөзләр јени иҹтимаи гурулушда өз әһәмијјәтини итирдијиндән шивәләрин лүғәт тәркибиндән ја чыхмыш, ја да онун пассив фондуна кечмишдир.

2. Бир сыра сөзләрин семантикасында дәјишиклик әмәлә кәлмишдир - онларын мә'насы ја кенишләнмиш, ја да даралмышдыр.

3. Јени тәсәррүфат формасы илә әлагәдар олараг јени сөзләр, ифадәләр јаранмышдыр.

Диалект лексикасында шивәнин өз имканлары һесабына сөз јарадыҹылығы һәмишә гүввәтли олмушдур. Шивәләрин лүғәт тәркибиндә бу јолла јаранан јүзләрлә сөз вардыр: *ајагчи* (Лән.), *әјахчи* (Бәр.) "хејирдә вә шәрдә хидмәт едән адам", *ајахчи* (Сал.) "идарә хидмәтчиси", *дашыхчы* (Зән.) "тахыл дәрзи вә ја памбыг дашыјан", *аранчы* (Газ.) "бичин ишләрини гуртаранадәк јајда аранда галан кәндли", *дилчи* (Г.) "аравуран", *ајлых* (Газ.) "мааш", *ајлыхчы* (Ш.) "ајлыг әмәккүну алан адам", *ишыгабахан* (Ш., Ҹәл.), *ишыхчы* (Лән.) "монтјор", *јаш кагызы* (бүтүн шивәләр) "доғум һагтында шәһадәтнамә", *агыздых* (К.) "һејван доғандан сонра илк сүдү", *јыгынты* (К.) "неһрә чалхамаг үчүн сахланылан бојат гатыг" вә с.

Азәрбајҹан дили диалект лексикасынын инкишафында гәдим түрк сөзләри мүһүм јер тутур. Дилин инкишафы илә әлагәдар олараг гәдим түрк сөзләри мүәјјән дәјишикликләрә уғрамышдыр. Һәмин дәјишикликләрин характериндән асылы олараг диалект лексикасынын гәдим түрк лексик гатына аид олан сөзләри үч група бөлмәк олар: 1)Илкин мә'насыны вә фонетик тәркибини сахлајан сөзләр; 2) Илкин мә'насыны сахламагла фонетик дәјишиклијә уғрајан сөзләр; 3) Илкин мә'насына јахын олан сөзләр.

Гәдим тәбәгәјә аид олан сөзләрин мүәјјән һиссәси Азәрбајҹанда јашамыш оғузларын дили үчүн сәҹијјәви олмушдур: *баба* "ата", *бечид* "тез,ҹәлд", *базламач* "саҹда биширилән фәтир", *гурумсу* "ганы кәсмәк үчүн парчаны јандырмагла алынан маддә", *дарымаг* "јыртмаг, дағытмаг", *дәрнәк* "јемәк-ичмәк мәҹлиси; јығнаг", *дәрилмәк* "јығылмаг", *дөшүрмәк* "јығмаг, дәнләмәк", *ендирмәк* "һөрмәт етмәк", *јагмаламаг* "талан етмәк, гарәт етмәк", *тарагга* "фишәнк", *үјүшмәк* "јығышмаг, топлашмаг", *шүлән* "бөјүк гонаглыг" вә с.

Бу сөзләр "Китаби-Дәдә Горгуд" абидәсинин дилиндә ишләнмишдир.

ИЛКИН МӘ'НАСЫНЫ ВӘ ФОНЕТИК ТӘРКИБИНИ САХЛАЈАН СӨЗЛӘР

Аба. М.Кашғаринин лүғәтиндә һәм "ана", һәм дә "ата" мә'наларында ишләнмишдир [299,с.1]. Бу сөз Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында *аба* шәклиндә "ана" (Тәбриз,Гах.), "ата" (Ордубад, Зәнкилан, Дманиси, Губа). *абај* шәклиндә "лэзки арвад" (Шәки) мә'наларында ишләнир: -Биздә һинди *аба* чух ишдәнмијәдү, ата дијәдуғ (Гб.); -Бизим ешијә *абајлар* кәлмишди (Ш.) [13,с.15].

Азәрбајҹан дилинин Бөјүк Гаракилсә (Кировакан) шивәсиндә *әбә* (<аба) сөзү "нәнә; ана" мә'наларында гејдә алынмышдыр [13,с.212]. Гах вә Оғуз рајонлары шивәләриндәки *әмә* "биби", Ҹәнуби Азәрбајҹанда ишләдилән *әммә* "биби" сөзләрини *әбә* "нәнә, ана" формасы илә әлагәләндирмәк олар.

Аг- чыхмаг, галхмаг, јүксәлмәк [ДТС,с.16]. "Галхмаг, чыхмаг" мә'насында ишләнән *аг* фе'линә һәләлик Фүзули (Гарабулаг) рајону шивәләриндә тәсадүф едилмишдир: -Гојун дағa *агды* [13,с.21]. Фүзули рајону шивәләриндә һәмин сөз *агмах олмах* бирләшмәсинин тәркибиндә дә "галхмаг" мә'насында ишләдилир: -Гојмакинән јүк *агмаг олсун* [130,с.7-8].

Аг фе'ли ејни мә'нада Азәрбајҹан јазылы абидәләринин дилиндә ишләнмишдир: Шаһин нәрвaза *агды* (КДГ); Күрсији-рәһманә *агдун,* көкдә әршәллаһи көр (Нәсими).

Ағыл- мал-гара сахланан јер [ДТС,с.18]. Муасир Азәрбајҹан дили шивәләриндә (Ш., Бал., Зән., Ҹәб., Бил., Әб. вә с.) *агыл* сөзү "төвлә, гышлагда гојунлар үчүн гамышдан тикилмиш јер; јај мөвсүмүндә мал сахламаг үчүн әтрафы һасарланмыш үстү ачыг јер" мә'наларында ишләнир: -Рамазан инәкләри *агыла* салыб дарвазаны бәркитди (Бал.); -Бала, маллары сал *агыла* (Зән.); -Мән бу *агла* гојун салмарам (Ҹәб.) [13,с.20].

Һәмин лексик ваһид "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә "гојун сахланан јер" мә'насында ишләнмишдир: *Агылың* гапусыны бәркитди; Дәли Гарчары јалынчыг ејләди, *агыла* гојду.

Агырла - гијмәтләндирмәк; мүкафатландырмаг, мәрһәмәт көстәрмәк; учалтмаг; сајмаг, һөрмәт етмәк [ДТС, с.19-20]. Диалект лексикасында (Ханлар,Ҹәбрајыл,Исмајыллы) *агырра* шәклиндә "һөрмәт етмәк, еһтирам етмәк, һөрмәтлә анмаг, чох гијмәтләндирмәк, һөрмәтлә гаршыламаг, гонаг етмәк, јада салмаг, әзизләмәк" мә'наларыны ифадә едир. *Агырла* вә *агырра* сөзләри арасындакы фонетик фәрг *рл>рр* ассимилјасијасы илә әлагәдардыр: -Сизи, гадан алым, јахшы *агыррыјаммадых* (Хан.); - Кәрәк сәни бир јахшы *агыррыјам* (Исм.) [130,с.9].

Агырла фе'ли ејни мә'нада Азәрбајҹан јазылы абидәләринин дилиндә ишләнмишдир: Озан, евин тајағы олдыр ки, јазыдан-јабандан евә бир гонаг кәлсә, әр адам евдә олмаса, ол аны једирәр-ичирәр, *агырлар*-әзизләр, көндәрәр; Јахшы ат, јахшы гафтан, вафир хәрҹлыг верди. Үч күн тамам *агырлады* (КДГ). Бир ичим су илә *агырламадын* меһманын (Фүзули); *Агырла* Гөвсини бир даш илә ки, сормазлар, Шаһ өз кәдаји-сәри-кујин анмаға баис (Гөвси Тәбризи).

Аг-боз ат. Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасы атын рәнкинә, ҹинсинә, јеришинә, јашына, хасијјәт вә әламәтинә көрә адыны билдирән сөзләрлә зәнкиндир. Өмәр Хәјјам "Новрузнамә" әсәриндә ат адларыны сајдыгдан сонра гејд етмишдир ки, һеч бир халг ат ҹинсини вә нөвләрини түркләр гәдәр јахшы билмир. Азәрбајҹан әдәби дилинин гәдим нүмунәси олан "Китаби-Дәдә Горгуд" абидәсинин дилиндә атын рәнкинә, ҹинсинә вә хасијјәтинә көрә адыны билдирән хејли сөз вар: *аг-боз ат, боз ат, боз ајгыр, гара ајгыр, туры ајгыр, ал ајгыр, алача ат, гаракөз ат, гонур ат, Газлыг ат, гара Газлыг ат, бәдәви*

ат, көк бәдәви, аг бәдәви, тәпәл-гашга ајғыр, әрәби ат, шаһбаз ат вә с.

Бунларын ичәрисиндә "ағ-боз ат" ады дигтәти чәлб едир. Белә ат ады "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә тез-тез тәкрар олунур: Чапаркән *аг-боз атың* бүдрәмәсүн; *Аг-боз атлар* бинүбән јортышдылар; Ол јикидә јетдүкиндә *аг-боз атың* үзәриндән јерә енкил; *Аг-боз атлар* јорултмышам гарташ ичүн; Газан көрди ким, ләшкәр өкинчә бир *аг-боз атлу*, ағ әләмлү бәк дәмир тонлу Оғузуң өкинчә кәлди; *Аг-боз ата* бинән ол јикит нә јикитдир, кимүң нәсидир? *Аг-боз атумың* гујруғыны кәсиң.

Мүасир Азәрбајҹан дили шивәләриндә атын мүхтәлиф ҹәһәтдән адыны билдирән онларча сөз ишләнир. Анҹаг "Китаби-Дәдә Горгуд"да ишләнән *аг-боз ат* адына һәләлик јалныз Газах шивәсиндә тәсадүф едилмишдир. Муған шивәләриндә исә *боз ат* ады илә јанашы *бозаг ат* да ишләнир. *Аг-боз ат* ады башга түрк дилләриндә дә мүшаһидә едилир. "Шокшыл Меркен" вә "Ерзамыр"* адлы Алтај дастанларында гәһрәманларын аты *Ак-Боро* адланыр [226, с.73,211]. Н.А.Баскаков *ак-боро* адыны "ачыг боз, ағ-боз", *боро* сөзүнү исә "чал" кими изаһ едир [227,с.100, 109].

Орхан Шаиг Көкјај "Китаби-Дәдә Горгуд"дакы *агбозатлу* сөзүнүн "итијеришли ағ атлы, итијеришли ағ атын саһиби" мә'насында олдуғуну көстәрир [460,с.158].

Ај - демәк, сөјләмәк [ДТС,с.25]. Фүзули рајону шивәләриндә "сөјләмәк" мә'насында ишләнир: -О ма: сөз *ајды* [13,с.26].

Азәрбајҹан јазылы абидәләринин дилиндә *ајдыр//ајдур* шәклиндә "дејир,сөјләјир" мә'насыны ифадә етмишдир: Ол гырг намәрдиң бир гачы оғланың јанына кәлди, *ајдар*; Ол гырг намәрдләр *ајдырлар* (КДГ); Заһид *ајдур*, севмә хуби, багма онун јүзинә (Нәсими); *Ајдым* гашына ишвә гыл: *ајдыр* ки, көз үстә; Шаһ Хәтаи *ајдыр*: сиррини јајма (Хәтаи).

Ал -һијлә, кәләк, бичлик [ДТС,с.31]. Азәрбајҹан дили шивәләриндә "һијлә, јалан" мә'насыны ифадә едир: -

Мәни *ал* дилә тутма, нә сөзүн вар мәрданә дејнән (Бәр.) [13,с.27].

Азәрбајҹан әдәби дили нүмунәләриндә ејни мә'нада ишләнмишдир: Намәрд тајын *ал* ејләмиш (КДГ); *Ал* илә ала көзләри алдады алды көнлүмү, Алини көр нә ал едәр, кимсә иришмәз алинә (Нәсими).

Алчак - садә, тәвазөкар, мулајим [ДТС,с.34]. Газах шивәсиндә *алчах* шәклиндә "садә" мә'насында гејдә алынмышдыр: -Усувун јахшы хәсјәти вар, *алчах* адамды [13,с.35]. Ордубад шивәсиндә *алчах көнул* "садә гәлбли" ифадәсинин тәркибиндә мүшаһидә едилмишдир. *Алчах* "садә тәбиәтли" сөзү Азәрбајҹан дилинин Урмијә шивәсиндә дә ишләнир.

Һаггында бәһс олунан лексик ваһидә *(алчаг)* Һәсәноғлунун гәзәлиндә тәсадүф олунмушдур: Һүсн ичиндә санә манәнд олмаја, Әсли јуча көнлү *алчагум* бәнүм.

Аш - јемәк, хөрәк, гонаглыг [ДТС,с.61]. Азәрбајҹан дилинин Арпачај кәндләри (Түркијә) шивәләриндә *аш* сөзү "јемәк, хөрәк" мә'насында ишләнир: -Сән кедәннән нә *аш* јемишәм, нә әппәх' јемишәм (Асланхана к.).

Аш сөзү мүасир Азәрбајҹан дилиндә "плов" мә'насында ишләнир. Һәмин сөзүн "јемәк, хөрәк" мә'насы Азәрбајҹан әдәби дили нүмунәләриндә мүшаһидә едилир: Јапағлу гоҹајы Дәпәкөзә верүң, *ашын* пишүрсүн - деди; Ајғыр атум боғазлајуб, *ашум* веркил (КДГ); Ешгүн оди пишүрмишди дүрлү *ашлар*; Хәстә олалы көнүл ешгүндән, еј ҹан парәси, Ичәрәм гәм мәтбәхиндән дүрлү-дүрлү *ашләр* (Нәсими).

Баба - ата [ДТС,с.76]. Азәрбајҹан дили шивәләриндә ејни мә'нада ишләнир: *баба* (Дманиси), *бава* (Бәрдә) "ата". -*Бавам* кәләндә дејәҗәм (Бәр.-Ләнбәран к.).

В.Т.Ҹанкидзенин тәдгигатына көрә, Дманиси (Башкечид) шивәсиндә *баба* "ата" сөзү *бава* шәклиндә ишләнәндә "баба" мә'насыны верир [293,с.111].

Һәмин лексик ваһид "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә "ата" мә'насындадыр: Јүри, оғыл! *Бабаң* саңа гыјдыса,

сән *бабаңа* гыјмағыл! - деди; Ол мәһәлдә Гантуралынын *бабасы* - анасы чыга кәлди; Ағ сагаллу *бабасы* гаршу кәлди. Оғлынуң бојнуну гучды; Бәк *баба,* хатун ана, әсән галуң! -деди.

Баба "ата" сөзү түрк, гагауз, Крым-татар дилләри вә караим дилинин Крым диалекти үчүн сәчијјәвидир.

Бечид - тез, чәлд. Оғул, сән мала *бечид* ол јығ, мән саңа гыз арајы кедәјим! - деди (КДГ) [(97,с.85].

Диалект лексикасында "тез, јејин, тә'чили, тәләсик" мә'насында *бечид* (Бакы, Шамахы, Ордубад), *бечид//бечит* (Губа), *бежит* (Газах, ајрым) шәкилләриндә мүшаһидә едилмишдир: -Адә, *бечид* кәл, әјағу:н алтында јумурта галмајыб ки! (Б.); -Бир аз *бечид* кәлин, јолдашлара чатах (Орд.) [13,с.65].

Газах шивәсиндә *бежит* "вачиб, тәләсик" сөзүнә јалныз истеһза мәгамында тәсадүф едилир: -Сә:нки чох *бежитди,* чых башымызын үсдән кеш гаваға (Колакир к.). Бакы шивәсиндә бу сөздән дүзәлән *бечиддә* фе'ли дә ишләнир: - Бир аз *бечиддә,* јохса ахшама дүшәрик [131, с.74]. *Бечид* сөзү күрчү вә ермәни халг дилиндә дә (Дағлыг Гарабағын Һадруд ермәниләри арасында) ишләнир [184,с.165-166].

Бечид сөзү Азәрбајчан әдәби дили нүмунәләриндә мәһдуд шәкилдә ишләнмишдир. "Китаби-Дәдә Горгуд"дан башга һәмин лексик ваһидә "Дастани-Әһмәд Һәрами"нин дилиндә тәсадүф едилмишдир: Өнүрди мәскәнәтлә сөјләјәлүм, *Бечит* олурса чәнк ејләјәлүм [449,с.46].

Азәрбајчан әдәби дили нүмунәләри илә мүгајисәдә *бечид* сөзү түрк дили абидәләриндә даһа чох ишләнмишдир: *бечит* "тез, чәлд", *бечит дурмак, бечит олмак* [465, ч.1,с.85], *бечит, бечит дутмамак, бечит олмак* [465, ч.2,с.121-122], *бечит, бечит дутмак, бечитлемек, бечит-олмак* [465,ч.3,с.76-77], *бечит, бечит дутмак, бечитлемек, бечит олмак* [465,ч.4,с.87-88].

Бечит сөзү мүасир түрк дили вә түркмән дилинин диалектләри үчүн сәчијјәвидир: *бечит* "вачиб, кәрәкли; тәләсик" {408,с.104], *бечит* "тез,чәлд" [409,с.83].

Бечид сөзүнүн башга оғуз дилләриндәки вәзијјәтини, мүасир Азәрбајчан дили шивәләриндә ишләнмә даирәсини вә дилимизин јазылы абидәләриндә сејрәк һалда мүшаһидә олунмасыны нәзәрә алараг, белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, бу сөз әдәби дилин ишләк лүғәт ваһиди ола билмәмиш, дилимизин инкишафынын бүтүн дөврләриндә, демәк олар ки, диалект сөзү олараг галмышдыр.

Бозла - дәвәнин бөјүмәси, нә'рилдәмәк [ДТС,с.115]. Чәбрајыл шивәсиндә *бозда* фе'ли "бағырмаг" мә'насында дәвәјә, Бәрдә шивәсиндә исә "бөјүрмәк, бағырмаг" мә'надларында һәм дәвәјә, һәм дә инсана аид едилир: -Дәвә *бөздујур;* - Нијә *бөздујурсан*, (Бәр.-Ләнбәран к.). Фүзули рајону шивәләриндә "чығыра-чығыра ағламаг, зар-зар ағламаг, һөнкүр-һөнкүр ағламаг, охшајыб ағламаг, ағлаја-ағлаја сәсләмәк, бағырыб чығырмаг, бөјүрмәк (мә'чази)" мә'наларында ишләнир: -Отуруф орда нијә *бозду:рсан*, [130,с.11]. Һәмин лексик ваһид бә'зи шивәләрдә "учадан охумаг, чалмаг" мә'наларыны да ифадә едир: *боздамах* (Кәнчә,Шәмкир), *боззамах* (Шамахы). -Вартан дајы, бир јахшы Короғлу *бозда* көрәх' (Шәм.)[13,с.84].

Бозламак фе'ли түркмән дилиндә "бөјүрмәк (дәвә һагтында), учадан ағламаг, һөнкүрмәк" [409,с.108] мә'наларында ишләнир.

Һ.Араслы *бозламаг* сөзүнүн "Китаби-Дәдә Горгуд"да "дәвәнин бөјүрмәси, сәслә ағламаг" мә'наларында ишләндијини көстәрмишдир [96,с.160]. Һәмин сөз инсана аид едилдикдә даһа чох *ағламаг* сөзү илә јанашы ишләнир: Гајтабанда гызыл дәвә бундан кечди, Торумлары бундан *бозлајыб* белә кечди; Гајтабанда дәвәләрим *бозалтмадың;* Бајбөрә бәк, нијә ағлајуб *бозларсаң?* "Гардаш Бејрәк!"- дејү ағлар-*бозлар;* "Аға!" дејү нә ағларсаң, нә *бозларсаң?* "Баба" дејү ағлатдылар, "ана" дејү *бозлатдылар;* Ағ сагаллу бабаңы ағлатмағыл! Ағ бирчәклү анаңы *бозлатмағыл!*

Бозла фе'ли "Короғлу" гошмаларында да өзүнү көстәрир: Чарчылар чығырышыр, кәрәнај *бозлар* [8,с.481].

Бујук - үшүмүш (Ибн Мүһәнна луғәти) [461,с.22]. Күрчүстан әразисиндәки Азәрбајчан дили шивәләриндә *бујух* сөзү "горхудан донуб галмаг, сојугдан бүзүшмәк, бәдбәхт һадисәдән кәдәрләнмәк" мә'наларында ишләдилир [270,с.16]. *Бујух* сөзүнүн әсасында *буј* фе'ли дајаныр: *буј* (Ағчабәди), *быј* (Шамахы) "донмаг". -Со:ғдан аз гала *быјмышдым* (Шам.) [13,с.82].

М.Рәһимов манчур дилиндәки *beye* формасына әсасланараг Шамахы шивәсиндә *быј* фе'линин ишләнмәсини праалтај елементи сајыр [367,с.76]. *Буј* фе'ли башга түрк дилләриндә дә ишләнир: *бујмак* "сојугдан донмаг (кәсилмәк, өлмәк)" (түрк), *бујмак* "донмаг, сојугламаг" (түркмән).

Гырат. "Короғлу" епосунда гәһрәманын әсас јардымчы гүввәләриндән олан Гыратын "мәншәји" вә бу адын етимолокијасы тәдгигатчылары һәмишә дүшүндүрмүшдүр. М.Һ.Тәһмасиб *Гырат* адынын мә'насы илә әлагәдар јазыр: "Мә'лум олдуғу үзрә, индијә гәдәр һәләлик һеч јердә "Гырат" сөзүнүн мә'насы ағлабатан бир шәкилдә ајдынлашдырылмамышдыр. Бә'зән бу сөзү "гыр"ла әлагәләндириб гара ат, бә'зән дә "чөл"лә, торпагла бағлајыб боз ат дејә мә'наландырырлар. Бә'зиләри һәтта "гырмаг" мәсдәри илә бағлајыб гыран, өлдүрән, мәһв едән ат мә'насыны вермәк истәмишләр.

Биз бир заманлар буну "Дәдә Горгуд" дастанларында чох тез-тез истифадә олунан "ајғыр атла" әлагәдар зәнн едирдик...

Зәннимизчә, Гырат - "од ат" демәкдир"... "Гыр" сөзү гәдим әсатирдә од, һәтта од аллаһы кими тәсдиг едилмиш, биздә исә "гор" шәклиндә инди дә "од", "гығылчым" мә'насында ишләнмәкдәдир" [138,с.142].

Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һагтында хүсуси тәдгигат апармыш М.Сејидов да Гыратын

Горат ("од ат") вариантыны даһа ағлабатан һесаб едир [134,с.196].

Бәри башдан дејәк ки, Гыратын одла һеч бир әлагәси јохдур. Әкәр белә олсајды, бу ад Гырат дејил, елә Горат адланырды, һәм дә Гырат сөзүнүн бу шәкилдә изаһында Дурат истисна олунур. Һалбуки бу атларын "мәншәји" ејнидир. Онларын адларынын изаһы да ејни бир принсипә ујғун кәлмәлидир. Нәһајәт, Гырат адынын Горат кими изаһы түрк халгларынын мифоложи көрүшләри вә дастанчылыг ән'әнәләри илә, еләчә дә Азәрбајчан вә башга түрк дилләринин материаллары илә инандырычы бир шәкилдә тәсдиг олунмур.

Гырат мифик сәчијјәли бир атдыр. Дастандан бәллидир ки, Гырат вә Дурат дәрја ајғырлары илә чөл мадјанларындан төрәјибләр. Азәрбајчан фолклорунда дәрја чинсиндә олан башга ат образлары да вардыр. "Китаби-Дәдә Горгуд"да Бамсы Бејрәјин аты дәниз гулуну боз ајғырдыр. "Гурдоғлу әфсанәси"ндә дә Гурдоғлунун атлары дәрјадан чыхыб Алдәдәнин илхысына гарышмыш Көјсу атларыдыр "Гачаг Нәби" дастанында Нәбинин Бозаты дәрја чинсиндәндир. Бу атын мәншәји һаггында дастанда дејилир: "Бир дә ај оғул, төвләдә бир боз дајча вар, һәлә јүјәнә дүшмәјиб, ону јүјәнлә, мин тәркинә. Унутма ки, бу ади дајча дејил, Боз ат нәслиндәндир, дәрјадан чыхмыш мадјанла чөл ајғырындан төрәјиб, Бозат сәни һеч вахт дарда гојмаз" [9,с.55]. "Короғлу" епосунда гәһрәманын оғлу Күрдоғлунун да аты боздур - Кәһрәнишан мадјанын баласы олан боз дајдыр [8,с.340-341].

Халг әдәбијјатынын поетик нүмунәләриндә атлар тез-тез хатырланыр: *Аг ат* кәлир јенишдән, Синәбәнди күмүшдән [169,с.75]; Ај гара кәкил оғлан, *Боз аты* сәкил оғлан; *Боз атын* бојламасын, Чилов вур ојнамасын; Апарды *көј ат* мәни, Сахлады сәјјад мәни [35,с.61,62,143,148]. Көрүндүјү кими, *аг, боз, көј* атлар вәсф олунур. Бу, һәр шејдән әввәл, ағ, боз, көј рәнкләринин уғурлу сајылмасы илә әлагәдардыр. Гәдим түркләр ағ, боз, көј рәнкләрини

мүгәддәс сајыр, онларын уғур кәтирәчәјинә инанырдылар. Ишыгла, Күнәшлә бағлы олан ағ рәнк хошбәхтлик вә сәадәт символу иди. Боз гурд әфсанәсинә көрә, боз рәнк уғурлу һесаб олунурду. Сәма илә, танры илә бағлы олан көј рәнк һакимијјәт вә хошбәхтлик рәмзи иди. Ујғур "Оғузнамә"синдә атасы өкүз, анасы Ај каған олан көј үзлү Оғуз хан космик аләмлә - көјлә, ишыгла, шуа илә бағлы олан биринчи арвадындан доғулан оғулларыны - Күнхан, Ајхан вә Улдузханы гызыл јај дальнча шәргә - күндоғана көндәрир, гајыдандан сонра исә онлара Бозок ("боз тајфа") адыны верир. Ајдындыр ки, бурада "боз"ла космик аләм Күндоған, Күнәш, Ај вә улдузлар арасында бир әлагә көрүлүр. Орхон абидәләриндә көстәрилир ки, Күлтикин дөјүшә кедәркән 8 дәфә ағ ата, 3 дәфә боз ата, 2 дәфә гонур ата, 1 дәфә исә кәһәр ата минир. И.В.Стеблева бунунла әлагәдар олараг јазыр ки, түркләрин бүтүн башга јүрүшләри кими, Күлтикинин дә уғурлу дөјүшләри онларын аллаһларынын - сәманын, Умајын, мүгәддәс јерин - сујун һимајәсиндә баш верир ки, бу да әсас е'тибарилә ағ вә боз рәнкли атларла әлагәләндирилир [398, с.96].

Дилимиздә ишләнән *аг күн, аг бахт, күнүн аг олсун, аг күн көрмәк* вә с. ифадәләр ағ рәнкин хошбәхтлик вә сәадәт символу олмасы илә бағлыдыр. "Ағ атлы оғлан" нағылында гәһрәманын аты ағдыр. "Ашыг Гәриб"дә Хызрын аты ағ рәнкдәдир, лакин "Китаби-Дәдә Горгуд"да Хызрын аты боздур: Оғлан анда јығылдығда *Боз атлу* Хызыр оғлана һазыр олды; *Боз атлу* Хызыр маңа кәлди.

Ағ вә боз рәнкләр бә'зән јанашы ишләнир: Чапаркән *аг боз атың* бүдрәмәсин; *Агбоз* атумың гујруғуну кәсиң (КДГ); *агбоз ат* (Газах шивәси), *бозаг ат* (Муған шивәләри).

Ағ-боз атлар түрк халгларынын гәһрәманлыг епосларында әсас јардымчы гүввәләрдән биридир. "Ерзамыр" адлы Алтај дастанында гәһрәманын аты *Ак Боро* (ағ-боз) адланыр [228,с.179]. Өзбәк баһадыры Алпамышын да аты

ағбоздур [302,с.57]. "Чинкизнамә"дә мәншәји күнәш шуасы вә боз гурдла әлагәләндирилән Чинкизин аты боз рәнкдәдир [323,с.76-77].

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, гәдимдә атларын космик аләмлә бағлылығы барәдә инам вармыш. Алтај вә јакут халгларындакы мөвчуд инама көрә, атлар көјдән, Күнәшдән енмишләр [134,с.196]. Көрүнүр ки, азәрбајчанлыларда бу даһа чох улдузла әлагәләндирилмишдир. "Короғлу" дастанынын Бозалганлы вариантына көрә, Рөвшән ики улдузун тоггушмасындан көпүкләниб дашан Гошабулағын сујундан һәм өзү ичир, һәм дә Гырата верир. Гошабулағын сујундан Рөвшәнә һәм мисилсиз гүввәт, һәм дә шаирлик - ашыглыг верилир. Гырат да бу судан ичдијинә көрә, Короғлунун үрәјиндән кечәнләри анлајыр [8,с.399]. Беләликлә, Гырат өз мәншәјинә көрә, тәкчә дәрја илә дејил, улдузларла, улдузларын нуру илә дә бағлы олур. Бир сөзлә, мифоложи бахымдан Гырат "боз ат нәслинә" ујғундур вә бизчә, Гырат "түнд боз ат" демәкдир.

Гыратын боз ат демәк олмасы Азәрбајчан вә башга түрк дилләринин материаллары илә тәсдиг олунур. Бәллидир ки, боз рәнк мүхтәлиф рәнкләрин гарышығындан әмәлә кәлир вә мүәјјән чаларлары вар. "Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти"ндә *боз* сөзү һаггында јазылыр: "*Боз* - күл рәнкли, гара рәнклә ағ рәнкин гарышмасындан әмәлә кәлән (рәнк). Боз торпаг. Боз ат. Боз гурд" [14, ч.1,с.198]. Јенә һәмин луғәтдә *гыр* сөзү белә изаһ олунур: "*Гыр*-күл рәнкинә чалар ағ, чал; түнд боз рәнк; дүзән,чөл" [14,ч.1,с.515]. Демәли, рәнк мә'насында *гыр* сөзү боз рәнкин түнд чаларыдыр. *Гыр* сөзүнүн Азәрбајчан дилиндә "бүтүн, тамамилә" мә'насында ишләнмәси дә мә'лумдур (мәсәлән: *гыр дуз*).

Үмумијјәтлә, *гыр* сөзү гәдим вә чохмә'налы сөздүр. М.Кашғари бу сөзүн ашағыдакы мә'наларыны верир: 1)*кыр јагы* "кизли дүшмән"; 2)*кыр* "гыр рәнки"; *кыр ат*- "гыр рәнкли ат"; 3)*кыр* "су бәнди"; 4)*кыр* "јасты дағ"

[451,ч.1,с.324]. "Әт төһфә"дә *кыр* сөзүнүн "чөл, сәһра, адамсыз јер, сәма" мә'налары вар [307,с.342].

Кыр сөзү мүасир түрк дилиндә "ачыг боз, боз-буланыг, чал; тарла, чөл, дүзәнлик, чәмәнлик" [408,с.540], түркмән дилиндә исә *гыр* шәклиндә "тәпәлик, дашлы чөл, чылпаг чөл, боз (ата аиддир)" мә'наларыны [409,с.233] ифадә едир. Бу сөз мүхтәлиф фонетик тәркибләрдә, демәк олар ки, бүтүн түрк дилләриндә өзүнү көстәрир: *хир* (чуваш) "тарла,чөл", *кир* (татар, башгырд, гумуг, ногај), *кыра, кра* (Алтај) "әкин јери", *кыр* (гырғыз), *кир* (өзбәк) "јүксәклик, тәпәлик чөл", *кыр* (газах) "чөл, әкин вә отлаг үчүн јарарлы олан јајла" [300,с.301]; Азәрбајчан дили шивәләриндә: *хыр* (Гб.,Исм.) "чөлтик әкилмиш јер", *хыр* (Б.) "бостан", *хыр* (Зән.,Тов.,Газ.) "чынгыл, әзилмиш хырда даш парчалары, гумлу торпаг" [13,с.412-413] вә с.

Көрүндүјү кими, түрк дилләриндә *гыр* сөзүнүн "чөл" мә'насы даһа кениш јајылмышдыр. Анчаг, бизчә, бу һалда да *гыр* сөзүнүн боз мә'насы галыр. Белә ки, *гыр* сөзү даһа чох торпағын чылпаг олан, бозаран, боз рәнкдә көрүнән һиссәсини билдирир *(боз чөл)*. Азәрбајчан дилиндә "сусуз, отсуз чөл" мә'насында ишләнән *бозгыр* сөзү дә вар. Мүасир түрк дилиндә *бозкыр* лексеми "чөл" вә "ачыг боз (ат һагтында)" мә'наларында ишләнир [408,с.129].

Ајдындыр ки, *гыр* сөзүнүн көстәрилән мә'налары ичәрисиндә Гырата онун рәнк мә'насы ујғун кәлир. М.Кашғари *кыр аты* "гыр рәнкли ат", *ала аты* исә "гырат" кими изаһ едир [451,ч.1,с.81,324], боз ат һагтында исә белә јазыр: "*Боз ат* - боз рәнкли ат. Бу, ајдын дејилдир. Һәр һансы бир һејван бәјазла гырмызы арасында оларса, јенә белә дејилир" [451,ч.3,с.122]. Бурадан ајдын олур ки, М.Кашғари "гыр рәнкли ат" дејәркән *ала, боз аты* нәзәрдә тутмушдур. XVIII әсрин сону XIX әсрин башланғычында ермәни әлифбасы илә Азәрбајчан дилиндә јазыја алынмыш "Короғлу" парчаларында көстәрилир ки, Әли адлы кор илхычы ики ајғырдан *ала, боз* рәнклисинә Гырат, зил гара оланына исә Гара ат адыны верир

[315,с.65-66]. Гыратын бурада көстәрилән рәнки М.Кашғаринин изаһы илә ујғун кәлир. Үмумијјәтлә, *ала, боз* сөзләри синоним кими ишләнә билир. Мәсәлән, халг тәгвиминдә гышын сон ајына *боз ај* дејилдији кими, *ала чиллә, ала чалпо* да дејилир [19,ч.2,с.218]. "Әт төһфә"дә *тәмирбоз* вә *кыр ат* адлары "гара ат; боз чаларлы гара ат" кими изаһ олунур [307,с.95]. Бурада бизим үчүн мараглы одур ки, *дәмирбоз* вә *гырат* сөзләри ејни мә'нада көтүрүлүр. Демәли, Гырат ади боз ат јох, дәмирбоз атдыр. Һәмин сөзләрин изаһында гара рәнкин гејд олунмасы боз рәнкин тәбиәти илә бағлыдыр (боз рәнк гара рәнклә ағ рәнкин гарышмасындан јараныр). "Азәрбајчан түрк халг шивәләри лүғәтин"ндә *гырат* ады "дәмирбоз, түнд көј, күл рәнкли ат" кими изаһ олунур [22,с.209]. *Гырат* түрк дилиндә "чал ат" [408,с.540], түркмән дилиндә исә "боз ат" [409,с.233] демәкдир. "Короғлу" дастанынын күрчү версијасыны нәшр етдирмиш Н.J.Марр Гыраты "боз ат") кими изаһ етмишдир. "Короғлу" епосунун мүхтәлиф версијалары үзрә кениш тәдгигат апармыш Б.А.Гаррыјев дә Гыраты "боз ат" һесаб едир [315,с.64].

Јухарыда гејд етдик ки, мифолокијада боз рәнк вә боз ат сәма илә әлагәләндирилир. Бу хүсусијјәт *гыр* сөзүнә дә аиддир. "Әт төһфә"дә *кыр* сөзүнүн "чөл" мә'насы илә јанашы "сәма" мә'насы да верилир [307,с.342]. Дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, рәнкинә көрә күлрәнкли, түнд боз олан Гырат өз "мәншәји" е'тибарилә су, торпаг вә сәма илә бағлы олан мифик сәчијјәли бир атдыр.

Гурумсу - ганы кәсмәк үчүн парчаны јандырмагла алынан маддә. Кафәрләр лешиндән бир бөјүк дәпә јығды, чагмаг чагуб од јагды. Дәхи кәпәнәјиндән *гурумсы* едүб јарасына басды (КДГ) [97,с.44].

Диалект лексикасында *гурумсу* шәклиндә (Газах, Гарабағ) ејни мә'нада ишләнир. Халг арасында ганы кәсмәк үчүн бу үсулдан - парчаны јандырмагла *гурумсу* етмәкдән һәлә дә истифадә олунур.

Дарымаг - јыртмаг, дағытмаг. Сәни јағы нерәдән *дарымыш*, көзәл јурдым! (КДГ)[97,с.44]. Азәрбајчан дилиндә *дарымаг* (мәһәлли сөз) фе'ли "јыртмаг, дағытмаг, чырмагламаг" мә'насында ишләнир: "Оғлунун гулдурлар тәрәфиндән өлдүрүлдүјүнү күман едән арвад үз-көзүнү дарыды. Ә.Вәлијев" [14,ч.2,с.37].

Шәмкир рајону шивәләриндә *дарамах* фе'линин "армасыз олараг оғурлајыб апармаг" мә'насында ишләнмәсинә әсасланан Р.Кәримов "Китаби-Дәдә Горгуд"дакы дарымаг сөзүнүн "оғурламаг" мә'насында олдуғуну көстәрир [98,с.193]. Бизчә, *дарымаг* фе'линин "јыртмаг, дағытмаг" мә'насы "Китаби-Дәдә Горгуд"ун мәтнинә даһа ујғундур.

Дәрилмәк - јығылмаг. Тогсан түмән кәнч оғуз сөһбәтинә *дәрилмишди;* Ганлы гоча бу башлары вә бу чанвәрләри көрди, башында олан бит ајағына *дәрилди*; Көрди ким, бир дәрәнин ичиндә тоз каһ *дәрилүр,* каһ тағылур (КДГ) [97,с.68,85,91].

Шәмкир рајону шивәләриндә *дәрил* фе'ли "јығылмаг" мә'насыны ифадә едир: - А чамаат, бу адам бурја һардан *дәрилди* [98,с.202].

Дөшүрмәк - јығмаг, дәнләмәк. Бөјлә дикәч гырг инчә гыз јајылдылар. Тағ чичәки *дөшүрдиләр* (КДГ) [97, с.39].

Дилаект лексикасында (Товуз, Шәмкир, Марнеули, Дманиси) *дөшүр-* шәклиндә ејни мә'нада ишләнир: - Ај ушах, кет чөр-чөп *дөшүр* (Мар.); -Анасы нә төкүрсә, гыз ону *дөшүрүф* (Шәм.) [13,с.203]. Һәмин сөзүн Чәнуби Азәрбајчан шивәләриндә ишләндијини М.Шәһријарын әсәрләриндән көрмәк олар: Көзләр асылы јох нә гаралты, нә дә бир сәс, Батмыш гулағым, көр нә *дөшүрмәкдәди* дары [180,с.69].

Дөшүрмәк сөзү Хәтаинин, М.Ф.Ахундовун әсәрләринин дилиндә дә ишләнмишдир: Һәр бир чичәк үстә гонду зәнбур, *Дөшүрмәјә* чыхды дәнәсин мур (Хәтаи); А гыз, Шәрәфнисә, јадымдан чыхды, де көрүм ки, Шаһбазы

о чөр-чөп *дөшүрән* нә сөзләр илә товлашдырыб Парижә апарыр? (М.Ф.Ахундов).

Дөшүрмәк сөзүнүн "јығмаг, дәнләмәк" мә'наларындан вә М.Шәһријарын "Батмыш гулағым, көр нә дөшүрмәкдәди дары" мисрасындан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, "Гулағы дары дәлир" мәсәлинин әсли *"Гулағы дары дәрир"* олмушдур. Һәмин мәсәлдәки *дәрир* "јығыр" сөзү диссимилјасија һадисәсинә уғрамышдыр: *дәрир>дәлир.*

Дүрат. "Короғлу" епосунда гәһраманын ики атындан биринин адыдыр. Гырат адынын етимолокијасы араштырычыларын диггәтини чәлб етсә дә, Дүрат адынын мә'насына, демәк олар ки, тохунулмамышдыр. Адын илкин шәкли Дуру ат, јахуд Дору ат олмуш, сонрадан Дүрат кими сабитләшмишдир. Гырат адында олдуғу кими, Дуратын да ады рәнкинә көрә верилмишдир. *Дорат* "түнд кәһәр, түнд зоғалы ат" демәкдир [22,с.207]. Рәнкинә көрә белә ат ады мүхтәлиф фонетик шәкилләрдә, демәк олар ки, бүтүн түрк дилләриндә ишләнир: *дору* (түрк), *дор* (түркмән), *тору* (гумуг,гырғыз), *туру* (татар), *турык* (өзбәк), *торук* (ујғур), *тура* (чуваш), *торма* (салар) "кәһәр"; *тору* (хакас), *туру* (салар) "ајғыр".

Күлтикин абидәсиндә *торыг ат* "кәһәр ат" шәклиндәдир. "Китаби-Дәдә Горгуд"да *Туры ајғыр* кими ишләнмишдир: Гонур атлу Газана "кешиш" дејән бәк Јекнәк *Туры ајғырына* бинди; Бари Бајындыр ханын төвләсиндән ики шаһбаз јүкрәк ат кәтүрүн. Бир кечи башлу Кечәр ајғыры, бир тоғлы башлу *Туры ајғыры.*

"Маадај Гара" Алтај гәһрәманлыг епосунда да Маадај Гараны аты түнд кәһәрдир. Маадај Гаранын оғлу Көкүдеј Меркенин аты исә түнд боздур [329,с.258,304].

Конукла - гонаг гәбул етмәк, гонаг етмәк [ДТС, с.456]. Кәлбәчәр рајону шивәләриндә *гонахла-* шәклиндә "гонаг етмәк" мә'насында ишләнир. -Биз ә:лмәдиз, бир јахшы *гонахлардым* сизи [130,с.13]. Диалект лексикасында бу фе'лдән дүзәлән *гонахчы* (гонаг сахлајан адам) исми

дә ишләнир: - О кәттә бир јахшы *гонахчым* вар (Кәл.); - Бәкидә бир јахшы *гонахчым* вар (Зән.).

Гонагламаг фе'ли ејни мә'нада "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә ишләнмишдир: Ханлар ханы хан Бајындыр јилдә бир кәррә тој едиб, Оғуз бәкләрин *гонагларды;* Галын Оғуз бәкләрини чағырды, *гонагланы;* Хан дәхи Бәкили *гонагланы.*

Мүасир түрк дилиндә *конукламак* сөзү "гонаг гәбул етмәк, гонаг етмәк" мә'насыны ифадә едир [408,с.560].

Киши - адам; арвад [ДТС,с.310]. Иранын Чәнубундакы ејналлы диалектиндә *киши* сөзү "адам" мә'насыны сахлајыр: bu kiši bayinde [259,с.156]. *Киши* сөзүнүн кәстәрилән мә'насыны Гах рајону шивәләриндә ишләнән *хатыншы//хатынкиши* "арвад" [342,с.25] сөзүндә көрмәк олар: -Доггазда *хатыншылар* дөјүшүр [13,с.407].

Киши сөзүнүн "адам" мә'насы "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә вә оғуз аталар сөзләриндә мүшаһидә едилир: Көрдиләр ким бу кәлин *кишинин* гылынчынын балчағу ганлу, оғлы көрүнмәз; Анам *киши*, гызым *киши*, Ала таңла јериндән туры кәлдиң; Басат алтунлу күнлүкин тикүб отурар икән көрдиләр ки, бир хатун *киши* кәлүр; Бәкил көрди хатун *кишиниң* әгли-кәличәси ејүдүр (КДГ); Хатун *кишиләр* үч нәснәдән чөкәр: бир оғлан тоғурмагдан, бир кејәси јумагдан, бир ун јоғурмагдан (Оғуз аталар сөзү, XVI-XVII әсрләр).

Кымыз - гымыз; *кымыз алмыла* "турш алма" [ДТС, с.444]. Ағдам рајону шивәләриндә *гымыз* сөзү "турш" мә'насыны ифадә едир: -Бу чөрәк лап *гымызды* [13,с.136]. *Кымыз* сөзүнүн илкин мә'насы "турш" олуб [367,с.77]. Гарабағ шивәләриндә бу сөз даһа чох гатыға, ајрана аид едилир, бу заман гымыз вә онун туршлуғу нәзәрдә тутулур; мәсәлән, гатыг һаггында дејилир: -Елә бил *гымызды* (Ағ.). *Гымыз* сөзү Балакән рајону шивәләриндә "мајасыз сүд, үзсүз сүд" мә'насында ишләнир.

Гымыз сөзү "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә "ат сүдү (ички)" мә'насындадыр: Көл киби *гымыз* сағдырды.

Курут - гурудулмуш кәсмик [ДТС,с.470]. Диалект лексикасында (Газах, Гарабағ, Шаһбуз, Ордубад, Зәнкилан) *гурут* шәклиндә "гурудулмуш дәјирми шәкилли сүзмә" мә'насында ишләдилир: -Сүддән гатых чалерых, соңра чалхēрых јағ олор, ајраны да *гурут* гајрēрых (Газ.)[13, с.158]; -*Гуруту* гишдә је:лләр (Зән.).

Гурут сөзү Шүкүһинин дилиндә ишләнмишдир: Дидим: әму, сәндә һеч јоғурт вар? Диди: бала, бир гәдәр *гурут* вар.

Ибн Мүһәнна лүғәтиндә *курут* сөзү "үзсүз пендир, сыхылмыш вә гурудулмуш гатыг" кими изаһ олунмушдур [461,с.448]. Бу сөз Алтај дилинин диалектләриндә дә ишләнир: *курут* "пендир" [228,с.228; 231,с.170], *кургут* "пендир" [227,с.132].

Ендирмәк - һөрмәт етмәк. Әмирахурбашы гаршулады, *ендирди,* гонаглады (КДГ) [97,с.53].

Азәрбајҹан дили шивәләриндә (Газах, Шәмкир) *ендир* фе'ли "сајмаг, һөрмәт етмәк" мә'насында ишләнир: - Сән һавах мәни *ендирерсәң*? (Газ.) [13,с.211]; -Да: һеш кими *ендирмер,* дә:сәң чох јекәләниф (Шәм.) [98,с.193].

Енә - нишан гојмаг, чәртмәк, кәсмәк. Ол којын *енәди.*"О гојуна нишан гојду" [ДТС,с.173]. Диалект лексикасында (Газ.) *әнә* фе'ли "һејванын гулағынын учуну кәсиб нишан гојмаг" мә'насында ишләнир.

Хәтаинин дилиндә ејни шәкилдә, ејни мә'нададыр: Гојун гузусуна насыл мәләди, Өкүзүн гулағына кимләр *әнәди.*

Есрүк - гызғын; сәрхош [ДТС,с.184]. Диалект лексикасында *әсрүх'* (Газах) шәклиндә ејни мә'нада ишләнир. Азәрбајҹан јазылы абидәләринин дилиндә *әсрүк* (сәрхош) шәклиндәдир: Ол шәрабдан ичән *әсрүк* олур (КДГ); Гәмзәдән мисри гылынч вермишсән *әсрүк* түркә ким, Ган бәһасыз нечә ган етмәк диләрсән, етмәкил (Нәсими); Шәр'илән кәр тутсалар *әсрүк* сөзинә е'тибар (Фүзули).

Јағмаламаг - талан етмәк, гарәт етмәк. Ағыр хәзинәсини, бол агчасыны *јағмаладылар*; Үч ог. Боз ог јығнаг

олса, Газан евин *јағмаладарды*; Газан керү евин *јағмалатды* (КДГ) [97,с.42,123].

Диалект лексикасында *јағмала* фе'ли "талан етмәк, сојмаг, чалыб-чапмаг, гарәт етмәк" мә'наларыны ифадә едир: -Гавах вахдларда бөјүх' кәнт кичих' кәнди *јағмаларды* (Губ.) [130,с.14].

Јағмала сөзү Азәрбајҹан әдәби дили нүмунәләриндә ејни мә'нада ишләнмишдир: Мүнәввәр әнбәрин түркүн евин *јәғмалады* ешгүн, Муғал һәр ганда вар исә, дүшәр тәрачү *јәғмаја* (Нәсими); Көзү *јәғмачиләр* кәлди, мәни *јәғмалады* күлли, Әлимдән варлығым алды, көтүрди аны сәһрајә (Хәтаи); Хумар-хумар о бахмағы көзләрин, *Јағмалајыб* солу, сағы көзләрин (Закир).

Јадаг, јајаг - пијада [ДТС,с.222,226]. Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында (Газах, Марнеули, Зәнкилан) *јајах* (пијада) шәклиндә ишләнир: -*Јајах* кетсәк јорулларых, кәлин машына минәк (Мар.)[11,с.218].

Әдәби дил нүмунәләриндә ејни мә'нада *јајаг, јајах, јәјаг* шәклиндә ишләнмишдир: Кафәр јанынча *јајаг* јүрүр, дејәјинми? (КДГ); Рүхүни көрүр болса Шамү Шәмат, Атыны салыб *јајах* болысар мат (Г.Бүрһанәддин), *јәјаг* ("Шејх Сәфи").

Јазы - чөл, дүзәнлик [ДТС,с.251]. Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында (Газ., Ќој., Шам., Муғ, Г., Фүз., Ҹәб., Губ., Зән., Шаһ., Ур.) ејни шәкилдә"чөл,дүзәнлик, сәһра" мә'насыны ифадә едир: -*Јазынын* дүзүндә гојун отдујур (Шаһ.); -Адамнар *јазыја* кедипләр (Зән.) [13, с.239]; -Гышда малы бырдан аша: *јазыда* отарырых (Фүз.) [108,с.122]. Муған групу шивәләриндә дә бу сөз һәм *јази* шәклиндә, һәм дә "чөл, дүзәнлик" мә'насында олан *јабан* сөзү илә јанашы ишләнир:- Бү:н *јази-јабаңы* кәзмишәм, һејваны тапмамышам [15,с.166].

Һәмин лексик ваһид Кәркүк түркманларынын дилиндә дә вар: Ќөзи көрмүри һирсиннән, һиддәтиндән, дәвар беләјерири, кәридән дабаныны әзди, Гәмбәрин гондарасыннан ган верди *јазыја* ("Аразы Гәмбәр").

Јазы сөзү мүасир шивәләримиздәки мә'нада Азәрбајҹан әдәби дили материалларында һәм ајрыча, һәм дә *јабан* сөзү илә јанашы ишләнмишдир: Озан, евин тајағы олдыр ки, *јазыдан-јабандан* евә бир гонаг кәлсә, әр адам евдә олмаса, ол аны једирәр-ичирәр, ағырлар-әзизләр, көндәрәр; Бир дәхи кимсә *јазы* јердә јолдаш гојыб гачмыја -деди (КДГ); Тағ илә һәм *јазы* бәнәм, бән күли-дөвран олмышам (Нәсими); Ќаһ *јазы* кәсиб кедәрди јола, Ќаһ јел апарырды ону кола (Хәтаи); Әввәл алдын көнлү-мү ахыр бурахдын *јазыја* (Гөвси Тәбризи); Гова-гова енлирдиләр *јазыја*, Туш етдиләр ити дишли тазыја ("Әсли вә Кәрәм").

Јабан (чөл) сөзү мүасир дилимиздә *чөлү бијабан, јабаны битки* бирләшмәләриндә галмышдыр.

Јаншак - чох данышан, бошбоғаз, чәрәнчи [ДТС, с.235]. Бу сөз мүасир шивәләрдә әсасән "чохданышан, узунчу, бошбоғаз" мә'насында ишләнир: *јаншаг* (Сабирабад), *јаншах* (Шәки), *јамшах* (Загатала). -*Јаншаг адамнан мәним зәһләм кедир* (Ш.)[89,с.246]. Губа шивәсиндә *јаншаг* сөзүндән әмәлә кәлмиш *јаншагламаг* "чох данышмаг, узунчулуг еләмәк" фе'ли дә вар: -Јә'ни үз башына бурахсан, әхшәмәчән *јаншаглар* [129,с.245]. *Јаншаг* сөзүнүн "ашыг" мә'насы Азәрбајҹан дилинин Табасаран шивәсиндә сахланмышдыр.

Јаншаг сөзү тарихән Азәрбајҹан дилиндә "ашыг" мә'насыны ифадә етмишдир: *Јаншаг*, Короғлуну танıјырсанмы? *Јаншаг*, инди де көрүм, сән өзүн кимсән? Кимин *јаншагысан*? ("Короғлу"); Бу *јаншаг* чох јаралы-јаралы охујур; *Јаншаг* тајфасы сөзчүл олур ("Әсли вә Кәрәм").

Јаш - јашыл; кәнҹ; тәзә, көјәрти [ДТС,с.245]. *Јаш* сөзү Гах шивәсиндә "ҹаван, кәнҹ", Ҹәбрајыл шивәсиндә "тәзә" мә'наларыны ифадә едир: -*Јаш* мүәллим (Г.); -*Јаш* от (Ҹәб.).

Мүасир түркмән дилиндә *јаш* сөзүнүн "ҹаван,кәнҹ; јашыл" мә'налары вар: *яш гелин, яш йигит, колхоз яшлары, яшлар бригадасы, яш соган* [409,с.822].

Јашур - кизләтмәк [ДТС,с.247]. Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында мүхтәлиф фонетик тәркибләрдә ејни мә'нада ишләнир: *јашыр* (Бакы), *јешир* (Шәки, Загатала), *јөшур* (Гах), *јашыр//јешир* (Оғуз). -Сәкинә һажыдан јаман *јешинир* (Ш.) [13,с.247].

Јашыр фе'ли Азәрбајҹан әдәби дил тарихиндә ишләнмишдир: Әр әрдән адын *јашурмаг* ејб олур (КДГ); Әһли-нәзәрдән *јашурма*, ач јүзүни кәл (Нәсими); Көнлүмдә *јашырдум* гәмини, мүшкүл олурду, Ол кәнчи бу виранда ниһан ејләмәсәјдим (Гәвси Тәбризи); Вагиф, бир кимсә ки биздән *јашына*, Јә'гин бил ки, бизлән олмаз ашина; Дәхи нә *јашынмаг*, нә бүрүнмәк, нә утанмаг? (Вагиф).

Јенкә - бөјүк гардашын вә әминин арвады [ДТС, с.256]. Ибн Мүһәнна лүғәтиндә "бөјүк гардашын арвады" мә'насындадыр [461,с.89].

Бу сөз Азәрбајҹан дили шивәләриндә "тој күнү кәлини әр евинә апаран гадын" мә'насындан башга "гардашын, әминин вә дајынын арвады" мә'наларында да ишләнир. Азәрбајҹан дилинин Бөјүк Гаракилсә, Басаркечәр, Шәки, Загатала шивәләриндә бу сөз "гардашын, әминин вә дајынын арвады", Товуз, Газах, Борчалы шивәләриндә исә "гардашын вә әмиоғлунун арвады" мә'наларында өзүнү көстәрир: -Гардашымызын арвадына *јенкә* дејәрих' (Газ.).

Јенкә сөзү түрк дилиндә "кәлин, гардаш арвады, кәлини әр евинә апаран гадын" [408,с.922], Барабин татарларынын дилиндә "кәлин" [297,с.145] мә'наларыны ифадә едир. Ујғур дилиндә "гардаш арвады" мә'насыны верир: Акаң кимни алса, *йәңгәң* шу [410,с.133].

Јенкә сөзү "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә "гардаш арвады" мә'насында ишләнмишдир: Гарындашым Гыјаны өлдүрмишсән, Ағча јүзли *јенкәми* тул еләмишсән.

Дилин инкишафынын илк чағларындан "бөјүк гардашын арвады" мә'насында олан *јенкә* сөзү сонралар мә'насыны кенишләндирәрәк тој күнү кәлини оғлан евинә апаран гадын мә'насында да ишләнмишдир. Тој заманы

һәмин вәзифәни әсасән бөјүк кәлин, бөјүк гардашын, әминин вә ја дајынын арвады ичра етдијинә көрә *јенкә* сөзү јени мә'на газанмышдыр.

Јәхни - говурма. Кимүң ки, оғлы-гызы јог, гара отаға гондурың, гара кечә алтына дөшәң, гара гојун *јәхнисиндән* екинә кәтүрүң; Кәсә-кәсә јемәкә *јәхни* јахшы (КДГ) [97,с.34,96]. *Јәхни* (говурма, бозартма) сөзү Меһри (Меғри) рајону шивәләриндә гејдә алынмышдыр: -*Јәхни* биширејдиләр чөлчүләр буннан әзәлә һејван дәрисиндә [75,с.62].

Јоғурт - гатыг [ДТС,с.136]. Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында *јоғурт* (Дәрбәнд, Газах, Товуз), *јовурт* (Тәбриз) шәкилләриндә ејни мә'нада ишләнир. Газах, Товуз шивәләриндә һәмин сөзә *јаг* сөзү илә јанашы тәсадүф едилир: -Ушахлары дағо:ндәрәжәм, гој *јагдан, јогуртдан* је:ф чанелсеннәр (Газ.); -Аз, а Пәрнисә, кәр *јагдан, јогуртдан* нәјин вар, кәти јиәх' дана (Тов.) [144,с.22].

Јогурт сөзү Тәбриз шивәсиндә ғ>в дәјишмәсинә уғрајараг *јовурт* шәклиндә ишләнир. Һәмин лексик ваһид *(јогурт)* Арпачај кәндләринин (Түркијә) шивәләриндә дә мүшаһидә едилмишдир: -Кәтди бир танахда *јогурт* гојду, бир дә бир чәрәх'; -Өкүзләр орда отдамахда олсун, өзү дә гојду *јогурду* габағына чәрәји башдады јемәјә.

Јогурт "гатыг" сөзү мүасир түрк дилиндә ишләк лексик ваһиддир. Бу сөз Азәрбајҹан әдәби дили тарихиндә ишләнмишдир:...әлин-јүзин јумадан тогуз базламач илән бир кувләк *јогурд* кәвәзләр, тојынча тыга-баса јејәр; Ағ чыгарыб гара кијән гызлар. Бағыр киби өкнәндә *јогуртдан* нә вар? (КДГ); Кәлди бәјдән муштучу бир күндә *Јогурт*, Бәј сизә јаздырды бир көклүк *јогурт* (Нәсими); *Јогурт* вә балыг вә сығыр әти вә туршы вә јаш совуг јемишләрдән вә бунларын әмсалындан пәһриз етмәк кәрәк ("Ихтијарати-гәваиди-күллијјә"); Дидим: әму, сәндә һеч *јогурт* вар? Диди бала, бир гәдәр гурут вар (Шүкуһи); Мән евдә истәрәм бу күн лаваш, *јогурт* вә мәт, киши (М.Ә.Мө'чүз).

Јогурт сөзүнә XVI-XVII әсрләрә аид оғуз аталар сөзләриндә дә тәсадүф едилир; Таналудан *јогурд* сағынма; Көјүн дөвләтү синәки *јогурд* тулуғуна гонар, шәһәрә варар; Көјдә *јогурд* бол олур; *Јогурдын* сағынан бораны јемәз; "*Јогурдум* әкшидүр" демиш гары јог [124].

Мүасир дилимиздә ишләнән *гатыг* сөзүнүн илкин мә'насы "јаванлыг" олмушдур: Буғдај әтмәкинә нә *гатыг*; Јорғун дөшәк истәмәз, ач *гатыг* истәмәз [124,с.69,192].

Ордубадын Котам кәнд шивәсиндә *гатых* сөзү "говурма, пајыздан говрулуб сахланылан әт" мә'насыны ифадә едир: -Ағыз, хөрәјин *гатығын сал* [117,с.230]. Ордубад шивәсиндә "сүзүлмүш ајран, ајрандан сүзүлмүш бәрк сүзмә гатыг" мә'насында *чортан//чортдан* сөзү ишләнир. Товуз (Јухары Өјсүзлү), Марнеули (Гасымлы, Бөјүк Муғанлы) шивәләриндә исә туршумуш гатыға *чортан* дејирләр. Ирәван шивәсиндә *чортан* сөзү "гатыг гарышдырылмыш шор" мә'насында гејдә алынмышдыр. *Јогурт* вә *чортан* сөзләри етимоложи чәһәтдән бир көкдәндир. Һәр ики сөз гәдим *јогурмаг//чогрумаг* фе'линдәндир. Һәмин сөзләр арасындакы фонетик фәрг түрк дилләриндәки *ј~ч* сәс ујғунлуғу илә бағлыдыр. *Чогрумаг* фе'линдән төрәмиш *чограт* "гатыг" сөзү Сәфәвиләр дөврүндән әввәл фарс дилиндә ишләнмишдир [86,с.252]. *Јогурт* сөзү мүасир фарс дилинин диалектләриндә *јогорт* "гатыг" шәклиндәдир [360, ч.2, с.752].

Јығла - ағламаг [ДТС,с.266]. Диалект лексикасында (Гах, Шәки, Дәрбәнд) *јығла//јығлә* шәклиндә ејни мә'нада ишләнир. -Би нәвәм вар дуранда көрмәсә мәни ахшамә кими *јығлијәр* (Ш.)[89,с.247].

Јығламаг сөзү Кәркүк түркманларынын дилиндә дә вар: Гәмбәр дурды бахды, гәри сачын ачыб өз-өзүн чалыры, наалә верири, *јығлыры;* Оғлан түрбәнин башында өзүн чалар, *јығлар,* көзүннән су јеринә ган кәли, мигриб охунанда јаннан бир-ки дәнә кечәр ("Арзы Гәмбәр").

Јүклү - һамилә. Ала көзлү көрклү һәлалым *јүклү* годум, Еркәкмидир, гызмыдыр, аны билсәм (КДГ) [97,с.97].

Јүклү "һамилә" сөзү Гах рајону шивәләриндә гејдә алынмышдыр [342,с.26].

Күз - пајыз [ДТС,с.331]. *Күз* сөзү ејни мә'нада мүасир шивәләрдә (Марнеули, Гах, Имишли) ишләнир: -Тахылы сәфдин-*күздә* сула, *күздә* суламадын-бузда сула (Мар.).

Халг шивәләриндә *күз* сөзү илә бағлы олан *күзәм, күздәх', күздүх'* сөзләри вар: *күзәм* "пајызда гырхылан јун" (әксәр шивәләр), күздәх' (Ордубад), күздех' (Шәки) "пајыз оту"; *күздүх'* (Болниси) "пајызда сәпилән тахыл". -*Күздүх'* гары севәр, јаздых күнү; -Гар јағмаса *күздүх'* битмәз (Бол.).

Диалект лексикасында кениш шәкилдә ишләнән *күз//күз//куз* "гузу салынан јер" сөзү дә, бизчә, мәншәчә "пајыз" мә'насында олан гәдим *күз* сөзү илә бағлыдыр. *Күз* сөзү "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә ишләнмишдир: Бир јазын, бир *күзин,* буғајла буғрајы савашдырарларды; *Күз* алмасы киби ал јанағын јыртдынмы, гыз?

Гәдимдә һејвандарлыгла мәшғул олан елат чамааты гышда гышлагда, јајда јајлагда јашајырды. Мүасир дилимиздә *јајлаг* вә *гышлаг* сөзләри ишләнир. Һәмин сөзләрин јаранма јолуна ујғун олараг шивәләрдә *јаздах* (<јазлаг) вә *күздәк* (<күзләк) сөзләри дә олмушдур: јаздах "јазда чобанларын јашадығы јер", *күздәх'* "пајызда чобанларын јашадығы јер" (Тәбриз), *күздәк* "пајыз јурду" (Биләсувар). Бакынын јахынлығында јерләшән Күздәк кәндинин ады да "пајыз јурду" мә'насыны ифадә едир.

Килләтмәк - дијирләтмәк. Шол рәгиби көрә идим чаһ ичиндә бир кәрә, *Киллијәјдим* башына шол сәд һәзаран даш јенә (Нәсими).

Бакы шивәсиндә ејни мә'нада ишләнир:-Ушағлар һәјәтдә килкилә *килләдир* [13,с.283].

Ҝөрклү - ҝөзәл, мүбарәк, мүгәддәс. Гамән аған *ҝөркли* сујың гурумасын; Јығышдырсун - дурушдурсун ҝүнаһыңызы Ады *ҝөрклү* Мәһәммәдә бағышласун; *Ҝөрклү* тәңри, нечә ҹаһилләр сәни ҝөкдә арар, јердә истәр (КДГ) [97,с.41,78,81].

Гах рајону шивәләриндә *ады ҝөркулү* шәклиндә "ҝөзәл" мә'насында ишләнир [342,с.26]. Азәрбајҹан дилинин гәрб шивәләриндә *ҝөрх'лү//ҝөрһлү* (Шәмкир, Товуз) сөзү шәрәфли, шөһрәтли, һөрмәтли, адлы-санлы сөзләринин синоними кими гејдә алынмышдыр: -*Ҝөрһлү* кишијди *ирәһмәтдих'* Кәрәм (Тов.): -*Ҝөрһлү* адам ҝөрһлү дә иш ҝөрәр (Шәм.).

Сагар - ағалынлы, тәпәл. "Тоғлычыглар, дөвләтим *сагар* гоч, ҝәл, кеч!" деди; Ај *сагар* гоч, мәним нерәдән һәлак олаҹағым билдин? (КДГ)[97,с.101].

Мүасир шивәләрдә (Газах,Марнеули,Ҝәдәбәј) *саггар* шәклиндә ејни мә'нададыр: -*Саггар* гочу бәри ҝәти (Газ.); *Саггар* гојунун башы бурдан белә ағ олур (Мар.).

Саз - гамышлыг. Бејрәкин горгусындан гачды, өзини Тана *сазына* салды; Гоа-гоа *саза* дүширди (КДГ) [97,с.66]; *Саз* сөзү ејни мә'нада Шәки шивәсиндә гејдә алынмышдыр: -Донгузун мејли *сазајди* ит дә годы салды *саза*.

Түркмән дилинин ахал шивәсиндә *са:з* шәклиндә "мешәлик" мә'насында ишләнир [441,с.153].

Сајру - хәстә. Ол обада бир јахшы јиҝит *сајру* дүшмүш иди (КДГ) [97,с.79].

Марнеули вә Имишли шивәләриндә *сајры* шәклиндә ејни мә'нада ишләнир: -Нә сағды, нә *сајры* (Мар.).

Мүхтәлиф дөврләрин јазылы абидәләриндә *сајру* "хәстә" шәклиндә ишләнмишдир: Ҝәл ки, сәнсиз бигәрар олду ҝөнүл, Дүшдү гәмдән *сајру*, зар олду ҝөнүл (Нәсими); Сәндән нечә ким, ҹан ајры дүшди, Тән ја чүрүдү, ја *сајру* дүшди (Хәтаи); *Сајруја* дүшвардыр һәмрәһлик етмәк сағ илән (Фүзули).

Сајрады - өтдү, охуду (гуш һаггында) [МК, 442, с.204]. Ҝәдәбәј шивәләриндә *сајрамах//сајрымах* шәклиндә "охумаг (гуш һаггында)" мә'насында ишләнир [380, с.29]. Газах, Шәмкир шивәләриндә *сәјримәх'* фе'ли "гаггылдамаг, вурнухмаг" мә'насыны ифадә едир: -Төјүх' *сәјрииир*, апар фал гој, јохса јазыхар (Шәм.) [13,с.357].

Сајра "охумаг, өтмәк" фе'ли Азәрбајҹан јазылы абидәләринин дилиндә ишләнмишдир: Салгум-салгум таң јелләри әсдикиндә, Сагаллу боз ач турғај *сајрадыгда* (КДГ); *Сајрар* ағаҹ үстә јүз сығырҹын, Аһәнҝ тутар она ҝөјәрчин (Хәтаи).

Сөкәл - хәстә [ДТС,с.510]. Азәрбајҹан дилинин Меһри (Мегри) рајону шивәләриндә "хәстә, зәиф (гарамала аиддир)" мә'насында гејдә алынмышдыр: -Нә тә:р дә ҝөздәри *сөкәл* өкүз ҝөзү кимин галып ағара-ағара е [75, с.65]. Ҝәнҹә, Ҹәбрајыл шивәләриндә *саг-сөкәл* сөзү "тамамилә сағалмамыш, хәстәһал" мә'насыны ифадә едир.

Сонкур//сункур//сункар - шаһин [ДТС, с.508, 514, 525]. Гәдим түрк абидәләриндә шаһин гушунун ады беш сөзлә ифадә олунмушдур: *шункар, лачын, тоган, чагры, кекук*. Бу адлардан үчү Азәрбајҹан дили шивәләри үчүн сәҹијјәви олмушдур: *лачын* "алычы гуш" (әдәби дил вә диалектләр), *шунгар* "шаһин" [270,с.12], *шонгар* "шаһин нөвү" (Урмијә), *доган* "ов гушу" (Шуша). -Бир ағ *доган* алдым, јахшы овлыјыр (Шш.)

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә *сунгур* варианты ишләнмишдир: Ағ *сунгур* гушы еркәкиндә бир ҝөкүм вар.

Халг дастанларынын дилиндә *шонгар* шәклиндәдир: Ҝөјдә шаһин, *шонгар* ҝөрүб чашарсыз, Ол уҹа дағлары нә ҹүр ашарсыз? ("Әсли вә Кәрәм").

Оҹаг - нәсил. Дөвләтлү оғул гопса *оҹагының* ҝөзидир; *Оҹагыңа* бунчылајун өврәт ҝәлсүн; Оғлилә икисини бир јердә өлдүрүң. *Оҹагыны* сөјүндүрүң, - дејү сөјләшдиләр [97,с.31,33,74].

Оҹаг сөзү мүасир шивәләрдә "нәсил" (Марнеули), "тајфа,дәстә" (Ҝөјчај) мә'наларында ишләнир: -Мүғаннынын јарысы бир *ожахданды* (Мар.)[11,с.231].

Ојмаг - тајфа. Көјчај шивәләриндә "тајфа", Сабирабад шивәләриндә "нәсил", Шәки шивәсиндә "нәсил,тајфа", Товуз, Газах, Марнеули шивәләриндә "оба,кәнд" мә'наларында мүшаһидә едилмишдир. -Бизим *ојмага* дијәлләр Орушдар мәһләси (Ш.)[89,с.252].

Гәдим заманларда *ојмаг* сөзү елдән кичик, уругдан бөјүк инсан дәстәсини билдирмишдир. Һәмин лексик ваһид Азәрбајҹан јазылы абидәләринин вә халг дастанларынын дилиндә ишләнмишдир: Әкәр мән сәни бејлә ејләмәјим ки, тобрә бојнунә тахуб *ојмаглар* ичиндә көзүб диләнчилик ејләјәсән, әр декүл оләм; Бир күн бизим *ојмагымызда* аны гонагладылар ["Шејх Сәфи"]; Дәхи һеч көрмәдиләр ел вә *ојмаг;* Апардылар ону зиндана дустаг, Онунчүн јох һавадар, ел вә *ојмаг* (Фәдаи); Обалары *ојмаг-ојмаг,* Олмаз имиш јардан дојмаг ("Әсли вә Кәрәм"); Бәлли олур гоч икидин *ојмагы*, Гара гуш тәк чәкә, јыртагајнагы ("Короғлу").

Өңәлмәк - јахшылашмаг, сағалмаға башламаг. Оғланын гырг күндә јарасы *өңәлди*, сапасағ олды (КДГ) [97,с.39]. *Өн*ӏ*әл//өн*ӏ*әр* фе'ли ејни мә'нада Азәрбајҹан дилинин Товуз, Ханлар вә Кәлбәҹәр шивәләриндә ишләнир: -Јахшы ки, хәстә *өзүн әлиф, өңәлиф* (Тов.); -Хәстә үзү бәриди, *өн*ӏ*әриф,* горхусу јохду (Кәл.).

Өңәл-//өңәр- сөзүнүн әсасында гәдим түркчәдәки *оң-* "сағалмаг, јахшылашмаг" фе'ли дајаныр. Гәдим түркҹәдә бу көкдән дүзәлән *оңар* вә *өңәр* фе'лләри вар [ДТС, с.367,368,386].

Таму//тамуғ - ҹәһәннәм [ДТС,с.531]. Азәрбајҹан дили шивәләриндә *дами* (Гб.,Шам.,А.,Саб.,Көј.), *дам* (Мар.) шәкилләриндә ејни мә'нада ишләнир. *Дамы* сөзү Шуша шивәсиндә "әзаб" мә'насыны билдирир: -Бизим јәррәр һәрдән һәлә исди уладу ки, лап *дами* кими (Гб.) [129,с.239]; -*Дами* кими от төкүлүр, иссидир (Көј.) [41,с.41]; -Ора *дам* кими исди олур(Мар.) [11,с.210]; -Хошәмәл адам *дамыда* галмаз (Шш.) [13,с.170].

Әдәби дил нүмунәләриндә *таму//даму* шәклиндә гәдим түркчәдәки мә'нада ("ҹәһәннәм") ишләнмишдир: Ашигүн *тамуси* јариндән ираг олдығыдур; Учмаг илә ризван бәнәм, *таму* илә сө'бән бәнәм (Нәсими); *Дамулар* одуну јандырансан (Хәтаи); Фиргәтин *даму* тәк әзаба дөнмүш (Вагиф).

Тарагга - фишәнк. Јүз адам сечилүң, *тарага* чатладың, оғланы горгудың (КДГ) [97,с.107]. Шуша шивәсиндә *тарагга* шәклиндә ејни мә'нада ишләнир: -Бајрамда *тарагга* атардых.

Һәмин лексик ваһид Ордубад шивәсиндә "ичәрисинә барыт гојулмуш кағыз, фишәнк" мә'насында мүшаһидә едилмишдир [117,с.255].

Ј.В.Чәмәнзәминли "Һәјатымын 20 или" әсәриндә новруз бајрамыны тәсвир едәркән *тарагга* сөзүнү ишләтмишдир: "Сонра тонгал галајыб үзәриндән атылардыг, фишәнк - *тарагга* атардыг, торан говушанда да анам кичичик пиј шамлар јандырыб евин ич вә дыш диварларына јапышдырар, ишыг аләмә јајылларды".

Тез - гачмаг, гачыб кетмәк [ДТС,с.557]. Һәмин сөз Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында (Газ.,Ағд., Кәл., Бил.,Ҹәб.) әсасән *тәз-*, бә'зән дә *тез-* (Газ.) шәклиндә "һүркмәк,һүркүб гачмаг" мә'насында ишләнир: -Голхозун гојуннары бы кечә *тәзиб* јатагдан чыхмышдылар (Орд.) [13,с.376].

Тәз фе'ли Азәрбајҹан әдәби дили тарихиндә ишләнмишдир: Әсмә кәһи солда, каһи сағда, *Тәзмә* кәһи јолда, каһи дағда (Хәтаи).

Түлә - түкүнү төкмәк. Ат *түләди* [ДТС,с.596]. Диалект лексикасында (Гб.,Шам.,Ш.,Ҹәб.,Г.,Шәм.,Кәл.) *түлә-* сөзү "түкүнү төкмәк, түкүнү дәјишмәк" мә'наларында мүшаһидә едилмишдир: -Бу тојух түкүнү *түлүјүр* (Ш.) [13,с.392].

Түпи - күләк, боран [ДТС,с.598]. Күрҹүстан әразисиндәки Азәрбајҹан дили шивәләриндә *түпү* шәклиндә "боран" мә'насында гејдә алынмышдыр [270,с.15].

Түтүн - түстү [ДТС,с.601]. Бакы шивәсиндә *түтүн* сөзүндән дүзәлмиш *түтүнлә* - "түстүләмәк" фе'ли ишләнир: -Очаг түтүнләјир.

Түтүн "түстү" сөзү Азәрбајчан әдәби дили нүмунәләриндә ишләнмишдир: Чыхды ичимдән *түтүн*, чәрхи бојады бүтүн (Нәсими); Бир пара ағачлары јахырсан, Мәрдүм көзүнә *түтүн* тахырсан (Хәтаи); Башда һәр түк ешг одундан бир *түтүндүр* ким, чыхар [Фүзули); Јанарсан тәпәдән чыхар *түтүнүн*, Тутушар боғазын, кәсиләр үнүн (Вагиф); Јанарам, јанарам, *түтүнүм* түтмәз, Аһ чәкәрәм, аһым кимсәјә јетмәз ("Әсли вә Кәрәм").

Улыс - ел, өлкә (Күлтикин абидәси). Гәдим заманларда *улус* сөзү ән бөјүк инсан дәстәсини дә билдирмишдир. Улус елләрә, ел ојмаглара, ојмаг уруғлара бөлүнүрдү [86,с.155].

Азәрбајчан дилинин Меһри рајону шивәләриндә улус сөзү "вәтән, ел, оба" мә'наларында гејдә алынмышдыр: -Гарып чалај-вәтән олур *улусундан*, елиннән кедир пул газанмаға [75,с.63].

Һәмин лексик ваһид Азәрбајчан әдәби дили тарихиндә ишләнмишдир: Бир зәррә оду салыб чаһана, Одларсан *улусу* јана-јана (Хәтаи); Даг-даш јанар, *улус*, ојмаг, ел ағлар (Видади); Кәрәмәм нечолду *улусум*, елим, Јар-јар сөјләмәкдән лал олду дилим ("Әсли вә Кәрәм"); Саг кедәсән *улусуна*, елинә; Вәтәнимдән, *улусумдан* јад олдум, Јада салмаз гоһум-гардаш, ел мәни ("Короғлу").

Уруг - тохум; гәбилә, нәсил [ДТС,с.615]; *уруг* "тохум; тајфа", *урыг-турыг* "гоһумлар,һәмтајфалар" [МК,442, с.306].

Азәрбајчан дили шивәләриндә *уруг* сөзүнүн "нәсил" мә'насы кениш јајылмышдыр: *уруг* "нәсил, өвлад, тајфа" (Көјчај); "тајфа, нәсил, әграба" (Сабирабад); "нәсил" (Јардымлы, Чәлилабад, Гах); *уруг-туруг* "нәсил" (Ағдам, Шуша, Чәлилабад, Ләнкәран). -Һеш бүтөј *уруг-туругуңузда* белә ағыллы ушаг олмујуф (Шш.).

Муған шивәләриндә *могруг // мугруг* (башчы) сөзү ишләнир ки, бунун да икинчи тәрәфини *уруг* сөзү илә әлагәләндирмәк олар: *муг уруг>мугруг.*

Азәрбајчан дилинин Меһри (Мегри) рајону шивәләриндә *урух//урых* сөзү адәтән мал-һејван нәсли, бә'зән исә инсан нәсли мә'насында ишләнир. Һәмин шивәдә бу сөзүн инсан нәсли илә бағлы олан бир аталар сөзү вар: -*Уругум олсун, Урумда олсун.*

Уруг сөзү "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә "нәсил" мә'насындадыр: Аслан *уругы*, султан гызы, өлдүрмәкә мән сәни гыјармыдым?

Усал - гајғысыз, сәһләнкар; тәнбәл, фәрсиз [ДТС, с.616]; *осал киши* "иш билмәјән, гәфләт басан адам" [МК,442,с.187]. Гарабағ шивәләриндә *осал* сөзү иш бачармајан, тәнбәл, фәрсиз адама аид едилир. Шамахы шивәсиндә *осал* сөзү "тәнбәл, ағыр иш көрән" мә'насыны ифадә едир: -*Осал* арвадун өји һәмәшә төр-төкүнтү олур (Шам.)[13,с.347].

Үјүшмәк - јығышмаг, топлашмаг. Дәрәләрдә, дәпәләрдә кафәрә гырғун кирди, лешинә гузғун *үшди*; Бирәләр Дәли Гарчара *үјишдиләр;* Кафәрләр *үјүшәр,* гылынчын јалын еләр, кафәри өкинә гатуб говар (КДГ) [97,с.50,57,91].

Үјүшмәх' фе'ли Газах, Шәмкир шивәләриндә ејни мә'нада ишләнир: -Башыма нә *үјүшүфсүңүз*, кедип бағдабахчада ојнасаңыз (Шәм.) [98,с.194]; -Ары башыма елә *үјүшдү* ки, күжнән гачыф гутардым (Газ.)[13,с.339].

Шешмәк - ачмаг. Мәнүм әлүми *шешиң*, голча гопызым әлүмә верүң, ол јикиди дөндәрәјим; Әлини *шешдиләр*, голча гопузын әлинә вердиләр [КДГ) [97,с.40].

Мүасир шивәләрдә (Шәмкир) *шешмәх'* шәклиндә ејни мә'нада ишләнир: -Ағрын алем, ала бу јумағы *шеш* маңа көмејлә [98,с.202].

Шорламаг - шиддәтлә ахмаг (гана аиддир). Ағзунла јүзиндән ган *шорладајдым*; Гара ганы *шорлады* көзинә

енди; Бурнындан ганы дүдүк киби *шорлады* [97, с.47, 76,109].

Диалект лексикасында *шорламаг* (Бакы) шәклиндә ејни мә'нада ишләнир: -Тез ол бир шеј көтүр, бағлыјаг, ган көр нечә *шорлыјир (Б.)*.

Шүлән. Халг шивәләринин лүғәт тәркибинин гәдим гатларына аид олан лексик ваһидләрдән бири гәдим оғузларын дили вә етнографијасы илә бағлы олан *шүлән* сөзүдүр. Һ.Араслы "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә һәмин сөзүн "бөјүк гонаглыг" мә'насында ишләндијини көстәрмишдир. Әслиндә исә абидәдә *шүлән* сөзү һәр чүр гонаглыг мә'насында јох, мүәјјән мәгсәдлә, нијјәтлә халг үчүн верилән үмуми зијафәт мә'насында ишләнмишдир. Нүмунәләр буну ајдын шәкилдә көстәрир: Ағ ајылда ағча гојуны сорар олсан, Ағам Бејрәкин *шүләнијди*. Ағам Бејрәк кедәли *шүләнилм* јог; Ағајылда ағча гојуным саңа *шүлән* олсун; Ағча јүзлү оғлына ағча гојун *шүлән* верди.

"Китаби-Дәдә Горгуд"да *шүлән јемәји* ифадәси "тој-да (дүјүндә) верилән јемәк" мә'насында да ишләнмишдир. Бејрәк Јаланчы оғлу Јаланчуғун тојунда Газан бәјдән белә бир хаһиш едир: "Султаным, мәни госаң да *шүлән јемәкиң* јанына варсам. Гарным ачдур, тојурсаң," - деди.

"Китаби-Дәдә Горгуд" бојларында, үмумијјәтлә, гонаглыг, зијафәт мә'насында даһа чох *тој, тојламаг, гонагламаг* сөзләриндән истифадә олунмушдур: Ханлар ханы хан Бајындыр јилдә бир кәррә *тој* едиб, Оғуз бәкләрин *гонагларды*. Кенә *тој* едиб, атдан-ајғырдан, дәвәдән буғра, гојундан гоч гырдырмышды; Дәпә киби әт јығ, көл киби гымыз сағдыр! Улу *тој* елә, һачәт дилә; Дирсә хан диши әһлинин сөзилә улу *тој* еләди, һачәт диләди; Галын Оғуз бәкләрини чағырды, *гонаглады;* Оғланчығымың илк авыдыр; ганлу оғуз бәкләрин *тојлыјајым!* - деди; Хан дәхи Бәкили *гонаглады*; Таш Оғуз бәкләринә ағырлыг едүб *тојлады*.

Гәдим түрк дилиндә *тој* сөзү "бөјүк гонаглыг" мә'насыны ифадә етмишдир [299,с.572].

Марағлыдыр ки, "Китаби-Дәдә Горгуд"да тәсвир олунан оғуз елинин адәтинә көрә, шүлән заманы гојун (ағча гојун), тој, гонаглыг үчүн исә атдан ајғыр, дәвәдән буғра, гојундан гоч кәсилир. Бу, бир даһа *шүлән* сөзүнүн ади гонаглыг мә'насында олмадығыны, даһа чох гәдим бир адәт вә мәрасимлә бағлы олан вә бүтүн халга верилән үмуми зијафәт мә'насында ишләндијини көстәрир. Орхан Шаиг Көкјај *шүлән* сөзүнүн ашағыдакы мә'наларыны верир: Султанларын вә бәјләрин чәкдији сүфрә, бүтүн халг үчүн һазырланмыш јемәк, әскәрә вә халга верилән үмуми зијафәт; үмуми гурбан јемәји [460,с.287].

Шүлән сөзү "Китаби-Дәдә Горгуд"дан сонракы дөвр әдәби дилимизин лүғәт тәркибинин актив фондуна кирә билмәмиш, јалныз мүәјјән шәрти мәгамларда ишләнмишдир. "Шејх Сәфи" тәзкирәсиндә *шылан чәкмәк* "гонаглыг дүзәлтмәк" [379,с.28] ифадәси вар. Һәмин лексик ваһид Ашыг Әләскәрин дилиндә дә өзүнү көстәрир:

Газах бәјләриндән гонағы кәлди,
Бир һәфтә зијафәт көјә јүксәлди,
Шаһ Аббас *шүләнли* мәчлис дүзәлди,
Һатәм сүфрәсини ашды Аннах бәј. [32,с.201].

Шүлән сөзүнә "Сәјјад вә Сәдәт" адлы дастанда да раст кәлинмишдир:

Јүз бирим атлана, јүз бирим дүшә,
Күндә јүз өјәчим чәкилә шишә,
Ағры дағы кими *шүләним* бишә,
Ахар Араз кими сел јағым ола. [7,с.340].

Гәдим вә етнографик сәчијјәли *шүлән* сөзү мүасир Азәрбајчан дили шивәләриндә јашамагдадыр. Бакы шивәсиндә *шылан* сөзү *тој* сөзү илә јанашы ишләниб "гонаглыг" мә'насыны верир: -Фатмаханымкилдә *тој шыландү* [184,с.210].

Шулән, шулән еләмәк сөзләри Гарабағ шивәләриндә "мүфтә бол јемәк", "малыны дағытмаг, малыны пајламаг, јејиб дағытмаг" мә'наларыны ифадә едир: -*Шулән* јаны о демәх'ди кин, малынын гәдрин билмирсән, пајлајырсан; -*Шулән еләдим,* јаны малымы дағытдым; -Ә: јемәх' *шуләниди;* -Чанавар гојуну *шулән еләди* (Бәр.-Ләнбәран к.).

Кәдәбәј рајонунун Шыных зонасында *шулән* сөзү (*шулән, шулән чәкмәк*) "мүфтә јемәк; јејиб дағытмаг" мә'наларында ишләдилир: -Кетдим көрдүм *шулән* дүшүф, мән дә гошулдум бир јандан; -Нә *шулән* чәкирсән, са:фсызды нәди?

Көјчајын Бығыр кәндиндә *шилан* сөзү "бол,боллуг" мә'насында гејдә алынмышдыр: -Мәчлисдә һәр шеј *шиланды* [41,с.76].

Гәдим *шулән* сөзү Азәрбајчан дили шивәләриндән талыш дилинә дә кечмишдир: *шулән* "чох,бол" [335,с.17]. Мүасир түрк дилиндә *шөлен* (зијафәт) шәклиндә ишләнир [408,с.812].

ИЛКИН МӘ'НАСЫНЫ САХЛАМАГЛА ФОНЕТИК ДӘЈИШИКЛИЈӘ УҒРАЈАН СӨЗЛӘР

Авсал - дабаг хәстәлији. *Авсал* олмуш тана киби ағзынын сујы агды (КДГ) [97,с.87]. Мүасир шивәләрдә *өјсәл* шәклиндә ејни мә'нада ишләнир. Һ.Араслы "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндәки *авсал* сөзүнү мүасир шивәләрә ујғун олараг *өјсәл* шәклиндә охумушдур [96,с.96].

Аңыт - өрдәјә охшар суда үзән гырмызы рәнкли гуш [ДТС,с.47]. Ағдаш вә Шуша шивәләриндә *ангут* шәклиндә "узунбоғазлы өрдәјә охшар бир гуш" мә'насында ишләнир [13,с.36]. Урмијә шивәсиндә *ангут* сөзү "чөл газынын бир нөвү" вә мәчази мә'нада "узун, зәифликдән сүмүкләри чыхмыш адам" мә'наларыны ифадә едир.

Аркар - дағ кечиси [ДТС,с.54]. Диалект лексикасында *аргалы* (Газах) фонетик тәркибиндә "вәһши гоч, кечи" мә'насында ишләнир. -Ојчу Мансыр бир *аргалы* вурмушду [13,с.39].

Аркар вә *аргалы* сөзләриндә түрк дилләринин гәдим *р~л* сәс ујғунлуғу өзүнү көстәрир.

Арығ - тәмиз [ДТС, с.51]. Мүасир Азәрбајчан дили шивәләриндә бу сөз ејни мә'нада *ары* формасында мүшаһидә едилир: -Ајдан *ары,* судан дурујам (Гар.).

Сөз сонунда *г* самитинин дүшмәси түрк дилләринин тарихиндә өзүнү көстәрән бир хүсусијјәтдир: *улуг>улу, сарыг>сары, ајыг>ајы, капыг>гапы, камуг>һамы* вә с.

Гәдим *арыг* сөзү Азәрбајчан әдәби дили материалларында *ары* шәклиндәдир: *Ары* көнүлдә пас олса, шәраб ачар (КДГ); *Ары* көвтар, еј сәнәм, керчәкләрин ниттиндәдүр, Һәр дили әкридә јогдур *ары* көвтар, истәмә (Нәсими); Авлахда бу күн авларикән, јарә јолухдум, Бир ајдан *ары,* күн кими дидарә јолухдум (Хәтаи).

Азук - азугә. Јадағ аты чарук, күчи *азук.* -"Пијаданын аты чарыг, күчү азугәдир" [ДТС,с.73].

Азәрбајчан дилинин гәрб шивәләриндә *азых* шәклиндә ишләдилир: *азых* - азугә, јол тәдарүкү. -Арват, бир аз *азых* һазырла, одуна кедәҹәм (Шәмкир); *азых* (Газах) - јол әрзағы.

Гәдим түрк формасы илә мүгајисәдә *азых* сөзүндә *у>ы* вә *к>х* дәјишиклији баш вермишдир. Алтај дилинин туба диалектиндә Азәрбајчан дили шивәләриндә олдуғу кими сөзүн додагланмајан саитләрин аһәнкинә ујғун шәкли ишләнир: *азык* "азугә,еһтијатда олан әрзаг" [227,с.98].

Азуг сөзү Азәрбајчан әдәби дили материалларында "јол үчүн көтүрүлән әрзаг" мә'насында ишләнмишдир: Мән бу оғланы алајын, ава кедәјин. Једи күнлик *азугла* чыгајын (КДГ); Јөнәлдин бир јола сән ки, узағдыр, бәндини тәрк ет, *Азугсуз* кишиләр дөзмәз бу јолларын узағына (Нәсими).

Бизчә, гәдим инсан дүшәркәси - Ашағы Палеолит дөврүнә аид *Азых* мағарасынын ады "ајы" мә'насында олан *азыг* сөзү илә дејил, мәһз "азугә, еһтијатда олан әрзаг"

мə'насыны ифадə едəн *азук//азык* сөзү илə бағлыдыр. Хатырладаг ки, Азəрбајҹан дилиндəки *ајы* сөзү *азык* сөзүнүн дејил, гəдим *ајыг* (ајы) формасынын сəс дүшүмү һадисəсинə уғрамыш шəклидир (сөз сонундан "ғ" сəси дүшмүшдүр) [69]. *Азых* мағарасында чохлу очаг јерлəринин, күлкөмүр галыгларынын вə ов һејванлары сүмүклəринин тапылмасы Азых топониминин доғрудан-доғруја гидаланма вə əрзаг еһтијаты илə бағлы олараг мејдана чыхмасы еһтималыны гүввəтлəндирир. Бурада Гəрби Алманија археологу Мүллер-Бекин кəлдији нəтиҹəни гејд етмəк јеринə дүшəр: "Гəрби Алманија археологу Мүллер-Беки узун мүддəт иди ки, бир суал дүшүндүрүрдү. Нə үчүн гəдим инсанлар јашајыш үчүн бир јох, бир нечə мағарадан истифадə едирмишлəр? Онлар ағаҹдан, дашдан, мамонт сүмүјүндəн дə мағара тикирмишлəр.

Мə'лум олмушдур ки, гəдим инсанлар надир һаллардa, јалныз тəбии фəлакəт вə дүшмəнлəрин һүҹуму заманы мағараларда кизлəнирмишлəр. Галан вахтларда исə мағарадан "сојудучу" кими истифадə едибмишлəр. Бə'зи мағаралар мəтбəх вə нечə дејəрлəр, "ичтимаи иашə" ролу ојнајырмыш" [104].

Бу гејдлəрин Азых мағарасынын гурулушу, онун адынын мə'насы вə гəдим инсанын һəјатында ојнадығы ролла нə гəдəр јахындан сəслəшдији көз габағындадыр. Азых мағарасында бир-бирилə бирлəшəн алты салонун олдуғу бəллидир [19,ч.1,с.183]. Азых мағарасы һəм сығыначаг, һəм дə əрзаг еһтијатынын сахландығы јер олмушдур.

Базламач - сачда биширилəн фəтир. Кəлдин ол ким солдыран сојдыр, сапандача јериндəн уру турар, əлин-јүзин јумадан тогуз *базламач* илəн бир күвлəк јоғурд кəвəзлəр, тојынча тыга-баса јејəр, əлин бөкринə урар, ајдар.

Базламач сөзү мүасир Азəрбајҹан дили шивəлəриндə мүхтəлиф фонетик тəркиблəрдə ишлəнир: *боздамач* (Бакы, Губа, Исмајыллы), *боззамас* (Шəмкир), *баздамаш* (Кəлбəҹəр). -*Боздамач*, əлим хəмир, гарным ач (Б.).

Гəдим форма илə диалект формаларыны мүгајисə етдикдə шивəлəрдə базламач сөзүндə *а>о* саит дəјишмəси (боздамач, боззамас) вə *л>д, л>з, ш>с, ч>ш* самит дəјишмəлəри (боззамас, боздамаш) баш вермишдир.

Бар - кетмəк, јола дүшмəк [ДТС,с.83]. Гəдим *бар*-фе'ли Азəрбајҹан дилиндə *б>в* һадисəсинə мə'руз галараг *вар*- "кетмəк" шəклиндə ишлəнмишдир. Мүасир шивəлəрдə (Газах, Товуз, Ханлар, Шəмкир, Марнеули) *варыф кет* шəклиндə мүшаһидə едилир: -Дөјрүш дə *враыф кедəр* (Газ.). -Чох отурмады, иши вар дејəн *варыф кетди* (Хан.) [130,с.26-27].

Вармаг "кетмəк" фе'ли тарихəн əдəби дил материалларынын дилиндə ишлəнмишдир: Мəслəһəт кəрдилəр ки, Дəдə Горгут *варсун;* Бəрдəјə, Кəнҹəјə *варуб* вəтəн тутды (КДГ); Зүлфүнə долашды көнлүм, билмəди ашүфтə ким, Зүдфүн учундан нə чох-чох јелə *варды* башлəр (Нəсими); *Вармаг* һəвəсини тəрк гылдым, Гуртулмаға шимди разы булдум (Хəтаи); *Варə-варə* əһдү пејмани фəрамуш ејлəдин (Фүзули); *Вара-вара* артды зүлмү ситəмин (Вагиф).

Белкү - нишан, əламəт [ДТС,с.93]. Диалект лексикасында *бəлкə//бəлјə* шəклиндə ишлəнир: *бəлкə* (Кəнҹə, Кəлбəҹəр), *бəлјə* (Шəки) "евлəнəн оғлан тəрəфиндəн гыз евинə көндəрилəн биринчи нишан"; *бəлкə* (Ағдаш) "əкин јерлəринин һүдудуну билдирəн нишан"; *бəлкə* (Бакы) "ағаҹ давасында гола сарынан галын парча". -Бу јерə *бəлкə* гој (Ағд.); -Нəсирин *бəлкəсини* гајтардылар (К.).

Буғра - дəлүк дəвə [ДТС,с.120]. Мүасир шивəлəрдə *бугур* (Газах), *быгыр* (Салјан) фонетик тəркибиндə "ики өркүҹлү еркəк дəвə" мə'насында гејдə алынмышдыр. -Дəвəнин *бугуру* гуатды олар (Газ.)[13,с.82].

"Китаби-Дəдə Горгуд"да *бугра* сөзү "еркəк дəвə" мə'насында ишлəнмишдир: Атдан-ајғырдан, дəвəдəн *буғра,* гојундан гоч өлдүркил.

Есүр - сəрхош олмаг [ДТС,с.184]. Бəрдə, Имишли шивəлəриндə "гызмаг, чоша кəлмəк, һəјəҹанланмаг (дəвəјə аиддир)" мə'насында *əсримəк* шəклиндə ишлəнир.

Әсримәк фе'ли Нәсиминин дилиндә "сәрхош олмаг" мә'насындадыр: Көзләрин ајығмыдур, ја *әсримиш?*

Фолклор материалларынын дилиндә *әсримәк* сөзү мүасир шивәләрдәки мә'наны ("гызмаг, чошa кәлмәк") ифадә едир: *Әсримиш* маја көрдүм, Голтуғунда нәр кизләр (Бајаты); Чәнлибел үстүндә *әсрәмиш* нәрсән, Дүшмән габағында дајанан әрсән ("Короғлу").

Јанчык//јанчук - чанта, пул кисәси [ДТС,с.232]. Күрчүстан әразисиндәки Азәрбајҹан дили шивәләриндә *јанчах* "кисә, пул кисәси" шәклиндә ишләнир [270,с.8].

Сығта -ағламаг, һөнкүр-һөнкүр ағламаг [ДТС, с.503]. Диалект лексикасында ағламаг фе'ли илә јанашы ишләниб *(агла-сыхда)* "ағламаг, көзләрини сыхараг јаш чыхармаг" мә'насыны ифадә едир: -Аз ағла-*сыхда*, оннан са: көмәј олмаз (Бол.)[171,с.68].

Агла вә *сыгла* фе'лләринин јанашы ишләнмәси "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә дә өзүнү көстәрир: Јолын гыјысын алуб отурды, *аглады, сыглады.*

Тангаһ (Чәбрајыл), *тангах* (Салјан) "пул, сәрмајә"; *тәнкә//танхапул* (Бакы) "варлы; әлиндә пул сахламајан". -Кишинин әлиндә *тангахы*" вар (Сал.) [13,с.371]; *-Танхалы* адам; -Мәнә *танхазад* вәрмүшдүн бәкәм? (Б.) [184, с.193].

Тәбриз шивәсиндә *дангыр* "аз дәјәри олан пул" формасы мөвчуддур [86,с.226]. Изаһлы луғәтдә *тангаһ* сөзүнүн "пул, вар-дөвләт, дөвләт" мә'налары көстәрилир [14, ч.4, с.133].

Ш.И.Хәтаинин дилиндә *тәнкә* "пул" сөзү ишләнмишдир. Сәфәвиләр дөврүндән әввәл вә сонра фарс дилиндә *тәнхаһ* "гызыл-күмүш пул, пул" сөзүндән истифадә олунмушдур. Фарс дилиндә *тәнкә* формасы да ишләнирмиш: *тәнкә* - гызыл вә пулун бир мигдарыдыр. Һ.Зәринәзадә һәмин сөзүн гәдим шәклини *тынга//тунга//танга* кими бәрпа едир вә *тәнкә* сөзүнү фарслашмыш форма һесаб едир. Фарс дилиндә *тәнхаһ* сөзүнүн фонетик инкишафы белә кетмишдир: *тынга//танга>тәнкә>тәнха>тәнхаһ.* Гәдим *тынга* сөзү XIV әср рус дилиндә *деньга,* мүасир рус дилиндә исә *деньги* "пул" шәклиндәдир [86,с.225-227].

Толма//толмасы - бешик нөвү. *Толмасы* бешикдә бәләдүким оғул; *Толма* бешикләрдә бәләдүким оғул (КДГ) [97,с.47,82].

Бу сөз һазырда Чәнуби Азәрбајҹан шивәләриндә *доламач* "бешик" вә *толма* шәкилләриндә ишләнир. -Ушах *доламачда* јатди.

Түш - јухукөрмә, јуху [ДТС,с.599]. Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында ејни мә'нада *туш* (Газах, Загатала, Фүзули) шәклиндә ишләнир: -Бир күн бир јахшы *туш* көрдүм (Заг.) [13,с.391]; *-Тушда* көрдүм Чован кәлиф (Фүз.) [108,с.122].

Газах рајонунун Муғанлы кәндиндә *туш,* Марнеули рајонунун Сабиркәнд кәндиндә *чуш* "јуху, рө'јә" формалары гејдә алынмышдыр [11,с.241].

Һәмин лексик ваһид Азәрбајҹан әдәби дили нүмунәләриндә ејни мә'нада *душ//душ* фонетик тәркибиндә ишләнмишдир: Билүрмисин, гарындашым Гаракүнә *душимдә* нә көринди? Ханым гардаш, мәним бу *душими* јорғыл маңа! -деди; Бу *души* Јекнәк јолдашларына һекајәт ејләди (КДГ); Хаһ дәрвиш олаву хаһ гәни, Усу азар *душунда* көрсә сәни (Фүзули); Јатмышдым ашкара көрдүм *душуму,* Әзәлиндән мән билирдим ишими ("Короғлу").

Мүасир түрк дилиндә *душ* "јуху, јухукөрмә" шәклиндә ишләнир [408,с.255].

Түңүр - гуда, гоһум [ДТС,с.597]. Азәрбајҹан дилинин Болниси рајону шивәләриндә *дүнкүр* "гуда" шәклиндә тәсадүф едилмишдир. Һәмин сөз мүасир түрк дилиндә *дүнүр* "елчи, гудалар" шәклиндәдир [408,с.253].

Карағу - кор [ДТС,с.424]. Шәмкир рајону шивәләриндә *гарој* шәклиндә ејни мә'нада ишләнир. -Азаррадым, көздәрим *гарој* олмушду, сонра дохдуррар сағалтды [13, с.119}. Зәнкилан рајону шивәләриндә *гарав* сөзүнүн "тојуг хәстәлији" мә'насы вар, лакин бу сөз кечәләр көзү

көрмәјән адамлар үчүн дә ишләдилир. *-Гарав* адамлар кечә көрмәздәр [13,с.112].

Гәдим түркчәдәки *карагу* сөзү Азәрбајчан дили шивәләриндә *г>в>ј, а>о* сәс дәјишмәләринә вә *у* саитинин дүшүмү һадисәсинә мә'руз галмышдыр; *карагу>гарав>гаров>гароj.*

Катун - ханым, кубар гадын, әсил-нәчабәтли; һөкмдарын, адлы-санлы адамын арвады [ДТС,с.436]. Азәрбајчан дили шивәләриндә *хатун//хатын* шәклиндә һәм ајрыча, һәм дә *ханым, киши* вә *гыз* сөзләри илә јанашы ишләнир: *хатун//хатын* (Шәки) -арвад, гадын. -Көрди бир көзәл *хатун* вар әрәвин арвады (Ш.) [89,с.259]; *ханым-хатын* (Газах,Гарабағ) - әсил-нәчабәтли, һөрмәтли, көркәмли гадын; *хатыншы//хатынкиши* - гадын; *гызхатын* - гыз (Гах). Тәбриздә көзәл, зәвглә кејинмиш гызлара вә кәнч гадынлара *хатын гыз, хатын кәлин,* јашлылара исә *ханым-хатын арвад* дејирләр [334,с.159].

Хатун сөзү "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә "ханым, арвад, гадын" мә'наларында ишләнмишдир: Дирсә ханың *хатуны* сојламыш, көрәлим, нә сојламыш; Бөјлә дикәч Дәрсә хан *хатуныма* чаваб вермәди; Дәрсә ханың *хатуны* гајытды, кеpу дөнди; "Газан бәкүң *хатуны* ганғыңуздыр?" - деди; Бојы узун Бурла *хатун* оғлунуң јамачына кәлди; Басат алтунлу күнлүкин тикүб отурар икән көрдиләр ки, бир *хатун киши* кәлүр; Бәкил көрди, *хатун кишиниң* әгли кәличәси ејүдүр.

Кирит - ачар [ДТС,с.309]. Азәрбајчан дилиндә фонетик дәјишиклијә уғрајараг *килид* "гыфыл" шәклиндә ишләнир. Бу сөзүн фарс мәншәли һесаб олунмасы [14, ч.3, с.65] инандырычы дејил. *Килит* сөзүнүн "ачар" мә'насында ишләнмәси Дәрбәнд, Чәбрајыл вә Ордубад шивәләринә хасдыр: *-Килитлә* гыфылы ачылар (Орд.) [13,с.261].

Гәдим *кирит* сөзү Азәрбајчан дилиндә *р>л, т>д* сәс дәјишмәләринә уғрајараг *килид* шәклини алмышдыр. *Килид* "ачар" сөзү Азәрбајчан әдәби дили нүмунәләриндә

ишләнмишдир: Әлли једди гәл'әниң *кәлидини* алан Иләк гоча оғлы Дөнәбилмәз Дуләк Уран маңа деәрләр, - деди (КДГ); Кишвәри-әмнү афијәт мә'рифәтин *килидидүр* (Нәсими).

Көнәк - габ, ведрә, тулуг [ДТС,с.315]. Күрчүстан әразисиндәки Азәрбајчан дили шивәләриндә *куләк//күнәк* шәклиндә "ведрә, су габы, чијин ағачы (һәр ики башындан ведрә асыб чијиндә дашымағ үчүн аләт)" мә'наларында мүшаһидә едилмишдир [270,с.14]. Һәмин лексик ваһид түрк дилиндә вә Алтај дилинин куманды диалектиндә дә ишләнир: *күлек* "дәстәкли дәрин габ (бал, сүд вә с. үчүн)" [408,с.580], *көнөк* "ведрә" [228,с.226].

Күдәкү - күрәкән [ДТС,с.324]. Азәрбајчан дилинин диалект лексикасында мүхтәлиф фонетик тәркибләрдә ишләнир: *кәв//кијәв* (Шәрур), *кијәв* (Чулфа), *кијо://кијов* (Губа), *көј* (Газах, Товуз, Марнеули, Дманиси, Көјчај) "күрәкән"; *кәв* (Шаһбуз), *көј* (Шәки) "језнә". - Әлинин *көјү* данна бизә кәләчәк (Кеј.) [41,с.55].

Алтај дилинин туба диалектиндә *күје* "күрәкән" формасындадыр.

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә *көјкү* "күрәкән" шәклиндә ишләнмишдир: Хан бабамың *көјкиси,* Гадын анамың севкиси; Көрди дүкүндә *көјкү* ох атар.

Огуз аталар сөзләриндә һәмин сөзүн *күрәки* формасы вар: *Күрәки* огул олмаз [124,с.169].

Окра - кишнәмәк. Ат *окрады* [ДТС,с.368]. Диалект лексикасында *охранна* (Исмајыллы, Марнеули, Дманиси, Газах), *охра* (Кәлбәчәр) шәклиндә ејни мә'нада ишләнир. -Нә варса, ат јаман *охранныјыр* (Исм.); -Ат јаман *охрыјыр* (Кәл.).

Огра "кишнәмәк" фе'ли "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә вар: Сагалы узын тат әри баңладыгда, Бәдәви атлар иссини көрүб *оградыгда.*

Саб - сөз, нитг [ДТС,с.478]. Гах рајону шивәләриндә *сәб* "нитг" шәклиндә ишләнир [342,с.26]. Гәдим форма илә мүгајисәдә *сәб* сөзүндә *а>ә* дәјишмәси баш вермиш-

дир. Һәмин лексик ваһид башга шивәләрдә *сав (сөз-сав), сов (сөз-сов), со: (сөз-со:)* фонетик тәркибиндә өзүнү көстәрир. *Сав//сов//со*: формаларынын мејдана чыхмасы *б>в, а>о* дәјишмәләри вә *в* самитинин дүшмәси илә аладардыр.

Тутуғ - киров [ДТС,с.592]. Шуша шивәсиндә *туту* шәклиндә "киров" мә'насында ишләдилир: -Бир хәли *туту* вериф пул алды [13,с.391].

Гәдим *тутуғ* сөзү шивәдә сонунҹу *г* самитини итирмишдир.

Үтрүк - һиҹләкәр [ДТС,с.629]. Гәдим түркҹәдәки *үтрүк* сөзү сәс дүшүмү (р сәсинин дүшүмү) һадисәсинә уғрајараг мүасир Азәрбајҹан дили шивәләриндә (Ордубад, Ҹәбрајыл, Лачын, Ағдам) *үтүх'* шәклиндә "бачарығлы, һиҹләкәр" мә'насыны ифадә едир: -Сән мәннән *үтүх'сән* (Лач.); -Машаллаһ Осман чох *үтүх'* оғланды *(Аг.) [13, с.401]*.

Чөзмәк - ачмаг. Атындан енди чобаның әлләрин *чөзди*; Кафәрләр оғлана аман вердиләр, әлин *чөздиләр*, көзин ачдылар (КДГ) [97,с.46,74].

Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында *чөздәмәх'//чөзәләмәх'* (Ағдам, Бәрдә, Ханлар, Товуз, Марнеули, Болниси, Шаһбуз, Ҹәбрајыл, Кәлбәҹәр), *чөзәләмәк* (Шамахы, Әли Бајрамлы, Сабирабад) шәкилләриндә "ачмаг, ачыб төкмәк, узатмаг" мә'насында мүшаһидә едилмишдир.

Чөзмәк "ачмаг" сөзү Нәсиминин, Хәтаинин әсәрләриндә дә ишләнмишдир: Еј бана мүшкин сачундан көнлүни гуртар дејән, Ганғы агилдүр *чөзән* зәнҹирдән диванәси (Нәсими); Дедим ки, әја, сәба, инди, Асудә отур *чөзүб* кәмәнди (Хәтаи).

ИЛКИН МӘ'НАСЫНА ЈАХЫН ОЛАН СӨЗЛӘР

Аӡаклан - ајаг үстә дурмаг [ДТС,с.14]. Азәрбајҹан дилинин Фүзули рајону шивәләриндә *адахламах* шәклиндә "илк аддым атмаг (ушаға аиддир)" мә'насында ишләнир: - Ора бах еј, Садан *адахлы:р* [13,с.23].

Аӡаклан- вә *адахла-* сөзләри арасында түрк дилләри үчүн сәчијјәви олан *ј-д-ӡ* фәрги өзүнү көстәрир.

Амран- // имрен- севмәк [ДТС,с.41,209]. Диалект лексикасында *имрән* фе'ли илкин мә'насыны сахламагла бир чох јени мә'налар да газанмышдыр: 1) јахынлашмаг, исинишмәк, алышмаг, нәвазиш көстәрмәк, мејл етмәк (гадын вә кишинин бир-биринә мејл етмәси (Шуша, Ҹәбрајыл, Товуз); 2) истәмәк (Товуз); 3) һәвәсләнмәк (Әли Бајрамлы); 4) кишиләнмәк, кәкәләнмәк (Товуз); 5) меһрибанлыг көстәрмәк, меһрибанлыгла сәсләнмәк. јанына бурахмаг (даһа чох һејвана аиддир) (Дашкәсән). Мәс.: -Көзүн ајдын, Ибиш гыза јаман *имрәниф* (Шш.); -Әли Фатмаја јаман *имрәнирди* (Тов.); -Үсдүмә нә имрәнирсән (Тов.); -Бизим бир инәх' вар, гыз-кәлин јанына кедәндә ажыхлы бахеј, әмә бизим гары кедәндә *имрәниј* (Даш.) [130,с.29].

Имрән фе'ли "Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә ишләнмишдир: Шәгағына *имрәндүким* сәниң гызың, кәлиниң.

Һ.Араслы *имрәнмәк* сөзүнүн "Китаби-Дәдә Горгуд"-да "һәвәсимәк" мә'насыны ифадә етдијини көстәрир [96, с.165]. Абидәнин дилиндә *имрән* фе'линдән дүзәлән *имрәнчи* сөзү дә вар: Вај, Галын Оғузун *имрәнчиси* Бејрәк! -дејүб зары-зары ағлады; Галын Оғуз *имрәнчиси*, чаным оғул!

Бағда - бадалаг вурмаг (күләшдә) [ДТС,с.77]. Азәрбајҹан дили шивәләриндә мүхтәлиф шәкилләрдә вә јахын мә'наларда ишләнир: *бадагла//бада* (Салјан) "һејванын ики ајағыны бағламаг"; *бадах гурмах* (Газах), "мане олмаг, ајағындан чәкмәк". -Гојун гузуја сүт вермәјәндә они *бадаглыјырыг*: -Апар гузыны *бада*, кә быра (Сал.); -Норузун бағыны алыф гуртармышдым, билмерәм кимсә *бадах гурду*, гојмады (Газ.) [13,с.49-50].

Р.Рүстәмов *бадагла* фе'линин *бадаг* "гојун, ев гушлары вә с. ајағына бағланан бағ, ип" исминдән әмәлә қәлдијини көстәрир [131,с.52]. *Бадах* "әһли гушларын гачмасы үчүн ајагларына бағланмыш бағ, ип" исми Қәнчә шивәсиндә ишләнир: -Фәрәләрин *бадагыны* ашма, гачаллар [13,с.50].

Еке - бөјүк гоһум (Күлтикин абидәси). Азәрбајчан дилинин диалект лексикасында *әкә* шәклиндә јахын мә'наларда ишләнир: *әкә* (Газах, Амасија) "јашлы, гоча (һејван)"; әкә (Меһри) "ишдә сынанмыш, ишдә бишмиш (мал-һејван, ат, гатыр)"; *әкәлих'* (Газах) "бөјүклүк"; *әкәпүкә* (Газах) "бөјүк, јашлы". -*Әкә* Әскәр бизим кәтдә ишде:р; -*Әкә* һејванын әти, бағышдејын, бәрк олар, јемәли олмаз (Газ.) [13,с.214].

Елкүн - халг, чамаат [ДТС,с.326]. Шәки шивәсиндә *ел-күн* "гоһум-гардаш" мә'насында ишләнир: -Нишанда гызын *елинә-күннә* дә пај гојулләр [89,с.244].

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә ел-күн сөзү "ел-оба, гоһум-әгрәба" мә'насына ујғун кәлир: *Ели-күни* көчүрүн, Тогуз түмән Күрчүстана кедәлим; Агынчылар кафәрин *елин-күнин* уруб гызын-кәлинин әсир етдиләр; *Елүмкүнүм* чапмадын, Газан маңа јетишсүн.

Вагифин дилиндә *ел, күн, оба* сөзләри синоним кими ишләнмишдир: *Елим, күнүм, обам*, Мисрү Зүлејхам, Јусифи-Кән'аным нечүн кәлмәди?

Ердәм - ләјагәт, шүчаәт [ДТС,с.176]. Көјчај шивәсиндә *әрдәм* шәклиндә "һүнәр, бачарыг" мә'насында ишләнир: -*Әрдәмим* јохды, хәсдәјәм, ишә кедә билмирәм [41, с.46].

Дилаект лексикасында бу сөздән дүзәлмиш *әрдәмли* вә *әрдәмсиз* сөзләринә дә тәсадүф олунур: *әрдәмли* (Нахчыван, Ағдам, Көјчај, Шамахы) "гүввәтли, һүнәрли". -Бу јерләрдә *әрдәмли* адам чох олуб (Шам.) [13,с.220]; *әрдәмсиз* (Нахчыван) "тәнбәл, зәиф; гүввәсиз". -Бизим бригадирин аты *әрдәмсиздир* [13,с.220].

Әрдәмли (һүнәрли) сөзү "Китаби-Дәдә Горгуд"да ишләнмишдир: Оғлана бәклик веркил, тәхт веркил - *әрдәмлидир.*

Екши - турш [387,с.259]. Азәрбајчан дилинин Бөјүк Гаракилсә (Кировакан) рајону Аргут кәнд шивәсиндә *әјши* шәклиндә "алчадан дүзәлдилән лаваш, туршу" мә'насында мүшаһидә едилмишдир.

Әдәби дил нүмунәләриндә *әкши* шәклиндә "турш" мә'насында ишләнмишдир: Еј бадеји-сәгаһүм, лә'ли-ләбүн шәраби, Икраһ едән бу мејдән ичдүки *әкши* хәлдүр (Нәсими); Бу ајда әјүдүр... *әкши* вә татлу әнар јемәк вә семүз әт јемәк вә татлу јемишләрдән јемәк ("Ихтијарати-гәваиди-күллијјә"); "Јоғурдум *әкшидүр*" демиш гары јог (Оғуз аталар сөзү, XVI-XVII әсрләр).

Һ.Нахчиванинин "Сиһаһүл-әчәм" әсәриндә (XIV әср) әкишмәк "туршумаг, ачымаг, гычгырмаг" фе'ли вар [49, с.136]. *Екши* "турш" сөзү мүасир түрк дилиндә ишләнир.

Гәдим *әкши* сөзү Азәрбајчан дили шивәләриндә (Бөјүк Гаракилсә) *к>ј* дәјишмәсинә уғрамышдыр: *әкши>әјши.*

Ебчи - арвад, гадын [ДТС,с.162]. Азәрбајчан дилинин гәрб шивәләриндә (Газах, Марнеули, Товуз, Кәдәбәј) *әфчи* шәклиндә "гадын хасијјәт (киши)" мә'насында ишләнир.

Епчи сөзүнүн түрк дилләриндә "гадын, арвад, саһибә, ана" мә'налары гејдә алынмышдыр [387,с.287]. Бу сөз *еб//еп* "ев" сөзүнә *-чи* шәкилчисинин артырылмасы јолу илә дүзәлмишдир. Сејфи Сараинин "Күлүстан" әсәринин (XIV әср) дилиндә *әбчи* "арвад" формасы вар [348,с.5].

Азәрбајчан дилинин диалект лексикасында ишләнән *әфчи* сөзү гәдим *ебчи (әбчи, епчи)* сөзүнүн фонетик дәјишиклијә уғрамыш шәклидир. Сөз ортасында *б, п* сәсләринин *ф* сәсинә кечмәси һадисәси Азәрбајчан халг шивәләри үчүн мәгбул олан фонетик хүсусијјәтдир: *кәлфәтин*<кәлбәтин, *тафшырых*<тапшырыг.

Түрк дилләриндә *епчи* сөзүнүн әсас мә'насы илә бағлы бир сыра јени мә'налары да мејдана чыхмышдыр. Алтај дилиндә *епчи* сөзүнүн "сол тәрәф, шимал; гадына мәхсус тәрәф" мә'налары вар [348,с.5]. Азәрбајҹан дилинин гәрб шивәләриндә *әфчи* сөзү илкин мә'насына јахын бир шәкилдә ишләнир. Кишијә "Сән нә әфчи адамсаң; Бу киши лаф әфчиди" (Марнеули) дедикдә әслиндә һәмин адам гадына бәнзәдилир.

Икинди - икинчи, о бири. *Икинди ај* "илин икинчи ајы" [ДТС,с.206]. Азәрбајҹан дили шивәләриндә (Газах, Ҝөјчај, Шәки, Оғуз) *илкинди* шәклиндә "күнорта илә ахшам арасындакы вахт, күнбатан вахт" мә'насында ишләнир: *-Илкинди* вахды ҝедив Алпаут кәндинә чатдых (Газ.) [13,с.234].

"Китаби-Дәдә Горгуд"ун дилиндә мүасир шивәләрдәки мә'нададыр: Мәрә гочалар, *екинду* вәгти муны маңа чевирәсиз, јиҹәм - деди.

Ини - кичик гардаш [ДТС,с.210]. Диалект лексикасында (Шәки) *ини* сөзү "гајын, әрин гардашы" мә'насында ҝеҹдә алынмышдыр: -Зәһранын *инисинин* тојиндә Бакидән кәлмишди охиҹән [89,с.245].

Исмарла - тапшырмаг. Огланы һәкимләрә *ысмарлаjуб* Дәрсә хандан сагладылар (КДГ) [97,с.39].

Кәлбәҹәр рајону шивәләриндә *исмарра* шәклиндә илкин, јә'ни "тапшырмаг" мә'насында ишләнир: -Мырада *исмаррамышам,* Кәлвәжәрдән алыф кәтиржәх.

Товуз, Кәлбәҹәр, Ҝәдәбәј вә Загатала шивәләриндә илкин мә'насына нисбәтән јахын олан сифариш көндәрмәк, хәбәр көндәрмәк, хәбәрдар етмәк мә'наларыны ифадә едир: -Ушахнан *исмарра,* Ислам дајы идарыја кәлсин (Кәл.):- *Исмарламышых* Фатимат тез кәләр (Заг.) [130, с.32].

Кадыр - дөндәрмәк [ДТС,с.403]. Загатала шивәсиндә ишләнән *гәдәр* (гадын чалмасы) сөзүнүн әсасында гәдим түркҹәдәки *кадыр-* фе'ли дајаныр [367,с.80].

Капчак - су говушан, чајларын говушдуғу јер [ДТС, с.420]. Ҝөјчај шивәсиндә *гапчах* сөзү су ичмәк үчүн истифадә едилән габ мә'насыны ифадә едир: -Апар она бир *гапчах* су вер [41,с.35].

Салјан шивәсиндә *гапчаг* сөзү "памбыг гозасы" мә'-насында ишләнир.

Кырт - 1) гыса. *-Кырт сач* "гыса сач"; 2) хәсис. -*Кырт киши* "хәсис адам" [ДТС,с.446]. Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында бу сөзүн биринҹи мә'насы гисмән, икинчи мә'насы исә ејнилә сахланмышдыр. Һәр ики һалда диалект формасы фономорфоложи бахымдан гәдим түрк формасындан фәргләнир: *гырты* (Орд.) "бир аз, азча". -О пендирдән бир гырты мәнә вер; *гырчы* (Губ., Әб., А., Күр.,Зәр.Ҝор.,Бәр.,Ағ. вә с.) "хәсис". -Сән нә јаман *гырчы* адамсаң (Губ.) [13,с.141-142].

Кысгач - кәлбәтин [ДТС,с.447]. Салјан шивәсиндә *гысгач* шәклиндә "гамышдан һазырланан сыхычы" мә'насында ишләнир. -Бу гамышдан *гысгач* олмаз, чох нәзикди [13,с.143].

Кут - 1) ҹан, руһ, һәјат күчү; 2) хошбәхтлик, сәадәт, бәрәкәт, уғур [ДТС,с.471]. Азәрбајҹан дили шивәләриндә *гут* сөзүнүн "һәјат күчү, ҹан" мә'насына јахын олан мә'налары өзүнү ҝөстәрир. Гарабағ шивәләриндә "ниттн тутулмаг, сәси кәсилмәк" мә'насында *гуту гурумах* ифадәси ишләнир: *-Гутум гуруду* (Гар.). Һәмин ифадә ејни мә'нада Вагифин дилиндә ишләнмишдир: Оплары ҝөрәндә заһирин олур чак, *Гутун гурур,* ниттин батар ағларсан.

Газах шивәсиндә *гут олмах* ифадәси "гулағы тутулмаг, кар олмаг" мә'насыны ифадә едир. -Сәсиннән гулағым *гут олду* (Газ.), Газах, Гарабағ шивәләриндә *гут олмах* бирләшмәси "гүввәт олмаг, дајаг олмаг" мә'насында да ишләдилир: -Буну је, үрәјинә *гут олсун* (Гар.).

Гут сөзү Азәрбајҹан әдәби дили нүмунәләриндә "мүбарәк, уғурлу, хејирли" мә'наларында ишләнмишдир: "Бу ад бу јикидә *гутлу олсун*!" дедиләр; *Гутлу* олсун дөвләтиңүз! -деди (КДГ); Башумә *гутлу* ајағын кәлди басды

ол никар (Нәсими); Бир *гутлу* нәфәс, Сәбадыр адын, Ашигләрә ол верир мурады (Хәтаи).

Кут сөзү түрк дилиндә "јахшы әламәт; хошбәхтлик; гида" [408, с.577], түркмән дилиндә "хошбәхтлик" [409, с.214], Алтај дилинин чалкан диалектиндә "ҹан" [231, с.171] мә'наларында ишләнир. .

Озан - ашыг. *Озан* гопузы Бејрәкә верди; Ат ајағы күлүк, *озан* дили чевик олур (КДГ) [97,с.60,119]. *Јаншаг* сөзүнүн инкишафында өзүнү көстәрән просес *озан* сөзүнә дә аиддир. Азәрбајҹан дили шивәләриндә *озан* сөзүнүн "ашыг" мә'насы тәдриҹән архаикләшмиш, һәмин лексик ваһид "чохданышан" (Гб.,Сал.,Лән.,Ағ.,Мар.) мә'насында анлашылмышдыр: *-Озан* олма, аз даныш; -Мәммәд Һәсән озанды, чох данышыр (Сал.) [13, с.345].

Шивәләрдә (Шамахы, Исмајыллы) *озан* сөзүндән дүзәлән *озаннамаг* (узунчулуг етмәк) фе'ли дә ишләнир: - Чох данышма, *озаннама* (Шам.) [13,с.346].

Озанларын зәнкин сөз еһтијаты, көзәл данышмаг баҹарығы олурду. Анҹаг чох данышмаг, узунчулуг етмәк озанлар үчүн дә мәнфи хүсусијјәт сајылмышдыр. Заман кечмиш, пешә, сәнәт билдирән *озан* сөзү өз јерини ашыг сөзүнә вермиш, бунунла јанашы, *озан* сөзү мәнфи мәгамда ишләнә билмәк хүсусијјәтини сахламышдыр. Кечмишдә гадынлар өз өвладларыны гарғадығы заман дејәрмишләр: "Сәни көрүм *озан* оласан, сән мәни *озан* еләдин".

Сыр - чинлиләрин пијаләјә чәкдикләри рәнк; шир, мина [ДТС,с.505]. Шәмкир рајону шивәләриндә өз мә'насына вә формасына көрә бу сөзә јахын олан *шырга* "бәзәк, тикмә" сөзүнә тәсадүф едилмишдир. -Бир көр арвад өзүнә нә *шырга* вуруф [13,с.470].

Сырук - шүвүл, узун ағаҹ [ДТС,с.505]. Шамахы шивәсиндә *сырыг* "мејвә чырпмаг үчүн узун ағаҹ" шәклиндә ишләнир. *-Сырыги кәт, гози чырпаг* [13,с.364].

Тавра - ҹанланмаг, һәрәкәтә кәлмәк [ДТС, с.542]. Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында (Шам., Сал., Саб., Ҹәл., Им., С.) *дабры* "ити јеримәк" шәклиндә өзүнү

көстәрир. -Би дә көрдим, Һәсән елә *дабрыјыр* ки, аз галыб мәни кечә (Сал.) [13,с.161]; -Сән *дабры*, мән дә гоча кишијәм, ахшама кәлиб чатарам (С.).

Шамахы, Күрдәмир шивәләриндә һәмин фе'лдән дүзәлмиш *дабырма* "тез-тез, ҹәлд, сүр'әтлә" зәрфи дә ишләнир. Шәрур шивәләриндә "јүјүрмәк, доланмаг" мә'насында *тавлан* фе'ли гејдә алынмышдыр: -Ордан бир дә *тавланди* кәлди, бир дә кешди Аразын о тајына [13,с.369].

Дабры вә *тавлан* фе'лләри өз формалары вә мә'налары бахымындан гәдим түркҹәдәки *тавра* "ҹанланмаг, һәрәкәтә кәлмәк" вә *тавран* "тәләсмәк, ҹан атмаг" фе'лләринә [ДТС,с.542], демәк олар ки, ујғун кәлир. В.В.Радлов *даврамаг* сөзүнүн "јамсыламаг", *давран* фе'линин "јүксәлмәк, артмаг, күҹү кәлмәк, күҹлү олмаг" мә'наларыны көстәрир [368,ч.2,с.1647-1648]. *Дабырамак* сөзү түркмән дилиндә "аты чапмаг, бәрк сүрмәк; ҹәлд тәрпәнмәк" мә'наларында ишләнир [409,с.241].

Дабры фе'ли илә гәдим түркҹәдәки *тавра* формасы арасында *т~д, б>в* вә *-ра>-ры* фәрги вар ки, бу да түрк дилләринин фонетик хүсусијјәтләри бахымындан ганунаујғун бир һалдыр.

Гәдим түркҹәдә *тавра* фе'линдән әмәлә кәлмиш *таврак* "тез" сөзү дә ишләнмишдир. Бу сөз Күрҹүстан әразисиндәки Азәрбајҹан дили шивәләриндә *даврах* "тез, ҹәлд, сүр'әтли" формасында сахланмышдыр. Т.Гарајев *даврах* сөзүнүн әсасында "сүр'әт" мә'насында олан *tav* көкүнүн дајандығыны көстәрир [270,с.8].

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, шивәләримиздә ишләнән *дабры* фе'ли "сүр'әт, һәрәкәт, ҹанланма" мә'насында олан *даб* көкүнә *-ры (<ра)* фе'л дүзәлдән шәкилчисинин артырылмасы јолу илә јаранмышдыр.

Гәдим *дабра* фе'ли Азәрбајҹан әдәби дилиндә *давран-* "һәрәкәт етмәк, рәфтар етмәк" формасында ишләнмәкдәдир. *Гывраг* "ҹәлд, чевик" сөзү дә һәмин көкдәндир. Түрк дилләриндә сөз әввәлиндә *д~г* ујғунлуғу вар (мүгајисә ет: дырнаг~гыјнаг).

Таңла - ишыгланмаг, ачылмаг (сабаһ) [ДТС,с.533]. Мүасир шивәләрдә *данна* (Бакы), *данна//даннары* (Көјчај) шәкилләриндә "сабаһ" мә'насыны ифадә едир.

Азәрбајҹан әдәби дили тарихиндә *танла//данла// дан* сөзү мүасир шивәләрдәки мә'нада (сабаһ, сәһәр тездән) ишләнмишдир: Ала *таңла* јериңдән туры кәлдиң; Алар *таңла* јериндән туран јикит, нә јикитсән? (КДГ); Дүн ки, кечди *данла* ғаиб, бәс бу дәм хош дәмдүрүр (Нәсими); Мән демәздим ки, *данла* ағлајасыдыр күлән (Фүзули); Чох јамандыр е'тимад етмәк бу күндән *данлаја* (Гөвси Тәбризи); Короғлу дер: *данла* диван гурулур ("Короғлу").

Тајта-. Азәрбајҹан дилинин диалект лексикасында (Ағдам, Шуша, Шәки, Губадлы вә с.) *тајтамах* "ахсамах" фе'ли вә өз мәншәји е'тибарилә бу сөзлә бағлы олан *тајтах* "ахсаг" (Ағдам, Шуша, Газах, Шәки) сифәти ишләнир. Р.Рүстәмов *тајта* фе'линин "тај ајаг илә, тај ајаг үстә јеримәк; ахсамаг" мә'насында ишләндијини вә *тај* сифәтиндән *-та* шәкилчиси васитәсилә дүзәлдијини гејд едир [131,с.124].

Арашдырма көстәрир ки, һәр ики сөзүн әсасында гәдим түркҹәдә "сүрүшмәк, сүрүшүб јыхылмаг" мә'насында олан *тај-* фе'ли дајаныр. Гәдим түрк дилиндә *тај* фе'линдән дүзәлмиш *тајыг* "сүрүшкән" сифәти олмушдур [ДТС,с.527-528].

Тајта сөзүндәки *-та* шәкилчиси вахтилә тәрз мә'насы ифадә етмиш, лакин грамматик мә'на кет-кедә сөзүн лексик мә'насы ичәрисиндә әримишдир. Јазылы абидәләрин, мүасир түрк дилләри вә диалектләринин материаллары бу фикрин доғрулуғуна әсас верир: "Әт-төһфә"дә *тай-* "сүрүшмәк; дијирләтмәк, јумаламаг" [307, с.385]; В.В.Радловун лүғәтиндә *тайы-* "сүрүшмәк, бүдрәмәк, ајағы гачмаг"; *тайык* "сүрүшкән, тәһлүкәли"; *тайыл-* "баш әјмәк" [368, ч.1.,с.819]; гырғызча *тайгыл*, өзбәкҹә *тойганмаг*, газахча *тайгана* "сүрүшмәк, сүрүшүб јыхылмаг", татарча *тай-* "сүрүшмәк, сүрүшүб јыхылмаг; чыхмаг, бурхулмаг" [386, с.246]; ујғурча *тайгак* "сүрүшкән" [411,с.287]; түркмәнҹә

тайга, тайгак "сүрүшкән" [409,с.612]; Алтај дилинин куманды вә чалкан диалектләриндә *тай-, тайкыл-* "сүрүшмәк" [228,с.250; 231,с.200]; чалкан диалектиндә *тайгак* "сүрүшкән" [231,с.200].

Е.В.Севортјан гырғыз, өзбәк, газах, татар вә с. түрк дилләриндә ишләнән *тайгак, тайгак, тойгок* "сүрүшкән" сифәтинин **тайга-,*тойго-* формаларындан төрәдијини көстәрир [386, с.246].

Дејиләнләрә әсасланараг, Азәрбајҹан дили шивәләриндә ишләнән *тајтах* сифәтинин *тајта-* фе'линә *-г/х/* шәкилчисинин артырылмасы јолу илә дүзәлдијини сөјләмәк олар.

Шивәләрдә *тајта-* вә *тајтах* сөзләринин синонимләри кими *мајтымах, мајтах//мајтарах* сөзләри дә ишләнир: *мајтах* "ахсаг" (Марнеули), *мајтымах* "ахсамах" (Товуз), *мајтарах* "ахсаг" (Шәки). Ҹәбрајыл шивәсиндә *шајтымах* "ахсамаг" формасы да вар.

Мајты- вә *мајтах* сөзләри өз мәншәји е'тибарилә гәдим *мај-* "әјмәк" көкү илә бағлыдыр. Гәдим јазылы абидәләрин вә мүасир түрк дилләринин фактлары бу фикри тәсдиг едир: *мајгук* "әјриајаг (адам), ҹәлд гача билмәјән (һејван)" [ДТС,с.335]; газахча *майыс-* "әјилмәк, гатланмаг, бүкүлмәк; бели бүкүлмәк"; *майыр-* "әјмәк, бүкмәк, бурмаг" [386,с.477]; татар дилинин диалектләриндә *маймак* "сүрүшмәјән, дајаныглы" [399,с.358]; ујғурча *майтук* "әјриајаг; әјри"; *маймак* "әјрипәнҹә, әјриајаг" [411,с.699-700]; түркмәнҹә *майырмак* "шикәст етмәк; әјмәк, бүкмәк; белини бүкмәк"; *маймык* "әјри", *майтык* "ахсаг (адам)" [409,с.439-440]; Алтај дилинин куманды диалектиндә *майрык* "әјри, әјриајаг" [228,с.231]; өзбәк дилинин диалектләриндә *майрилмак* "әјилмәк, бүкүлмәк" [445, с.442]; гырғызча *майтакла-* "зәрәр вурмаг, шикәст етмәк".

Е.В.Севортјан гејд едир ки, газах дилиндә ишләнән *майыс-майыр* фе'лләринин әсасында **майы* формасы дајана биләр, лакин мүәллиф һәмин фе'лләрин *май-//май* синкретик әсасдан әмәлә кәлмәсини дә истисна етмир [386,с.477].

"Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти"ндә [14, ч.3, с.256] *мајмаг* сөзү "чох һушсуз,кеј, фәрасәтсиз, бачарыгсыз, ачиз-авара" мә'наларында изаһ олунур. Еһтимал ки, *мајмаг* сөзүнүн илкин мә'насы "әјрипәнчә, әјриајаг, чолаг" олмушдур (Мүгајисә ет: ујғур дилиндә *мајмаг* "әјрипәнчә, әјриајаг"). *Мајмаг* сөзүнүн "бачарыгсыз" мә'насында ишләнмәси сонрадан мејдана чыхмышдыр.

Түрк дилләриндә "шикәст, әлил" мә'насында әрәбчәдән алынма һесаб едилән *мајыф* сөзү ишләнир: азәрбајчанча *мајыф* "шикәст, әлил, ејибли, нөгсанлы" [14, ч.3, с.255]; түркмәнчә *майып* "чолаг, әлил" [409,с.440]; өзбәкчә *майиб* "әлил" [445,с.442].

Тај вә *мај* көкләринин түрк дилләриндә гәдим дөврләрдән ишләнмәсинә, әрәбчәдән алынма һесаб олунан *мајыф* сөзү илә түрк дилләриндәки *мајгук* "әјриајаг", *мајтук* "әјриајаг, әјри", *мајмаг* "әјрипәнчә, әјриајаг", *мајмык* "әјри", *мајтык* "ахсаг", *мајрык* "әјри, әјриајаг", *тајтах//мајтах* "ахсаг" сөзләри арасындакы семантик ујғунлуға әсасланараг һәмин сөзләрин бир көкдән олмасы гәнаәтинә кәлмәк олар.

Азәрбајчан дилинин диалект лексикасында ејни мә'налы *тајта-, мајты-, шајты-* сөзләринин *т, м, ш* самитләри илә башланмасы һәмин көкләрин тәглид мәншәли олмасы илә изаһ олуна биләр. М.Адилов тајтымаг фе'линин тәглид мәншәли олдуғуну көстәрмишдир: *гыј-гыј//хыј-хыј//тај- тај→тајымаг→тајтымаг* [6,с.47].

Үмумијјәтлә, тәдгигат көстәрир ки, түрк дилләриндәки *мај* сөзү ностратик көкдүр вә бир сыра дил аиләләриндә ишләнир: *таHj/e/* "јелләтмәк, тәрпәтмәк, ојнатмаг" [308,с.35-48].

Хырсуз - оғру. Ачы ајран төкиләндә чап-чап ичәр! Кәлән *хырсузлары* горгудан! (КДГ) [97,с.45].

Азәрбајчан дили шивәләриндә *хырсыз* шәклиндә (Губа, Шамахы, Оғуз, Шуша, Зәнкилан, Нахчыван вә с.) "күчлү, гүввәтли; ганмаз" мә'наларында ишләнир: -Бала-

нәмәт *хырсыз* олуб (Шам.); -Бу елә ушахлыхдан чох *хырсызды* (Шш.) [13,с.414].

Хырсыз сөзү мүасир түрк дили үчүн сәчијјәви олан лексик ваһиддир: *hırsız* "оғру".

Чанач - зәиф, күчсүз, горхачаг, фәалијјәтсиз, сүст [ДТС,с.138]. Азәрбајчан дили шивәләриндә *чана* шәклиндә ашағыдакы мә'наларда ишләнир: 1) хараб, өлүмчүл (Исмајыллы); 2) јарамаз, бош, бекар, пис (Зәрдаб, Кәнчә, Исмајыллы, Шәки). -Нахошун һалы *чанады* (Исм.); -*Чана* гызмыш Сәлимин гызы (Ш.) [13,с.453-454].

Чәфчи - чохданышан, чәрәнчи. -Хәлил киши лаф *чәфчијмиш* (Јевлах-Шилјан к.). Өз мәншәји е'тибарилә Орхон абидәләриндә ишләнмиш *чаб//саб* "нитг" [195, с.90] сөзү илә бағлыдыр. Гәдим *саб* сөзү Азәрбајчан дилиндә *саб>сав>сов>со:* дәјишмәсинә мә'руз галмышдыр: *сөзүн-савын, сөзүн-совун, сөзүн-соун, сөз-со:*

Гәдим түркчәдә *саб* сөзүндән *-чы* шәкилчиси васитәсилә әмәлә кәлмиш *сабчы* "хәбәрверән, чарчы" сөзү ишләнмишдир [ДТС,с.478]. Һәмин моделә ујғун олараг түрк дилләринин тарихиндә *чабчы* сөзү дә олмушдур. *Чабчы* сөзү Азәрбајчан дилинин диалект лексикасында *чабчы>чапчы>чафчы>чәфчи* фонетик дәјишиклијинә уғрамышдыр. Демәли, Азәрбајчан дилинин гәдим түрк лексик гатына аид олан *чәфчи* "чохданышан, чәрәнчи" сөзү ејни заманда түрк дилләринин инкишафы үчүн сәчијјәви олан *с~ч* сәс ујғунлуғунун изини *(саб~чаб)* өзүндә јашадыр.

III ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ДИАЛЕКТ БӨЛҮНМӘСИ

Азәрбајчан, түрк, түркмән вә гагауз дилләри түрк дилләринин оғуз групуну тәшкил едир. Фонетик системдә, грамматик гурулушда вә лүғәт тәркибиндәки бир сыра сәчијјәви хүсусијјәтләринә көрә оғуз дилләри түрк дилләринин башга групларындан (гыпчаг, булгар, карлуг) фәргләнир. *Огуз дилләрини* бир-биринә јахынлашдыран чәһәтләрлә јанашы, онлары фәргләндирән әламәтләр дә мөвчуддур.

1) Азәрбајчан дилиндә 9 саит вар.

2) Саитләрин илкин узанмасы һадисәси оғуз дилләри ичәрисиндә јалныз түркмән дили үчүн сәчијјәвидир.

3) Түркмән дилиндә додагланан ачыг саитләрин арҹычыллығы *(болон-болгон)* олдуғу һалда, Азәрбајчан, түрк вә гагауз дилләриндә бу јохдур.

4) Түркмән дилиндә *бол-*, *ол* формалары, Азәрбајчан, түрк вә гагауз дилләриндә *ол-*, *о* (үчүнчү шәхсин тәки) формалары ишләнир.

5) Азәрбајчан дилиндә кеминасија һадисәси инкишаф етмишдир: *аддым, доггуз, једди, саггал.*

6) Түркмән дилиндә диҹарасы *ç, ʒ* самитләри ишләнир.

7) Шәхс әвәзлијинин биринчи шәхс тәки Азәрбајчан *(мән)* вә түркмән *(мен)* дилләриндә бурун сонору *м*, түрк вә гагауз дилләриндә ағыз самити *б* илә ишләнир *(бен).*

8) Түрк вә гагауз дилләриндә сөз әввәлиндә дилархасы, кар *қ* самити *(қыз, қузу)*, Азәрбајчан *(гыз, гузу)* вә түркмән *(гы:з, гузы)* дилләриндә дилархасы, чинкилтили *г* сәси ишләнир.

9) Түрк, түркмән вә гагауз дилләриндә сөз ортасында вә сөз сонунда дилархасы кипләшән *қ*, Азәрбајчан дилиндә һәмин мөвгедә дилархасы, новлу *х* самити ишләнир: *ақшам, арқа, јуқары, бақ, тоқ* (түрк); *агшам, арқа, јоқары, бақ, доқ "тох"* (түркмән); јуқары, бақ, јоқ (гагауз); *арха, ахшам, јухары, бах, јах, тох* (Азәрбајчан).

10) Түркмән дилиндә сөз әввәлиндәки кипләшән *б* сәсинә *(бер)*, Азәрбајчан, түрк вә гагауз дилләриндә новлу *в* сәси *(вер)* ујғун кәлир.

11) Азәрбајчан вә түркмән дилләриндә сөз әввәлиндә дилархасы, кар *х*, түрк вә гагауз дилләриндә исә боғаз *һ* самити ишләнир: *хәбәр, хоруз* (Азәрбајчан), *хабар, хораз* (түркмән), *һабер, һороз* (түрк), *һабер, һораз* (гагауз).

12) *топрак, јапрак, көпрү* (түрк, түркмән, гагауз) сөзләри Азәрбајчан дилиндә метатеза һадисәсинә уғрајыр: *торпаг, јарпаг, көрпү.*

13) *ав* сәс бирләшмәси түрк вә гагауз дилләриндә сахландығы һалда, Азәрбајчан вә түркмән (әсасән) дилләриндә дәјишикликләрә уғрајыр: *ав, авуч, тавшан, тавук* (түрк), *ав, авуч, тавшан, таук* (гагауз), *ав, овуч, товшан, товук* (түркмән), *ов, овуч, довшан, тојуг* (Азәрбајчан).

14) Фе'лин индики заманында Азәрбајчан дилиндә *-ыр,-ир,-ур,-үр* (алыр,кәлир,охујур,көрүр), түрк дилиндә *-јор (окујор, келијор)*, түркмән дилиндә *-јар,-јәр (алјар,гелјәр)*, гагауз дилиндә *-эр, -ер (алэр, гелер)* шәкилчиләри ишләнир.

15) Исмин тә'сирлик һалында саитлә битән сөзләр Азәрбајчан вә түркмән дилләриндә *-ны*, түрк вә гагауз дилләриндә исә *-јы* шәкилчисини гәбул едир: *гапыны, дәрәни, гузуну, сүрүнү* (Азәрбајчан), *гапыны, дерени, сүрини* (түркмән), *капыјы, аннеји, кузују, сүрүјү* (түрк), *алмајы, капују* (гагауз).

16) *-ыр,-ир,-ур,-үр вә -ар,-әр* шәкилчиләри Азәрбајчан дилиндә мүхтәлиф заманлары билдирдији һалда, түрк

дилиндә кениш заманы ифадә един; азәрбајҹанча: *јазыр, кәлир, охујур, көрүр* (индики заман), *јазар, кәләр* (гејри-гәти кәләҹәк заман); түркҹә: *јазар, келер, чалышыр, конушур* (кениш заман).

I7) Башга оғуз дилләриндән фәргли олараг Азәрбајҹан дилиндә *-асы, -әси* фе'л формасы вар: *алаҹасыјам, кәләсијәм*.

Садаланан әламәтләр әдәби дилләрә аиддир, анҹаг Азәрбајҹан дилинин башга оғуз дилләри илә ортаг хүсусијјәтләринин мүәјјән һиссәси халг шивәләриндә мөвҹуддур.

1) Азәрбајҹан дилинин Дманиси (Башкечид) шивәсиндә саитләрин илкин (пратүрк) узанмасынын изи галмышдыр: *чо:л, кө:л, дө:рт*.

2) Гәрб ләһҹәсинин Газах-Борчалы шивәләриндә фе'лин индики заманында додагланан ачыг саитләрин ардычылығы көзләнилир: *олор, горхор, көрөр* (Газ.,Тов., Мар.), *долдорор* (Газ.,Мар.).

3) Азәрбајҹан дилинин Газах, Чәмбәрәк (Красносело), Карвансарај (Ичеван) шивәләриндә әдәби дилдәки *д* самитинин мөвгејиндә диштарасы *ҙ* самитинә тәсадүф едилир: *гәҙим, оҙун, оҙ, сүҙ* (Газ.), *Саҙых, кеҙир, јаҙ* (Чәмбәрәк, Карвансарај).

4) Сөз әввәлиндә дилархасы, кар *q* самити бә'зи шивәләрдә сахланылыр: *qыш, qуш, qуту* (Газ.,Мар.), *qыфыл* (Тов.,Мар.), *qышгырмах, qутармах* (Дм.), *qуту, qыш* (Чәмбәрәк, Карвансарај), *qуш, qыфыл, qысыр* (Шәр.).

5) Сөз әввәлиндә дилархасы, новлу, кар *х* самитинин мөвгејиндә түрк дилиндә олдуғу кими *h* боғаз самитинин ишләнмәсинә Ордубад вә Јардымлы шивәләриндә тәсадүф едилир: *һоруз, һермән, һурчун, һала* (Орд.), *һармал, һортдан, һурчун, һијар, һаста* (Јар.-Телавар, Үзү, Оста-јыр).

6) Нахчыван, Шаһбуз, Шәрур, Зәнкилан, Губадлы, Ҹәбрајыл, Фүзули (Гарабулаг) шивәләриндә *ав* сәс бирләшмәси сахланылыр: *давшан, јавшан, гавла-*

7) Ајрым, Шәмкир, Товуз, Газах вә Борчалы шивәләриндә, еләҹә дә адачыглар шәклиндә бир сыра рајонларын (Шәрур, Сәдәрәк, Кәлбәҹәр, Ҹәбрајыл, Зәнкилан, Бакы, Салјан) бә'зи кәнд шивәләриндә исмин тә'сирлик һалында саитлә гуртаран сөзләр *-јы* шәкилчисини гәбул едир: *гапыјы, дәрији, гузују, сүрүјү* (Газ.), *алмејы//алмајы, гонщују, кишији* (ајрым).

8) Ајрым шивәсиндә хәбәрлик категоријасынын вә нәгли кечмиш заманын биринчи вә икинчи шәхс тәкиндә хәбәрлик вә шәхс шәкилчиләри түрк дилиндә олдуғу кими гапалы саитлә ишләнир: *һәкимим, һәкимсиң; алмышым, гәлмишим, вурмушум, гөрмүшүм; алыфсың, гәлифсиң, вуруфсуң, гөрүфсүң* (Кәд.).

9) Гагауз дилиндә ишләнән *-ер* индики заман шәкилчиси Азәрбајҹан дилинин гәрб шивәләриндә додагланмајан саитли фе'лләрә артырылыр: *алер, кәлер* (Газ., Тов., Мар.). Түрк дилиндәки *-јор* шәкилчиси исә гәрб шивәләриндә *у, ү* саитләри илә битән фе'лләрдә саитләр аһәнкинә ујғун олараг *-јор,-јөр* шәклиндә ишләнир: *охујор, тохујор, сүрүјөр* (Газ.).

Көрүндүјү кими, Азәрбајҹан дили өз әламәтләри илә каһ түрк вә гагауз дилләринә, каһ да түркмән дилинә гаршы дајаныр, бә'зән исә әксинә, Азәрбајҹан дилинин хүсусијјәтләри ја түркмән, ја да түрк вә гагауз дилләри илә ујғун кәлир. Бундан башга, һәмин дилләрин ујғун вә фәргли ҹәһәтләри әдәби дилләдиалектләр арасында да өзүнү көстәрир. Мәсәлән, түркҹәдә әдәби дил хүсусијјәти олан бир әламәт Азәрбајҹан дилиндә диалект хүсусијјәти сајылыр вә ја әксинә. Белә бир дил үмумилији мүасир Азәрбајҹан, түрк, түркмән вә гагауз дилләринин әсасында јахын гоһум тајфаларын дил хүсусијјәтләринин дајандығыны көстәрир.

Азәрбајҹан дили тарихән кениш бир әразидә үнсијјәт васитәси олмушдур. ***Азәрбајҹан дилинин јајылма ҹоғрафијасы*** Азәрбајҹанын сәрһәдләриндән кениш олмушдур. Х әср әрәб ҹоғрафијашүнас сәјјаһы Ибн Һавгәл

Азәрбајҹаны вә Гафгазын башга јерләрини көздикдән сонра Азәрбајҹан, Арран вә Ермәнистанын үмуми хәритәсини чәкмиш вә буну "Азәрбајҹан хәритәси" адландырмышдыр; о һәмчинин Хәзәр дәнизинин хәритәсини тәртиб етмиш вә Дәрбәндәдәк саһилбоју бүтүн әразини Азәрбајҹан адландырмышдыр [43,с.119]. Азәрбајҹан, Арран вә Әрмәнијјәнин ваһид бир инзибати әрази кими гәбул едилмәси әрәб мүәллифләриндә тез-тез тәсадүф едилән ади бир һал иди. Белә бир вәзијјәт һәмин өлкәләрин әрәб истиласындан сонра ваһид бир ҹанишинлик тәрәфиндән идарә олунмасы илә әлагәдар јаранмышды.

М.Еркин Азәрбајҹан дилинин ареалыны белә мүәјјәнләшдирир: "Азәри саһәси дил ҹоғрафијасы бахымындан Доғу Анадолу, Күнеј Гафгасја вә Гафгаз Азәрбајҹаны, Иран Азәрбајҹаны, Кәркүк вә Ираг-Сурија түркләри бөлкәләрини ичинә алыр" [457,с.VII-VIII]. М.Ширәлијев вә З.Будагова Азәрбајҹан дилинин кечмиш ССРИ-дән хариҹдә әсас е'тибарилә Иранда, Түркијәдә, Ирагда вә Әфганыстанда тәмсил олундуғуну көстәрирләр [431,с.4; 240, с.5].

Азәрбајҹан дили шивәләринин мүхтәлиф ареалларда јајылмасы халгын тарихи илә бағлы олан тәбии бир просес сајылмалыдыр. Һазырда Азәрбајҹан дилинин мүхтәлиф шивәләриндә данышан әһалинин әсас күтләси Иранда, Азәрбајҹан Республикасында, Күрҹүстанда вә Дағыстанда мәскундур (Ермәнистан әразисиндәки азәрбајҹанлылар өз тарихи вәтәнләриндән тамамилә чыхарылмышлар).

Мүасир Азәрбајҹан дили тарихән үч әсас ***ләһҹәнин*** (ҹәнуб, гәрб, шимал-шәрг) говушмасы нәтиҹәсиндә формалашмышдыр. Бу диалектләрин (ләһҹәләрин) әламәтләринин гаршылыглы сурәтдә бир-биринә тә'сири нәтиҹәсиндә әсас ләһҹәләр арасында бир сыра кечид типли шивәләр дә әмәлә кәлмишдир. Мүхтәлиф ләһҹәләрин әламәтләрини өзүндә бирләшдирән бу шивәләр гарышыг сәҹијјәли олдуғундан дилдә хүсуси ләһҹә јаратмыр.

Азәрбајҹан дили шивәләринин тәснифи үчүн тајфа әламәтләри дејил, мәһәлли принсип әсас көтүрүлүр. Азәрбајҹан дилиндә мәһәлли әламәтләрин јаранмасы үчүн физики-ҹоғрафи амилләр вә тарихи сәбәбләр олмушдур. Мәсәлән, артыг IX-X әсрләрдән мејдана чыхан јерли феодаллыгларын [21,с.144-147] әразисинә ујғун олараг дилин мәһәлли мүхтәлифлијини шәртләндирән бә'зи амилләр јаранмаға башлајыр. XI-XII әсрләрдә Азәрбајҹан әразисиндә Дәрбәнддән Күр чајына гәдәр олан торпагларда Ширваншаһлар дөвләти, Күр вә Араз чајлары арасында Шәддадиләр дөвләти вә Нахчываншаһлыг, нәһајәт, Араздан ҹәнубда олан Азәрбајҹан торпағында Рәввадиләр дөвләти вар иди [20]. Сонракы әсрләрдә көстәрилән рекионларда инзибати бөлкүләр мүәјјән дәјишикликләрә уғраса да, мәһәлли диалект әламәтләри мәһз һәмин әразиләрдә јаранмыш, әсас диалектләр (ләһҹәләр) физики-ҹоғрафи амил чәрчивәсиндә үч башлыча рекионда - Нахчыван дахил олмагла Аразын сол саһили һиссәсиндән вә Муғандан ҹәнубда ***(ҹәнуб ләһҹәси)***, Күр вә Араз чајлары арасындакы әразинин гәрб вә ҹәнуб-гәрб һиссәсиндә ***(гәрб ләһҹәси вә ја орта ләһҹә)*** вә Күрдән шимала олан әразинин шимал-шәрг һиссәсиндә ***(шимал-шәрг ләһҹәси)*** XVIII әсрәдәк тәдриҹән формалашмышдыр.

Азәрбајҹан дилинин XI-XII әсрләрдән формалашмагда олан мәһәлли шивәләри сонралар Ширваншаһлар, Атабәјләр, Һүлакиләр, Ҹәлаириләр, Гарагојунлулар, Ағгојунлулар вә Сәфәвиләр дөвләтләри дөврүндә гарышма вә ејни заманда мүәјјәнләшмә просеси кечирмишдир. XVI әсрдә ваһид, мәркәзләшмиш Сәфәвиләр дөвләтинин инзибати-әрази бөлкүсү Азәрбајҹан дилинин ән'әнәви мәһәлли диференсиасијасыны мөһкәмләндирир. Сәфәвиләр дөвләтиндә он үч бәјләрбәјлик [354,с.16] вар иди ки, бунун да дөрдү Азәрбајҹан әразисини әһатә едирди: 1) Ширван бәјләрбәјлији; 2) Гарабағ (вә ја Кәнҹә) бәјләрбәјлији; 3. Чухурсә'д (вә ја Ирәван) бәјләрбәјлији; 4. Азәрбајҹан (вә ја Тәбриз) бәјләрбәјлији [436,с.113-118].

Белә инзибати-әрази бөлкүсү XVII әсрдә дә давам етмишдир [370,с.121-124]. XVIII әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда бир сыра ханлыгларын вә султанлыгларын јаранмасы мәһәлли диалект әламәтләринин инкишафыны даһа да күчләндирир. XVIII әсрдә Азәрбајчанын чәнубунда (Араздан чәнубда) 8 ханлыг - Тәбриз, Мараға, Урмијә, Әрдәбил, Гарадағ, Сәраб, Хој, Маку; Күр вә Араз чајлары арасындакы әразидә - Гарабағ, Нахчыван, Ирәван, Кәнчә; Ширванда - Шамахы; шимал-гәрбдә Шәки; Абшерон јарымадасында - Бакы; шимал-шәргдә Губа, Дәрбәнд; Күрлә Аразын говушдуғу әразидә - Чавад; Хәзәрин чәнубгәрб саһилиндә Талыш ханлыглары, Гутгашен, Гәбәлә, Әрәш, Салјан, Газах, Шәмсәддин султанлыглары вә Чар-Балакән ичмасы јарадылмышды [59,с.137; 200,с.133,135,137]. Губа вә Талыш ханлыглары һәлә XVII әсрин сонларындан мөвчуд иди [21,с.356].

Тарихи-чоғрафи сәбәбләрә көрә, Азәрбајчан дилинин кечид типли (гарышыг, аралыг) шивәләри башлыча олараг шимал-гәрбдә Шәки-Загатала рекионунда, Күр вә Араз чајларынын сол саһилиндә вә Муған зонасында формалашмышдыр. Азәрбајчан дилинин әсас ләһчәләринин вә ајры-ајры шивәләринин формалашмасында физики-чоғрафи сәдләр, инзибати бөлкүләр, әтраф әһалини бирләшдирән мәркәзләр, субстрат тә'сир, әһалинин көчмәси вә тарихи тәчридолунма кими амилләр мүәјјән рол ојнамышдыр.

Азәрбајчан дилинин ләһчәләри фонетик, грамматик вә лексик чәһәтдән бир сыра фәргләндиричи әламәтләрә маликдир.

Чәнуб ләһчәсинин хусусијјәтләри:

1) Сөзүн биринчи һечасында *а* сәсинин *ә* сәсинә кечмәси: *гәрә, гәјә, гәјиш, гәјчи, јәхә.*

2) Сөзүн биринчи һечасында јарымгапалы *е* сәсинин ачыг *ә* сәсинә кечмәси: *әв, вәр, сәвки, дәјил//дә:л, пәнир//пәндир, кән, әнни, кәчәл.*

3) Инчә саитләр аһәнкинин даһа чох позулмасы: *әкинчилых, кетмах, кедах, көшдух, кедирух, кетмишых, кедәчах, инчисах, билдыгым.*

4) *ав, ов, өв, әв* сәс бирләшмәләринин ишләнмәси: *ов//ав, овчы//авчы, довшан//давшан, говала//гавала, бизов//бизав, охлов//охлав; көвшән//кәвшән, бәнөвшә//бәнәвшә, төвлә//тәвлә, билөв//биләв, кәсөв//кәсәв.*

5) Велјар $н_1$ сәсинин тәләффүздән чыхмасы нәтичәсиндә саитләрин бурун вариантларынын ишләнмәси: *әлуа̃, әлы̃:з, дәдә̃:, башуа̃, әвы̃, көзү̃:, ушагы̃:з, кәлдӱ:з.*

6) Бә'зи сөзләрдә сөз ортасында әдәби дилдәки вә гәрб ләһчәсиндәки дилортасы *ј* сәсинин мөвгејиндә додагдиш *в* сәсинин ишләнмәси: *көвәрти, көвәрчин, көвәрмах, чәвирккә, шивит<шүјүт.*

7) Чохһечалы сөзләрин сонунда чинкилтили *б* сәсинин кар *п* сәсинә кечмәси: *китап, һесап, чорап, бахып, билип.*

8) Самитләрин инчәләшмәси вә аффрикатлашмасы:

а) *ч>ц: цај, цадыр, цәмән, алца.*

б) *к>ч: чечи, чучә, чәрпү, һечајә.*

в) *к>ч: чәл, чул, чун, чилас.*

9) Индики заманда *-ыр,-ир; -ыј,-иј;-еј; -ы,-и;-р* шәкилчиләринин ишләнмәси: *алыр, кәлир; јазыјам, алијәм, алеј; алысан, кедисән; алы, кеди; таныр,охур.*

10) Фе'лин шәрт шәклинин II шәхс чәминдә *-саз, -сәз* шәкилчисинин ишләнмәси:*алсаз,кәлсәз.*

11) Чүмләдә хәбәрин сон һечасында күчлү шәкилдә узанан тонун өзүнү көстәрмәси.

12) Бу ләһчә үчүн сәчијјәви олан сөзләр: *мев//мөв* "үзүм ағачы", *мәкә//мәкәбугда* "гарғыдалы", *мәләфә* "дөшәкағы", *тәлис* "әл-үз дәсмалы; кисә", *зир* "нәлбәки", *тилиф* "чајын хәкәси".

Гәрб ләһчәсинин (орта ләһчәнин) хусусијјәтләри:

1) Сөзүн биринчи һечасында *а* сәсинин сахланмасы: *гара, гардаш, гаја, гајыш, јаха, гајсы, гајмах, бава, папах, һава.*

2) Ачыг саитләрин даһа чох ишләнмәси:

а) Сөзүн биринчи вә икинчи һечаларында *ә* сәсинин ишләнмәси: *сәс, кәс, кәтир, нәнә, дәјирман, сәккиз, кәлин, әјләш, чәтин, чәһмә, мәјтәф, инәх'.*

б) Сөзүн биринчи һечасында *о, ө* саитләринин ишләнмәси: *о, орда, гонах, гожа, додах, одун, отуз, чобан; көј, көзәл, өзкә, бөјүх', өкүз.*

3) Аһәнк ганунунун мөһкәмлији:

а) Галын вә инчә саитләр аһәнкинин көзләнилмәси: *ышых, ылхы, ылых, ылдырым, ахшам, ашағы, алча, алмах, гузу, охуду, вурду; кәлмәх', әкинчилих', кетмиших', кедәчәх', сүрү, көрдү.*

б) Додаг аһәнкинин инкишаф етмәси: *доғрујур, көздүјүр, охумујуф//охумојуф, көрмүјүф//көрмөјүф, олор, долдорор, дурор, көрөр, өлдүрөр.*

4) *ов, өв* сәс бирләшмәләринин *oj, о:* вә *өj, ө:* шәкилләриндә ишләнмәси: *дојшан//до:шан, јојшан//јо:шан, бузој, јалој//јало:; көјшән, бәнөјшә//бәнө:шә, бүлөј, көсөј.*

5) Велјар $н_1$ сәсинин ишләнмәси: *ан$_1$ары, тән$_1$әх', јан$_1$ах, әлин$_1$, әлин$_1$из, ман$_1$а, сан$_1$а, алдын$_1$, алдын$_1$ыз.*

6) Сөз ортасында вә сөз сонунда шимал-шәрг ләһчәсиндәки кипләшән *к* сәсинин новлу *ј* сәсинә кечмәси: *ијнә, ијдә, ијит, ијирми, дүјү, дүјмә, дәјирман, көјәрчин, көјәрти, көј, дөј-.*

7) Кипләшән *б* сәсинин дәјишмәси:

а) Сөз ортасында вә бирһечалы сөзләрин сонунда *б* сәсинин новлу *в* сәсинә кечмәси: *бава, чован, ова, гав, чив.*

б) Чохһечалы сөзләрин сонунда *б* сәсинин новлу *ф* сәсинә кечмәси: *китаф, һесаф, чораф, бахыф, билиф.*

8) Сөз ортасында вә бирһечалы сөзләрин сонунда говушуг *ч* сәсинин саф *ж* сәсинә кечмәси: *ажы, гожа, кежә, алажах, кәләжәх', аж, саж, кеж.*

9) Индики заманда *-ыр,-ир,-ур,-үр* вә *-ер,-ор,-өр* шәкилчиләринин ишләнмәси: *алыр, кәлир, дурур, көрүр; алер, кәлер, дурор, көрөр.*

10) Фе'лин шәрт шәклинин II шәхс чәминдә *-сан$_1$ыз,-сәңиз* шәкилчисинин ишләнмәси: *алсан$_1$ыз, кәлсән$_1$из.*

11) Суал чүмләләринин суал әдаты илә дүзәлән новүнүн инкишафы: *-Гардашың өјдәдими? -Мәјтәвә кетдиңми? -Сују гајнатдыңмы?*

12) Бу ләһчә үчүн сәчијјәви олан сөзләр: *тәңәх'* "үзүм ағачы", *гаргыдалы* (әдәби дилдә: *гарғыдалы*), *со:рух* "дөшәкағы", *мәһрәва* "әл-үз дәсмалы", *нәлбәки//бөлмә* (әдәби дилдә: *нәлбәки*), *килкә//пәсов* "чајын хәкәси".

Шимал-шәрг ләһчәсинин хусусијјәтләри:

1) Сөзүн биринчи һечасында *а* сәсинин дәјишмәси:

а) *а>е: гејиш, гејчи, гејси, гејмаг.*

б) *а>о: боба, попаг, һова.*

2) Ачыг саитләрин гапалылашмасы:

а) Сөзүн биринчи вә икинчи һечаларында *ә>е* дәјишмәси: *сес, кес, кетир, декирман, секкиз, келин, ејләш, четин, чекме, мектеб, инек, чүрек.*

б) Сөзүн биринчи һечасында *о>у, ө>ү* дәјишмәләри: *у, ура, гунаг, удун, утуз; күк, күзәл, үзкә, бүјүк, үкүз.*

3) Галын саитләр аһәнкинин даһа чох позулмасы: *даји, анаси, агачи, алмек, алачек, горхи, охыди, олди.*

4) *ов,өв* сәс бирләшмәләринин *о:, о:у* вә *ө:, ө:ү* шәкилләриндә ишләнмәси: *о:"ов", до:шан//до:ушан, јо:шан// јо:ушан, бизо:, јало:, кө:шән, бәнө:шә, бүлө://бүлө:ү, көсө://көсө:ү.*

5) Велјар $н_1$ сәсинин ишләнмәмәси.

6) Сөз ортасында вә сөз сонунда кипләшән *к* сәсинин ишләнмәси: *икнә, икдә, икид, икирми, дүки, дәкирман, көкәрчин, көкәрти, көк, инек.*

7) Сөз ортасында вә сөз сонунда кипләшән, чинкилтили б сәсинин ишләнмәси: *оба, чобан, боба, әрәбә, габ, китаб, һесаб, чораб, бахыб, билиб.*

8) Сөз ортасында вә сөз сонунда говушуг *ч* самитинин ишләнмәси: *ачи, бачи, гоча, кечә, алачек, ач, сач, кеч, агач.*

9) Индики заманда *-ыр,-ир;-аду,-әдү; -а(ә) вар* формаларынын ишләнмәси: *алыр, кәлир; аладу, кәләдү; ала вар, кәлә вар.*

I0) Фе'лин шәрт шәклинин II шәхс ҹәминдә *-соз, -сөз* шәкилчисинин ишләнмәси: *алсоз, кәлсөз.*

II) Суал ҹүмләләринин хүсуси интонасија илә јаранмасы: *-Атон өјдәдү? -Мектебе кетдүн? -Сују гејнәтдүн?*

I2) Бу ләһҹә үчүн сәҹијјәви олан сөзләр: *мејнә* "үзүм ағаҹы", *пејғәмбәри //пејғәмбәрбугда* "гарғыдалы", *дөшәкағы* "мәләфә", *дәсмал* "әл-үз дәсмалы", *бошгаб//чај бошгабы* "нәлбәки", *пычал //хылт* "чајын хәкәси".

Азәрбајҹан дили ләһҹәләринин гејд олунан хүсусијјәтләринин һеч дә һамысы бүтүнлүкдә конкрет бир шивәдә тәзаһүр етмир, лакин мүәјјән ләһҹәнин тә'сир даирәсиндә олан шивәләрдә бу хүсусијјәтләрдән бир нечәсинә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бундан башга, диалектләр өз дил хүсусијјәтләри бахымындан мүтләг мә'нада саф олмур (Бу хүсусијјәт дилләрә дә аиддир). Мүасир диалектләр мүхтәлиф мәншәли тајфа дилләринин бир-биринә гајнајыб-гарышмасы вә јерли дил мүһитинин тә'сиринә уғрамасы нәтиҹәсиндә мејдана кәлдијиндән, һабелә бир сыра конверкент һадисәләрә малик олдуғундан *(у>ы, б>в* вә с.) мүәјјән бир ләһҹәнин тә'сир даирәсиндә олан шивәләрдә башга ләһҹә үчүн сәҹијјәви олан әламәтләрә дә раст кәлинир. Конкрет бир ләһҹәнин дахилиндә белә дил хүсусијјәтләри адаҹыглар шәклиндә тәзаһүр едир.

Азәрбајҹан дили шивәләриндә елә һадисәләрә дә тәсадүф едилир ки, бунлар јалныз бир ләһҹәнин дејил, мүхтәлиф ләһҹәләрин тә'сир даирәсиндә олан шивәләрдә јајылыр. Мәсәлән, *а* сәсинин *ә, е* сәсләринә *(гәрдеш, гејчи), у* сәсинин *ы* сәсинә *(бы, выр)* кечмәси, сөз сонунда лабиаллашма *(памбуг, гаргу, бачун)* вә делабиаллашма *(гузы, сүри)* һадисәләри һәм шимал-шәрг, һәм дә ҹәнуб ләһҹәләриндә мөвҹуддур. Белә вәзијјәт бә'зи диалектологлары чашдырыр. Б.Ибраһимовун Губадлы рајону шивәләриндәки *а>ә* һадисәсини *(гәпи, гәрә)* шәрг хүсусијјәти

һесаб етмәси [87,с.51-52] нә дилчилик, нә дә ҹоғрафија бахымындан өзүнү доғрултмур. Көстәрилән ареалда шәрг хүсусијјәти һесаб олунан дил факты ҹәнуб ләһҹәсинин әламәтидир. *а>ә* һадисәси ҹәнуб ләһҹәсиндә даһа кениш јајылмышдыр, Губадлы рајону шивәләри исә ҹәнуб ләһҹәси илә гәрб ләһҹәсинин сәрһәдиндә јерләшир, бу шивәләрин шәрг шивәләри илә әлагәси јохдур.

Бүтүн бунлары нәзәрә алмагла Азәрбајҹан дили шивәләрини ашағыдакы кими груплашдырмаг олар.

Ҹәнуб ләһҹәси. Бу ләһҹә Ҹәнуби Азәрбајҹан, Нахчыван вә Ләнкәран рекионларынын шивәләрини әһатә едир. Ҹәнуб ләһҹәсиндә бир нечә шивә групу фәргләнир: 1) Тәбриз; 2) Әрдәбил; 3) Ләнкәран; 4) Урмијә; 5) Нахчыван вә с.

Гәрб ләһҹәси (орта ләһҹә). Бу ләһҹә Азәрбајҹанын Күр вә Араз чајлары арасындакы әразисинин гәрб вә ҹәнуб-гәрб һиссәсинин (Газах, Кәнҹә, Гарабағ, Дашкәсән, Кәдәбәј, Кәлбәҹәр, Лачын) вә Күрҹүстанын бә'зи рајонларынын (Борчалы: Марнеули, Болниси, Дманиси) шивәләрини әһатә едир. Гәрб ләһҹәси үч шивә групуна бөлүнүр: 1) Гарабағ; 2) Газах-Борчалы; 3) ајрым шивәси (Дашкәсән,Кәдәбәј,Кәлбәҹәр рајонларында јајылмышдыр).

Шимал-шәрг ләһҹәси. Бу ләһҹә Хәзәрин гәрб саһили зонасынын шимал-шәрг һиссәсинин (Дәрбәнд,Губа,Бакы,Шамахы,Салјан) шивәләрини әһатә едир. Шимал-шәрг ләһҹәси үч шивә групуна ајрылыр: 1) Шамахы-Бакы; 2) Губа; 3) Дәрбәнд.

Әсас ләһҹәләрдән башга Азәрбајҹан дилинин кечид типли (гарышыг,аралыг) шивәләри дә формалашмышдыр. *Гарышыг типли* шимал-гәрб шивәләри Шәки-Загатала рекионунун шивәләрини әһатә едир. Күр чајынын сол саһилиндә Ағдаш, Көјчај, Уҹар, Зәрдаб рајонларынын әразисиндә, ҹәнуб-шәргдә Ҹәлилабад, Биләсувар, ҹәнуб-гәрбдә Ҹәбрајыл, Губадлы зоналарында әсас ләһҹәләр арасындакы аралыг шивәләр јерләшир.

Гарышыг тили *шимал-гәрб шивәләри* (Шәки, Оғуз, Гах, Загатала, Балакән) әсас е'тибарилә јерли әһалинин шивәләри илә кәлмәләрин диалектинин контакты нәтичәсиндә формалашмышдыр. Бу шивәләр бир сыра јерли әламәтләрлә јанашы (шимал хүсусијјәти, спесифик интонасија, субстрат елементләр) Азәрбајчан дилинин гәрб вә чәнуб ләһчәләри үчүн сәчијјәви олан хүсусијјәтләрә дә маликдир. Бу шивәләр дилдә хүсуси ләһчә әмәлә кәтирмир, дил хүсусијјәтләри бахымындан гарышыг характердәдир:

1) Саитләрин бурун вариантларынын ишләнмәси: *сөзуã, кәзуã, дәдã:, әлы̃:, кәзу̃:, гызу̃з.*

2) Саитләрин галынлашмасы *(ә>а, ү>у, ө>о): дарс, һар, гун, учун, оҹуз, ҹомур, хораҹ.*

3) Сөзүн биринчи һечасында ачыг *ә* сәсинин јарымгапалы *е* сәсинә кечмәси: *беј, ет, тезә, чеһмә, дејирман, кеми, мен, сен, сес, ејлеш* вә с.

4) *ав* сәс бирләшмәсинин гисмән ишләнмәси: *ав, савух, тавух, гавурма* (Г.-Илису).

5) Саитләр аһәнкинин галынлашма истигамәтиндә позулмасы: *кәлмах, кидах, кәлды̃:з, бичинчилых.*

6) Дилортасы *к* самитинин јеринә дилархасы *ҹ* самитинин ишләнмәси: *ҹар, ҹол, ҹор, ҹомур, инаҹ, чураҹ.*

7) Дилортасы *к* самитинин јеринә дилархасы г самитинин ишләнмәси: *гун<күн, гог<көј, гор<кәр.*

8) Дилортасы *к* сәсинин дилөнү *ч* сәсинә кечмәси: *чәл, чәр, чүн, чәлин* (Ш.).

9) Алынма сөзләрдә новлу *ф* сәсинин кипләшән *п* сәсинә кечмәси: *пәһлә, пәнәр, пундух, гыпыл, телпун.*

10) Сөз ортасында вә бирһечалы сөзләрин ахырында кипләшән *б* сәсинин новлу *в* сәсинә кечмәси: *чован, арава, гавых, гав, чив.*

11) Сөз сонунда кипләшән *б* сәсинин новлу *ф* сәсинә кечмәси: *бошгаф, хараф, алыф.*

12) Сөз ортасында вә бирһечалы сөзләрин сонунда говушуг *ч* сәсинин саф *ж* сәсинә кечмәси: *ажы, бажы, гожа, мәжбур, төкәжәм, аж, саж.*

13) *Мән, сән* әвәзликләринин јөнлүк һалда *мага, сага, мã:, сã:* формаларынын ишләнмәси.

14) *ћо//һу, һабу, һабелә* ишарә әвәзликләринин ишләнмәси:

15) Нәгли кечмишин үчүнчү шәхсиндә *-ыф,-иф* шәкилчиси илә јанашы олараг *-ытды,-итди* шәкилчисинин ишләнмәси: *алыф//алытды, кәлиф//кәлитди.*

16) Индики заманда *дурмаг* көмәкчи фе'ли илә дүзәлән аналитик формаја тәсадүф олунмасы: *баха дурур, кәлә дурур* (Г.,Заг.).

17) Индики заманда *-ыр,-ир,-ур,-үр; -ы,-и; -ыј,-иј,-уј,-үј* шәкичиләринин ишләнмәси: *билир; дијисән, дији; алыј, кәлиј, дуруј, көрүј.*

18) *Нә* бағлајычысынын *ја* бағлајычысы, *ја* бағлајычысынын *нә* бағлајычысы јериндә ишләнмәси: *Ја јазыр, ја охујур* ("Нә јазыр, нә охујур").

19) Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин икинчи тәрәфинин бә'зән мәнсубијјәт шәкилчисиз ишләнмәси: *баш агры, менин, гыз, голхоз идарә.*

Шимал-гәрб шивәләриндә диалект хүсусијјәтләринин кәмијјәтчә чохлуғу һәмин шивәләрин гарышыг характердә олмасынын бир әламәтидир. Дикәр тәрәфдән, көстәрилән ареалда саитләрин бурун вариантларынын ишләнмәси дә бу шивәләрин гарышыг характердә олмасынын мүһүм көстәричисидир. Фактлар көстәрир ки, веләр *ң* сәсинин тәләффүздән чыхмасы нәтичәсиндә саитләрин бурун вариантларынын јаранмасы башлыча олараг гәрб ләһчәси *(орта ләһчә)* илә дикәр ләһчәләрин *(шималшәрг вә чәнуб)* сәрһәдиндә јерләшән шивәләрдә өзүнү көстәрир. Саитләрин бурун вариантларынын шималда - Шәки, Оғуз, Ағдаш, Гах, Загатала, *чәнубда* - Фүзули (Гарабулаг), Чәбрајыл, Губадлы, Зәнкилан, Гафан, Гаракилсә

(Сисјан), Нахчыван групу шивәләриндә ишләндији мә'лумдур.

Гарышыг типли шимал-гәрб шивәләрини аралыг шивәләрдән фәргләндирән чәһәт онларын әрази чәһәтдән әлагәдә олмадығы шивәләрин (чәнуб ләһчәсинин) тә'сиринә мә'руз галмасы вә Гафгаз дил мүһитиндә јерләшмәсидир. Гах-Загатала вә Балакән шивәләриндә саитләрин галынлашмасы типли фонетик һадисә гумуг, гарачај-балкар, Крым-татар, гагауз вә караим дилләриндә дә вар [259,с.11-12; 224,с.218,233].

Хәзәрәтрафы вә Гарадәнизәтрафы түрк дилләриндә саитләрин галынлашмасындакы рәнкарәнклијә, галынлашмыш вә инчә саитләрин паралел шәкилдә мөвчудлуғуна, Гафгаз түрк дилләринин әразичә јахын вә узаг диалектләриндә бу фонетик һадисәнин дағыныглығына әсасланан Н.З.Һачыјева бу хүсусијјәти һәмин әразиләрдәки мүрәккәб миграсија просесләри илә әлагәләндирир [259, с.13].

Загатала-Гах шивәләриндәки *q<k* һадисәси дә *(qомаq, инаq, qиши)* Гафгаз дилләри групуна дахил олан субстрат әламәтидир [28,с.110].

Диалектләр үзәриндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, диалект һадисәләринин јерләшмәсиндәки гејри-мүәјјәнлик вә рәнкарәнклик бу әразиләрин нисбәтән сонракы мәскун рајонларыны көстәрир [356,с.471].

Азәрбајчан дилинин шимал-гәрб шивәләриндә дилин мүхтәлиф сәвијјәләринә мәхсус изоглоссларын дағыныглығы вә рәнкарәнклији мүәјјән дәрәчәдә әһалинин көчмәси илә әлагәдар олмушдур. А.Һүсејнов шәрг ләһчәсиндә (Бакы шивәсиндә) вә Шәки шивәсиндә өзүнү көстәрән *ә>е* һадисәсини чәнуб ләһчәсинин гәдим изи (әламәти) һесаб едир [168,с.16]. Јенә һәмин мүәллиф Шәки шивәсиндә *ж*-лашмадан *(ч>ж)* данышаркән јазыр ки, бу һадисә "Гарабағдан Шәки әразисинә көчмүш вә јерлиләрлә гарышмыш әһали һиссәсинин диалект әламәтидир - кечмиш етник групун дилиндәки контаминасија һадисәси-

дир" [168,с.28]. Үмумијјәтлә, Шәки, Гах-Загатала, Дәрбәнд-Табасаран вә Губа шивәләриндә чәнуб ләһчәсинә аид бә'зи әламәтләрин өзүнү көстәрмәси тарихән олмуш миграсијанын - Азәрбајчанын чәнуб һиссәсиндән көчүрүлмүш әһалинин тә'сири нәтичәсиндә шималда олан изләрдир вә тарих е'тибарилә сонракы тәбәгәдир.

Тарихи мә'луматлар көстәрир ки, Азәрбајчанда әһалинин миграсијасы вә гајнајыб-гарышмасы просеси күчлү олмушдур. Ајры-ајры тајфаларын јерләшмәсиндә сабитлик олса да, тарихи-сијаси сәбәбләр үзүндән бу бә'зән позулурду. Һәм дә ејни тајфанын миграсијасы бир дәфә јох, тәкрар-тәкрар баш вермишдир. Мәсәлән, Елханлылар дөврүндә Орта Асијадан Азәрбајчана көчүрүлмүш гачар, әфшар, падар, чобани, чәлаири вә с. тајфалар, әсас е'тибарилә Азәрбајчанын чәнуб һиссәсиндә, һабелә Кәнчә, Ширван вилајәтләриндә вә Муғанда јерләшмишди [21, с.208]. Бөјүк тајфалардан олан чаванширләрин, ағгојунлуларын вә гарагојунлуларын да Елханлылар заманында Түркүстандан кәлмиш олдуглары еһтимал олунур [464,с.103-104]. Гарагојунлу тајфасы ағгојунлулара мәғлуб олдугдан сонра Хорасана кедир. Ағгојунлулар Азәрбајчанын орта һиссәләриндә, хүсусилә Хој вә Алынчаг мәнтәгәләриндә јерләширләр. Әфшар тајфасы ағгојунлулар дөврүндә даима Мәркәзи вә Гәрби Азәрбајчанда галыр. XVI әсрдә һакимијјәт Сәфәвиләрин әлинә кечдији вахтда түркмән тајфалары һәр јердә һаким олур [464,с.112]. Әрдәбил вә Муған тәрәфләрдә јашајан устачлы, шамлы, тәкәли, баһарлы, дулкадыр, әфшар, гачар вә варсаг тајфалары шејхләрин гызылбаш ордусуну тәшкил едирдиләр. Сәфәвиләр дөврүндә "Отуз ики чаваншир" адланан чаваншир тајфасы Ширванда, Гарабағда, һамаслы, мусуллу, гырхлы (әфшарларын бир голу), бајат тајфалары Дәрбәнддә, әспәрли Әрдәбил вә Сәрабда, газаглар Ахыскада, алпавут тајфалары Ширванда јерләшмишди [464, с.111-112]. XVII әсрдә Ширван бәјләрбәјлијинә дахил олан бир вилајәт - Шамахынын чәнуб-гәрбиндәки әрази - Алпаут

адланырды [370, с.124]. XVI әсрин биринчи јарысында Ирәван вә Нахчыван устачлы адлы гызылбаш тајфасынын јашајыш јери иди. I Исмајылын өлүмүндән сонра бу тајфа орадан чыхарылыр, Чухурсә'ддә румлу тајфасы јерләшир [436,с.114]. XVII әсрдә Күрүн чәнуб саһилиндә Тәртәр вә Араз чајларынын арасында чаваншир (отузики) тајфалары јерләшмишди. Гарабағ бәјләрбәјлијинә мәхсус олан һәмин әрази Чаваншир адланырды [370,с.123]. Шаһ Султан Һүсејн 1705-1706-чы илләрдә Ирәван әтрафында јашајан бајатларын үч јүзә јахын аиләсини Макуја көтирир [59,с.25]. Надир шаһ Гарабағда јерләшән чаванширләр, отузикиләр вә кәбирли тајфаларыны Хорасана [21,с.341], әфшарлары вә гызылбашлары Әфганыстана [239, с.304] көчүрүр. Надир шаһын өлүмүндән сонра Гарабағдан Хорасана көчүрүлмүш чаваншир тајфасы вә башга елләр јенидән өз вәтәнләринә - Гарабаға гајыдыр вә Пәнаһ ханын һакимијјәтинә табе олурлар [115,с.14-15].

Бир сыра тајфаларын јери гәдимдән сабит олмушдур; бу тајфалар вә онларын башчылары ханлыгларын јарадылмасында мүһүм рол ојнамышдылар. Чаваншир елинин сарычалы ојмағы Гарабағ ханлығынын [115,с.13-14], гарадағлылар Гарадағ ханлығынын, дүнбүлү тајфасы Тәбриз вә Хој ханлығынын, чаваншир тајфасынын мүгәддәм голу Мараға ханлығынын, шаһсевәнләр Әрдәбил ханлығынын, бајатлар Маку ханлығынын, шәгаги тајфасы Сәраб ханлығынын әсасыны гојмушду [59,с.20-26]. Тајфаларын јердәјишмәси Азәрбајчанын шимал һиссәсинин Русија тәркибинә гатылмасы дөврүндә дә баш вермишдир. 1826-1828-чи илләрдә Русија-Иран мүһарибәләри вахты Көјчә көлү әтрафында јашајан гарапапаглар Урмијә көлүнүн чәнуб саһилинә вә Түркијәнин Гарс вилајәтинә көчүрләр [239, с.360-361,432-433]. Һазырда Иранын шималгәрб сәрһәд рајонларында јашајан гарадағлылар гарышыг груп олмагла 1804-1813 вә 1826-1828-чи илләр Русија-Иран мүһарибәләри вахты Загафгазијадан көчәнләрин нәсилләридир [239, с.361]. Ирәванда олан кәнкәрли вә га-

чар тајфалары 1803-1806-чы илләрдә Гарс тәрәфә мүһачирәт етсәләр дә, тәкрар кери гајтарылыр. Кәнчә әтрафындан Газах шәмсәддинли вә имрәли, Гарабағдан емирли (ејмирли) тајфалары Чәнуби Азәрбајчана көчүрләр. Чәбраил тајфасындан чәләбијанлы вә јусфанлы голлары Аразын чәнубуна кедир. Кедәнләрин бир чоху бир мүддәт сонра кери дөнүр. О заман Араздан чәнуба кечән тајфалардан Тәбриз, Маку вә Әрдәбилдә галанлар олмушдур. Тәбриздә гарабағлыларын, ширванлыларын вә ордубадлыларын мәһәлләләри вар [464,с.115-116].

Әһалинин миграсијасы XIX әсрин ахырлары XX әсрин әввәлләриндә дә олмушдур. Мәсәлән, Түркијәнин Зилә гәзасындакы тәрәкәмәләрин бир гисми Шимали Азәрбајчанын Гырахдын (Чәбрајыл) шәһәриндән вә Шуша галасындан көчмүшләр. Зилә тәрәкәмәләри бура Батум-Ризә тәрәфдән 1893-чү ил мүһарибәләри вахты вә ондан сонракы тарихләрдә бир нечә дәфә (1897-1913) кәлдикләрини сөјләјирләр. Зилә јерлиләри онлары садәчә олараг "папахлы" адландырырлар [453,с.46].

Азәрбајчан дили шивәләринин тәснифаты дилчилијин мүрәккәб мәсәләләриндән биридир. Бу проблемин өјрәнилмәсинин мүәјјән тарихи вар. Һәләлик бизә мә'лум олдуғуна көрә, Азәрбајчан дилиндә мүхтәлиф шивәләрин олдуғуну илк дәфә көркәмли әдәбијјатшүнас Фиридун бәј Көчәрли мүәјјәнләшдирмишдир. Онун фикринчә, Азәрбајчан түркләринин данышдығы дилин дөрд чүр шивәси мөвчуддур: "Гарабағ вә Газах әһалиси бир чүрә, Шәки халгы өзкә бир чүрә, Ширван, Сәлјан, Бакы вә Губа адамлары башга бир сајагда, Ирәван, Нахчыван, Тәбриз, Хој, Маку вилајәтләринин әһалиси гејри бир шивә үзрә данышырлар" [102а,с.77].

М.Фуад Көпрүлү Шимали вә Чәнуби Азәрбајчанда Шәки (Нуха), Бакы, Кәнчә, Гарабағ, Тәбриз, Әрдәбил, Урмијә вә с. кими шивәләр олдуғуну гејд етмишдир [462, с.121]. Сүрәјја Талыбханбәјли исә "Гарабағ-Истанбул шивәләринн сөвтијјат чәһәтиндән мүгајисәси" (1933) адлы

мәғаләсиндә Азәрбајҹан Республикасы әразисиндәки шивәләри белә фәргләндирмишдир: Бакы, Ҝәнҹә вә Гарабағ (Шуша), Шамахы, Нуха, Газах, Нахчыван, Салјан вә Ләнкәран [463,с.24].

Көрүндүјү кими, Ф.Көчәрли, М.Ф.Көпрүлү Азәрбајҹан дилинин бүтүн шивәләрини, С.Талыбханбәјли исә јалныз Азәрбајҹан Республикасы әразисиндәки шивәләри мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр. Үмумијјәтлә, бу бөлкүләр Азәрбајҹан дили шивәләрини бүтүнлүклә әһатә етмәсә дә, мүхтәлиф шивәләрин јерләшдији ареаллар дүзҝүн мүәјјәнләшдирилмишдир.

Азәрбајҹан дили шивәләринин тәснифаты илә ардыҹыл олараг М.Ширәлијев мәшғул олмушдур. Онун бөлкүләри диггәти ҹәлб едән башлыҹа ҹәһәт шивәләрин ҹоғрафи бахымдан груплашдырылмасыдыр. М.Ширәлијев илк тәснифатында Азәрбајҹан дили шивәләрини беш група ајырмышдыр: 1. Шәрг групу диалектләри (Губа, Дәрбәнд, Бакы, Шамахы, Салјан, Ләнкәран); 2. Гәрб групу диалектләри (Газах, Борчалы, ајрым); 3. Шимал групу диалектләри (Нуха, Загатала, Гутгашен); 4. Ҹәнуб групу диалектләри (Јереван, Нахчыван, Ордубад); 5. Орта груп диалектләри (Кировабад, Гарабағ) [420].

Мүәллиф сонралар бу тәснифатын үзәринә дөнә-дөнә гајытмыш, ону тәкмилләшдирмишдир. О, 1947-ҹи илдә чап етдирдији мәғаләсиндә һәмин бөлкүнү сахлајыр, лакин "орта груп диалектләри" әвәзинә "мәркәз групу диалектләри" ифадәсини ишләдир [421,с.431]. М.Ширәлијев сонракы тәдгигатында Азәрбајҹан дилиндә дөрд диалект групу фәргләндирир: I. Шәрг групу: Губа, Бакы, Шамахы диалектләри, Салјан, Ләнкәран шивәләри вә с. II. Гәрб групу: Газах, Ҝәнҹә, Гарабағ диалектләри, Борчалы, ајрым шивәләри вә с. III. Шимал групу: Нуха диалекти, Загатала, Варташен, Гутгашен шивәләри вә с. IV. Ҹәнуб групу: Нахчыван, Ордубад, Тәбриз, Әрдәбил диалектләри вә Норашен, Шаһбуз шивәләри вә с. [422,с.14].

Бу тәснифатдакы әсас јенилик "орта групу" ләғв едиб бурадакы Ҝәнҹә вә Гарабағ шивәләрини гәрб групуна аид етмәк олмушдур. Бундан башга, бу бөлкүдә Дәрбәнд вә Јереван шивәләри тәснифатдан чыхарылыр, бир сыра јени шивәләр (Тәбриз, Әрдәбил, Норашен, Шаһбуз, Варташен) мүвафиг диалект групларына дахил едилир.

М.Ширәлијевин "Дилин диалект үзвләнмәси проблеми" адлы әсәриндә исә Азәрбајҹан дилинин шивәләри дөрд диалект групунда вә үч кечид шивәдә груплашдырылыр:

I. Азәрбајҹан дили диалект вә шивәләринин шәрг групу Губа, Бакы, Шамахы диалектләрини, Муған, Ләнкәран шивәләрини әһатә едир.

II. Азәрбајҹан дили диалект вә шивәләринин гәрб групу Газах, Гарабағ, Ҝәнҹә диалектләрини вә ајрым шивәсини әһатә едир.

III. Шимал групу Нуха диалектиндән вә Загатала-Гах шивәсиндән ибарәтдир.

IV. Азәрбајҹан дили диалект вә шивәләринин ҹәнуб групу Нахчыван, Ордубад, Тәбриз диалектләрини вә Јереван шивәсини әһатә едир.

Кечид шивәләр: 1) Шәрг вә гәрб диалект групларынын хүсусијјәтләрини бирләшдирән Ҝөјчај шивәси; 2) Шимал вә шәрг диалект групларынын хүсусијјәтләрини өзүндә бирләшдирән Ағдаш шивәси; 3) Азәрбајҹан диалектләринин ҹәнуб вә гәрб хүсусијјәтләрини бирләшдирән Ҹәбрајыл шивәси [423,с.98].

Бундан сонра М.Ширәлијевин тәснифаты әсасән сабитләшир, ајры-ајры диалект групларынын тәркиби дәјишмир, лакин кечид шивәләр мәсәләси бир гәдәр мүбаһисәли галыр. О, "Азәрбајҹан диалектолоҝијасы" әсәринин икинчи нәшриндә кечид шивәләри атмыш, 4 диалект групу сахламышдыр [188,с.16-17], өзүнүн сон тәдгигатында исә кечид шивәләрин варлығыны бир даһа гејд етмишдир [431,с.6].

М.Ширәлијевин дилин диалект бөлүнмәсинә һәср олунмуш "Дил вә диалект проблеми һаггында" мәгаләсиндә мүхтәлиф диалект групларына дахил олан бә'зи диалект вә шивәләрин сәчијјәви хүсусијјәтләри верилир. О, диалект вә шивәләрин шәрг групундан Губа диалектинин вә Ләнкәран шивәсинин, гәрб групундан Газах диалектинин вә ајрым шивәсинин, шимал групундан Нуха диалектинин вә Загатала-Гах шивәсинин, кечид шивәләрдән Ҝөјчај вә Ҹәбрајыл шивәләринин фәргләндиричи әламәтләрини ҝөстәрир [424,с.34-40].

Азәрбајҹан дилинин диалектләри Р.Рүстәмов тәрәфиндән дә тәсниф едилмишдир. О, 1953-ҹү илдә чап етдирдији "Азәрбајҹан диалектолоҝијасы програмы"нда диалектләри дөрд група бөлүр: I. Шимал (Нуха, Гутгашен, Загатала вә с.); 2. Шәрг (Бакы, Шамахы, Губа, Салјан, Ләнкәран вә с.); 3. Гәрб (Газах, ајрым, Ҝәнҹә, Гарабағ вә с.); 4. Ҹәнуб (Нахчыван, Ордубад, Тәбриз, Әрдәбил вә с.).

Р.Рүстәмов илк дәфә олараг Азәрбајҹан дили шивәләринин шәрг, шимал вә гәрб группары арасында кечид тәшкил едән шивәләри дә (Ағдаш, Ҝөјчај вә с.) мүәјјәнләшдирир [10,с.11]. М.Ширәлијев өз тәснифатыны тәкмилләшдирәркән Р.Рүстәмовун бөлҝүсүндән истифадә етмишдир.

Азәрбајҹан дили шивәләринин тәснифи мәсәләсинә А.Һүсејнов да өз мүнасибәтини билдирмишдир. О, әввәлҹә бу фикирдә олмушдур ки, Азәрбајҹан Республикасы әразисиндә "Азәрбајҹан дилинин ики бөјүк ләһҹәсиндән бәһс етмәк мүмкүндүр. Бу ләһҹәләрдән бириндә гыпчаг типли дил үнсүрләринин галыглары, диҝәр ләһҹәдә оғуз типли дил системи әламәтләринин галыглары даһа чох нәзәрә чарпыр. Биринҹи ләһҹә Шәрг вә әсасән Шимал группарыны, икинҹи ләһҹә әсасән Гәрб вә Ҹәнуб группарыны әһатә едир" [166,с.114]. Мүәллиф "Азәрбајҹан диалектолоҝијасы" әсәринин тәкмилләшдирилмиш нәшриндә Азәрбајҹан дилинин үч ләһҹәсинин адыны чәкир: шәрг ләһҹәси, гәрб ләһҹәси, ҹәнуб ләһҹәси [168,с.13,57]. Јери

ҝәлмишкән гејд едәк ки, Азәрбајҹан диалектолоҝијасынын бир сыра мәсәләләри илә әлагәдар А.Һүсејновун мүшаһидәләри доғрудур вә о, Азәрбајҹан дилиндә үч әсас ләһҹәнин олдуғуну дүзҝүн мүәјјәнләшдирмишдир.

Азәрбајҹан дили шивәләринин М.Ширәлијев тәрәфиндән верилмиш тәснифаты Азәрбајҹан дилчилијиндә һаким мөвгедә олмушдур. Бу тәснифат вахтилә бир сыра дилчиләр (М.Һүсејнзадә, И.Абдуллајев, А.Һүсејнов) тәрәфиндән тәнгид олунса да, мүәллиф өз фикирләриндә әсаслы бир дәјишиклик етмәмиш, һәмин бөлҝү түркоолоҝијада јајылмышдыр. М.Ширәлијевин тәснифаты Азәрбајҹан дилчилијинин инкишафынын мүәјјән бир мәрһәләси үчүн мәгбулдур, бүтүнлүкдә исә бу бөлҝү дилин диалект бөлүнмәсинин изаһы бахымындан бир сыра гүсурлара маликдир. Бу гүсурлардан бири будур ки, М.Ширәлијев Азәрбајҹан Республикасы әразисиндә үч диалект груп ҝөстәрдији һалда, шивәләрин ҹәнуб групуна Ҹәнуби Азәрбајҹандан јалныз Тәбриз диалектини дахил едир. Бу мәсәлә Азәрбајҹан дилчилијиндә һаглы е'тиразлар доғурса да, нәтиҹә олараг шивәләрин ҹәнуб групуна Тәбриз диалектиндән башга һеч бир шивә аид едилмир, совет дөврүндә Ҹәнуби Азәрбајҹанла әлагәнин зәифлији (вә ја олмамасы), ҹәнуб шивәләри үзәриндә ҹанлы мүшаһидәнин апарылмамасы тәснифат мүәллифинин әлиндә әсаса чеврилир. Халгын тарихини нәзәрә алдыгда Ҹәнуби Азәрбајҹанла бизим әлагәмиз анҹаг мүәјјән мәһдуд вахт әрзиндә зәиф олмушдур. Үмумијјәтлә исә тарихи, мәдәни әлагә һәмишә давам етмишдир.

Дилаектләрин јаранмасы бу ҝүнүн мәсәләси дејил, диалект тарихи категоријадыр. Ҹәнуби Азәрбајҹанда јајылмыш олан мүхтәлиф шивәләр барәдә үмуми тәсәввүр јаратмаг үчүн әлдә кифајәт гәдәр елми дәлилләр вә дил фактлары мөвҹуддур. Биринҹиси, Азәрбајҹан Республикасы әразисиндә Ҹәнуби Азәрбајҹандан ҝөчмүш хејли мигдарда әһали јашајыр ки, онларын шивәси үзәриндә мүшаһидә апарыб лазыми диалектоложи материал әлдә ет-

мәк олар. Икинҹиси, К.Фојун, Т.Ковалскинин, В.Монтеилин, Һ.Риттерин, К.Дәрферин, А.Дилачарын, М.Әмирпурун вә башгаларынын тәдгигатларында Иран әразисиндәки Азәрбајҹан дили шивәләри барәдә хејли факт ашкара чыхарылмышдыр. Бүтүн бунлар Азәрбајҹан дилинин ҹәнуб шивәләри барәдә тәсәввүрү кенишләндирмәјә имкан верир.

А.Дилачар Азәрбајҹан дили шивәләрини ики бөјүк група ајырыр: шимали азәриҹәнин ләһҹәләри, ҹәнуби азәриҹәнин ләһҹәләри.

Шимали азәриҹәнин ләһҹәләри:

1. Шәрг групу: Губа, Дәрбәнд (Дағыстан), Бакы, Шамахы (Ширван), Салјан, Муған, Ләнкәран.
2. Гәрб групу: Газах, Борчалы, Кәнҹә, Гарабағ (Шуша).
3. Шимал групу: Нуха, Загатала-Гах, Муған, Гуташен.
4. Ҹәнуб групу: Ирәван, Нахчыван, Ордубад, Гарапапах.
5. Кечид ағызлары: Көјчај, Ағдаш, Ҹәбрајыл.

Ҹәнуби азәриҹәнин ләһҹәләри:

1. Мәркәздә: Тәбриз, Марага, Түркманчај.
2. Шималда: Мәрәнд, Әһәр.
3. Шимал-гәрбдә: Хој, Маку.
4. Шимал-шәргдә: Бәкрабад, Бәҹәрәван.
5. Шәргдә: Әрдәбил (Савалан), Халхал.
6. Ҹәнуб-шәргдә: Зәнҹан (Хамсә).
7. Ҹәнубда: Сајынгала, Сакиз.
8. Ҹәнуб-гәрбдә: Сојугбулаг, Сәрдәст.
9. Гәрбдә: Резаијә (Румијә), Шаһпур [450,с.91].

А.Дилачарын тәснифиндә диггәти ҹәлб едән ҹәһәт Ҹәнуби Азәрбајҹан шивәләрини 9 група ајырмасыдыр. Бу бөлкүдән ајдын олур ки, Ҹәнуби Азәрбајҹанда јалныз Тәбриз диалекти јох, мүхтәлиф шивә груплары мөвҹуддур. Әсас дил хүсусијјәтләри јахын вә үмуми олан мүхтәлиф шивә групларынын мөвҹудлуғу исә һәмин ареалда ваһид бир ләһҹәнин (ҹәнуб ләһҹәсинин) варлығына дәлаләт

един. А.Дилачара көрә, "ән тәмиз ҹәнуб азәриҹәси Марагa ағзыдыр" [450,с.91].

Мәнучеһр Әмирпур Азәрбајҹан дили шивәләрини 10 група ајырыр:

1. *Шәрг групу:* Дәрбәнд, Губа, Шамахы, Бакы, Салјан, Ләнкәран.
2. *Гәрб групу:* Газах, ајрым, Борчалы.
3. *Шимал групу:* Загатала, Нуха, Гуташен.
4. *Ҹәнуб групу:* Јереван, Нахчыван, Ордубад.
5. *Мәркәз групу:* Кәнҹә, Шуша.
6. *Шәрги Анадолу диалекти* (Әрзурум).
7. *Гашгај вә ејналлы диалекти.*
8. *Шимали Ираг диалекти.*
9. *Тәбриз диалекти.*
10. *Резаијә көлү әтрафы диалекти* [446,с.9-10].

Бу тәснифат көстәрир ки, ҹәнубда Азәрбајҹан дилинин тә'сир даирәси кенишдир. Азәрбајҹан дили шивәләринин хүсусијјәтләри Иранын ҹәнуб-гәрбиндә (гашгај, ејналлы), Ирагын шималында (Кәркүк) вә Шәрги Анадолуда (Әрзурум) мүшаһидә едилир.

Азәрбајҹан дили шивәләринин мөвҹуд бөлкүләри ичәрисиндә кениш јајылмыш тәснифат М.Ширәлијевә мәхсусдур. Башга бөлкүләрдә дә М.Ширәлијевин 40-ҹы илләрдә вә сонралар вердији тәснифатын тә'сири өзүнү көстәрир. Әввәлдә гејд олундуғу кими, М.Ширәлијевин бөлкүсүнүн гүсурларындан бири дилимизин шивәләрини бүгүнлүкдә әкс етдирмәмәсидир. Онун тәснифаты әсасән Азәрбајҹан Республикасы әразисиндәки шивәләри әһатә едир, башга ареаллардакы шивәләр исә бура ја дахил едилмир, ја да јарымчыг әкс олунур. М.Ширәлијев 1941-ҹи илдә вердији тәснифатда Дәрбәнд шивәсинә јер вердији һалда, сонралар бу шивәни бөлкүдән чыхарды. Һалбуки Дәрбәнд зонасында гәдимдән азәрбајҹанлылар јашајыр вә онларын шивәси Азәрбајҹан дили шивәләринин шимал-шәрг ләһҹәсинә (М.Ширәлијевин бөлкүсүндәки шәрг

групуна) ујғун кәлир. Доғрудур, Дәрбәнд-Табасаран шивәләрини Азәрбајчан дилинин шимал-гәрб шивәләринә (Гах, Загатала, Балакән, Шәки, Оғуз) јахынлашдыран әламәтләр дә вар: *һо, һабу* ишарә әвәзликләринин, *меним ата* типли сөз бирләшмәләринин вә с. ишләнмәси. Анчаг бүтүнлүкдә Дәрбәнд-Табасаран шивәләри әсас дил хүсусијјәтләри бахымындан шимал-шәрг шивәләринин тә'сир даирәсиндәдир.

Дәрбәнд шивәсинин тәснифатдан чыхарылмасы нәтичә е'тибарилә шивәләрин һәм шәрг, һәм дә шимал груплары барәдә јанлыш тәсәввүрүн јаранмасына сәбәб олмушдур. Белә ки, шивәләрин шимал групуна аид едилән хүсусијјәтләрин чоху әсасән Дәрбәнд, гисмән Губа, Бакы шивәләриндә јајылмышдыр. Мәсәлән, *ә>е* сәс дәјишмәси Бакы [184,с.21-22], Губа [129,с.40] вә Дәрбәнд (мәс.: *ел, ет, екин, елли, демир, дениз, декирман, серин, тезә)* шивәләри үчүн сәчијјәви олдуғу һалда, нәдәнсә бу изоглосс шивәләрин шимал групуна аид едилмишдир. ә>е һадисәси шимал-шәрг шивәләринин (Дәрбәнд,Губа,Бакы) мүһүм әламәтидир. Тәсадүфи дејил ки, М.Ширәлијев өзү ә>е һадисәсини шивәләрин шимал групуну сәчијјәләндирән әламәтләр сырасындан чыхармышдыр [431,с.8]. *Һо, һабу* ишарә әвәзликләри дә Дәрбәнд шивәләриндә ишләнир. Нәгли кечмишин III шәхсиндә *-ытды,-итди* шәкилчисинин, индики заманда *-а(-ә) дурур* формасынын, *меним ата* типли сөз бирләшмәләринин ишләнмәси дә Дәрбәнд вә Губа шивәләриндә нәзәрә чарпыр. Бунлардан башга, Губа, Гусар, Хачмаз шивәләриндә мүшаһидә едилән *о>у (удун, чумаг, гушун), ө>ү (күзәл, үкүз, үзкә)* сәс дәјишмәләри [12,с.59,63], Губа, Гусар, Хачмаз, Дәвәчи, Бакы, Шамахы, Әли Бајрамлы (Ағамәммәдли к.) шивәләриндә өзүнү көстәрән *-аду,-әду*, Губа, Гусар, Хачмаз шивәләриндә мүшаһидә едилән *-а(-ә) вар* индики заман формалары [12,с.157] Дәрбәнд-Табасаран шивәләриндә даһа габарыгдыр.

Бүтүн бунларла јанашы, Дәрбәнд шивәсинин өзүнә мәхсус хүсусијјәтләри дә вар ки, бунлар истәр шимал-шәрг, истәрсә дә шимал-гәрб шивәләри үчүн о гәдәр дә сәчијјәви дејилдир. Дәрбәнд-Табасаран шивәләринин спесифик хүсусијјәтләри һәмин шивәләри шимал-шәрг ләһчәсинин дахилиндә ајрыча бир шивә групу кими (Дәрбәнд групу) фәргләндирмәјә имкан верир:

1. Додагланан а саитинин ишләнмәси: *ба°чы", га°ба°г* "алын".

2. Сөз әввәлиндә *ј//ч* паралеллији: *јумаг//чумаг, јил//чил, јыргала//чыргала.*

3. Мәнсубијјәт категоријасынын II шәхс тәкиндә *-в* шәкилчисинин ишләнмәси: *атув, нәнүв, халав, бачув.*

4. Спесифик шәхс шәкилчиләринә тәсадүф олунмасы:

а) Шүһуди кечмишин I шәхс чәминдә *-q* шәкилчисинин ишләнмәси: *алдуq, јаздуq, гурдуq.*

б) Шүһуди кечмишин II шәхсиндә *-в* (тәк), *-вуз,-вүз* (чәм) шәкилчиләринин ишләнмәси: *алдув, алдувуз, кәлдүв, кәлдүвүз* (Дәр.-Бәрәкеј, Биличи, Дәличобан).

в) Нәгли кечмишин I шәхс тәкиндә *-ем*, II шәхс тәкиндә *-сен* шәкилчиләринин ишләнмәси: *бахмишем, бахмиссен, дүшмишем, дүшмиссен* (Таб.).

5. Фе'лин хәбәр шәклиндә аналитик формаларын ишләнмәси. Нәгли кечмишдә: *кәлә олмишәм, кәлә олмысан, кәлә олутду*; индики заманда: *кидә уладам, кидә уладсан, кидә уладу* вә с.

Фикримизчә, шимал-шәрг шивәләринин сәчијјәви хүсусијјәтләринин јајылма мәркәзләриндән бири Губа-Дәрбәнд зонасы олмушдур. Бүтүн бунлара вә бир сыра башга сәбәбләрә көрә, Дәрбәнд шивәсини Азәрбајчан дилинин шимал-шәрг шивәләриндән тәчрид етмәк өзүнү һеч чүр доғрултмур. Тәсадүфи дејил ки, А.Вәлијев вә Т.Әһмәдов Дәрбәнд шивәсини Азәрбајчан дили шивәләринин шәрг групуна дахил едирләр [248,с.26; 79,с.104-105]. Р.Рүстәмов Табасаран шивәсини Губа диалектинин мүстә-

гил шивәси [131,с.228], А.Вәлијев исә ону Дәрбәнд шивәси илә гумуг дили арасында јерләшән кечид шивә [248, с.26] һесаб едир.

Шимал-гәрб (Шәки, Оғуз, Гах, Загатала, Балакән) шивәләринә аид едилән хүсусијјәтләрин бир чоху, бир тәрәфдән, һәмин шивәләрин дилимизин шимал шивәләринин (Дәрбәнд-Табасаран) сәрһәдиндә јерләшмәси илә әлагәдардырса, дикәр тәрәфдән һәмин шивәләрин тарихән гәрб ләһчәсинин тә'миринә уғрамасы илә бағлыдыр. Шимал-гәрб шивәләриндә гәрб ләһчәсинин сәчијјәви хүсусијјәтләри олан *б>в* (чован, арава, гавых), *б>ф* (хараф, алыф, бошгаф), *в>ј* (дејләт, өјлад, көсәј), *ч>ж* (ажы, бажы, гожа) һадисәләринә тәсадүф олунмасы [89,с.45-47,50] мәһз бунунла изаһ олунмалыдыр. Шәки, Оғуз, Гах вә Загатала шивәләриндә шимал вә гәрб хүсусијјәтләриндән башга, чәнуб шивәләринә мәхсус әламәтләр (*е>ә: вәр, әлчи, һәјиф; о>а: ав, савух, тавух, гавурма*; *-ыј* индики заман шәкилчиси: алыј, билиј) вә субстрат тә'сирин изләри *(к>q: qомур, qар, инаq; к>г: гун, гог, гормах)* нәзәрә чарпыр. Шимал-гәрб шивәләринин гарышыг типдә олмасыны көстәрән изоглосслардан бири дә нәгли кечмишин III шәхс тәкиндә *-ытды; -ыбды; -ыфды; -ыпды* шәкилчиләринин ишләнмәсидир [12,с.155] Бу шәкилчиләрин мүхтәлиф фонетик тәркибдә олмасы һәмин әразијә шимал *(-ытды)* вә гәрб *(-ыфды)* шивәләринин тә'сири илә изаһ олуна биләр.

Диалект синтаксисинә даир кениш тәдгигат апармыш М.Чәфәрзадә белә гәнаәтә кәлмишдир ки, шивәләрин "шимал групу шәрг, гәрб групллары вә Дәрбәнд диалекти арасында тәрәддүд едир. Белә ки, ајры-ајры мәсәләләрдә чох вахт биринчи илә, каһ да икинчи вә ја үчүнчү илә бирләшир. Һәмин груп дахилиндә Загатала-Гах шивәси хејли фәргләнир. Дәрбәнд диалекти илә бирләшән чәһәтләр, адәтән һәмин шивәјә аид олур" [178,с.339].

Беләликлә, М.Чәфәрзадәнин дә нәтичәләри шимал (даһа доғрусу, шимал-гәрб) шивәләринин гарышыг типдә олмасыны тәсдиг едир. Дејиләнләр Азәрбајчанын шимал-гәрб зонасында јајылмыш олан гарышыг типли Шәки, Оғуз, Гәбәлә, Гах, Загатала, Балакән шивәләрини мүстәгил бир ләһчә кими ајырмаға һагг вермир. Бу шивәләрин хүсусијјәтләри башга диалектләрлә (диалект групллары илә) гаршыгојулма јаратмыр, онларын бир гисми шимал (Дәрбәнд-Табасаран), бир гисми гәрб (Гарабағ, Борчалы), бир гисми исә чәнуб шивәләринә хас олан әламәтләрдир. Бә'зи елементләр исә Гафгаз дилләри илә бағлы олан субстрат тә'сир фактыдыр.

М.Ширәлијевин бөлкүсүндә бә'зи шивәләрин һансы диалект групуна аид олмасы дәгиг ајдынлашмыр. Мәсәлән, о, Јереван шивәсини Азәрбајчан дили шивәләринин чәнуб групуна аид едир вә бу шивәнин Јереван рајонуну әһатә етдијини көстәрир [424,с.39]. Ермәнистанын башга рекионларында (Көјчә, Зәнкәзур, Дәрәләјәз, Ведибасар, Зәнкибасар, Пәмбәк, Лору вә с.) тарихән мәскун олмуш азәрбајчанлыларын шивәләри исә тәснифатдан кәнарда галыр вә бунларын конкрет оларағ һансы диалект групуна аид олмасы мә'лум олмур. Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, Ермәнистанын гәдим сакинләри олан азәрбајчанлылары (Азәрбајчан түркләрини) XIX әсрдән башлајараг өз тарихи вәтәнләриндән тәдричән зорла чыхармышлар. Анчаг буна бахмајараг, Азәрбајчан дилинин индики Ермәнистан әразисиндә тарихән мөвчуд олмуш шивәләрини, гисмән дә олса, тәсниф етмәк мүмкүндүр. Көјчә, Шәмшәддин, Пәмбәк (Бөјүк Гаракилсә, Һамамлы), Лору (Дағ Борчалы) зоналарында јашамыш азәрбајчанлыларын шивәләри Азәрбајчан дилинин гәрб ләһчәсинин Газах-Борчалы шивәләринә ујғундур. Зәнкәзур, Дәрәләјәз азәрбајчанлыларынын шивәләри исә дилимизин гәрб (орта) вә чәнуб ләһчәләри арасында кечид характерлидир.

М.Ширәлијевин бөлкүсүнүн башга бир нөгсаны *диалект* терминининин дилин диалект бөлүнмәсинин әсас ва-

һидләриндән бири кими көтүрмәсидир: "Шивә өз хүсусиј-јәтләри илә дахил олдуғу диалектдән кәскин ајрылмыр; үмумилик фәргдән үстүн олур, зира фәрг о гәдәр чү'зидир ки, ону диалект һесаб етмәк үчүн әсас вермир. Бунунла бирликдә фәрг о гәдәр мүһүмдүр ки, ону шивә кими ајырмаға һагг верир" [423,с.98].

Јунанча "данышыг, шивә" мә'насыны верән диалект термини бөлүнмәзлик характеринә маликдир. Бу термин-дән һәм ајрыча шивәни, һәм онларын групларыны, һәм дә бүтүн ләһчәни ифадә етмәк үчүн истифадә етмәк олар. К.Ф.Захарова вә В.Г.Орлова әсас диалект бирләшмәләри кими јалныз *ләһчәләри* вә *шивәләрин групларыны* гәбул едирләр [374,с.239]. Б.А.Серебренников да бу гәнаәтдә-дир ки, дил бөлүнмәсинин ән бөјүк ваһиди ләһчә, ән ки-чик ваһиди исә ләһчәнин һүдудундакы дил һадисәләринин ујғунлуғу әсасында ајрылан шивәләрин групларыдыр [357, с.139]. Рус дилчилијиндә көмәкчи ваһид кими диалект зо-насы термини дә ишләдилир. Диалект зонасы әсасән ләһ-чәнин дахилиндә бир нечә гоншу шивәләр групунун әра-зисини әһатә едир [374,с.239,246; 356,с.477; 357,с.138-139].

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, дилин диалект бөлүн-мәсинин әсас ваһидләри *ләһчә* вә *шивәләр групудур.*

Диалект терминини шивәдән бөјүк, ләһчәдән кичик дил ваһиди мә'насында анлашылмасы дилчиликдә артыг көһнәлмишдир. П.С.Кузнетсов бу мәсәлә илә әлагәдар олараг јазыр: "Бә'зи алимләр диалект терминини даһа дар мә'нада ишләдәрәк бунун алтында үмуми әламәтләрлә сә-чијјәләнән шивәләр мәчмусу баша дүшүрләр. "Диалект" терминин белә ишләдилмәси һамы тәрәфиндән гәбул едилмәмиш бир һалдыр. Адәтән ләһчәдән кичик, шивә-дән бөјүк дил новүнү ифадә етмәк үчүн *јарымләһчә, ши-вәләрин груплары* терминләри ишләдирләр." [374, с.5]

Азәрбајчан диалектолокијасында бә'зи терминләрин дүзкүн ишләдилмәмәси вахтилә А.Һүсејновун диггәтини чәлб етмишдир: "Азәрбајчан диалектолокијасында "ләһ-

чә" термини әвәзинә "диалект групу" термини (мәс.: ши-мал диалектләри групу, шәрг диалектләри групу) ишләди-лир. Бу, јә'ни ки, диалект вә шивәләрин һәлә тамамилә өјрәнилмәмәси илә әлагәдардыр. Бизчә, "диалект групу" әвәзинә "шивә групу" термининин ишләнмәси даһа дүз-күн оларды". [166, с.6]

Әввәлләр А.Һүсејнов да диалект терминини дилин диалект бөлүнмәсинин хүсуси бир ваһиди һесаб етмиш-дир: "Шивәдән бөјүк ваһид кими гәбул едилән диалект даһа бөјүк, бир нечә диалектин үмуми чәһәтинин тәзаһүрү олан ваһиддән - ләһчәдән кичикдир" [166,с.6]. Анчаг о, "Азәрбајчан диалектолокијасы" әсәринин тәкмилләшди-рилмиш нәшриндә дилин диалект бөлүнмәсинин әсас ва-һидләрини ифадә етмәк үчүн "ләһчә" вә "шивә" термин-ләриндән истифадә етмишдир [168].

Азәрбајчан дилчилијиндә диалект термининин шивә-дән бөјүк, ләһчәдән кичик дил ваһиди мә'насында иш-ләдилмәси түркoлокијада долашыглыг төрәтмиш, мүәјјән бир әразидә диалектин, јохса шивәнин мөвчуд олмасы проблемини јаратмышдыр ки, бу да нәтичә е'тибарилә дилдә диалектләрин сајынын сүн'и сурәтдә артырылмасы-на кәтириб чыхармышдыр. Дилчилијимиздә јајылмыш мә'лум бөлкүјә көрә, Азәрбајчан дилиндә 10 диалект, 5 мүстәгил шивә, 3 кечид шивә вар [423,с.98]. Диалект дил мөвчудлуғунун әразичә мәһдуд формасыдыр [356,с.508]. Буна көрә дә, *диалект* терминини дилин диалект бөлүн-мәсинин хүсуси ваһиди мә'насында ишләтмәк доғру дејил. Тәсадүфи дејил ки, диалектоложи әдәбијјатда Салјан рајо-ну шивәләри әввәлчә "шивә", сонра "диалект", даһа сонра јенә "шивә" адландырылмышдыр. Ајрым шивәси вә Гах рајону шивәләри "шивә", Шамахы шивәси исә "диалект" һесаб олунмушдур. Әслиндә исә әдәби дилдән вә башга шивәләрдән фәргләнмә ајрым шивәсиндә вә Гах рајону шивәләриндә даһа күчлүдүр. Јә'ни һәмин көһнә ме'јара көрә, ајрым шивәси вә Гах рајону шивәләри "диалект",

Шамахы диалекти исә "шивә" адланмалы иди, амма көрүндүјү кими, әксинә олмушдур.

Бүтүн бунларла јанашы, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан диалектолокијасынын јаранмасында вә инкишафында бөјүк хидмәтләри олмуш М.Ширәлијев өз тәснифатынын гүсурлу олмасыны һисс етмиш вә ону тәкмилләшдирмәк үчүн сон дәфә ҹәһд көстәрмишди. 1983-ҹү илдә А.М.Шербакын редактәси илә чап етдирдији әсәриндә [431] шивәләрин шәрг групу хүсусијјәтләриндән саитләрин гапалылашмасына *[о>у, ө>ү]*, саитләр аһәнкинин позулмасына, шәкилчиләрин додаг вариантларынын ишләнмәсинә, гејри-гәти кәләҹәјин инкарында I шәхсдә *-ман, -мән,* II шәхсдә исә -мар, -мәр шәкилчиләринин ишләнмәсинә, *-убан, -үбән* фе'ли бағлама шәкилчисинә аид олан хүсусијјәтләри (5 әламәт), шивәләрин гәрб групу хүсусијјәтләриндән *ә>а, в>ј* сәс дәјишмәләринә, II шәхс тәк мәнсубијјәт шәкилчили исимләрин јијәлик һалда *-јың, -јин, -јун, -јүн* шәкилчисини гәбул етмәсинә, сифәтин мүгајисә дәрәҹәсиндә *-рах, -рәх'* шәкилчисинә, фе'лин бачарыг шәклинин инкарында *-амма, -әммә* шәкилчисинә, суал ҹүмләләринин суал әдаты илә ифадәсинә аид олан хүсусијјәтләри (6 әламәт), шивәләрин шимал групу хүсусијјәтләриндән *ә>е* сәс дәјишмәсинә, тә'јини сөз бирләшмәләринин икинҹи тәрәфинин мәнсубијјәт шәкилчисиз ишләнмәсинә аид олан хүсусијјәтләри (2 әламәт), шивәләрин ҹәнуб групу хүсусијјәтләриндән *ә* сәсинин даһа ачыг тәләффүзүнә, *а>ә, и>ү, о>а, ө>ә, к>к* сәс дәјишмәләринә, гәти кәләҹәк заманын II шәхсиндә *-ас, -әс* шәкилчисинә аид олан хүсусијјәтләри (7 әламәт) диалект групларыны сәҹијјәләндирән әламәтләр сырасындан чыхармышдыр (Мүгајисә ет: 188,с.16-21; 431,с.6-9).

Диалект групларында апарылмыш ихтисарлар М.Ширәлијевин тәснифатыны нөгсанлардан хилас едә билмәмиш, изоглоссларын мүәјјәнләшдирилмәсиндәки чатышмамазлыглар јенә галмышдыр. Фикрин ајдынлығы үчүн дејәк, саитләрин бурун вариантларынын ишләнмәси вә бә'зи

шәкилчиләрин сөзүн аһәнкинә табе олмамасы һәм шимал, һәм дә ҹәнуб групу шивәләринин әламәти кими верилир. Шивәләрин ҹәнуб групунда саитләр аһәнкинә аид ики изоглосс - һәм шәкилчиләрдә саитләр аһәнкинин көзләнилмәмәси, һәм дә фе'лин һекајә шәклиндә арзу вә шәрт шәкилчиләринин саитләр аһәнкинә табе олмасы көстәрилир (Бу сонунҹу хүсусијјәт диалект групларыны бир-бириндән фәргләндирәҹәк дәрәҹәдә мүһүм бир әламәт дејил). Саитләр аһәнкинин мөһкәмлијинә аид ики изоглоссун верилмәси (сөз әввәлиндә *и>ы* һадисәси вә додаг аһәнкинин мөһкәмлији) шивәләрин гәрб групунда да нәзәрә чарпыр. Шивәләрин шәрг групунда сөз ортасында *в* сәсинин мөһкәм олмамасына аид изоглосс верилир, лакин буна гаршы олараг шивәләрин гәрб, шимал вә ҹәнуб групларында һансы дил һадисәсинин мөвҹуд олдуғу мүәллифин нәзәриндән гачыр.

Үмумијјәтлә, М.Ширәлијевин тәснифатында изоглоссларын мүәјјәнләшдирилмәсиндә өзүнү көстәрән әсас нөгсан бир сыра изоглоссларын гаршыгојулан олмамасыдыр. Дилин тәркиб һиссәсини тәшкил едән диалектләр бир-биринә гаршыгојулан олдуғуна көрә, мүхтәлиф диалектләри (ләһҹәләри) сәҹијјәләндирән әламәтләр дә бир-биринә гаршыгојулан олмалыдыр. Башга сөзлә десәк, гаршыгојулан диалектләрдән бириндә олан мүәјјән бир һадисәнин икинҹи диалектдә башга бир шәкли, үчүнҹү диалектдә исә дикәр бир шәкли өзүнү көстәрмәлидир. Бу мә'нада дилимизин әсасында бир-биринә гаршыгојулан дөрд диалектин (М.Ширәлијевин тәснифатында дөрд диалект групунун) олмасы фикри биздә шүбһә доғурмуш вә биз Азәрбајҹан дилиндә үч әсас диалектин (ләһҹәнин) олмасы гәнаәтинә кәлмишик.

Бә'зи диалектологлар Азәрбајҹан дилинин диалектләрини мүәјјәнләшдирәркән изоглосс топаларына дејил, мүәјјән бир әразидә вахтилә ханлығын олуб-олмамасы принсипинә әсасланмышлар. А.Һүсејнов бу барәдә јазыр: "Азәрбајҹанын һарасында ханлыг олмушса, орада да хүсу-

си диалект ахтармаг вә ја "тә'јин етмәк", әлбәттә, тарихә
зидд нәтичәләр верә биләр. Бурада биз диалектлә шивә
групуну мүтләг гарышдырар, мүхтәлиф дөврләрә мәхсус
диалект вә шивәләри тә'јин етмәкдә чәтинлик чәкә билә-
рик" [166,с.108].

Сөз јох ки, ханлыглар дөврүндәки инзибати-әрази
бөлкүләри Азәрбајчан дилиндә мәһәлли диалект әламәт-
ләринин инкишаф етмәсинә сәбәб олмушдур. Анчаг инзи-
бати бөлкүләр дилдә диалект фәргләринин јаранмасы
үчүн башлыча сәбәб дејил, мүхтәлиф сәбәбләр топлусун-
дан биридир. "Диалект фәргләринин әмәлә кәлмәсинин
әсас сәбәби дил бирлијинин мүхтәлиф груплашмалары-
нын нисби тәчрид олунмасы вә әлагәнин зәифләмәсидир.
Бир һалда ки, дил тарихән дәјишкәндир, онда даима әв-
вәлчә бир јердә јараныб сонра тәдричән јајылан мүхтә-
лиф инновасијалар јараныр. Бир гајда олараг дил бирлији-
нин үзвләри арасында сых әлагә һәр һалда аз-чох чәтин-
ләшир" [356,с.453].

Дилләрин вә диалектләрин сәрһәдләри чох вахт ин-
зибати бөлкүләрлә ујғун кәлмир. Дилин диалектләри
изоглосс топалары әсасында мүәјјән едилир. Әслиндә
М.Ширәлијевин тәснифатында әввәлки бөлкүләр ара-
сында фәрг о гәдәр дә чох дејил. Ф.Көчәрли Азәрбајчан
дилиндә дөрд чүр шивә олдуғуну көстәрмиш, М.Ф.Көпрү-
лү вә С.Талыбханбәјли дилдә мөвчуд олан шивәләри сада-
ламыш, М.Ширәлијев исә һәмин шивәләри чоғрафи ба-
хымдан груплашдырмышдыр.

Мүасир дилчиликдә диалектләрин ашкар едилмәси-
нин методикасы ишләниб һазырланмышдыр. Тәәссүф ки,
Азәрбајчан диалектолокијасында диалектләрин ашкар
едилмәси вә диалектләрин сәрһәдинин мүәјјәнләшдирил-
мәси бахымындан дилчилијин бир сыра нәзәри мүддәала-
рына е'тинасызлыг көстәрилмишдир. Диалектләрин ашкар
едилмәсиндә ејни дил һадисәсинин вә ја изоглоссун мүәј-
јәнләшдирилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вар. Мә'лум олдуғу
кими, неолингвистләр дилә изоглосслар системи кими ба-

хырдылар. Мәсәлән, В.Пизанијә көрә, "дил фәрди дил актларыны бирләшдирән изоглосслар системидир" [206, с.524]. Мүасир диалектологлар мүхтәлиф диалектләрин ејни дил һадисәләрини изоглосс һадисәси адландырырлар [356,с.470]. Изоглосс дилчилик хәритәсиндә диалект әламәтләринин сәрһәдини көстәрән хәтт, диалект әламәтләринин сәрһәди мә'насында да ишләдилир [396,с.238; 303, с.608; 373,с.7]. Бунунла әлагәдар олараг Ф.де Сөссүр јазыр ки, бу термин ајдын вә дәгиг дејил, о фактики олараг "ејнидиллилик" ифадә едир [396,с.238].

Әрази амили диалектләрин ашкар едилмәсинин әсасыны тәшкил едир. Диалект һадисәси исә әразијә нүфузетмә габилијјәтинә малик олур. Б.А.Серебренников В.М.Жирмунскијә истинад едәрәк јазыр ки, елементләри аз вә ја чох сабитләшмиш изоглосс топаларынын мәчмусу нисбәтән даһа үмуми характерли топаларла ујғун кәлир ки, бу да бүтүн диалектләрин сәрһәдини мүәјјәнләшдирир. Бу әламәтләр групунун ајрылдығы сәрһәддә әсас ләһчәләр арасында кечид шивәләр јерләшир [356,с.475].

Үмумијјәтлә, диалект системи тә'сирлилик (нүфузетмә) характеринә маликдирсә, бу һалда ики диалектин сәрһәддиндә кечид зонасы әмәлә кәлир. Бурадан ајдын олур ки, дилин диалект бөлүнмәсинин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсиндә кечид (аралыг) шивәләр дә мүәјјән рол ојнаја биләр. Јери кәлмишкән "кечид шивә", "гарышыг шивә" вә "аралыг шивә" терминләринин ишләдилмәсинә мүнасибәтимизи билдирәк. Дилаектоложи әдәбијјатда һәмин терминләр синоним кими ишләдилир, лакин онларын ифадә етдикләри анлајышлары она көрә фәргләндирмәк лазымдыр ки, кечид шивәләрин һамысы ејни мәншәли олмур. Мәсәлән, шимали великорус вә чәнуби великорус ләһчәләринин јерләшдикләри әразинин арасында һәр ики ләһчәнин әламәтләрини өзүндә бирләшдирән ортарус кечид шивәләр золағы јерләшир. Гәрб зонасында (Псков вилајәти әразисиндә) исә кечид шивәләр башга мәншәлидир. Бу шивәләр шимали великорус шивәләринин чәнуби

великорус шивәләри илә гаршылыглы тә'сири нәтиҹәсиндә јох, шимали великорус шивәләринин белорус дилинин шивәләри илә гарышмасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлмишдир [373,с.46]. Буна көрә дә биз белә һесаб едирик ки, "кечид шивә" үмуми термин кими һәм ејни бир дилин әрази ҹәһәтдән әлагәдә олан ики диалектинин сәрһәд зонасындакы шивәләрә, һәм дә ики гоһум дилин сәрһәдиндә јерләшмиш шивәләрә аид едилә биләр. Анҹаг кечид шивәләрин һансы әсасда әмәлә кәлдијини даһа дәгиг ифадә етмәк үчүн "гарышыг шивә" термини алтында ики гоһум дилин сәрһәдиндә јерләшмиш шивәләри вә бир дилин тәкҹә әрази ҹәһәтдән әлагәдә олан шивәләринин дејил, ејни заманда әрази ҹәһәтдән әлагәдә олмајан шивәләринин тә'сиринә мә'руз галмыш шивәләри нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Ејни бир дилин әрази ҹәһәтдән әлагәдә олан ики диалектинин аралыг зонасында јерләшмиш шивәләрини исә "аралыг шивә" адландырмаг даһа доғрудур.

Азәрбајҹан дилиндә кечид шивәләр проблеми тәдгигатчыларын диггәтини ҹәлб етмишдир. А.Вәлијевин, Т.Һаҹыјевин, С.Беһбудовун кечид шивәләрә даир арашдырмалары вар. Һәтта А.Вәлијев "Азәрбајҹан дилинин кечид шивәләри" мөвзусунда докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмишдир [248]. Башга тәдгигатчылар да ајры-ајры шивәләри арашдыраркән онларын кечид характериндән бәһс етмишләр. Анҹаг бунлара бахмајараг, Азәрбајҹан дили шивәләринин тәснифиндә кечид шивәләр проблеми лазымынҹа нәзәрә алынмамышдыр. М.Ширәлијев Азәрбајҹан дилиндә үч кечид шивә көстәрир: Ағдаш, Ҝөјчај вә Ҹәбрајыл шивәләри [431,с.6].

Әкәр доғрудан да дилдә мүхтәлиф диалектләр (ләһҹәләр, шивә группары) мөвҹуддурса, онда әсас ләһҹәләр арасында кечид (аралыг) шивәләр зонасы јерләшмәлидир вә бу зона һеч дә 1-2 рајонун әразисинин дејил, әсас ләһҹәләрин вә мүхтәлиф шивә группарынын сәрһәдиндә олан әразини әһатә етмәлидир. Бундан башга, кечид шивәләрин јајылдығы зона мүасир инзибати бөлкүләрлә уј-

ғун кәлмәјә биләр. А.Вәлијевин тәдгигатына көрә, Ағдаш кечид шивәси Ағдаш рајонундан әлавә Гәбәлә рајонунун ҹәнубунда вә Јевлах рајонунун шимал-шәргиндәки кәндләри, Ҝөјчај кечид шивәләри исә индики Ҝөјчај, Уҹар вә Зәрдаб рајонларыны бүтүнлүјү илә, Күрдәмир вә Ағсу рајонларынын гәрбиндә, еләҹә дә Исмајыллы рајонунун ҹәнубунда јерләшән бир нечә мәскун мәнтәгәни дә өз тә'сир даирәсинә алыр [42,с.4]. Ҝөјчај кечид шивәсиндә әсасән шәрг, гәрб, гисмән шимал шивәләринин, Ағдаш кечид шивәсиндә исә башлыҹа олараг шимал вә гәрб шивәләринин, гисмән шәрг шивәләринин хүсусијјәтләри өзүнү көстәрир [248,с.29-38].

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Б.Әһмәдов Минкәчевирәтрафы шивәләринин дә Азәрбајҹан дили шивәләринин шимал вә гәрб группарынын тә'сир даирәсиндә олдуғуну мүшаһидә етмишдир [215,с.3,20].

А.Вәлијев Јардымлы - Ҹәлилабад вә Ҹәбрајыл-Зәнкилан шивәләрини кечид шивәләр сырасына дахил едир [248,с.17]. Зәнкилан шивәсини арашдыран С.Беһбудов бу шивәнин Азәрбајҹан дили шивәләринин гәрб вә ҹәнуб группары арасында кечид тәшкил етдијини мүәјјәнләшдирмиш, һәтта бу мөвзуда мәгаләләр дә чап етдирмишдир [233,с.3,25]. Г.Бағыров Сисјан (Гаракилсә) рајонунун Азәрбајҹан дили шивәләрини тәдгиг едәрәк кәнд шивәләринин үч група ајрылдығыны вә һәмин шивәләрин кечид характериндә олдуғуну мүшаһидә етмишдир [220,с.3,18]. С.Беһбудовун тәдгигатына көрә, Губадлы рајону шивәләри Азәрбајҹан диалектләринин гәрб групуна дахил едилсә дә, өз фонетик хүсусијјәтләринә көрә, шивәләрин ҹәнуб вә гәрб хүсусијјәтләринә јахындыр [235,с.60]. Үмумијјәтлә, Кәлбәҹәр, Лачын, Губадлы вә Зәнкилан шивәләриндә мүхтәлиф диалект группарынын әламәтләринә тәсадүф олунур [87,с.51-53]. Имишли рајону шивәләри дә Азәрбајҹан дилинин ҹәнуб, гәрб вә шәрг шивәләринин тә'сир даирәсиндәдир [294,с.3-4]. Азәрбајҹан дилинин диалектоложи хәритәләринә көрә, ҹәнуб шивәләринин сәҹијјәви ху-

сусијҹәтләри олан *е>ә, о>а* һадисәләринин јајылмасы Ағҹабәди, Ағдам, Фүзули (Гарабулаг), Шуша, Лачын, Кәлбәҹәр шивәләринә гәдәр давам едир [12,с.39,57].

Тәдгигат көстәрир ки, Ағдаш, Көјчај, Учар, Зәрдаб, Ҹәлилабад, Ҹәбрајыл вә Губадлы рајонларынын әразисиндә кечид (аралыг) характерли шивәләр јерләшир. Демәли, аралыг шивәләр башлыҹа олараг Күр чајынын сол саһилиндә вә Азәрбајҹан Республикасынын ҹәнуб рајонлары зонасында јаранмышдыр. Ајдындыр ки, аралыг шивәләр золағы әсас ләһҹәләрин сәрһәдини көстәрир.

Аралыг шивәләрин ареалы көстәрилән рајонларын әразиси илә мәһдудлашмыр. Азәрбајҹан диалектолокијасында Биләсувар рајону шивәләри Муған шивәләринин тәркибиндә шивәләрин шәрг групуна аид едилир. Фактлар көстәрир ки, Биләсувар рајону шивәләри дә ҹәнуб ләһҹәсинин тә'сир даирәсиндәдир; мәс.:

1) *о>а: ав, авчы* (Дәрвишли к.), *гавмаг* (Әмәнкәнд к.).

2) *е>ә: дәјил* (Бәјдили к.), *ән, әртә, әв*.

3) *б>п: ҹорап, кавап, гутап.*

4) Нәгли кечмиш заманын III шәхс тәкиндә *-ып, -ип, -уп, -үп* шәкилчисинин ишләнмәси: *гачып, кәлип, дуруп, көрүп.*

5) Индики заманда *-еј* шәкилчисинин ишләнмәси: *алеј, кәлеј, гоеј* (Глубинка, Әмәнкәнд, Јухары Ҹүрәли).

Ҹәлилабад-Биләсувар зонасында шимал-шәрг вә ҹәнуб ләһҹәләрини бир-бириндән ајыран кечид (аралыг) шивәләр јерләшир. Гәрб вә ҹәнуб ләһҹәләри арасында кечид тәшкил едән шивәләр (Ҹәбрајыл, Губадлы) индики Ермәнистан әразисиндә дә давам едир. Зәнкәзур (Гафан, Гаракилсә), Дәрәләјәз (Кешишкәнд, Сојлан) зоналарынын Азәрбајҹан дили шивәләри дә ҹәнуб вә гәрб ләһҹәләринин әламәтләрини өзүндә бирләшдирир. Фактлар көстәрир ки, Гафан вә Дәрәләјәз (Кешишкәнд, Сојлан) зоналарынын Азәрбајҹан дили шивәләриндә ҹәнуб ләһҹәсинин әламәтләри гүвәтлидүр, лакин гәрб ләһҹәси үчүн сәҹијјәви

олан *б>в, б>ф, ч>ж* сәс дәјишмәләри вә саитләрин галынлашмасы һадисәси һәмин шивәләрдә дә өзүнү көстәрир:

1) *ч>ж: биждых* (Гаф-Пүрүлү), Мәжнун, саж (Гафан-Кығы, Аҹыбағ), *кежә, Һәжәр, балажа, ожах* (Кешишкәнд-Әләјәз к.), *әжәл, вырежем, өлдүрежејләр* (Кешишкәнд-Гызылкүл к.)

2) *б>ф: алыф, кәлиф* (Гафан-Шәһәрҹик), *кулүф, алданыф* (Кешишкәнд-Әләјәз к.).

3) *б>в: гавах, гавых* (Гафан-Пүрүлү, Кығы, Куруд).

4) Саитләрин галынлашмасы *(ә>а, ү>у): зајыф, Заһра, чума, чурәт, гудрат, умут* (Гафан).

Белә хүсусијјәтләр Зәнкибасар шивәләриндә дә өзүнү көстәрир: *б>ф: касыф, кәлиф; б>в: хәвәр, чив; ч>ж: гожа, биримжиси* (Меһмандар к.). Үмумијјәтлә, саитләр системиндә галынлашма һадисәсинин мүшаһидә едилмәси *(ә>а, и>ы, ү>у)*, дилархасы *q* вә велјар $н_1$ сәсләринин ишләнмәси, *б* сәсинин новлашмасы *(б>ф, б>в)*, сөз ортасында *в* сәсинин *ј* сәсинә кечмәси, *ж*-лашма *(ч>ж)*, саитләр аһәнкинин көзләнилмәси, бә'зи кәнд шивәләриндә (Меһмандар, Рәһимабад) исмин тә'сирлик һалында саитлә битән сөзләрдә *-јы* шәкилчисинин ишләнмәси вә с. Азәрбајҹан дилинин Зәнкибасар шивәләрини гәрб ләһҹәсинә јахынлашдырыр (Әлбәттә, бу шивәләрдә ҹәнуб ләһҹәсинин әламәтләри үстүндүр).

М.Ширәлијев јазыр ки, Норашен (Шәрур) вә Шаһбузун бә'зи кәнд шивәләриндә гәрб групу диалектләринә хас олан *ж*-лашма (мәс.: *мәжбур, бичәжәм, гурудажам, олажам, олажых*) вә саитләрин галынлашмасы һадисәси (мәс.: *һајат, тассых, гувва, чума, кора, хабар* вә с.) көзә чарпыр [117,с.12].

Көстәрилән фактлар ҹәнуб вә гәрб ләһҹәләринин сәрһәдинин Ҹәбрајыл, Губадлы, Гафан, Гаракилсә, Дәрәләјәз зоналарында олмасына дәлаләт едир.

Гарышыг шивәләр тәкҹә конкрет бир дилин диалектләринин билаваситә әлагәдә олдуғу зонада јаранмыр.

Гарышма јахын гоһум дил әһатәсиндә олан диалектләрдә дә өзүнү көстәрә биләр, чүнки јанашы јерләшмиш ики гоһум дилин сәрһәдләри бирдән-бирә гуртармыр, сәрһәд зонада бир дилдән дикәр дилә тәдричи кечид олур. А.Вәлијевин мүшаһидәсинә көрә, Азәрбајчан дилинин Дәрбәнд шивәси илә гумуг дили арасында Табасаран кечид шивәси јерләшир [247,с.59-60]. Еләчә дә Гарс зонасында Азәрбајчан дили илә түрк дили арасында гарышыг характерли шивәләр вар. Н.А.Баскаков гарапапагларын шивәсини гарышыг Азәрбајчан-түрк шивәси һесаб едир [223,с.140].

Гәрб зонасында диалект системләринин тә'сирлилији гарышыглыдыр. М.Еркин јазыр: "Доғу Анадолунун конушма дили Азәри, јазы дили тәбии Түркијә түркчәсидир... Азәри түркчәсинин хүсусијјәтләри вә тә'сири Гарсдан башлајараг Самсун-Сивас-Искендерун чизкисинә, бә'зән дә Орта Анадолунун ичләринә гәдәр һисс едилир. Фәгәт бу тә'сир доғудан батыја доғру кетдикчә зәифләјир. Анадолунун ән коју Азәри түркчәси бөлкәси Гарс вилајәтидир" [457,с.IX].

Азәриләр (азәрбајчанлылар) Гарс вилајәтиндә башлыча олараг Сүрмәли чухурунда, Арпачај гәзасында, Гарс мәркәзиндә вә мәркәзә бағлы бә'зи кәндләрдә јерләшмишләр. Азәриләр сүнни олан Гарс јерлиләри вә тәрәкәмәләри тәрәфиндән даһа чох "шиә" адландырылырлар. Надир һалда "әчәм" тәбири дә ишләнир [453,с.46-47]. Арпачајда јашајан азәриләрин данышығында түрк дили елементләри өзүнү көстәрир: *бән, биниб, шимди, насыл, нердә* вә с. [82,с.25].

Зәнкибасар зонасынын Азәрбајчан дили шивәләриндә дә түрк дили үчүн сәчијјәви олан сөзләрә тәсадүф едилмишдир: *баба* "ата" (түркчә: *baba* "ата"), *әчәлә* "тез, тәләсик" (түркчә: *acele* "тәләсик, тә'чили"), *синирри* "һирсли" (түркчә: sinirli "әсәби"), *табыр* "әскәри һиссә" (түркчә: *tabur* "баталјон"), *шаш* "чәп" (түркчә: *şaşı* "чәп, чәпкөз"), *чарчы-чарчы* "базар" (түркчә: *çarşı* "базар").

Шүбһә јохдур ки, Иран Ислам Республикасынын әразисиндә дә Азәрбајчан дилинин кечид (гарышыг, аралыг) характерли шивәләри мөвчуддур.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, аралыг шивәләр ајры-ајры ләһчәләрин, мүхтәлиф шивә групларынын билаваситә тәмасда олдуғу сәрһәд зонада јараныр. Дилимизин ләһчәләринин сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирәркән аралыг шивәләрә дә истинад етмәк мүмкүндүр. Бәлли олдуғу кими, кечид (аралыг) сәчијјәли Чәлилабад шивәси Салјан вә Ләнкәран зоналарынын сәрһәдиндә јерләшир. Бир һалда ки, Чәлилабад рајону шивәләри аралыг сәчијјәлидир, демәли, Салјан зонасында артыг шимал-шәрг ләһчәси тәдричән гуртарыр: буна көрә дә Ләнкәран, Астара, Лерик рајонларынын шивәләрини Ләнкәран шивәси [424,с.37] ады илә шивәләрин шәрг групуна (шимал-шәрг ләһчәсинә) аид етмәк нә тарих, нә дә дилчилик бахымындан өзүнү доғрултмур. Тарихән Ләнкәран-Астара зонасы Ширванла јох, чәнубла даһа чох бағлы олмушдур. Азәрбајчанын XVII әсрдәки инзибати-әрази бөлкүсүнә көрә, Талыш (Ләнкәран, Гызылағач, Гараағач) вә Астара вилајәтләри Тәбриз бәјләрбәјлијинә аид олмушдур [370,с.121-122]. XVIII әсрин икинчи јарысында исә Хәзәрин чәнуб-гәрб саһилиндә мүстәгил Талыш ханлығы јарадылмышдыр [200,с.133]. Дикәр тәрәфдән, Астара, Ләнкәран, Лерик, Масаллы шивәләри талыш дили мүһитиндәдир (Белә дил мүһити Чәнуби Азәрбајчан әразисиндә дә давам едир) вә бу чәһәтдән дә шимал-шәрг ләһчәсинә дахил олан башга шивәләрдән (Салјан, Бакы, Шамахы вә с.) фәргләнир. Астара, Ләнкәран, Лерик, Јардымлы шивәләри Азәрбајчан дилинин чәнуб ләһчәсинин тә'сир даирәсиндәдир. Һәмин шивәләрдә шимал-шәрг ләһчәси үчүн сәчијјәви олмајан әламәтләр үстүнлүк тәшкил едир. Фикрин ајдынлығы үчүн Ләнкәран шивәсинин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бир нечәсини гејд едәк:

1) Додагланан a^o саитинин ишләнмәси: *ба^{o}л, га^{o}б, ба^{o}лдуз*.

2) *ө>о: кол, ордәк, һормек* (Нахчыван групу шивәләриндә: *кора).*

3) *а>ә: әрә, гәрә, дәрәг, әгәч, гәргә, балтә, халә, сыргә* (Ордубад шивәсиндә: *бәг, дәг, гәрә, әгил*);

4) *у>ү: сү, түм, дүз, түрп, пүл, үзүн* (Ордубад шивәсиндә: үшәх', үчә, үчүз, һүш).

5) *у>о: богдә, болаг, гоји, голаг, јохари* (Ордубад шивәсиндә: *богда, отанмаз, јохары*; Тәбриз шивәсиндә: *отаныр, олах, гојламах*).

6) *ө>е: етри, езим, елмәк, дерт, ердәг, гевчәг* (Әфганыстан әфшарларынын дилиндә: *сез, дерт, кер, черек;* Иранда Хәзәр дәнизинин чәнуб-шәрг саһилиндә Келукаһ (вә Һештике) шивәсиндә *ө>ә* дәјишмәси: *дәрт<дөрт, кәз<көз).*

7) *е>ә: кәнә, кән, әнни, һәјван, чәчым, шәјтан, мәјдан.*

8) Шәкилчиләрдә дилархасы *г* самитинин ики инчә саит арасында ишләнмәси: дедиғим, пишмәғә.

9) Саитләр аһәнкинин галынлашма истигамәтиндә позулмасы: *кедәчог, кәлдун, кетдун, дәдун, сәпируг, әкәруг* (Чәнуби Азәрбајчан шивәләриндә: кедәчағам, билдығым, гејидах, көрах, көрүшдух, кедмах).

10) Индики заманда *-ер* вә *-и* шәкилчиләринин ишләнмәси: *ачер, кирер, олер, көрер, догрисән, гојисән* (Меһри шивәсиндә: *дијер, кечерсән, дүшер, ашер*).

11) *Сојуг* вә *исти* сөзләринин мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәси: *истимду, согумду.*

Јардымлы шивәси дә Азәрбајчан дилинин чәнуб ләһчәсинә аиддир. Бу шивәнин Азәрбајчан дили шивәләринин шәрг групуна аид едилмәсинин [163;164] елми әсасы јохдур. Јардымлы шивәсиндә чәнуб ләһчәсинин әламәтләри даһа күчлүдүр:

1) *о>а: ав, авчи, гавырма, гавза-, гавун.*

2) *е>ә: әв, вәрки, дәјил, кәниш.*

3) *h>х: харам, харын, хами, хамар, хачан, хајыф, хирс.*

4) *х>h: һарман, һурчун, һијар.*

5) *ч>к: кәһмә, кобан, кадыр, киј, кинар* (Күрәкчи к.)

6) Индики заманда *-еј* шәкилчисинин ишләнмәси: *алејсән, олеј, кәлеј.*

Көстәрилән изоглоссларын Азәрбајчан дилинин чәнуб ареалы үчүн сәчијјәви олдуғу диалектоложи әдәбијјатдан мә'лумдур. Мүгајисә үчүн дејәк ки, *-еј* индики заман шәкилчиси башлыча олараг чәнуб зонасында - Әрдәбил, Астара, Лерик, Јардымлы, Чәлилабад, Биләсувар, Тәбриз, Меһри (Нүвәди к.), Ордубад (Килид к.) шивәләриндә јајылмышдыр.

Азәрбајчан дилинин диалект бөлүнмәси дилчилијин мүрәккәб проблемләриндән биридир. Дилимизин јајылдығы бүтүн ареалларда шивәләрин индијәдәк лазымынча өјрәнилмәмәси бу мәсәләнин кениш вә һәртәрәфли изаһыны чәтинләшдирир. Шүбһә јохдур ки, бу истигамәтдә апарылачаг кәләчәк тәдгигатлар һәмин мәсәләнин даһа дәриндән өјрәнилмәсинә имкан верәчәкдир.

НƏТИЧƏ

Мүасир дилчилијин јени бир саһəси кими тарихи диалектолокијанын мөвзусу вə вəзифəлəри, демəк олар ки, там дəгиглəшмəјиб. Диалект əламəтлəринин етнолингвистик əсасынын мүəјјəнлəшдирилмəси, диалект системлəринин гаршылыглы əлагəси тарихинин арашдырылмасы, инновасијаларын өјрəнилмəси вə дилин диалект бөлүнмəсинин характеринин ашкар едилмəси Азəрбајҹан дили тарихи диалектолокијасынын əсас вəзифəлəридир.

Түрк диллəринин ҹəнуб-гəрб вə ја оғуз групуна дахил олан Азəрбајҹан дили гəдим диллəрдəн биридир. Бу дил узун мүддəт *түрки дили, түркҹə, түрк дили* вə с. адларла танынмышдыр. Тарих боју Азəрбајҹан əразисиндə мүхтəлифдилли тајфалар јашамыш, тарихи һадисəлəрин кедиши илə əлагəдар оларaг ајры-ајры дөврлəрдə сијаси һөкмранлыг мүхтəлиф тајфаларын тəрəфиндə олса да, бу етник мүхтəлифлик ичəрисиндə Азəрбајҹан дили үчүн əсас олмуш түрк етносларынын варлығы да мөвҹуд олмушдур. Азəрбајҹан əразисинə олмуш сон миграсијалар бурада јени дил јаратмамыш, мəһдуд əразидə ишлəнəн түрк-Азəрбајҹан дилинин үнсијјəт даирəсини кенишлəндирмишдир. Мүрəккəб етник просеслəрин нəтиҹəси оларaг, əввəллəр адачыглар шəклиндə мөвҹуд олмуш јерли түрк тајфа диллəри тарихəн Азəрбајҹан əразисиндə јашамыш вə сонрадан кəлмиш мүхтəлиф тајфаларын (гоһум вə ја гејри-гоһум) диллəри үзəриндə гəлəбə чалмыш, түрк-Азəрбајҹан дили кениш бир əразидəки əһали арасында үмуми үнсијјəт васитəсинə чеврилмишдир.

Азəрбајҹанлыларын, онларын етник тəркибинə аид олан етнографик групларын мүхтəлиф етнонимлəрлə адланмасы (түрк, гачар, муғал, ајрым, гарапапаг, əфшар вə с.) халгын етник тарихи илə, онун формалашмасында иштирак етмиш мүхтəлиф тајфаларла вə онларын тирəлəринин адлары илə бағлыдыр. Азəрбајҹан əразисиндə XI əсрəдəк мəскун олмуш гəдим түрк тајфаларынын дил елементлəри дилимизин илк мəнбəлəриндəн олмушдур.

Хəзəр вə сəлҹуг далғалары Азəрбајҹанда мүхтəлиф мəншəли түрк диалектлəринин сајыны артырмыш, дилин үнсијјəт даирəсинин кенишлəнмəси үчүн реал имкан јаратмышдыр. Азəрбајҹан дилинин диалект системиндə мүхтəлиф түрк тајфаларынын-көј түрк, сабир-хəзəр, оғуз-сəлҹуг, гыпчаг, ујғур дил елементлəри топланмышдыр.

Тəдгигат көстəрир ки, диллəри Азəрбајҹан дили үчүн əсас олмуш етносларын дил елементлəри сырасында гыпчаг хүсусијјəтлəринин ролу бир гəдəр шиширдилмиш, оғуз-гыпчаг олмајан түрк тајфа диллəринин (сабир-хəзəр, ујғур) елементлəринə исə аз диггəт јетирилмишдир. Артыг дəгиг шəкилдə мүəјјəнлəшдирилмишдир ки, XI əсрдə оғузларын вə гыпчагларын дили, демəк олар ки, ејнијјəт тəшкил едир, онларын дили, бир гајда оларaг, башга түрк тајфа диллəринə гаршы гојулурду. *Огуз* вə *гыпчаг* адлары дилə көрə дејил, тајфаја көрə олан адлардыр.

Азəрбајҹан дилинин диалект системи ваһид бир дилин бөлүнмəси јолу илə дејил, бу вə ја дикəр əламəтлəрин мүəјјəн ҹоғрафи шəраитдə сахланмасы јолу илə формалашмышдыр. Азəрбајҹан дилиндəки көј түрк, булгар, сабир-хəзəр елементлəри Азəрбајҹан халг дилинин формалашмасы просесинин сəлҹуг далғасындан даһа габагкы дөврлəрдə башладығыны тəсдиг едир.

Азəрбајҹан дилинин диалект системи ејни ҹинсли олмајан мүхтəлиф тајфа диллəри əсасында формалашмасы вə башлыҹа оларaг халгын гəбилə-тајфа бөлүнмəсинин излəрини өзүндə əкс етдирмəмəси илə сəҹијјəлəнир. Буна көрə дə Азəрбајҹан дилинин диалект бөлүнмəси мəһəлли əламəтə көрə мүəјјəнлəшмишдир.

Азəрбајҹан дили диалектлəринин ики инкишаф мəрһəлəсини мүəјјəнлəшдирмəк мүмкүндүр: I. Халгын тəшəккүлүндə иштирак етмиш тајфаларын дил хүсусијјəтлəринин сахланмасы дөврү (XIII əсрəдəк); II. Тајфа дили хүсусијјəтлəрини тəдриҹəн итирмəклə шивəлəрин мəһəлли мүəјјəнлəшмəси дөврү (XIII-XVIII əсрлəр).

XIII әсрә гәдәрки Азәрбајҹан дилиндә диалект фәргләри халгын етник тәркибиндә иштирак етмиш тајфаларын дил хүсусијјәтләринә көрә мүәјјәнләшир. Бу дөврүн дил мәнзәрәси М.Кашғаринин "Диван"ында вә "Китаби-Дәдә Горгуд" абидәсинин дилиндә гисмән әкс олунмушдур.

Орта әсрләрдә Азәрбајҹан дили шивәләринин фонетик системиндә өзүнү көстәрән башлыҹа хүсусијјәтләр мүхтәлиф фонетик һадисәләрин паралеллији, архаизмләр вә инновасијалардыр. Диалект фонетикасында белә һадисәләр, бир тәрәфдән пратүрк вә гәдим түрк әламәтләринин сахланмасы илә, дикәр тәрәфдән исә дилин илкин, јахуд көкдил формаларынын дәјишмәси, халгын тәшәккүлүндә иштирак етмиш мүхтәлиф етносларын дил вәһидләринин паралел ишләнмәси илә изаһ олуна биләр. Азәрбајҹан дилинин диалект фонетикасында саитләрин пратүрк узанмасынын изи галмышдыр. Азәрбајҹан дили шивәләринин фонетикасында мүхтәлиф дилләрин сәс системләринин узун сүрән гаршылыглы тә'сири нәтиҹәсиндә мејдана чыхмыш хүсусијјәтләр дә мөвҹуддур.

Азәрбајҹан халг дилинин формалашмасында иштирак етмиш мүхтәлиф тајфаларын дил хүсусијјәтләринин һеч дә һамысы јазы дили хүсусијјәти ола билмәмишдир. Дилин башга сәвијјәләриндә олдуғу кими, морфоложи гурулушда да бә'зи грамматик әламәтләр өз инкишафыны мәһдуд диалект үнсијјәтиндә давам етдирмишдир.

Халг дилинин формалашдығы илк дөврләрдән, јазылы әдәби дилин јаранмасы вә инкишафы илә әлагәдар олараг шивәләрин өзүнә мәхсус лүғәт тәркиби тәдриҹән мүәјјәнләшмиш, диалект сөзләри илк чағлар даһа чох гәбиләви сәҹијјә дашымыш, кет-кедә мәһәлли чаларлар газанмышдыр. Азәрбајҹан дили диалект лексикасынын мүһүм бир һиссәсини гәдим түрк лексик гаты тәшкил едир. Диалект лексикасынын бу тәбәгәсинә дахил олан сөзләр инкишаф нәтиҹәсиндә мүәјјән дәјишикликләрә уғрамышдыр. Һәмин дәјишикликләрин характериндән асылы ола-

раг диалект лексикасынын гәдим түрк гатына аид олан сөзләр үч група ајрылыр: 1) Илкин мә'насыны вә фонетик тәркибини сахлајан сөзләр; 2) Илкин мә'насыны сахламагла фонетик дәјишиклијә уғрајан сөзләр; 3) Илкин мә'насына јахын олан сөзләр.

Азәрбајҹан дили тарихән кениш бир әразидә үнсијјәт васитәси олмушдур. Азәрбајҹан дили шивәләринин мүхтәлиф рекионларында (Иран, Азәрбајҹан Республикасы, Ермәнистан Республикасы, Күрҹүстан, Дағыстан вә с.) јајылмасы халгын тарихи илә бағлы олан тәбии бир просес сајылмалыдыр.

Азәрбајҹан дилинин әсас ләһҹәләри үч башлыҹа рекионда - Күрдән шимала олан әразинин шимал-шәрг һиссәсиндә (шимал-шәрг ләһҹәси), Күр вә Араз чајлары арасындакы әразинин гәрб вә ҹәнуб-гәрб һиссәсиндә (гәрб ләһҹәси вә ја орта ләһҹә), Аразын сол саһили һиссәсиндән (Нахчыван МР-ин әразиси дахил олмагла) вә Муғандан ҹәнубда (ҹәнуб ләһҹәси) формалашмышдыр. Шимал-шәрг, гәрб вә ҹәнуб ләһҹәләринин әламәтләринин гаршылыглы сурәтдә бир-биринә кечмәси нәтиҹәсиндә әсас ләһҹәләр арасында бир сыра кечид типли (гарышыг, аралыг) шивәләр дә әмәлә кәлмишдир. Шимал, гәрб, гисмән дә ҹәнуб шивәләринин әламәтләрини вә субстрат елементләри өзүндә бирләшдирән Шәки-Загатала рекионунун шивәләри (шимал-гәрб шивәләри) гарышыг типли шивәләрдир. Ағдаш, Көјчај, Уҹар, Зәрдаб (орта кечид шивәләри), Ҹәлилабад, Биләсувар (ҹәнуб-шәрг кечид шивәләри), Ҹәбрајыл, Губадлы (ҹәнуб-гәрб кечид шивәләри) зоналарында әсас ләһҹәләр арасындакы аралыг шивәләр јерләшир.

Азәрбајҹан дилинин Дәрбәнд-Табасаран шивәләри шимал-шәрг ләһҹәсинә, Ләнкәран зонасынын (Астара, Ләнкәран, Масаллы, Лерик, Јардымлы) шивәләри исә ҹәнуб ләһҹәсинә аиддир. Азәрбајҹан дилинин индики Ермәнистан әразисиндә тарихән мөвҹуд олмуш шивәләрини ашағыдакы кими груплашдырмаг олар: Көјчә, Шәмшәд-

ндин, Пәмбәк (Бөјүк Гаракилсә, Һамамлы), Лору (Дағ Борчалы) зоналарынын шивәләри Азәрбајчан дилинин гәрб ләһчәсинин Газах-Борчалы шивәләринә ујғундур. Зәнкәзур (Гафан, Гаракилсә), Дәрәләјәз (Кешишкәнд, Сојлан) зоналарынын шивәләри исә гәрб вә чәнуб ләһчәләри арасында кечид характерлидир.

ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЈЈАТ

Азәрбајчан дилиндә

1. Аббасов И. Азәрбајчан гәһрәманлыг дастанларынын ермәни дилинә тәрчүмә, тәбдил, нәшри тарихи вә тәдгиги мәсәләләри // Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр. Бакы: Елм, 1981. 6-чы китаб.

2. Абдуллајев Ә.З. Гәдим *-ын* шәкилчили һал формасы вә онун Азәрбајчан дилиндә сонракы вәзијјәти. Биринчи мәгалә// Азәрб.ССР Али вә Орта Ихт. Тәһ.Наз-нин елми әсәрләри. Дил вә әдәб. сер., 1977. №6.

3. Абдуллајев Ә.З. Гәдим *-ын* шәкилчили һал формасы вә онун Азәрбајчан дилиндә сонракы вәзијјәти. Икинчи мәгалә// Азәрб. ССР Али вә Орта Ихт. Тәһ. Наз-нин елми әсәрләри. Дил вә әдәб. сер., 1978. №1.

4. Ағајев Ә. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә ишләнән бир нечә архаик сөз һаггында // Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри. Әдәб., дил вә инч. сер., 1968. №4.

5. Ағајев Ә.Г. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'лин хәбәр шәклинин аналитик формалары// Азәрб.ССР ЕА-нын хәбәрләри. Әдәб., дил вә инч. сер., 1983. №1.

6. Адилов М.И. Азәрбајчан дилиндә тәглиди сөзләр. Бакы: АДУ нәшри, 1979.

7. Азәрбајчан дастанлары. Ч.2. Тәртиб едәнләри Ә.Ахундов, М.Һ.Тәһмасиб. Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәшријјаты, 1966.

8. Азәрбајчан дастанлары. Ч.4. Тәртиб едәни М.Һ.Тәһмасиб. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1969.

9. Азәрбајчан дастанлары. Топлајаны А.Нәбијев. Бакы: Ҝәнчлик, 1977.

10. Азәрбајчан диалектолокијасы програмы. Тәртиб едәни Р.Рүстәмов. Бакы: АДУ нәшријјаты, 1953.

11. Азәрбајчан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләри. Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәшријјаты, 1967.

12. Азәрбајчан дилинин диалектоложи атласы. Бакы: Елм, 1990.

13. Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1964.

14. Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти. 4 чилдә. Бакы: Елм, 1966-1987. Ч.1-4.

15. Азәрбајчан дилинин Муған групу шивәләри. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1955.

16. Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти. Бакы: Елм, 1975.

17. Азәрбајчан әдәби дили тарихи: Совет дөврү. Бакы: Елм, 1982. Ч.3.
18. Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары. Бакы: Елм, 1979.
19. Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы. 10 чилддә. Бакы: АСЕ Баш редаксијасы, 1976-1987. Ч. 1-10.
20. Азәрбајчан ССР хәритәләри. Орта мәктәбләрдә Азәрбајчан ССР чоғрафијасы вә тарихи дәрсләри үчүн вәсаит. Бакы: АСЕ Баш редаксијасынын нәшри, 1972.
21. Азәрбајчан тарихи. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1961. Ч.1.
22. Азәрбајчан түрк халк шивәләри лүғәти. Русча, алманча тәрчүмәләрилә. Бакы, 1930. 1-чи ч., 1-чи бурахылыш.
23. Алексејев В. Түрк халгларынын әчдадлары. Рус дилиндән тәрчүмә. Азәрбајчан мәктәби, 1971, №8.
24. Арзы Гәмбәр: Көркүк халг дастаны. Бакы: Ҝәнчлик, 1971.
25. Асланов В. XII әсрә гәдәрки Азәрбајчан дили // Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы: Елм, 1983.
26. Ахундов А. Азәрбајчан дилинин фонемләр системи. Бакы: Маариф, 1973.
27. Ахундов А. Азәрбајчан дилинин тарихи фонетикасы. Бакы: АДУ нәшри, 1973.
28. Ахундов А. Үмуми дилчилик. Бакы: Маариф, 1979.
28 а. Ахундов А. Торпағын көксүндә тарихин изләри. Бакы: Ҝәнчлик, 1983.
29. Ахундов А. Азәрбајчан дилинин фонетикасы. Бакы: Маариф, 1984.
30. Ахундов М.Ф. Әсәрләри. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1958. Ч.1.
31. Ахундов М.Ф. Әсәрләри. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1962. Ч.3.
32. Ашыг Әләскәр. Бакы: Елм, 1972. 1-чи китаб.
33. Бағыров Г.К. XV әср Азәрбајчан әдәби-бәдии дилинин лексик, фонетик, грамматик хүсусијјәтләринә даир: Шәмс тәхәллүслү шаирин "Гиссеји-Јусиф" поемасынын дили әсасында. Биринчи мәгалә // М.Ф.Ахундов ад. АПИ-нин елми әсәрләри, 1961. 9-чу бурахылыш.
34. Бағыров Г. Азәрбајчан дилиндә фе'лләрин лексик-семантик инкишафы. Бакы: Маариф, 1971.
35. Бајатылар. Тәртиб едәни М.Һ.Тәһмасиб. Бакы: ЕА АзФ нәшријјаты, 1943.
36. Бајатылар. Тәртиб едәни А.Мәммәдова. Бакы: Елм,1977.
37. Бакыханов А. Ҝүлүстани-Ирәм. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1951.

38. Беһбудов С.М. Зәнкилан рајону шивәләриндә исим дүзәлдән шәкилчиләр// Азәрбајчан дилчилији мәсәләләри. Мәгаләләр мәчмуәси. Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәшријјаты, 1967.
39. Вагиф М.П. Әсәрләри. Бакы: Азәрб. Дәв. Нәшријјаты, 1968.
40. Вәлијев А.Һ. Ағдаш шивәләринин лексикасына даир // Әдәб. вә Дил Ин-нун әсәрләри. Дилчилик сер. Ч.8. Бакы, 1957.
41. Вәлијев А.Һ. Азәрбајчан диалектолокијасына аид материаллар: Ҝөјчај кечид шивәләринин лексикасы: Бакы: АДУ нәшријјаты, 1960.
42. Вәлијев А.Һ. Азәрбајчан диалектолокијасы: Кечид шивәләрин морфолокијасы вә синтаксиси. Бакы: АДУ нәшри, 1975.
43. Вәлиханлы Н.М. IX-XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында. Бакы: Елм, 1974.
44. Видади. Әсәрләри. Бакы: Азәрб.Дәв.Нәшријјаты, 1977.
45. Ворошил Г. Бир гәдим һун әлифбасы һаггында // Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1981, 3 ијул.
46. Гејбуллајев Г.Ә. Азәрбајчан топонимијасында әрәб тәбәгәси һаггында // Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри. Әдәб., дил вә инч. сер., 1976. №1.
47. Гәһрәманов Ч. Әсрарнамә. Әлјазмасынын факсимиле, сөзлүк вә изаһаты. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1964.
48. Гәһрәманов Ч. Нәсими "Диван"ынын лексикасы, Бакы: Елм, 1970.
49. Гәһрәманов Ч. Һиндушаһ Нахчиванинин лүғәтиндән фрагментләр// Әлјазмалар хәзинәсиндә. Бакы: Елм, 1972.
50. Гәһрәманов Ч. Кишвәринин бир әлјазма "Диван"ы һаггында // Әлјазмалар хәзинәсиндә. Бакы: Елм, 1976.
51. Гәһрәманов Ч.В., Әлијев Р.М. "Кәвамил-үт-тә'бир" вә онун мүәллифи һаггында // Әлјазмалар хәзинәсиндә. Бакы: Елм, 1979.
52. Гәһрәманов Ч.В., Һачыјева З.Т. Јусиф Мәддаһ. "Вәрга вә Ҝүлшаһ": XIV әср Азәрбајчан јазылы абидәси. Мәтн вә грамматик очерк. Бакы: Елм, 1988.
53. Гијаси Ч. Нараһат шәһәр // Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1972, 2 сентјабр.
54. Гәвси Тәбризи. Сечилмиш әсәрләри. Бакы: АДУ нәшријјаты, 1958.
55. Гукасјан В.Л. Азәрбајчан дилинин тәшәккүл тарихинә аид гејдләр// Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы: Елм, 1983.
56. Гулујев Е. Азәрбајчан дилиндә "мешә" вә "ағач" анлајышлы сөзләр һаггында // Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. Бакы: Елм, 1984. 2-чи бурахылыш.
57. Гурбани. 55 ше'р. Бакы: Ҝәнчлик, 1972.

58. Дәрбәнд диалекти. Әлјазмасы. Азәрб. ЕА Нәсими ад. Дилчилик Институту. Бакы, 1980.

59. Дәлили Һ.Ә. Азәрбајчанын чәнуб халглары. Бакы: Елм, 1979.

60. Дәмирчизадә Ә.М. Азәрбајчан дилчилији ингилаб мејвәсидир // Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри. 1947. №10.

61. Дәмирчизадә Ә.М. Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф јоллары. Бакы, 1958.

62. Дәмирчизадә Ә.М. "Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларынын дили. Бакы: АПИ нәшријјаты, 1959.

63. Дәмирчизадә Ә.М. Азәри әдәби дили тарихи: Кириш. Бакы: АПИ нәшријјаты, 1967.

64. Дәмирчизадә Ә. 50 сөз. Бакы: Кәнчлик, 1968.

65. Дәмирчизадә Ә. Муасир Азәрбајчан дили: Фонетика, орфоепија, орфографија. Бакы: Маариф, 1972. 1-чи һиссә.

66. Дәмирчизадә Ә. Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи. Бакы: Маариф, 1979. 1-чи һиссә.

67. Ејвазова Р. Кишвәри "Диван"ынын дили. Бакы: Елм, 1983.

68. Әзизов Е. Тәбриз-Тевриз // Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1981, 22 мај.

68 а. Әзизов Е.И. Короғлу, Чәнлибел, Мисри гылынч: Етимолоҗи гејдләр // Дилчилик чоғрафијасы, тарихи диалектолоҝија вә түрк дилләринин тарихи проблемләри. Елми әсәрләрин тематик мәчмуәси. Бакы: АДУ нәшри, 1982.

69. Әзизов Е. Азых нә демәкдир? // Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1986, 19 декабр.

70. Әзизов Е. Бәрдә топоними // Елм вә һәјат, 1987. №6.

71. Әлибәјзадә Е. Әдәби шәхсијјәт вә дил. Бакы: Јазычы, 1982.

72. Әлизадә С. Азәричә әлјазмаларда ишләнмиш ʃ һәрфбирләшмәси (диграф) һаггында // АДУ-нун елми әсәрләри. Дил вә әдәб. сер., 1969. №1-2.

73. Әлизадә С. Азәрбајчан сөзләринин сонундан самитләрин дүшмәсинә даир: Фонетик һадисәләр силсиләсиндән // АДУ-нун елми әсәрләри. Дил вә әдәб. сер., 1970. №2.

74. Әлизадә С.Г. Орта әсрләрдә Азәрбајчан јазы дили. Бакы: АДУ нәшри, 1985.

74а. Әлијаров С. "Китаби-Дәдә Горгуд": Әлјазмалар үзәриндә чалышмалар // Азәрбајчан филолоҝијасы мәсәләләри. Бакы: Елм, 1991. 3-чү бурахылыш.

75. Әлијев Ә.И. Ермәнистан ССР Мегри рајону Азәрбајчан дили шивәләринин бә'зи лексик хүсусијјәтләри һаггында// АДУ-нун елми әсәрләри. Дил вә әдәб. сер., 1967. №3.

76. Әлијев Ә.И. Ермәнистан ССР Мегри рајону азәри шивәләринин бә'зи фонетик хүсусијјәтләри // Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри. Әдәб. дил вә инч. сер., 1969. №1.

77. Әлијев Р. Ибәри ибн Адилин "Ихтијарат" әсәри // Азәрбајчан мәтншүнаслығы мәсәләләри. Бакы: Елм, 1979.

78. Әһмәдов Т.М. Азәрбајчан дилинин тат дилинә фонетик тә'сири // АДУ-нун елми әсәрләри. Дил вә әдәб. сер., 1972. №2.

79. Әһмәдов Т.М. Азәрбајчан дилинин Дәрбәнд диалектинә даир илкин мүшаһидәләр вә онун бә'зи спесифик хүсусијјәтләри// АДУ-нун елми әсәрләри. Дил вә әдәб. сер., 1973. №5.

80. Закир Гасым бәј. Әсәрләри. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1964.

81. Зејналлы Һ. Сечилмиш әсәрләри, Бакы: Јазычы, 1983.

82. Зејналов Ф., Әзизов Е. Арпачај кәндләринин шивәләри. Биринчи мәгалә // Азәрб. ССР Али вә Орта ихт. тәһ. Наз-нин елми әсәрләри. Дил вә әдәб. сер., 1977. №6.

83. Зејналов Ф., Әзизов Е. Арпачај кәндләринин шивәләри. Икинчи мәгалә // Азәрб. ССР Али вә Орта Ихт. Тәһ. Наз-нин елми әсәрлри. Дил вә әдәб. сер., 1978. №1.

84. Зејналов Ф. Түркололоҝијанын әсаслары. Бакы: Маариф, 1981.

85. Зејналов Ф. Азәрбајчан дилинин мәншәји мәсәләсинә даир // Азәрбајчан филолоҝијасы мәсәләләри. Бакы: Елм, 1984. 2-чи бурахылыш.

86. Зәринәзадә Һ.һ. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри: Сәфәвиләр дөврү. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1962.

87. Ибраһимов Б.А. Губадлы рајону шивәләринин фонетик хүсусијјәтләри // АПИ-нин елми әсәрләри. 11-чи сер., 1963. №4.

88. Ибраһимов Т.Ә. (Шаһин). Гашгајлар. Бакы: Елм, 1988.

89. Исламов М. Азәрбајчан дилинин Нуха диалекти. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1968.

90. Исламов М. Түрк дилләриндә әвәзликләр: Азәрбајчан дилинин диалект материалы әсасында. Бакы: Елм, 1986.

91. Исмајылов М. Саклар барәдә нә билирик? // Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1985, 27 сентјабр.

92. Исмајылов М. Азәрбајчан халгынын тәшәккүлүнә даир мүлаһизәләр // Елм вә һәјат. 1987. №4.

93. Јамполски З.И. Түрк халгларынын әчдадлары һаггында. Азәрбајчан мәктәби. 1971. №12.

94. Јанардаг әфсанәләри. Топлајыб ишләјәни С.Пашајев. Бакы: Кәнчлик, 1978.

95. Јүзбашов Р., Әлијев К., Сә'дијев Ш. Азәрбајчанын чоғрафи адлары: Очеркләр, Бакы: Маариф, 1972.

96. Китаби-Дәдә Горгуд. Тәртиб едәни Һ.Араслы. Бакы: Азәрб. Дөв.Нәшријјаты, 1962.
97. Китаби-Дәдә Горгуд. Тәртиб едәнләри Ф.Зејналов, С.Әлизадә. Бакы: Јазычы, 1988.
98. Кәримов Р.Ә. Шамхор рајону шивәләриндә омонимләр вә синонимләр // Азәрбајҹан дилчилији мәсәләләри. Мәгаләләр мәҹмуәси. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1967.
99. Кечмишимиздән кәлән сәсләр. Бакы, 1981.
100. Кечмишимиздән кәлән сәсләр. Бакы: Елм, 1982. 2-ҹи бурахылыш.
101. Кечмишимиздән кәлән сәсләр. Бакы: Елм, 1983. 3-ҹү бурахылыш.
102. Көчәрли Ф. Сечилмиш әсәрләри. Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәшријјаты, 1963.
102а. Көчәрли Ф. Азәрбајҹан әдәбијјаты. Бакы: Елм, 1978. Ч.1.
103. Көјүшов Р. Амарас.- Агоғлан. Бакы: Елм, 1975.
104. Мағара һаггында // Елм вә һәјат. 1987. №6.
105. Маһмудов Ј. Өјрәнилмәмиш сәһифәләр. Бакы, Кәнҹлик, 1972.
106. Мәммәдли Г. Әсәр һаггында бир нечә сөз// Фәдаи. Бәхтијарнамә. АДУ нәшријјаты, 1957.
107. Мәммәдов И.М. Гарјакин шивәләринин фонетик хүсусијјәтләри //Азәрб. ССР ЕА-нын хәбәрләри, 1957, №6.
108. Мәммәдов И.М. Гарјакин шивәләринин лексик хүсусијјәтләри. АДУ-нун елми әсәрләри, 1957. №6.
109. Мәммәдов Ј. Орхон-Јенисеј абидәләриндә адлар: Бакы: АПИ-нин нәшри, 1979.
110. Мәммәдов Н., Ахундов А. Дилчилијә кириш. Бакы: Маариф, 1966.
111. Мәһәррәмова Р., Ҹаһанкиров М. Азәрбајҹан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1962.
112. Мирзәзадә Һ. Ираг әразисиндә јашајан азәрбајҹанлыларын дили һаггында бә'зи мүлаһизәләр // АДУ-нун елми әсәрләри. Ичт.елм.сер. 1964. №4.
113. Мирзәзадә Һ. Азәрбајҹан дилинин тарихи морфолокијасы. Бакы: Азәртәдриснәшр, 1962.
114. Мирзәзадә Һ. Фүзулинин дили. Бакы, 1965.
115. Мирзә Ҹамал Ҹаваншир Гарабағи. Гарабағ тарихи. Бакы: Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1959.
116. Мө'чүз М.Ә. Сечилмиш ше'рләр. Бакы: Азәрб. Дөв.Нәшријјат, 1954.

117. Нахчыван МССР-ин диалект вә шивәләри. Бакы:Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1962.
118. Неһру Ҹ. Үмумдүнја тарихинә нәзәр. Бакы: Кәнҹлик, 1986.
119. Нәбати Сејид Әбдүлгасим. Әсәрләри, Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1968.
120. Нәсими И. Сечилмиш әсәрләри. Бакы: Азәрб. Дөв.Нәшријјаты, 1973.
121. Нәсими И. Әсәрләри. 3 ҹилддә.Елми-тәнгиди мәтни тәртиб едән Ҹ.Гәһрәманов. Бакы: Елм, 1973. Ҹ.1-3.
122. Нәсими И. Мәндә сығар ики ҹаһан. Бакы: Кәнҹлик, 1973.
123. Новрузов М.Д. Гәдим аләт һалына даир // Түрк дилләринин гурулушу вә тарихи. Елми әсәрләрин тематик мәҹмуәси. Бакы: АДУ нәшри, 1983.
124. Огузнамә. Чапа һазырлајаны С.Әлизадә. Бакы: Јазычы, 1987.
125. Онуллаһи С. XIII-XVII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи. Бакы: Елм, 1982.
126. Пашајев Г. Сон сөз // Кәркүк бајатылары. Бакы: Азәрб. Дөв.нәшријјаты, 1968.
127. Рамазанов К.Т. Морфолокија // Азәрбајҹан дилинин Муған групу шивәләри. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1955.
128. Рәһимов М. Азәрбајҹан дилиндә фе'л шәкилләринин формалашмасы тарихи. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1965.
129. Рүстәмов Р.Ә. Губа диалекти. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1961.
130. Рүстәмов Р.Ә. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили үчүн архаикләшмиш фе'лләр // Дилчилик мәҹмуәси. Низами ад. Әдәб. вә Дил Ин-нун әсәрләри. Ҹ.17. Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәшријјаты, 1963.
131. Рүстәмов Р. Азәрбајҹан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. Бакы:Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1965.
132. Сабир М.Ә. Һопһопнамә, Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1962. Ҹ.2.
133. Садыгов Б. Азәрбајҹан дилинин тарихи грамматикасындан хүсуси курс: Диалект вә шивә материаллары әсасында. Бакы: АПИ нәшри, 1977.
134. Сејидов М. Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында // Азәрбајҹан. 1978. №3.
135. Сејидов М. Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары. Бакы: Јазычы, 1983.
136. Сејидов М. "Гызыл дөјүшчү"нүн талеји. Бакы: Кәнҹлик, 1984.

137. Талышлы М. Ләнкәран шивәләри групунда саитләрин әвәзләнмәсинә даир// АДУ-нун елми әсәрләри. Дил вә әдәб. сер., 1971. №2.

138. Тәһмасиб М.Һ. Азәрбајҹан халг дастанлары: Орта әсрләр. Бакы: Елм, 1972.

139. Фазили А. Азәрбајҹанын гәдим тарихи мүасир Иран тарихшүнаслығында. Бакы: Елм, 1970.

140. Фәдаи. Бәхтијарнамә. Бакы: АДУ нәшријјаты, 1957.

141. Фүзули М. Әсәрләри. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1958. Ч.1.

142. Фүзули М. Әсәрләри. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1958. Ч.2.

143. Фүзули М. Әсәрләри. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1961. Ч.4.

144. Хасыјев З.И. Јоғурт ~ чортан ағарты адлары һаггында // АДУ-нун елми әсәрләри. Дил вә әдәб.сер., 1973. №2.

145. Хәлилов Ш.Х. Фе'лин ваҹиб шәклинин тарихи инкишафы вә мүзаре заманын инкишафы һаггында // Түрк дилләринин лексик-морфоложи гурулушу. Елми әсәрләрин тематик мәҹмуәси. Бакы: АДУ нәшри, 1981.

146. Хәлилов Ш.Х. Орта әср Азәрбајҹан дилиндә фе'лин заманлары: Әлинин "Гиссеји-Јусиф" поемасы үзрә // Дилчилик ҹоғрафијасы, тарихи диалектолокија вә түрк дилләринин тарихи проблемләри. Елм әсәрләрин тематик мәҹмуәси, Бакы: АДУ нәшри, 1982.

147. Хәлилов Ш.Х. "Әсрарнамә"нин дили. Бакы: Елм, 1988.

148. Хәтаи Шаһ Исмајыл. Әсәрләри. 2 ҹилддә. Елми-тәнгиди мәтни тәртиб едән Ә.Мәммәдов. Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1966-1973. Ч.1-2.

149. Хәтаи Шаһ Исмајыл. Сазым. Гошмалар, бајатылар, гәзәлләр. Бакы: Ҝәнҹлик, 1973.

150. Хәтаи Шаһ Исмајыл. Әсәрләри. 2 ҹилддә. Тәртиб едәни Ә.Мәммәдов. Бакы: Азәрб.Дөв.Нәшријјаты, 1975-1976. Ч.1-2.

151. Хыдыров Ч. Ираг түркманлары. Бакы: Азәрнәшр, 1993.

152. Һачыјев М. Гәриб дамла ана дәнизә говушур // Әдәбијјат вә инҹәсәнәт. 1988, 26 август.

152а. Һачыјев М. Өз дилим - виҹданым, ифтихарымдыр // Азәрбајҹан. 1990. №8.

153. Һачыјев Т.И. Ҹәбрајыл шивәләринин фонетикасы // АДУ-нун елми әсәрләри. Ичт. елм.сер., 1960. №5.

154. Һачыјев Т.И. Фонетик хүсусијјәтләр вә әдәби дилин диалект әсасы һаггында // АДУ-нун елми әсәрләри. Дил вә әдәб. сер. 1969. №1-2.

155. Һачыјев Т. Азәрбајҹан әдәби дили тарихи: Тәшәккүл дөврү, Бакы: АДУ нәшри, 1976.

156. Һачыјев Т. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан әдәби дили. Бакы: Маариф, 1977.

157. Һачыјев Т.И., Вәлијев К.Н. Азәрбајҹан дили тарихи: Очеркләр вә материаллар. Бакы: Маариф, 1983.

158. Һачыјев Т.И. Азәрбајҹан дилиндә гејри-oғуз елементләри// Түрк дилләринин гурулушу вә тарихи. Елми әсәрләрин тематик мәҹмуәси. Бакы: АДУ нәшри, 1983.

159. Һачыјев Т.И. Азәрбајҹан әдәби дили тарихи. Бакы: Маариф, 1987. 2-чи һиссә.

160. Һачыјев Т., Әзизов Е. Бунтүркләр кимдир? // Улдуз, 1989. №2.

160а. Һеј'әт Ҹ. Түркләрин тарих вә мәдәнијјәтинә бир бахыш. Бакы: Азәрб. Дөв.Нәшријјаты, 1993.

161. Һејран ханым. Сечилмиш әсәрләри. Бакы: Азәрб.Дөв.Нәшријјаты, 1961.

162. Һәбиби. Ше'рләр. Топлајаны вә тәртиб едәни Ә.Мәммәдов. Бакы: Јазычы, 1980.

163. Һәмзәјев Т. Азәрбајҹан диалектолокијасына аид материаллар. Бакы: АДУ нәшри, 1983.

164. Һәмзәјев Т.Б. Азәрбајҹан диалектолокијасына аид материаллар: Јардымлы рајону шивәсинин фонетикасы. Бакы: АДУ нәшри, 1985.

165. Һәсәнов А. Азәрбајҹан дилинин Нүвәди (Зәнкәзур) шивәсинин фонетик хүсусијјәтләри // АДУ-нун елми әсәрләри. Һум.елм.сер., 1959. №3.

166. Һүсејнов А. Азәрбајҹан диалектолокијасы, Бакы: АПИ нәшријјаты, 1958.

167. Һүсејнов А. Тала шивәсинин бә'зи фонетик хүсусијјәтләри // АПИ-нин елми әсәрләри. Ч.13. 1960.

168. Һүсејнов А. Азәрбајҹан диалектолокијасы. Бакы: АПИ нәшри, 1979.

169. Чәмәнзәминли Ј.В. Әсәрләри. Бакы: Елм, 1977. Ч.3.

170. Чобанзадә Б. Түркчәнин сәс ујушмасы кануну // Јени јол. 1924, 16 нојабр.

171. Чобанов М. Болниси рајону шивәләриндә ишләнән бә'зи архаизмләр. АДУ-нун елми әсәрләри. Дил вә әдәб. сер., 1973. №4.

172. Чавадова М. Шаһ Исмајыл Хәтаинин лексикасы: "Дәһнамә" поемасы үзрә. Бакы: Елм, 1977.

173. Чаһанкиров М.П. Мәнбә мүәјјәнлији дил тарихинин јаранмасында илкин шәртдир // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963. Т.3.

174. Чаһанкиров М. Азәрбајҹан милли әдәби дилинин тәшәккүлү. Бакы, Елм, 1978. 1-чи һиссә.

175. Чәлилов Ф. Азәрбајҹан дили морфонолокијасындан очеркләр. Бакы: АДУ нәшри, 1985.
176. Чәмшидов Ш. "Китаби-Дәдә Горгуд"у вәрәгләјәркән. Бакы: Кәнҹлик, 1969.
177. Чәфәрзадә Ә. Чәлалијјә. Повестләр вә һекајәләр. Бакы: Кәнҹлик, 1983.
178. Чәфәрзадә М. Азәрбајҹан дилинин диалект вә синтакси-си. Бакы, Азәрб.Дөв.Нәшријјаты, 1990.
179. Чәфәрли Ә.К. Үч архаик сөз һагтында // Түрк дилләринин тарихи вә диалектолокијасы проблемләри. Елми әсәрләрин мөвзу мәҹмуәси. Бакы: АДУ нәшри, 1986.
180. Шәһријар М. Аман, ајрылыг. Поема вә ше'рләр. Бакы: Јазычы, 1981.
181. Ширәлијев М.А. Азәрбајҹан диалектолокијасы, Бакы: Азәрб. ССР ХМК нәшри, 1942. 1-ҹи һиссә.
182. Ширәлијев М.А. Азәрбајҹан диалектолокијасы: Газах диалекти һагтында үмуми обзор. Бакы: АДУ нәшри, 1943. 2-ҹи һиссә.
183. Ширәлијев М.Ш. Бакы диалекти. Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәшријјаты, 1949.
184. Ширәлијев М.Ш. Бакы диалекти. 2-ҹи нәшри, Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1957.
185. Ширәлијев М.Ш. Шаһбуз шивәләринин фонетикасы // Азәрб.ССР ЕА Низами ад. Әдәб. вә Дил Ин-нун әсәрләри. Дилчилик сер., 1957. Ч.8.
186. Ширәлијев М. Азәрбајҹан диалектолокијасынын әсаслары. Бакы: Азәртәдриснәшр, 1962.
187. Ширәлијев М.Ш. Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун Азәрбајҹан диалектолокијасы шө'бәсинин 1961-ҹи илдә Кәдәбәј вә Дашкәсән рајонларында кечирдији диалектоложи експедисијанын јекунлары // Дилчилик мәҹмуәси. Низами ад. Әдәб. вә Дил Иннун әсәрләри. Ч.17. Бакы, 1963.
188. Ширәлијев М. Азәрбајҹан диалектолокијасынын әсаслары. 2-ҹи нәшри, Бакы: Маариф, 1968.
189. Ширәлијев М.Ш. Гаршыдакы илләрдә Азәрбајҹан дилчилијинин вәзифәләринә даир // Азәрб.ССР ЕА-нын хәбәрләри. Әдәб., дил вә инч. сер., 1975. №3.
190. Шүкүров Ә. Азәрбајҹан дилинин тарихи грамматикасы: Зәрф вә көмәкчи нитг һиссәләри. Бакы: АПИ нәшри, 1981.

Рус дилиндә

191. Аббасов А.М. Некоторые заметки об афшарах Афганистана // Сов.тюркология, 1975. №:4.

192. Абдуллаев И.Г. О характере и формах проявления двуязычия и многоязычия в Азербайджане // Проблемы двуязычия и многоязычия. М.: Наука, 1972.
193. Аванесов Р.И. Очерки русской диалектологии. М.: Учпедгиз, 1949. Ч.1.
194. Агаев А.Г. Говор Джалилабадского района азербайджанского языка. Автореф.дис. ... канд.филол.наук, Баку, 1975.
195. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата: "Наука" Каз. ССР, 1971.
196. Акбаев Ш.Х. Сравнительно-исторической метод в тюркологии и генезис балкарского цоканья // Сов. тюркология. 1971. N:2.
197.Алиев И. Мидия-древнейшее государство на территории Азербайджана // Очерки по древней истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1956.
198. Алиев К. Этюды о населении древнего Азербайджана // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм, 1984.
199. Алиев У.Б. Диалектное членение языка карачаевцев и балкарцев // Вопросы диалектологии торских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963. Т.3.
200. Алиев Ф.М. Азербайджан в XVIII в.// Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987.
201. Ализаде С.Г. Именные части речи в "Шухаданаме". Автореф. дис. ...канд.филол.наук, Баку, 1966.
202. Ализаде С.К. Принципы построения азербайджанской исторической диалектологии //IX конференция по диалектологии тюркских языков. Тез.докл. и сообщ. Уфа, 1982.
203. Ализаде С.К., Велиев И.Д. Диалектные особенности азербайджанского письменного памятника XV века "Юсиф и Зулейха"//Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез.докл. и сообщ. М., 1979.
204. Ализаде С.Г., Велиев И.Д. Диалектные особенности азербайджанского письменного памятника XV века "Юсуф и Зулейха" //Вопросы диалектологии и истории языка. Материалы VII совещания по общим вопросам диалектологии и истории языка. Душанбе: Дониш, 1984.
205. Алияров С.Г. Об этногенезе азербайджанского народа: К постановке проблемы // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм, 1984.

206. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.: Наука, 1975.
207. Антонов Н.К. Лекции по тюркологии. Якутск: Изд. Якутского гос.ун-та, 1976.
208.Артамонов М.И. История хазар. Л.: Изд-во Эрмитажа, 1962.
209. Асланов В.И. Из этюдов по исторической фонетике азербайджанского языка: О фонеме ң // Изд.АН Азерб. ССР. Сер.лит.яз. и искус., 1966. N:2.
210. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка: Проблема реконструкции. Автореф. дис. д-ра филол. наук, Баку, 1973.
211. Асланов В.И. О трех источников исторической диалектологии // Лингвистическая география и проблемы истории языка. Нальчик, 1981. Ч.2.
212. Асланов В.И., Бахшалиева С.Б. "Ферхенги-турки" Мухаммедтаги и его значение для построения исторической диалектологии азербайджанского языка // IX конференция по диалектогии тюркских языков. Тез. докл. и сообщ. Уфа, 1982.
213. Асланов В.И., Буниятов З.М. Старейший тюркско-арабский словарь// Сов.тюркология. 1985. N:2.
214. Ахатов Г.Х. О восточном диалекте татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1958.
215. Ахмедов Б.Б. Говоры окрестностей города Мингечаура. Автореф.дис. канд.филол.наук. Баку, 1967.
216. Ашмарин Н.И. Общий обзор народных тюркских говоров гор.Нухи. Баку: Издание об-ва обследования и изучения Азербайджана, 1926.
217. Ашурбейли С.Б. О топониме "Аран" // Материалы докладов II научной конференции посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР. Баку: Элм, 1981.
218. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов: VI-XVI вв. Баку:Элм, 1983.
219. Бабаев Ф. Азербайджанские говоры Массиского района Армянской ССР. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. Баку, 1988.
220. Багиров Г.А.Говоры азербайджанского языка Сисианского района Армянской ССР. Автореф.дис. ...канд. филол.наук. Баку, 1966.
221. Бартольд В.В. Сочинения. М.: Наука, 1968. Т.5.

222. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь. М.-Л., 1940.
223. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М.: Изд-во вост.лит., 1960.
224. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа, 1962.
225. Баскаков Н.А. Карапапахи, или терекеме и изучение их языка: из материалов по азербайджанским диалектам Армении // Краткие сообщения Института народов Азии. 1964, N:65.
226. Баскаков Н.А. Диалект черневых татар: Туба-кижи. Тексты и переводы. М.: Наука, 1965.
227. Баскаков Н.А. Диалект черневых татар: Туба-кижи. Грамматический очерк и словарь. М.: Наука, 1966.
228. Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев: Куманды-кижи. Грамматический очерк, тексты, переводы и словарь. М.: Наука, 1972.
229. Баскаков Н.А. Различные структуры диалектных систем тюркских языков и характер изоглосс общетюркского атласа // Сов.тюркология. 1972. N:5.
230. Баскаков Н.А. О периодизации истории литературного языка "тюрки" //Лингвогеография, диалектология и история языка. Кишинев: Штиинца, 1973.
231. Баскаков Н.А. Диалект лебединских татар-чалканцев: Куу-кужи. Грамматический очерк, тексты, переводы, словарь. М.: Наука, 1985.
232. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Л.: Изд-во Ленингр. гос.ун-та, 1951.
233. Бехбудов С.М. Зенгеланский говор азербайджанского языка. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. Баку, 1966.
234. Бехбудов С.М. Некоторые синтаксические особенности Зангеланского говора // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1966. Т.4.
235. Бехбудов С.М. Заметки о Кубатлинском говоре азербайджанского языка // Изв.АН Азерб.ССР. Сер.лит., яз. и искус., 1974, N:3.
236. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении: Юго-восточный регион. М.: Наука, 1982.
237. Большая советская энциклопедия: В 30т. 3-е изд. М.: Изд-во Сов. энциклопедия, 1972. Т.8.

238. Бородина М.А. Проблема лингвистического пространства в связи с изучением диалектов и их атласированием // Сов.тюркология. 1983. №4.
239. Брук С.И. Население мира: Этнодемографический справочник. М.: Наука, 1986.
240. Будагова З. Азербайджанский язык: Краткий очерк. Баку: Элм, 1982.
241. Буниятов З. Азербайджан в VII-IX вв. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1965.
242. Буниятов З.М., Эфендиев О.А. От редакторов // Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам-ара-йи Амини. Баку: Элм, 1987.
243. Бурганова Н.Б., Махмутова Л.Т. О диалектном членении татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963. Т.3.
244. Векилов А.П. Аффиксы падежей в анатолийско-турецких диалектах //Вопросы тюркологии. Баку: Элм, 1971.
245. Велиев А.Г. Говоры западных районов Апшеронского полуострова. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. М., 1952.
246. Велиев А.Г. Некоторые фонетические особенности переходных говоров азербайджанского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1960. Т.2.
247. Велиев А.Г. К проблеме переходного говора в азербайджанском языке // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1966. Т.4.
248. Велиев А.Г. Переходные говоры азербайджанского языка. Автореф.дис. ...д-ра филол.наук. Баку, 1975.
249. Велиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв. Автореф.дис. ...канд. филол.наук. Баку, 1969.
250. Велиев С.А., Гаджиев Т.И. О двух диалектных фактах // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966. Т.4.
251. Викторова Л.Л. Монголы: Происхождение народа и истоки культуры. М.:Наука, 1980.
252. Виноградов В.В. О связях истории русского литературного языка с исторической диалектологией // Виноградов В.В. Избранные труды: История русского литературного языка. М.: Наука, 1978.
253. Волкова Н.Г. О названиях азербайджанцев на Кавказе // Ономастика Востока. М.: Наука, 1980.

254. Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1958.
255. Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1963. Т.3.
256. Гаджиева Н.З. Глухое начало слова в тюркском праязыке// Сов.тюркология. 1973. №4.
257. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики: Среднеазиатский ареал. М.: Наука, 1975.
258. Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Ареальная лингвистика и проблема восстановления некоторых черт исчезнувших языков// Сов.тюркология. 1977. №3.
259. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М.: Наука, 1979.
260. Гаджиева Н.З. К вопросу о классификации тюркских языков и диалектов // Теоретические основы классификации языков мира. М.: Наука, 1980.
261. Гаджиева З.Т. Язык азербайджанского письменного памятника XIV века поэмы "Варга и Гюльшах". Автореф. дис. ... канд. филол.наук. Баку, 1980.
262. Гаджиев Т.И. Джебраильский говор азербайджанского языка. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. Баку, 1962.
263. Гаджиев Т.И. Об одной фонеме в трех морфемах // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966. Т.4.
264. Гаджиев Т.И., Азизов Э.И. Историко-лингвистические основы исторической диалектологии азербайджанского языка// Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тез.докл. и сообщ. Алма-Ата: Наука, 1976.
265. Гаджиев Т.И. Отношение исторической диалектологии к диалектам в условиях дифференцированного литературного языка: на материале азербайджанского языка // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез.докл. и сообщ. М., 1979.
266. Гаджиев Т.И. Некоторые вопросы создания исторической диалектологии азербайджанского языка // Лингвистическая география и проблемы истории языка. Нальчик, 1981. Ч.2.
267. Гаджиев Т.И., Азизов Э.И. Историко-лингвистические основы создания исторической диалектологии азербайджанского языка // Проблемы лингвистической географии, исторической диалектологии и истории тюркских языков. Тем. сб.науч. тр., Баку: Издание АГУ, 1982.

268. Гамзаев Т.Б. Ордубадский диалект. Автореф. дис. канд.филол.наук. Баку, 1960.
269. Гандзакеци К. История Армении. М.: Наука, 1976.
270. Гараев Т.А. Историко-лингвистический анализ древнетюркского лексического пласта в азербайджанских говорах Грузинской ССР. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. Баку, 1981.
271. Гарипов Т.М. Кыпчакские языки Урало-Поволжья: Опыт синхронической и диахронической характеристики. М.: Наука, 1979.
272. Гейбуллаев Г.А. Монгольские топонимы в Азербайджане // Изв.АН Азерб.ССР. Сер.истории, философии и права. 1981. №3.
273. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев: по данным топонимии// К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм, 1984.
274. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана: Историко-этнографическое исследование. Баку: Элм, 1986.
275. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. М.: Изд-во вост.лит., 1960. Т.1.
276. Горшкова К.В. Историческая диалектология русского языка. М.: Просвещение, 1972.
277. Грамматика современного башкирского литературного языка. М.: Наука, 1981.
278. Грамматика туркменского языка: Фонетика и морфология. Ашхабад: Ылым, 1970. Ч.1.
279. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. М.: Наука, 1980.
280. Гукасян В.Л. Значение Закавказских источников в изучении истории азербайджанского языка дописьменного периода // Сов. тюркология. 1978. N:2.
281. Гукасян В.Л. Об азербайджанско-грузинских языковых контактах // Сов.тюркология. 1980. N:4.
282. Гукасян В.Л. Об одной древнетюркской письменности // Сов.тюркология. 1981. N:5.
283. Гумилев Л.Н. Хунны: Срединнная Азия в древние времена. М.: Изд-во вост.лит., 1960.
284. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Наука, 1967.
285. Гусейнзаде А. К этимологии топонима Куба // Сов. Тюркология. 1971. №2.
286. Гусейнзаде А. К этимологии топонима Кушчу // Сов. тюркология. 1971. №6.

287. Гусейнзаде А. Об одном топониме Абшеронского полуострова: Дуванны //Сов.тюркология. 1980. №5.
288. Гусейнзаде А. Ойконимы Закавказья, включающие этноним "биченек" //Сов.тюркология, 1982. №5.
289. Гусейнов А.А. Говоры Варташенского района. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. М., 1952.
290. Гусейнов Р.А. Тюркские этнические группы XI-XII вв. в Закавказье //Тюркологический сборник: 1972. М.: Наука, 1973.
291. Гусейнов Р.А. Огузский топонимический пласт в Азербайджанской ССР // Материалы докладов II научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР. Баку: Элм, 1981.
291а. Дебец Г.Ф. О принципах классификации человеческих рас//Сов. этнография. 1956. №4.
292. IX конференция по диалектологии тюркских языков. Тез.докл. и сообщ. Уфа, 1982.
293. Джангидзе В.Т. Дманисский говор казахского диалекта азербайджанского языка. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1965.
294. Джафарзаде М.М. Говоры Имишлинского района азербайджанского языка. Автореф.дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1969.
295. Джафарли А. Казахский диалект азербайджанского языка. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. Баку, 1962.
296. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: Элм, 1985.
297. Дмитриева Л.В. Язык Барабинских татар. Материалы и исследования. Л.: Наука, 1981.
298. Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в "Истории" Геродата. Тексты, переводы, комментарии. М.: Наука, 1982.
299. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969.
299а. Дьяконов И.М. История Мидии. М.-Л., 1956.
300. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары: Чувашское кн. изд.-во, 1964.
301. Ермеев Д.Е. На стыке Азии и Европы: Очерки о Турции и турках. М.: Наука, 1980.
302. Жирмунский В.М. Избранные труды: Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974.
303. Жирмунский В.М. Избранные труды: Общее и германское языкознание. Л.: Наука, 1976.

304. Заляледипов Л.З. Опорный диалект в образовании татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1958.
305. Зейналов Ф.Р., Азизов Э.И. Хазарские топонимы Тебриз и Тевриз // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. Тез.докл. областной науч.конф. по лингвистике. Омск: Издание ОмГУ, 1984.
306. Зейналов Ф.Р. О языке афшаров // Проблемы истории и диалектологии тюркских языков. Тем.сб.науч.тр. Баку: Издание АГУ, 1986.
307. Изысканный дарь тюрскому языку. Грамматический трактат на арабском языке. Ташкент: Фан, 1978.
308. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: Сравнительный словарь (р-q). М.: Наука, 1984.
309. Исламов М. Местоимения в диалектах и говорах азербайджанского языка. Автореф. дис. ...д-ра филол.наук. Баку, 1973.
310. Исламов М.И. Роль диалектных данных в изучении истории азербайджанского языка //Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез. докл. и сообщ. М., 1979.
311. Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, 1979.
312. История Азербайджана. Баку: Элм, 1979.
313. История народов Восточной и Центральной Азии с древнейших времен до наших дней. М.: Наука, 1986.
314. Кайдаров А.Т. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка. Автореф.дис. ...д-ра филол. наук. Баку, 1969.
315. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кероглы у тюркоязычных народов. М.: Наука, 1968.
316. Касимова Р.М. Антропологические исследования современного населения Азербайджанской ССР. Баку: Элм, 1975.
317. Касимова Р.М. К изучению антропологии иранских азербайджанцев // Азербайджанский этнографический сборник. Баку: Элм, 1977. Вып.3.
318. Касимова Р.М. К этногенезу азербайджанского народа: по данным антропологии// К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм. 1984.
319. Керимов Ш.М. Азербайджанские говоры в Красносельском и Иджеванском районах Армянской ССР. Автореф.дис. ...канд.филол. наук, Баку, 1972.

320. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964.
321. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956.
322. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960.
323. Короглы Х. Огузский героический эпос. М.: Наука, 1976.
324. Короглы Х. Древнетюркские элементы в парфянском эпосе "Аяткар Зареран": К проблеме ирано-тюркских взаимоотношений //Сов. тюркология. 1981. №1.
325. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М.: Наука, 1983.
326. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку: Элм, 1981.
327. Кулиев И.К. Агджабединские говоры азербайджанского языка. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. Баку, 1977.
328. Курышжанов А.К. Махмуд Кашгари о кыпчакском языке // Сов.тюркология. 1972. N:1.
329. Маадай-Кара: Алтайский героический эпос. М.: Наука, 1973.
330. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. М.: Наука, 1977.
331. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.: Изд-во АН СССР, 1951.
332. Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку: Элм, 1985.
333. Мамедов М.А. Тебризский диалект азербайджанского языка. Автореф.дис....канд.филол.наук. Баку, 1989.
334. Мамедов М.А. Тебризский диалект азербайджанского языка. Дис. ...канд.филол.наук, Баку, 1989.
335. Мамедов Н.Х. Значение данных талышского языка в изучении истории азербайджанского языка дописьменного периода //Сов.тюркология, 1984. №6.
336. Мамедова Ф. О некоторых вопросах исторической географии Албании I в. до н.э. - VIII в. //Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987.
337. Матусевич М.И. Введение в общую фонетику. М.: Учпедгиз, 1959.

338. Махмутова Л.П. Опыт исследования тюркских диалектов: Мишарский диалект татарского языка. М.: Наука, 1978.

339. Меджидова А.Б. Ленкоранский говор азербайджанского языка. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. Баку, 1970.

340. Меликсет-бек Л.М. К истории появления гуннов в восточном Закавказьи //Доклады АН Азерб. ССР. Т.13, 1957. №6.

341. Мехтиева С.Г. Язык дастана "Шахрияр". Автореф.дис. ...канд.филол.наук. Баку, 1974.

342. Моллазаде С.М. Говоры кахского района Азерб. ССР. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. Баку, 1966.

343. Моллазаде С. Происхождение некоторых слов в Кахском говоре азербайджанского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1966. Т.4.

344. Мусаев К.М. Заметки о языке крымских караимов // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1966. Т.4.

345. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении: Западнокыпчакская группа. М.: Наука, 1975.

346. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984.

347. Наджип Э. О диалектном составе языка Кутба // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1966. Т.4.

348. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века "Гулистан" Сейфа Сараи и его язык. Алма-Ата: Изд-во "Наука" Каз. ССР, 1975. Ч.2.

349. Наджип Э.Н. О диалектном составе словаря Махмуда Кашгари// Всесоюзная тюркологическая конференция: Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тез.докл. и сообщ. Алма-Ата: Изд-во "Наука". Каз.ССР, 1976.

350. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: На материале "Хосров и Ширин" Кутба. М.: Наука, 1979. Кн.1.

351. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М.: Изд-во вост.лит., 1963.

352. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань: Каракалпакстан, 1976.

353. Народы Мира: Историко-этнографический справочник. М.: Сов.энциклопедия, 1988.

354. Новая история Ирана: Хрестоматия. М.: Наука, 1988.

355. Новосельцев А.П. Половцы //Советская историческая энциклопедия. М., 1968. Т.11.

356. Общее языкознание: Формы существования, функции, истории языка. М.: Наука, 1970.

357. Общее языкознание: Методы лингвистических исследований. М.: Наука, 1973.

358. Пашаев Г.М. Фонетика керкукского диалекта. Автореф.дис. ...канд.филол. наук. Баку, 1969.

359. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Л.: Изд-во Ленингр. гос.ун-та, 1949.

360. Персидско-русский словарь: В 2 т. М.: Русский язык, 1983. Т.1-2.

361. Плетнева С.А. Хазары. М.: Наука, 1976.

362. Погребова М.Н. Памятники скифской культуры в Закавказье // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье: История и культура. М.: Наука, 1981.

363. Рагимов М.Ш. Формы выражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка// Тр.Ин-та лит. и яз. им.Низами. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1957. Т.10.

364. Рагимов М.Ш. Диалекты и история языка //Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960. Т.2.

365. Рагимов М.Ш. Некоторые вопросы исследования исторической диалектологии тюркских языков //Пятое совещание по вопросам диалектологии тюркских языков. Тез.докл. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1965.

366. Рагимов М.Ш. Значение неродственных языков на территории Азербайджана в сравнительно-историческом изучении тюркских языков огузской группы //Сов. тюркология, 1971, N:2.

367. Рагимов М.Ш. "Дивону лугат-ит-тюрк" Махмуда Кашгари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка //Сов.тюркология. 1972, N:1.

368. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1905. Т.3. Ч.1-2.

369. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку: Элм, 1981.
370. Рахмани А.А. Азербайджан: Границы и административное деление в конце XVI-XVII вв.//Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987.
371. Рашид ад-Дин Ф. Огузнаме. Баку: Элм, 1987.
372. Рзаева З.И. Язык Мухаммеда Амани: Морфологические особенности. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. Баку, 1975.
373. Русская диалектология. Под ред.Н.А.Мещерского. М.: Высшая школа, 1972.
374. Русская диалектология. Под ред.П.С.Кузнецова. М.: Просвещение, 1973.
375. Рустамов Р.А. Роль диалектных данных азербайджанского языка при разработке сравнительной грамматики тюркских языков// Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963. Т.3.
376. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Пер.А.А.Юлдашева. М.:Изд-во иностранной литературы, 1955.
377. Савина В.И. Этнонимы в топонимии Ирана //Ономастика Востока. М.: Наука, 1980.
378. Садвакасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины. Алма-Ата: Изд-во "Наука" Каз.ССР, 1976. Ч.2.
379. Садыхов А.Ш. Язык азербайджанского письменного памятника XVI века - тезкире "Шейх Сефи": Лексика. Автореф.дис. ...канд. филол.наук. Баку, 1972.
380. Садыхов Б.П. Кедабекские говоры азербайджанского языка. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. Баку, 1964.
381. Садыхов Б.П. О некоторых кыпчакских элементах в айрумском говоре азербайджанского языка ///Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1966. Т.4.
382. Садыхов Б.П. Падежная система азербайджанских диалектов и говоров как живой источник истории языка //Вопросы диалектологии и истории языка: Материалы VII совещания по общим вопросам диалектологии и истории языка. Душанбе: Дониш, 1984.
383. Самойлович А. Кавказ и турецкий мир //Отдельный оттиск из "Известий Об-ва Обследования и изучения Азербайджана". Баку, 1926.

384. Самоучитель татарского языка Султан Меджида Ганиева. Ч.3. Русско-татарский словарь. Баку, 1909.
385. Севортян Э.В. Категория падежа //Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Морфология. М.: Изд-во АН СССР, 1956. Ч.2.
386. Севротян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М.: Изд-во вост.лит., 1962.
387. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М.: Наука, 1974.
388. Сергеев Л.П. Вокализм верховного диалекта чувашского языка // Чувашский язык, литература и фольклор. Сборник статей. Чебоксары, 1972. Вып.1.
389. Сергеев Л.П. Диалектная система чувашского языка: Диалектологический атлас. Автореф.дис. ...д-ра филол. наук. Баку, 1973.
390. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М.: Наука, 1974.
391. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку: Маариф, 1979.
392. Серебренников Б.А., Харькова С.С. О некоторых эффективных методах исследования проблемы родства тюркских и монгольских языков //Сов.тюркология. 1983, №5.
393. Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез.докл. и сообщ. М., 1977.
394. Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез.докл. и сообщ. М., 1979.
395. Современный татарский язык: Лексикология, фонетика, морфология. М.: Наука, 1969.
396. Ф.де Соссюр. Труды по языкознанию. Пер. с француз. М.: Прогресс, 1977.
397. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика. М.: Наука, 1984.
398. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М.: Наука, 1976.
399. Татарско-русский словарь. М.: Сов.энциклопедия, 1966.
400. Тенишев Э.Р. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский //Сов.тюркология. 1973. N:6.
401. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М.: Наука, 1976.
402. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М.: Наука, 1976.

403. Тенишев Э.Р. Сергей Ефимович Малов: К столетию со дня рождения // Сов.тюркология. 1980. N:6.

404. Тер-Мкртичян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии V-VII вв. М.: Наука, 1979.

405. Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии VIII-XVIII вв. М.: Наука, 1985.

406. Техов Б.В. Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв. до н.э. М.: Наука, 1980.

406а. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959.

407. Трофимова А.Г. Азербайджанцы //Советская историческая энциклопедия. М., 1961. Т.1.

408. Турецко-русский словарь. М.: Русский язык, 1977.

409. Туркменско-русский словарь. М.: Сов.энциклопедия, 1968.

410. Уйгурские пословицы и поговорки: На уйгурском и русском языках и с русскими параллелями. М.: Наука, 1981.

411. Уйгурско-русский словарь. Сост.Э.Н.Наджип. М.: Сов. энциклопедия, 1968.

412. Фасеев Ф. Интересное фонетическое явление в татарских диалектах// Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960. Т.2.

413. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюань-Цзана. Транскрипция, перевод, примечания, комментарии и указатели Л.Ю.Тугушевой. М.: Наука, 1980.

414. Хабургаев Г.А. Проблема источников в связи с общей проблематикой исторической диалектологии //Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез.докл. и сообщ. М., 1977.

415. Хабургаев Г.А. К обсуждению проблематики исторической диалектологии//Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тез.докл.и сообщ. М., 1979.

416. Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафии волжских булгар. М.: Наука, 1978.

417. Халилов Ш.Х. Язык азербайджанского письменного памятника XV века: Морфологические особенности. Автореф.дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1974.

418. Цинциус В.И. Этимологии алтайских лексем с анлаутными глухими придыхательными смычными губно-губным *п" и заднеязычным *к"// Алтайские этимологии. Сб.науч. тр. Л.: Наука, 1984.

419. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа: Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента. Ташкент: Фан, 1974.

420. Ширалиев М.Ш. К вопросу об изучении и классификации азербайджанских диалектов //Изв. Азербайджанского филиала АН СССР. 1941. N:4.

421. Ширалиев М.А. Изучение диалектов азербайджанского языка// Изв.АН СССР. Отд.лит. и яз. 1947. Т.7. Вып.5.

422. Ширалиев М.Ш. О диалектной основе азербайджанского национального литературного языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1958.

423. Ширалиев М.Ш. Проблема диалектного членения языка// Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960. Т.2.

424. Ширалиев М.Ш. О проблеме языка и диалекта// Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1963. Т.3.

425. Ширалиев М.Ш. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке //Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965.

426. Ширалиев М.Ш. Второе лицо категории принадлежности и сказуемости: на материале диалектов и говоров азербайджанского языка //Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966. Т.4.

427. Ширалиев М.Ш. Новые диалектные данные для истории тюркских языков: по материалам азербайджанских диалектов// Сов.тюркология. 1970. №5.

428. Ширалиев М.Ш. Махмуд Кашгари как диалектолог //Сов. тюркология. 1972. №1.

429. Ширалиев М.Ш. О творительном падеже //Сов. Тюркология. 1980. №6.

430. Ширалиев М.Ш. Азербайджанское языкознание на современном этапе //Сов.тюркология. 1982. №6.

431. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Баку: Элм, 1983.

432. Ширалиев М.Ш. Закономерности развития азербайджанского языка // Сов.тюркология. 1985. №5.

433. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962.

434. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970.
435. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: Имя. Л.: Наука, 1977.
436. Эфендиев О.А. Территория и границы азербайджанских государств в XV-XVI вв.// Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987.
437. Ямпольский З.И. Древние авторы о языке населения Азербайджана// Изв.АН Азерб.ССР. 1955, №8.
438. Ямпольский З.И. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана // Уч.зап.Азерб.гос.ун-та. Сер.яз. и лит. 1966, №2.
439. Ямпольский З.И. О тюрках V века до нашей эры //Уч.зап.Азерб. гос.ун-та. Сер.яз. и лит. 1970. №5-6.

Башга дилләрдә

440. Амансарыев Ж. Түркмен диалектологиясы. Ашгабат: Түркменистан, 1970.
441. Аразкулыев С., Атаниязов С., Бердиев Р., Сапарова Г. Түркмен дилинин гысгача диалектологик сөзлүги. Ашгабат: Ылым, 1977.
442. Девону луғотит турк: Индекс-луғат. Тошкент: Узбек.ССР "Фан" нашриёти, 1967.
443. Кошғарий М. Туркий сўзлар девону (Девону луғотит турк). 3 томлик. Тошкент: Узбек.ССР Фанлар Академиясы Нашриёти, 1960-1963. Т.1-3.
444. Танасоглу Д.Н. Гагауз дили: Грамматика киады. Башланкы школанын 2-жи классы ичин. Кишинев, 1960.
445. Узбек тилининг изохли луғати: 2 томли. М.: Русский язык, 1981. Т.1.
446. Amirpur A.M. Der azerbaidschanische dialekt von Schapur. Klaus Schvard Verlag, 1971.
447. Benzig İ., Menges K. Türk Dillerinin sınıflandırılması// Tarihi Türк Şiveleri.Ankara, 1979.
448. Çağatay S. Türk Lehçeleri Örnekleri: Yaşayan Ağız ve Lehçeler. Ankara, 1972.
449. Dastani-Ahmet Harami. Istanbul, 1946.
450. Dilaçar A. Dil, Diller ve Dilçilik. Ankara, 1968.

451. Divanü Lugat-it Türk Tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Ankara, 1939-1941. Cilt 1-3.
452.Doerfer G. İrandaki Türk Dilleri// Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı. Belleten - 1969. Ankara, 1969.
453. Ercilasun A.B. Kars İli Ağızları: Ses Bilgisi. Ankara, 1983.
454. Ergin M. Dede Korkut Kitabı: Giriş-Metin-Faksimile. Ankara, 1958. C.1.
455. Ergin M. Dede Korkut Kitabi: İndeks-Gramer. Ankara, 1963. C.2.
456. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul, 1972.
457. Ergin M. Azeri Türkçesi. 2.baskı. İstanbul, 1981.
458. Gabain A. Eski Türkçe // Tarihi Türk Şiveleri. Ankara, 1979.
459. Gabain A. Codex Cumanicus'un Dili // Tarihi Türk Şiveleri, Ankara, 1979.
460. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 1973.
461. İbnü Mühenna Lugati. Aptullah Battal. İstanbul, 1934.
462. Köprülü M.F. Azeri// İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1970. C.2.
463. Talıphanbeyli S. Karabağ-İstanbul Şivelerinin Savtiyat Cihetinden Mukayesesi. I. // Azerbaycan Yurt Bilgisi. 1933. Sayı 13.
464. Togan A. Zeki Velidi. Azerbaycan // İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1970. C.2.
465. Tankılariyle Tarama sözlüğü. C.1-2. İstanbul, 1943-1945. C.3-4. Ankara, 1954-1957.

ИХТИСАРЛАР СИЈАҺЫСЫ

Рајон адларынын ихтисары

А. - Ағсу
Ағ. - Ағдам
Ағд. - Ағдаш
Ағч.- Ағҹабәди
Б. - Бакы
Бал. - Балакән
Беј. - Бејләган
Бәр. - Бәрдә
Бил. - Биләсувар
Бол. - Болниси
Г. - Гах
Гб. - Губа
Газ. - Газах
Гар. - Гарабағ
Гәб. - Гәбәлә
Губ. - Губадлы
Даш. - Дашкәсән
Дәв. - Дәвәчи
Дәр. - Дәрбәнд
Дм. - Дманиси
Әрд. - Әрдәбил
Әб. - Әли Бајрамлы
Заг. - Загатала
Зән. - Зәнкилан
Зәр. - Зәрдаб
Им. - Имишли
Исм. - Исмајыллы
Јар. - Јардымлы
Јев. - Јевлах
Кәл. - Кәлбәҹәр
Кур. - Күрдәмир
Қ. - Қәнҹә
Қәд. - Қәдәбәј
Қор. - Қоранбој
Қөј. - Қөјчај
Лач. - Лачын
Лер. - Лерик
Лән. - Ләнкәран
Мар. - Марнеули
Мас. - Масаллы
Мин. - Минкәчевир
Муғ. - Муған
Нах. - Нахчыван
Оғ. - Оғуз
Орд. - Ордубад
С. - Саатлы
Саб. - Сабирабад
Сал. - Салјан
Таб. - Табасаран
Тәб. - Тәбриз
Тәр. - Тәртәр
Тов. - Товуз
Ур. - Урмијә
Уч. - Учар
Фүз. - Фүзули
Хан. - Ханлар
Ҹәб. - Ҹәбрајыл
Ҹәл. - Ҹәлилабад
Ш. - Шәки
Шам. - Шамахы
Шаһ. - Шаһбуз
Шәм. - Шәмкир
Шәр. - Шәрур
Шш. - Шуша

Башга ихтисарлар

ДТС - Древнетюркский словарь.
КДГ - Китаби-Дәдә Горгуд.
МК - Маһмуд Кашғари.Дивани-луғәт-ит-түрк.

МҮНДӘРИҸАТ

Кириш 3
I ФӘСИЛ. АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН КӨКЛӘРИ 15
II ФӘСИЛ. АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘ ДИАЛЕКТ ФӘРГЛӘРИНИН ЈАРАНМАСЫ 74
Фонетик хүсусијјәтләр 80
Саитләр 81
Сөзүн кар башланғычы һагтында 114
Сөзүн гәдим фонетик шәклинин дәјишмәси 120
Самитләрин дәјишмәси 124
Узун саитләр 128
Дифтонглашма 134
Саитләрин дәјишмәси 136
Сөз сонунда додагланма әламәтинин јаранмасы вә итмәси 160
Саитләр аһәнкинин позулмасында галынлашма 167
Морфоложи хүсусијјәтләр 168
Һал шәкилчиләри 169
Гәдим аләт һалы һагтында 176
Һалларын мә'наҹа әвәзләнмәси 178
Мәнсубијјәт шәкилчиләри 183
Фе'л заманларынын ифадә формалары 190
Фе'лин әмр шәкли 207
Фе'лин ваҹиб шәкли 214
Фе'ли бағлама шәкилчиләри 218
Гәдим түрк лексик гатынын инкишафы 221
Илкин мәнасыны вә фонетик тәркибини сахлајан сөзләр 228
Илкин мәнасыны сахламагла фонетик дәјишиклијә уғрајан сөзләр 258
Илкин мәнасына јахын олан сөзләр 266
III ФӘСИЛ. АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН ДИАЛЕКТ БӨЛҮНМӘСИ 278
Нәтиҹә 320
Истифадә олунмуш әдәбијјат 325
Ихтисарлар сијаһысы 352

Елбрус Ислам оғлу Әзизов
АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН
ТАРИХИ ДИАЛЕКТОЛОКИЈАСЫ
ДИАЛЕКТ СИСТЕМИНИН ТӘШӘККҮЛҮ ВӘ ИНКИШАФЫ
(Дәрс вәсаити)

Эльбрус Ислам оглы Азизов
ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ДИАЛЕКТНОЙ СИСТЕМЫ
(Учебное пособие)

Китаб мүәллифин вәсаити һесабына чап олунмушдур.

Јығылмаға верилмишдир: 12.06.1999. Чапа имзаланмышдыр: 02.08.99.
Мәтбәә кағызы №1. Кағыз форматы 60 x 90 1/16. Физики чап вәрәги 21,5. Нәшри чап вәрәги 22. Сајы 400. Гијмәти мүгавилә илә.

М.Ә.Рәсулзадә адына БДУ нәшријјаты
370148. Бакы, З.Хәлилов күчәси, 23.